

ROMANUL SECOLULUI

XX

**FRANZ
WERBEL**

**cele patruzeci
de zile de pe
musa dagh**

★ ★ ★

UNIVERS

FRANZ WERFEL

În românește de
H. MATEI

Cele pătruzeci de zile de pe Musa Dagh

★ ★ ★

București — 1970

UNIVERS

Coperta colecției

EMIL CHENDEA

FRANZ WERFEL

DIE VIERZIG TAGE DES MUSA DAGH

© Alma Mahler-Werfel 1947

Toate drepturile rezervate de S. Fischer Verlag
GmbH, Frankfurt am Main

CARTEA A TREIA

PRĂBUȘIREA
SALVAREA
PRĂBUȘIREA

„Biruatorului îi voi da din
mana cea ascunsă și-i voi da
lui o pietricică albă și pe pie-
trică scris un sume nou, pe
care nimeni nu-l știe, fără
numai primitorul.”

Apocalipsul Sf. Ioan 2, 17

INTERLUDIUL ZEILOR

— AICI, STIMATE DOMNULE DOCTOR LEPSIUS, nu se află decît o mică parte a dosarelor noastre privitoare la problema armeană...

Amabilul consilier intim îşi puse mîna albă, străbătută de vinişoare fine ce-i dădeau aspectul marmorei, pe teancul de hîrtii prăfuite, care se înălţa pe biroul lui atît de sus, încît nobilul său profil de cal dispărea din cînd în cînd îndărătul grămezii de hîrtoage. Fereastra înaltă a micii încăperi ciudat de goale era larg deschisă. De afară, grădina Ministerului de Externe îşi trimite pînă aici aerul văratic, înăbuşitor, încărcat de moliciune. Johannes Lepsius şade într-o atitudine cam rigidă pe scaunul destinat vizitatorilor, ţinîndu-şi pălăria pe genunchi. De la memorabila lui convorbire cu Enver Paşa n-a trecut nici măcar o lună, şi totuşi înfăţişarea pastorului s-a schimbat mult şi în chip îngrijorător. Părul pare mai rar, barba mai căruntă, nasul mai scurt şi mai ascuţit. Ochii şi-au pierdut strălucirea. Profunzimea lor plină de reverie a dispărut pentru a face loc unui scepticism bănuitor şi sarcastic. Oare boala care sălăşluia în sîngele lui să fi făcut asemenea progrese rapide într-un timp atît de scurt? E oare blestemul ce apăsă asupra poporului armean şi care, prin efectul unei afinităţi misterioase, îl tîrăşte şi pe el, fiu al poporului german, în prăpastie? E oare munca supraomenească, pe care fusese nevoit s-o

depună în ultimul timp ? Înfruntînd piedici care păreau de neînvins, reușise să pună pe picioare noua organizație de ajutorare. Ba chiar izbutise să adune fonduri și să cîștige pentru această cauză oameni de nădejde. Acum, lucrul cel mai important este să dezlege enigma pusă de acest sfinx care e statul. Din spatele pince-nez-ului ale cărui lentile au o sclipire bruscă, privirea pastorului alunecă, disprețuitoare, peste muntele de hîrtoage. Amabilul consilier intim își ridică sprincelele, dar n-o face pentru a-și manifesta uimirea, ci pentru a lăsa să-i cadă monoculul cu ramă de aur :

— Nu trece o zi, vă rog să mă credeți, în care să nu plece de aici, din instituția noastră, o notă către ambasada din Constantinopol. Și nu trece un ceas în care ambasadorul nostru să nu intervină pe lingă Talaat și Enver în această îngrozitoare problemă. În ciuda grijilor enorme ce-l copleșesc, domnul cancelar al Reichului se ocupă personal de această chestiune depunînd toate stăruințele. Doar îl cunoașteți bine și știți că e înzestrat cu calitățile împăratului Marc Aureliu... De altfel, am fost rugat să vă cer scuze în numele domnului von Bethmann-Hollweg¹, scumpe domnule doctor Lepsius. Din nefericire, astăzi i-a fost cu neputință să vă primească...

Lepsius se lăsă mult pe spate, sprijinindu-se de speteaza scaunului. Vocea lui plăcută a devenit și ca mai obosită și mai aspră :

— Și cu ce rezultate se pot mîndri diplomații noastre, domnule consilier intim ?

Mina strălucitoare și marmoreană a consilierului răscolește vraful de hîrtii în căutarea unor documente :

— Judecați și dumneavoastră ! La Erzerum îl avem pe domnul von Scheubner-Richter ! La Alexandretta îl avem pe Hoffmann, iar la Alep pe consulul general Rössler. Acești domni trimit rapoarte peste rapoarte. Se zbat îngrozitor pentru salvarea armenilor. Dumne-

Theobald von Bethmann-Hollweg (1856—1921), om de stat german, cancelar al Reichului între 1909 și 1917.

zeu știe câte sute dintre acești oropsiți ai soartei a salvat numai Rössler ! Și care a fost recunoștința pentru acțiunea lui atît de umană ? Presa engleză îl prezintă ca pe o fiară setoasă de sînge, care i-ar fi ațîțat pe turci la Maraș îndemnîndu-i la masacru. Și atunci, ce mai putem face ?

Acum, Lepsius caută să prindă privirea amabilului funcționar, care se ivește dindărătul camuflajului de hirtii, pentru a dispărea apoi așa cum dispare o lună capricioasă în spatele norilor :

— Știu foarte bine ce s-ar putea face, domnule consilier... Rössler și ceilalți sînt cu toții oameni de onoare, îi cunosc... Mai ales Rössler, care pe deasupra este și o fire deosebit de sensibilă... Dar ce putere are un consul modest, el însuși vrednic de compătimire, dacă nu găsește sprijinul necesar ?

— Vai de mine, domnule pastor ! Nu găsește sprijin ? Mi se pare că sînteți mai mult decît nedrept.

Lepsius are un gest scurt și nervos, prin care dă de înțeles că problema e prea serioasă și timpul prea scurt pentru a fi irosit cu vorbe goale și formule de politete :

— Știu foarte bine, domnule consilier intim, că s-a întreprins tot ce se poate imagina în acest sens. Îmi sînt perfect cunoscute intervențiile și demersurile zilnice ale ambasadei noastre. Dar noi nu avem de-a face cu oameni de stat educați în respectul regulilor și uzanțelor diplomatice, ci avem de-a face cu politicieni ca Enver și Talaat. Pentru asemenea oameni, tot ce se poate imagina este mult prea puțin, și nici măcar imaginabilul n-ar fi de ajuns. Exterminarea armenilor reprezintă scopul suprem și sacru al politicii lor naționale. Am avut prilejul să mă conving eu însumi de aceasta, în timpul unei lungi convorbiri cu Enver Pașa. Chiar și cel mai intens bombardament de intervenții și demersuri germane ar avea ca efect asupra acestor oameni, în cel mai bun caz, faptul că le-ar pune la încercare politetea fățarnică.

Consilierul intim își încrucișează brațele. Fața lui prelungă capătă o expresie de așteptare :

— Și cunoașteți, domnule doctor Lepsius, o altă cale care să permită amestecul în treburile interne ale unei puteri prietene și aliate?

Johannes Lepsius își coboară atent privirea către interiorul pălăriei sale, de parcă și-ar fi pregătit acolo o hirtiuță cu notițe. Și totuși, zău așa, cât de inutilă ar fi fost o astfel de precauție! Zeci de mii de asemenea notițe se încreușează zi și noapte prin sârmanul lui cap, astfel că adesea nici nu mai e în stare să-și găsească somnul. Acum nu vrea decât să-și adune gândurile, ca să se poată exprima succint și metodic :

— Înainte de toate, trebuie să ne dăm seama cât se poate de clar ce se întâmplă în Turcia și ce s-a întâmplat până acum...

Un licăr de curiozitate se ivi în ochii spălăciți ai funcționarului. Dar tăcu, în timp ce Lepsius, cântărindu-și bine vorbele, înainta încet și prudent, pas cu pas. De la eșecul suferit în fața lui Enver Pașa, fără îndoială că învățase cite ceva din arta de a frecventa oamenii politici și a discuta cu ei.

— Nu ne este îngăduit să ni-i închipuim pe armeni ca pe un popor oriental oarecare, pe jumătate sălbatic... Sînt oameni cu școală, cultivați, care posedă o asemenea finețe a simțurilor încît sub acest raport, v-o mărturisesc deschis, doar foarte rar găsești europeni care să le fie egali... Pe fața prelungă a consilierului nu tresări nici un mușchi, tresărire care să fi putut duce la concluzia că ar socoti ca exagerată această apreciere a „poporului de negustori”. Aici nu e vorba cituși de puțin, continuă Johannes Lepsius, de o chestiune de politică internă a Turciei. Nici măcar exterminarea unui mic trib de pigmei negri nu poate fi socotită o chestiune de politică internă între exterminatori și exterminați. Iar nouă, germanilor, ne este cu atît mai puțin îngăduit să căutăm refugiu într-o neutralitate plină de compătimire sau de deznădejde. Inamicii noștri din străinătate aruncă răspunderea asupra noastră.

Cu o mișcare bruscă, consilierul intim împinse deoparte vraful de dosare, de parcă ar fi simțit nevoie de mai mult aer :

— Este unul dintre aspectele cele mai tragice ale acestui război, în care sîntem angajați și noi, germanii, că, în ciuda conștiinței noastre curate, sîntem învinovați de faptele sîngeroase comise de alții...

— Totul, pe lumea aceasta, e în primul rînd o chestiune de ordin moral, și abia mult mai tîrziu o chestiune de ordin politic.

Consilierul intim aproba înclinîndu-și capul :

— Este o formulare excelentă, domnule pastor, eu însumi am fost întotdeauna de părere că în fiecare hotărîre politică trebuie să se țină seama, înainte de orice, de punctul de vedere moral.

Lepsius întrevăzu o posibilitate de succes. ~~Bosise~~ Bosise acum momentul de a intra în miezul problemei :

— Nu mă găsesc aici, în fața dumneavoastră, domnule consilier, ca un biet solicitant, venit din proprie inițiativă. Nu exagerez cituși de puțin dacă vă spun că am venit în numele întregii creștinătăți germane, a celei protestante și chiar a celei catolice. Acționez și vorbesc în deplin acord cu personalități importante ca domnii Harnack ¹, Deissmann ², Dibelius ³... Consilierul intim confirmă importanța acestor nume printr-o privire respectuoasă. Dar iată că Johannes Lepsius fu din nou cuprins de vechiul lui avînt care de atîtea ori se dovedise periculos : Creștinismul german nu mai este dispus să asiste în mod pasiv la această crimă împotriva creștinătății. Conștiința lui nu mai suportă situația de complice la crimă, de care se face vinovat din pricina indiferenței sale. Speranța de a obține victoria în acest război este nemijlocit legată de entuziasmul creștinului german, ea se menține sau se prăbușește o dată cu el. În ceea ce mă privește, mi-e rușine pînă la dezgust de faptul că presa dușmană publică reportaje pe coloane întregi asupra deportării, în timp ce în presa germană poporul german este îndus în eroare de comunicatele

¹ Adolf von Harnack (1851—1930), istoric al Bisericii și al dogmelor evanghelice.

² Adolf Deissmann (1866—1937), teolog evanghelic, cercetător în domeniul limbii Noului Testament.

³ Otto Dibelius (1880 — ?), teolog evanghelic.

mincinoase ale lui Enver, fără a căpăta vreă altă înformație, fie ea cît de modestă. Oare nu merită să aflăm adevărul cu privire la soarta fraților noștri întru credință ? Trebuie să se pună capăt acestei situații nedemne.

Consilierul intim, oarecum uimit de tonul acuzator al pastorului, își împreună buricele degetelor și obiectă cu nevinovăție :

— Dar cenzura ! Cenzura n-ar putea să permită aceasta cu nici un preț. Nici nu vă puteți închipui, domnule Lepsius, cît de complicate sînt aceste probleme.

— Dreptul cel mai elementar al poporului german este să nu fie înșelat.

Consilierul intim zîmbi cu indulgență :

— Care ar fi consecința unei asemenea campanii de presă ? O povară grea pentru nervii compatrioților noștri și una tot atît de grea pentru alianța noastră cu turcii.

— Această alianță nu trebuie să ne facă să apărem în fața istoriei drept tăinuitori. De aceea dorim ca guvernul nostru să treacă de urgență la fapte. De exemplu, cereți la Stambul, cu cea mai mare insistență, alcătuirea unei comisii neutre formată din americani, elvețieni, olandezi, scandinavi, căreia să i se dea autorizația să plece în Anatolia și în Siria, pentru a cerceta ce se întîmplă acolo !

— Îi cunoașteți prea bine pe demnitarii din partidul Junilor turci, domnule pastor Lepsius, pentru a vă da seama, chiar dumneavoastră, ce răspuns am primi la o astfel de cerere.

— În acest caz, Germania trebuie să recurgă la mijloacele cele mai puternice...

— Și acestea ar fi, după părerea dumneavoastră ?

— Amenințarea de a retrage orice ajutor acordat Turciei și de a rechema misiunea militară, ofițerii germani și trupele aflate pe fronturile turcești.

Amabilitatea zugrăvită pe fața rece dar totuși binevoitoare a consilierului intim se transformă într-o solicititudine plină de compătimire :

— Mi-ați fost descris, domnule pastor Lepsius, într-adevăr așa cum sînteți, atît de... de inocent...

Se ridică arătîndu-și statura zveltă. Costumul lui cenușiu de vară nu avea croiala excesiv de rigidă obișnuită la cei aflați în asemenea funcții. Această ușoară nuanță de neglijență în felul său de a fi inspira încredere și simpatie. Se întoarse spre o hartă mare, atîrnată de perete, o hartă reprezentînd Europa și Asia Mică și, cu mîna lui brăzdată de vinișoare albastre, arată apoi cu oarecare aproximație Orientul :

— Dardanelele, Caucazul, Palestina și Mesopotamia, domnule Lepsius, sînt astăzi mai mult fronturi germane decît turcești. Dacă se prăbușesc, se prăbușește întregul nostru edificiu strategic. Și ne-am acoperi de ridicol amenințîndu-i pe turci cu acest act care ar însemna o sinucidere pentru noi. Cred că nu este cîtuși de puțin necesar să reamintesc importanța uriașă pe care o acordă maiestatea-sa împăratul forței noastre armate din Orient. Pe de altă parte, nu-mi vine să cred că nu sînteți informat de faptul că turcii nu se simt de loc debitorii noștri, ci mai curînd creditorii noștri. Și astăzi încă, în guvernul otoman se fac simțite foarte puternice curente în favoarea Antantei. Sînt în măsură să vă asigur chiar că un grup puternic din sinul comitetului este foarte înclinat să treacă de partea cealaltă și să înceapă, mai degrabă azi decît mîine, tratative de pace cu puterile aliate dușmane nouă. După aceea, n-ar fi de loc exclus să vină și ziua în care veți vedea că aceeași Franța și aceeași Anglie care astăzi își exprimă atît de manifest indignarea față de ororile deportării armenilor, mîine vor închide ambii ochi. Vorbiți de adevăr, domnule Lepsius ? Adevărul este că în acest joc turcii dețin toate atuurile și că noi trebuie să fim cît se poate de prevăzători și să veghem pentru a nu depăși limitele posibilului.

Johannes Lepsius îl ascultă calm pe consilierul intim. El cunoștea perfect aceste adevăruri, le cunoștea prin prisma logicii tăioase prin care le expuneau reprezentanții lumii laice. Ele se îmbinau ermetic, fără cea mai mică fisură. Cine accepta măcar o singură verigă din

lanțul lor era un om pierdut. Dar pastorul depășise de prea multă vreme acest stadiu pentru a mai accepta vreo verigă din acest lanț. În răstimpul ultimelor săptămîni îi crescuse un înveliș cornos care-l făcea insensibil față de un asemenea mod de a gândi. Nu se lăsă prins în cursă. Rămase cu îndărătnicie în cercul propriilor lui idei :

— Eu nu sînt un politician. Nu e treaba mea să găsesc căile și mijloacele prin care s-ar mai putea salva, în ultima clipă, o parte a poporului armean. Dar e de datoria mea, ca reprezentant al unui mare număr de creștini germani însuflețiți de aceeași idee, să vă exprim în chip stăruitor rugăminta de a găsi aceste căi și mijloace, și anume, înainte de a fi prea târziu.

— Oricum am întoarce și am suci lucrurile, domnule pastor, poate că am izbuti să înduleim ici și colo soarta armenilor, dar din nefericire n-o putem schimba.

— Cu acest punct de vedere contrariu spiritului creștin nu pot fi de acord nici prietenii mei și nici eu.

— Vă rog să înțelegeți, în acest joc al soartei intervin factori istorici superiori, care scapă influenței noastre...

— Înțeleg numai că Enver și Talaat au știut să aleagă, cu o genialitate satanică, momentul cel mai potrivit pentru a juca rolul de factori istorici superiori...

Consilierul intim surise afectat și cu subînțeles, socotind că a sosit, în sfîrșit, clipa de a lăsa să se întrevadă cîte ceva din propriile sale concepții în domeniul religiei :

— Oare nu Nietzsche a spus că, atunci cînd ceva se năruie, se cuvine să-i grăbești prăbușirea ?

Dar Nietzsche nu este omul care să-l poată face pe un copil al lui Dumnezeu, cum e Johannes Lepsius, să-și piardă cumpătul. Ușor indispus din pricină că tema discuției era presărată cu generalități replică scurt :

— Cine poate să știe dacă el însuși este cel ce se năruie, sau cel ce grăbește prăbușirea ?

Consilierul intim, care ședea iar la birou, aruncă din nou o privire spre harta de pe perete :

— Armenii pier din cauza situației lor geografice. Este soarta celor care sînt mai slabi, soarta minorității detestată !

— Orice persoană și orice națiune se găsește într-o bună zi în situația de a fi mai slabă față de alta. De aceea n-avem dreptul de a crea un precedent tolerînd exterminarea, sau chiar numai o lezare a drepturilor.

— Nu v-ați pus niciodată întrebarea, domnule doctor, dacă nu cumva însăși existența minorităților naționale este o sursă de tulburări inutile și dacă n-ar fi cel mai bun lucru ca ele să dispară ?

Lepsius își scoase pince-nez-ul și-l șterse cu înverșunare. Ochii lui clipeau apatici și osteniți. Din pricina privirii slăbite întreaga lui făptură căpătă o înfățișare greoaie :

— Domnule consilier intim, oare noi, germanii, nu sîntem și noi o minoritate ?

— Ce vreți să spuneți cu asta ? Nu vă înțeleg.

— În mijlocul unei Europe coalizate împotriva Germaniei, constituim o minoritate îngrozitor de amenințată. Ar fi de ajuns ca numai o singură dată lucrurile să meargă prost. Și nici noi nu ne-am ales o situație geografică deosebit de ingenioasă.

Acum, fața consilierului intim nu mai era amabilă, ci aspră și foarte palidă. Un suflu de aer prăfuit și încins de soarele amiezii pătrunse prin fereastră :

— E foarte adevărat, domnule pastor ! De aceea este de datoria fiecărui german să se gîndească la soarta propriului său popor și la șuvoaiele de sînge pe care le varsă minoritatea germană, cum vă place s-o numiți. Numai ținînd seama de acest punct de vedere putem să ne ocupăm de problema armenească.

— Noi, creștinii, depindem de mila lui Dumnezeu și sîntem datori a da ascultare învățăturilor *Evanghelici*. V-o spun fără înconjur, domnule consilier, că resping orice alt punct de vedere. De cîteva săptămîni îmi dau seama, zilnic și din ce în ce mai limpede, că puterea trebuie smulsă din mîinile reprezentanților lumii laice, care sînt oamenii politici, dacă vrem să înfăptuim comu-

nitătea întru domnul nostru Isus, întru Corpus Christi pe mica noastră planetă...

— Dați Cezarului ce-i al Cezarului.

— Dar ce-i al Cezarului, în afară de banul cel tocit în care este săpat chipul său? Mintuitorul, în dumnezeiască-i istețime, nu ne-o spune. Nu, nu! Popoarele sînt sclavele propriului lor fel de a fi. Iar lingușitorii, care vor să trăiască de pe urma lor, le ațîță cu slugărnicie și ipocrizie vanitatea. De parcă ai avea un merit deosebit să te fi născut cîine sau pisică, nap sau cartof. Isus Cristos însă ne-a dat o pildă veșnică arătîndu-ne cum omul de esență divină nu ia chip omenesc decît pentru a se birui pe sine însuși. De aceea, pe pămînt n-ar trebui să domnească decît adevărații slujitori ai lui Cristos, și aceasta pentru că și ei și-au biruit propria fire și condiția lor pămîntească. Aceasta este profesiunea mea de credință în domeniul politic, domnule consilier intim.

Aristocratul prusac nu lăsă să se întrevadă nici cea mai mică urmă de ironie :

— Ați vorbit ca un catolic convins, domnule pastor.

— Mai catolic decît un catolic ! Căci lăcașul de rugăciune al speranței mele nu-și împarte credința cu nici o putere laică.

Consilierul intim își potrive din nou monoculul, de parcă în felul acesta dorea să dea de înțeles că timpul hărăzit convorbirii se sfîrșise :

— Fiindcă, deocamdată, n-am revenit la timpurile sfintei Inchiziții, noi, sărmanii reprezentanți ai lumii laice, sîntem obligați să purtăm răspunderea.

Johannes Lepsius simți că poate a mers puțin cam departe, și făcu un pas înapoi. Vorbele lui sunară calm, aproape distant :

— Vreau să vă vorbesc și mai departe fără înconjur, domnule consilier intim... Pînă în urmă cu cîteva zile eram încă plin de speranță și credeam că domnul cancelar al Reichului mă va sprijini în această luptă cu mijloace mai energice decît pînă acum. Dar iată că mi-ați arătat limpede și în mod definitiv că guvernul nostru are mîinile legate față de Sublima Poartă și că trebuie

să se rezume la demersurile și intervențiile obișnuite. Bine! Eu însă nu sint legat de nici o rațiune de stat. Iar în Germania pe umerii mei, și numai ai mei, apasă întreaga povară a problemei armenesti. Nu sint dispus nici să fac concesii și nici să dau înapoi. Cu sprijinul prietenilor mei voi răspîndi adevărul în rîndurile poporului. Căci numai atunci cînd oamenii vor cunoaște adevărul, întreg adevărul, voi putea clădi acțiunea de ajutorare creștină pe o bază largă... De aceea vă rog ca măcar în această activitate să nu-mi creați greutate.

Consilierul intim, care se adîncise în studiul ceasului său de mină, își înalță satisfăcut capul :

— Vorbindu-mi deschis, domnule pastor, v-ați cîștigat dreptul să vă vorbesc deschis... Așa că n-o să mi-o luați în nume de rău dacă vă aduc la cunoștință că de mai mult vreme sinteți pus sub observație. Șederea dumneavoastră la Constantinopol a dat loc la unele plîngerii. Vă atrag încă o dată atenția — nici nu vă puteți închipui cît de complicate sint lucrurile. Îmi pare rău. Am cea mai mare considerație pentru activitatea dumneavoastră umanitară și totuși această activitate este, cum să spun, este din punct de vedere politic indezirabilă. Mi-aș îngădui să vă sfătuiesc, mult stimat domnule pastor, de a-i limita proporțiile și a-i da o formă cît mai discretă cu putință.

Răspunsul lui Lepsius, prin tonul în care fu rostit, păru mai degrabă posac decît solemn :

— Am primit o chemare din sfere înalte. Nici o putere din lume nu mă poate împiedica să ascult de această chemare.

— Nu spuneți asta, domnule doctor Lepsius, tresări speriat consilierul, și din tonul său răzbătu o amabilitate oarecum consternată, fiindcă de pe acum unele puteri ale acestei lumi au și început să lucreze pentru a vă pune piedici cît se poate de serioase.

Cîtva timp, pastorul își făcu de lucru pipăindu-și partea stîngă a vestonului. Pe urmă se ridică în picioare :

— Vă sint extrem de recunoscător, domnule consilier intim, pentru sinceritatea dumneavoastră și pentru sfatul pe care mi l-ați dat.

Domnul cel înalt și zvelt se ridică în fața lui Lepsius cu un fel de sfială nu tocmai firească, dar care îi stătea bine :

— Mă bucură faptul că ne-am putut înțelege atât de lesne, domnule pastor. Arătați cam palid. Cel mai bun lucru pentru dumneavoastră ar fi să vă odihniți citva timp și să lăsați deoparte grijile care vă copleșesc. Locuiți la Potsdam, nu-i așa ?

Johannes Lepsius își exprimă părerea de rău de a-l fi reținut atât de mult pe domnul consilier intim. Dar acesta îl însoțește până la ușă cu cel mai fermecător suris :

— O, nu, domnule pastor, de multă vreme un ceas n-a trecut pentru mine atât de repede, într-o discuție atât de interesantă.

Jos, pe Wilhelmstrasse, în aerul stătut și înăbușitor al amiezii, Johannes Lepsius își făcu un examen de conștiință, punându-și întrebarea dacă, după cuvîntul Domnului, fusese blajin ca hulubul și ager ca șarpele. Dar curînd fu nevoit să recunoască față de el însuși că nu izbutise să fie nici ca hulubul și nici ca șarpele. Din fericire fusese destul de prevăzător să-și procure, de mai multă vreme, pașaport, vize, permise de călătorie, aprobări de devize. De aceea își pipăise adineauri, cu atîta grijă, buzunarul stîng al vestonului, conținînd toate aceste comori nespuse de prețioase. Deodată se întoarse să vadă dacă nu cumva a și început să fie urmărit de vreun agent al poliției judiciare. Hotărîrea sa e fermă. Rapidul de Basel pleacă la ora trei și patruzeci. Mai are peste trei ceasuri înaintea lui, să telefoneze acasă, să dea dispoziția să i se aducă bagajele la gară și în general să se pregătească pentru călătorie. S-ar putea ca începînd chiar de mîine, frontierele să fie închise pentru el. Și trebuie să ajungă neapărat la Stambul ! Simte că acolo e locul lui, cu toate că nu-și dă limpede seama pentru ce. În Germania, acțiunea de ajutorare inițiată de el va continua oricum, chiar și în absența lui. Organizația a fost pusă pe picioare, biroul instalat, iar pentru această cauză au fost ciștigați numeroși protectori, prieteni și colaboratori. Locul său nu este undeva de-

parte, în cine ştie ce regiune lipsită de primejdii, ci acolo, chiar pe ţărmul mării de sînge.

În Potsdamer Platz domneşte o circulaţie intensă. Lepsius cel miop trebui să aştepte mult timp prilejul de a putea ajunge nevătămat în partea cea altă. Peste tot bubuia, huruia, scirîia — scrişneau automobile, autobuze şi tramvaie, contopindu-se într-un vacarm unic care-i impresiona neplăcut auzul. Parcă ar fi clopotele unei catedrale gigantice şi barbare. Îşi aminti pe neaşteptate de o poezioară pe care o aşternuse pe hîrtie cu mulţi ani în urmă, pe bordul unui vapoaraş legănat de valuri, în timp ce trecea pe lingă ţărmul stîncos al insulei Patmos-Patino, insula sfîntă a apostolului şi evanghelistului Ioan. Şi iată că acum, în sufletul lui răsună refrenul :

A şi O, A şi O
Sună clopotele-n Patino.

Iar acest ecou din vremuri depărtate pare să lege între ele două locuri atît de contradictorii ca Patmos şi Potsdamer Platz.

La Stambul, duce viaţa unui animal de noapte hărţuit. Johannes Lepsius ştie că este urmărit şi ţinut sub observaţie. Din această pricină, de cele mai multe ori nu părăseşte Hotelul Tokatlyan decît noaptea. În prima zi, cea a sosirii lui la Stambul, făcuse vizita de rigoare la ambasada germană. În locul ministrului sau primului secretar al ambasadei sau ataşatului de presă, l-a primit un funcţionar subaltern, care l-a întrebat fără ocol, pe un ton sec, cu ce intenţii a venit la Constantinopol. Lepsius a răspuns că nu a venit cu intenţii bine precizate în acest oraş pe care-l iubeşte foarte mult, ci doar pentru a se odihni puţin. De altfel, răspunsul acesta, privitor la lipsa unui scop bine precizat, corespunde adevărului. Pastorul n-are o idee exactă despre posibilităţile de care va dispune pentru a acţiona. Ştie numai că a devenit indezirabil pentru turci, iar acum şi pentru germani. De pildă, acel deosebit de amabil căpitan de corvetă de la ambasadă, care cu preţul atîtor greutăţi îi în-

iesnise altă dată întrevăderea cu Enver Paşa, îşi întorsese ostentativ privirea când îl întâlnise pe o stradă din Pera. Dumnezeu ştie ce minciuni josnice circulă în legătură cu el! Adesea simte un fior rece ca gheaţa la gândul că se află aici, în capitala Turciei, cu desăvîrşire părăsit şi că la reprezentanţii oficiali ai patriei sale nu numai că nu poate găsi sprijin, dar trebuie să vadă în ei nişte duşmani. Dacă Ittihadul ar avea fericita inspiraţie să-l înlăture asasinindu-l nu s-ar isca în jurul cadavrului său cine ştie ce scandal diplomatic. În numeroase ceasuri de descurajare, se gîndeşte să se întoarcă în ţară. Aici, nu face decît să-şi piardă vremea. A treia săptămînă a lui august a şi început. O caniculă de nedescris apasă greu asupra Bosforului. „Ce voi putea realiza eu aici?” se întreba el. Apoi îşi asemuieşte propria situaţie cu cea a unui spărgător lipsit de experienţă, care încearcă să forţeze o uşă de fier ferecată cu şapte lacăte, fără să folosească vreun şperaclu sau chei false, ci doar cu mîna goală, ba mai mult, chiar sub ochii poliţiei. Oricum, un lucru e limpede. Trebuie făcută o spărtură în această poartă de fier cu şapte lacăte, care duce în interiorul ţării, fiindcă trebuie să existe undeva măcar o posibilitate cît de mică de a acorda un ajutor efectiv. Toate acele sume de bani, ce se scurg spre interior pe căi oficiale, se fărîmîtează pe drum şi nu contribuie la acest ajutor efectiv.

Johannes Lepsius îndrăzneşte să-l viziteze pe monseniorul Saven, patriarhul armean. Din ziua în care-l văzuse ultima oară părea că şi cel din urmă rest de viaţă se scursese din trupul vlăguit al patriarhului. Bătrînul cel pios îl priveşte pe vizitator cu un aer absent. Pe urmă, cînd îl recunoaşte, nu-şi poate opri lacrimile: — Îţi faci un mare rău, fiul meu, şopteşte el, dacă se află că ai venit la mine.

Pastorului îi este dat să cunoască acum adevărul, în toată grozăvia lui, să cunoască felul cum s-au desfăşurat evenimentele în timpul săptămînilor în care lipsise. Patriarhul îi expune faptele scurt, laconic, cu glasul aproape stins. Orice tentativă de salvare este nu numai lipsită de orice perspective, dar chiar inutilă,

deoarece acțiunea de strămutare a și fost pe de-a-ntregul îndeplinită. Cea mai mare parte a preoților și toți conducătorii politici au fost asasinați. Poporul nu mai este alcătuit acum decît din femei și copii înfometați. Orice ajutor trimis acestor armeni de germani sau de neutri nu face decît să stîrnească furia lui Enver și a lui Talaat, împingîndu-i să pună la cale noi atrocități :

— Cel mai bun lucru este să nu întreprinzi nimic, să stai liniștit și să mori.

Lepsius n-a observat oare că această casă, reședința patriarhală, e împînzită de iscoade și denunțatori ? Orice cuvînt rostit în această încăpere ajunge mîine, fără îndoială, la cunoștința lui Talaat Bei. Clipind din ochi cu teamă, monseniorul Saven îl roagă pe musafir să-și aplece urechea spre gura lui. În felul acesta află Lepsius de răscoala armenilor de pe Musa Dagħ, de înfrîngerile suferite de unitățile militare turcești și de faptul că pînă acum muntele n-a putut fi cucerit. Vocea șoptită a patriarhului tremură :

— Nu e îngrozitor ? Se pare că armata are cîteva sute de morți !

Johannes Lepsius găsește că acest lucru nu e cîtuși de puțin îngrozitor. Ochii lui albaștri au o strălucire tinerească în spatele pince-nez-ului cu lentile groase :

— Îngrozitor ? Nicidecum, e minunat ! Dacă ar mai fi încă trei asemenea munți ca Musa Dagħ, lucrurile ar avea o cu totul altă înfățișare. Ah, monseniore, tare aș vrea să fiu acolo, pe acest Musa Dagħ !

Pastorul vorbise imprudent de tare. Patriarhul îi puse mîna pe gură, cu un gest plin de spaimă. Luîndu-și rămas bun, Lepsius îi predă patriarhului o parte a sumelor adunate prin colectă de organizația de asistență germană. Saven închide bancnotele în casa de fier a cancelariei sale, și o face cu gesturi atît de precipitate, încît s-ar fi zis că bancnotele acestea îl ard ca focul. Nu sînt prea mari speranțe ca ele să ajungă la destinație, adică la Deîr es Zor, unde ar putea fi de un adevărat ajutor. Monseniorul murmură din nou la urechea germanului o frază foarte categorică, pe care la început pastorul n-o înțelege :

—Nu noi, cei de la patriarhie, nici dumneavoastră și nici alți germani sau neutri, ci turci ar fi buni ca intermediari și sprijinitori, înțelegeți, turci !

— Cum așa, turci ? murmură cu voce joasă Lepsius și înaintea ochilor îi apare fața lui Enver Pașa. E o idee nebunească.

Ideea e nebunească. Și totuși, ea a și părăsit capul lui Lepsius și a pornit pe calea înfăptuirii. În restaurantul hotelului pastorul a făcut cunoștință cu un medic turc, de vreo patruzeci de ani. Profesorul Nezimi Bei este foarte elegant și are o înfățișare occidentală. Stă la Tokatlyan, dar cabinetul de consultații îl are pe o stradă din Pera locuită de oameni cu dare de mână. La început, Lepsius l-a luat pe profesor drept un reprezentant dintre cei mai simpatici ai cercurilor Junilor turci. Dar în ciuda studiilor făcute în Europa și a redingotei de o croială excelentă, această aparență e înșelătoare. Cei doi domni stau adesea de vorbă. De trei sau de patru ori prinzesc la aceeași masă. Lepsius este extrem de prudent și de reținut, trebuie să fie. Celălalt, dimpotrivă, nu este nici prudent și nici reținut. Când își dezvăluie fără rezervă ura față de orientarea politică oficială, ura împotriva dictatorilor Enver și Talaat, germanul tresare speriat și amuțește. Nu cumva i-au trimis o iscoadă care să-l provoace ? Dar când observă înfățișarea distinsă a omului cultivat care e Nezimi, când ia în considerație situația lui socială, felul cum se exprimă și surprinzătoarea cunoaștere a limbilor străine, o asemenea bănuială i se pare ridicolă. E imposibil ca Enver să dispună de agents provocateurs de asemenea ținută. Cu toate acestea, Lepsius e destul de prevăzător pentru a nu se lăsa ademenit. Nu tăgăduiește că, în calitatea lui de preot creștin, încearcă să îmblinzească soarta fraților săi intru credință armeni, dar se abține de la orice critică și în general se mulțumește să aștepte și să asculte. Deși Nezimi nu pare să fie ceea ce se cheamă un prieten al armenilor, asta nu-l împiedică să tace și să fulgere împotriva politicii de strămutare practică de Comitet :

— Cîmpurile presărate cu cadavrele armenilor vor duce Turcia la pieire.

La aceste cuvinte, Lepsius nici nu clipește :

— Dar Enver și Talaat au în spatele lor marca majoritate a națiunii.

— Cum ? Marea majoritate a națiunii ? se înfurie Nezimi. Voi, străinii, nici nu știți cît de mic este acest partid în realitate. Dacă acești oameni fac atîta caz de faptul că sînt de rasă osmanică, asta constituie o nerușinare fără precedent. Fiindcă acești turci pursînge provin în cea mai mare parte din Macedonia, regiune unde se corcose într-un talmeș-balmeș rasele răspîndite pe întregul teritoriu al Balcanilor.

— Asta este o problemă veche, domnule profesor. În majoritatea cazurilor, la noțiunea de rasă fac apel numai cei care au nevoie de așa ceva.

Nezimi îl privește pe Lepsius cu ochi triști :

— Este o nenorocire ca un om ca dumneavoastră, care a studiat atît de temeinic condițiile din țara noastră, să nu aibă nici cea mai mică idee de adevărata ființă a poporului turc. Știți că adevărații turci condamnă cu mai multă vehemență ca dumneavoastră deportările armenilor ?

Johannes Lepsius ascultă cu interes crescînd :

— Și cine sînt acești turci adevărați, domnule profesor, dacă îmi îngăduiți să întreb ?

— Toți cei care nu și-au pierdut încă religia, zise Nezimi, dar nu dădu explicații mai amănunțite.

În seara aceleiași zile, iată-l că bate la ușa pastorului. Pare a fi pradă unei emoții ciudate :

— Dacă sînteți de acord, mîine vă voi introduce în tekkehaua șeicului Ahmed. E o mare favoare care vi se face astfel. În afară de aceasta : veți putea pleda deschis cauza armenilor și poate veți izbuti chiar să obțineți unele rezultate. Și repetă încă o dată : este o favoare ce vi se face.

Îndată după masă, Nezimi veni să-l ia pe pastor, după cum se înțeleseseră. Făcură pe jos cea mai mare parte a drumului, care era totuși destul de lung. Astăzi, căldura verii e domolită de briza răcoroasă dinspre

Marca Marmara. Cerul Stambulului este însuflețit în această după-amiază de vară de stoluri de berze și stîrci cenușii, care își au cuiburile în cealaltă parte, pe țărmul asiatic. Profesorul îl conduce pe pastor prin fața seraskeriatului lui Enver Pașa și a moscheii sultanului Baiazid, prin lanțul nesfîrșit al străzilor din Ak Serai. Drumul continuă către apus și pare interminabil. Iată-i ajunși în labirintul de ruine al orașului vechi. Caldarîmul străzilor dispare. Întîlnesc turme de oi și de capre. Din încîlceala întunecată a numeroaselor case de lemn se înalță amenințătoare străvechile ziduri bizantine cu crenelurile, turnurile și bastioanele lor. Johannes Lepsius nu se află de loc într-o stare de spirit care să-i îngăduie să se bucure, cu ochi de artist, de acest peisaj urban, romantic în ciuda mirosului urît. De asemenea, acel centru al cucerniciei islamice, pe care urmează să-l cunoască astăzi, nu-l interesa ca o experiență nouă. Ca orice spirit preocupat de o aspirație nespus de chinuitoare, vede totul doar din punctul de vedere unic și exclusiv al legăturii cu marea tragedie a armenilor. Așadar, nu este de loc sensibil la noi experiențe, ci a și început să frămînte planuri și proiecte. Aceste proiecte, iar nu curiozitatea se află la baza întrebărilor pe care le pune însoțitorului său :

— Mergem probabil la dervișii mevlevi ?

În ciuda faptului că zăbovise îndelungat în Palestina și în Asia Mică, Lepsius nu știe aproape nimic despre islamism. Nu vede în el decît un dușman fanatic al creștinismului. Și tocmai din cauză că una dintre cele mai triste slăbiciuni omenești este de a cunoaște cel mai puțin pe acela pe care ar trebui să-l înțelegi pînă în străfundurile ființei lui, adică pe dușman, de aceea și pastorul are doar o idee foarte vagă despre universul credinței musulmane. I-a menționat pe dervișii mevlevi pentru că acest nume foarte cunoscut îi este mai familiar. Doctorul Nezimi face un gest aproape disprețuitor :

— Nu, nu ! Șeicul Ahmed, maestrul nostru, este în fruntea unui ordin pe care poporul îl numește „Răpitorii de inimi“.

— E un nume cam ciudat pentru un ordin religios. De ce se numește „Răpitorii de inimi“ ?

— Vă veți da singur seama mai târziu...

În timpul drumului însă călăuza pastorului se hotără totuși să-i dea câteva lămuriri. Îl informă pe neștiutorul venit din Germania că puternicul trunchi al religiei lui Mahomed s-a despărțit în două ramuri puternice, șaariat și tarikaat. Dacă șaariatul corespunde destul de exact noțiunii de cler catolic aflat în afara oricărui ordin religios, dimpotrivă, a compara tarikaatul cu viața și organizarea monahală este cu totul greșit. A fi derviş nu înseamnă a renunța la viața lumească și a te retrage pentru totdeauna într-o tekkeh. Oricine poate deveni și rămâne derviş, dacă îndeplinește anumite condiții. Și nu este cîtuși de puțin nevoie să renunți la activitatea profesională și la viața de familie ; derviş poate fi atît marele vizir cît și croitorul, căldărarul, funcționarul de bancă sau ofițerul. Dervișii sînt împărțiți în „frății“ extrem de diferite, răspîndite pe întregul cuprins al țării, iar frații se *recunosc* între ei „prin aceeași simțire“ fără a se *cunoaște* în sensul obișnuit.

După ce cumpănește îndelung lucrurile Johannes Lepsius întrebă :

— Așadar, aceste ordine de derviși reprezintă probabil o mare putere prin însuși numărul adeptilor.

— Nu numai prin număr, dragă domnule doctor, vă rog să mă credeți.

— Și în ce constă viața religioasă a acestor oameni ?

— La dumneavoastră, aceasta se numește, după cum mi s-a spus, exercitium. Probabil însă că nici acest termen nu este corect. Noi ne adunăm din timp în timp. Practicăm unele exerciții. Exerciții de rugăciune ! Ele se numesc zikr. În afară de aceasta, ficcare trebuie o dată sau de mai multe ori în viața lui să slujească într-o tekkeh și să trăiască acolo un timp mai îndelungat. Dar lucrul cel mai important este că dăm ascultare din toată inima învățătorului și maestrului nostru.

— Acest învățător și maestru este șeicul Ahmed, domnule profesor...

Cu toate că Lepsius nu pune direct întrebarea cine este de fapt acest șeic Ahmed, totuși Nezimi îi răspunde :

— E un veli. Sau, cum ați spune dumneavoastră, un sfânt, și această traducere ar fi și ea cu totul greșită. Prin viața pe care a dus-o și al cărei nivel s-a ridicat cu mult deasupra vieții noastre omenești, a dezvoltat în el unele forțe. Cunoașteți termenul francez initiation? Și lucrul cel mai minunat la el, după cum veți vedea, este felul lui cât se poate de simplu de a fi.

Se opresc în fața unui zid înalt. Virfurile de chiparoși și de smochini apărind din spatele lui, și ramurile de vizdoagă și de glicină atîrnînd în afară, arată că acolo se află un parc. Nezimi Bei bate cu bastonul său în poarta zidului mincată de cari. Trebuie să aștepte destul de mult. Pe urmă, poarta o deschide un bătrîn cu trupul gîrbovit, cu ochi blajini și plini de dragoste. Și iată că înaintea lor se desfășoară miracolul parcului umbros. Un cedru multiseclar domină totul. De două din crengile lui puternice atîrnă bucăți ruginite dintr-un lanț gros. Nezimi îi povestește pastorului că, în timpuri foarte îndepărtate, cedrul, pe atunci foarte tînăr, a fost legat, pînă ce forța lăuntrică a dezvoltării sale a rupt lanțul de fier. E un simbol al vieții dervişului. În mijlocul tăcerii, ciudat de izolată de vacarmul orașului, se aude apa țîșnind dintr-o fîntină arteziană. Este încă un simbol emoționant al cultului pe care-l au turcii pentru apă. Parcul este mărginit la dreapta de o casă întunecată, sinistră, și la stînga de o alta, luminoasă și primitoare. Vizitatorii pășesc în casa primitoare, de lemn, după ce și-au scos pantofii. Nezimi îl conduce pe străin, urcă amîndoi o mică scară întunecoasă dînd într-un fel de lojă care domină sala mare a tekkehlei — o construcție cu pilăstri zvelți de lemn, cu pereții tăiați sus după un filigran complicat și făcînd în general impresia unui pavilion vast. Dușumeaua de lemn a încăperii e așternută cu covoare dintre cele mai frumoase. În peretele dinspre răsărit, îndreptat către Meca, e prac-

ticată o firidă în felul unui amvon, unde se află o estradă de asemenea așternută cu un covor. Cîțiva oameni stau chinciți pe trepte de o parte și de cealaltă a acestui amvon. Medicul îi intitulează „califi“, adică locuitori și împuterniciți ai șeicului, așadar deosebit de apropiați sufletului său. Toți poartă turbane albe, chiar și un căpitan de infanterie, care, cu totul de mirare, se află printre acești oameni. Lepsius mai observă și un bătrînel foarte scund și uscat ca o surcea, care probabil că suferă de o boală nervoasă, căci obrazul lui terminat printr-o bărbuță ascuțită e cînd și cînd agitat de ticuri. Pe un bărbat de o frumusețe remarcabilă, cu barba moale brună, îmbrăcat într-un fel de rasă ceva mai scurtă, Nezimi îl numește „fiul șeicului“. Alături de acest bărbat cu aspect tineresc, a cărui siluetă pare că radiază o lumină argintie, șade un băiețel de cinci ani, cu picioarele încrucișate sub el — fiul fiului, îmbrăcat în alb ca și tatăl său. Dar înainte de orice, privirile lui Lepsius sînt atrase de un bărbat care, prin înfățișarea și ținuta lui, este fără îndoială cea mai puternică personalitate dintre cei de față. Așa și-i inchipuie pastorul pe marii califi de odinioară, pe Baiazid, pe Mahomed al II-lea, poate că și pe profetul însuși. Un obraz cu trăsăturile mistuite de fanatism și o barbă de un negru-albăstrui care urcă pînă aproape sub orbite. Privirea rigidă, care nu se oprește la nimic, nu cunoaște îndurarea nici pentru dușman și nici pentru prieten.

— E turbedarul de Brusa, i se explică lui Lepsius.

Apoi, pastorul află că prin acest titlu se desemnează o foarte înaltă funcție simbolică, anume cea de păzitor al mormintelor sultanilor și sfinților. Că, în afară de aceasta, el este și un mare învățat nu numai în știința *Coranului*, ci și în cîteva dintre științele moderne. Tot așa, domnul cel scund și vîrstnic, care șade atît de tăcut în fața lui — da, întocmai, cel aflat la dreapta de tot, cu mîini albe care înșiră mătăniile de chihlimbar — e de asemenea investit cu o înaltă funcție simbolică: „îngrijitorul arborelui genealogic al profetului“.

— Acești oameni își petrec toată viața în tekkeh?

— Nu, e o mare și fericită întâmplare că au venit astăzi să-l viziteze pe șeic. Domnul cel vîrstnic de colo, îngrijitorul arborelui genealogic, vine de foarte departe, din Siria, dacă nu mă înșel chiar din orașul Antiohia. E cel mai vechi prieten al șeicului nostru. Se numește aga Rifaat Bereket.

— Aga Rifaat Bereket, repetă Lepsius distrat, de parcă numele nu i-ar fi cu totul necunoscut.

Dar pastorul n-are ochi nici pentru aga nici pentru celelalte treizeci sau treizeci și cinci de persoane care, în așteptare, umplu sala cu murmurele lor, ci doar pentru impunătorul turbedar. Iată de ce nu observă intrarea șeicului Ahmed decît în clipa cînd acesta se așază la locul său. Nezimi Bei avusese dreptate. Înfățișarea acestui șef religios, care probabil că stăpînește sufletele a sute de mii de credincioși, nu dezvăluie prea mult din personalitatea lui atît de puternică. E un bărbat trupeș, cu barbă albă, ale cărui trăsături exprimă o bunăvoință plină de oarecare superioritate și nu ascund înclinarea de a judeca practic lucrurile pămîntești.

Au sărit cu toții în picioare și s-au repezit cu un fel de aviditate spre bătrînul șeic pentru a-i săruta mina. Abia după ce toți ceilalți și-au împlinit nevoia de a-și dovedi respectul și dragostea, turbedarul se aplecă și el, ultimul dintre ei, asupra mîinii grase și moi a lui Ahmed.

Extazul ritualului zikr, la care asistă acum ca martor, nu numai că-l lasă pe Johannes Lepsius rece, dar îi trezește chiar un sentiment neplăcut, greu de descris. La începutul ceremoniei, frumosul fiu al șeicului, împreună cu alți zece tineri îmbrăcați ca și el în veșminte albe asemănătoare raselor călugărești, se așază pe un rînd în lungul peretelui dinspre apus al sălii. Aripa dreaptă a acestui rînd o formează copilașul al cărui obraz strălucește de o seriozitate precocă. De undeva răzbate o muzică monotonă de caval, molcomă și oarecum fonfăită. Înaintea pupitrului încrustat cu aur pe care se află *Coranul*, stă un bărbat cu ochii închiși și

psalmodiază un verset, cu jumătate glas, pe un ton de falset neplăcut. Bătrînul șeic Ahmed face cu mîna un semn abia vizibil. Cavalul și litania încetează brusc. Fiul șeicului, ascultînd parcă încordat, își dă capul pe spate, cu gestul celui care dorește să primească pe obraz picăturile unei ploii ușoare. Iar din gîtlejul lui izbucnesc sunete înăbușite, tremurate, de parcă ar fi o fericire cu mult prea mare de a putea rosti silabele, imperceptibile minții omenești, ale versetului în care e concentrată toată puterea cărții de revelație divină:

— La-ilah-ila-llah. Nu e alt Dumnezeu decît Dumnezeu.

Acum, și ceilalți bărbați și-au aruncat capetele pe spate și cele două grupe de trei silabe ale profesiei de credință se contopesc într-un ciudat geamăt murmurat. O dată cu aceasta, lucrurile se desfășoară ca într-o piesă muzicală după enunțarea temei principale, care de acum înainte urmează să fie dezvoltată. Mai întîi, silueta fiului este agitată de o ușoară mișcare în unghi drept. În timp ce „la-ilah-ila-llah“-ul capătă modulații mai hotărîte, tînărul își apleacă bustul către cele patru puncte cardinale, în față, în spate, la dreapta, la stînga. Această mișcare în patru timpi se transmite celorlalți, intensificîndu-se treptat. Dar mișcările nu sînt cîtuși de puțin dominate de acea simetrie ce se observă în instrucția militară sau la un ansamblu de balet. Dimpotrivă! Fiecare se lasă în voia propriei lui legi. În această chemare pătimașă adresată divinității supreme, fiecare eu din această comunitate pare singur cu el însuși. Iar de aici ia naștere o simetrie mai variată și mai înaltă decît cea pe care ar putea-o produce vreodată o cadență mecanică — simetria unei păduri răscolite de furtună, simetria unei mări agitate de valuri tumultuoase. Fiindcă doar o libertate și o singurătate deplină a eului în fața dumnezeului credinței sale mijlocește închegarea unei comunități organice. Bătrînul șeic, califii săi și toți cei de față iau parte la ritualul zikr schițînd mișcări ușoare, parcă de acompaniament. Băiatul șeicului celui tînăr își înclină trupșorul firav în toate direcțiile, cu o gravitate

plină de învesnire. Uneori, vocea lui șubțirică, de copil, se poate distinge din zumzetul general al „la-lah“-ului — un scincet de o naivitate impresionantă. După vreo douăsprezece minute, mișcările trupurilor dervișilor au ajuns să fie aproape dreptunghiulare, iar chemările s-au transformat în strigăte răgușite și dezordonate. Din nou un gest scurt al bătrînului șeic. Ceremonialul se oprește brusc. Dar în inimile participanților și ale spectatorilor pare că a coborît o bucurie ce se revarsă cu generozitate, o încintare lăuntrică plină de o fericire fără margini. Fețele sînt luminate de surisuri istovite. Bărbații se îmbrățișează. Johannes Lepsius nu se poate stăpîni să nu se gîndească la agapele vechilor creștini. Dar cum e oare cu putință? Doar această sărbătoare, a iubirii, ce se desfășoară acum, în fața lui, nu izvorăște din spirit, ci din răsuciri violente ale trupului. Nu le înțelege. Între timp, alți cîțiva oameni au intrat în sală printr-o ușă mică. Aduc căni cu apă, tăvi cu mîncăruri, ba chiar și haine, așezîndu-le în fața șeicului Ahmed, care suflă de cîteva ori peste aceste obiecte. Acum, ele au dobîndit virtuți tămăduitoare. După o pauză, ritualul zikr este luat de la capăt și cu intensitate mai mare. Numărul patru, număr sfînt, domină ceremonia. Prin urmare, vor avea loc patru asemenea ritualuri extatice, întrerupte de fiecare dată printr-o pauză. Violența și ritmul ultimului sînt de o sălbăticie atît de insuportabilă, că Johannes Lepsius închide la un moment dat ochii, deoarece are o senzație asemănătoare cu răul de mare. Cînd acest ultim zikr este pe cale să-și atingă punctul culminant, bătrînul cu trupul uscat ca o surcea și cu fața agitată de ticuri sare pe neașteptate de pe trepte și, ajuns în sală, începe să se învîrtească în jurul lui ca o sfirlează scăpată de sub orice control, pînă ce se prăbușește într-o convulsie epileptică. Pastorul se întoarce spre medicul așezat în spatele lui. Oare Nezimi nu se va repezi jos, în sală, pentru a-l ajuta pe epileptic? Dar bărbatul acesta elegant, care a studiat la Sorbona, pare că nici el însuși nu mai este conștient de ceea ce îl inconjoară. Cu partea de sus a corpului

se leagănă într-o mișcare circulară. Ochii îi sînt tulburați de un fel de beție. Și buzele sale, sub mica mustață englezească, îngaimă acum și ele „la-ilah-ila-llah”-ul atîta vreme reținut. Sentimentul neplăcut pe care-l încearcă pastorul atinge acum punctul culminant. Dar nu este numai dezgustul față de acest fenomen care i se pare atît de neobișnuit și de barbar, ci în același timp o rușine plină de sfială pentru faptul că sufletul său occidental nu este în stare să pătrundă sensul scenei extatice care se desfășoară sub ochii lui.

Această atitudine de jenă profundă nu dispare nici atunci cînd intră în sanctuarul acestei lumi atît de străine, în încăperea unde șeicul îi primește pe cei veniți în audiență. În ziua cînd Lepsius a stat față în față cu Enver Pașa, nu s-a simțit mai stingherit ca acum. Totuși, șeicul Ahmed îl primește cu multă amabilitate. Face cîțiva pași în întîmpinarea lui și a lui Nezimi Bei. În încăperea spațioasă s-au adunat cîțiva dintre califii șeicului, anume turbedarul de Brusa, aga Rifaat Bereket, tînărul șeic și căpitanul de infanterie. Nu poți ședea altunde decît pe divanele joase, lipite de perți. Șeicul Ahmed îl poartă pe pastor să ia loc alături de el. Johannes Lepsius este nevoit să se așeze ca și ceilalți, cu picioarele încrucișate sub el. Ochii bătrînului Ahmed, în care și-a găsit sălaș nu numai o înțelepciune lumească dintre cele mai limpezi, ci și o seninătate inexplicabilă, se îndreaptă către oaspete :

— Știm cine ești și ce te aduce la noi. Nu mă îndoiesc că ne vei înțelege, după cum nădăjduim și noi că te vom înțelege. Poate că fratele nostru Nezimi ți-a și spus că noi dăm vorbelor mai puțină însemnătate decît legăturii de la inimă la inimă. Prin urmare, să cercetăm împreună ce se află în inimile noastre.

Haina pastorului german este încheiată. Șeicul Ahmed descheie cu propria lui mină, albă, nasturii. Zîmbește, ca pentru a-și cere iertare :

— Astfel vom fi mai aproape unul de celălalt.

Johannes Lepsius vorbește și înțelege bine turca și destul de bine araba. Dar șeicul Ahmed folosește un amestec complicat al celor două limbi, așa că-i cere lui Nezimi să servească de interpret pentru unele expresii deosebit de dificile. Medicul traduce :

— Există în inima noastră o dualitate. Pe de o parte, o inimă de carne, pe de altă parte, o inimă tainică, divină, care o învelește pe cea dintâi, după cum parfumul învăluie trandafirul. Această a doua inimă ne leagă de Dumnezeu și de oameni. Așadar, te rog s-o deschizi !

Trupul masiv al șeicului, care probabil că a trecut de optzeci de ani, se înclină atent către pastor. Printr-un semn discret îl face să înțeleagă pe musafir că ar fi bine să închidă ochii întocmai ca și el. O anume senzație de liniște îl cuprinde pe Johannes Lepsius. Setea arzătoare, care cu o clipă înainte îl mai chinuise, dispare. Profită de acest răstimp pentru a-și aduna gândurile îndărătul pleoapelor închise și a-și pregăti argumentele cu ajutorul cărora vrea să lupte pentru armeni. Dumnezeu i-a călăuzit pașii pe drumuri miraculoase, aducându-l aici unde, împotriva oricărei așteptări, poate că va găsi aliați. Dorința monseniorului Saven, care nu voia ca mijlocitori nici germani și nici neutri, ci turci, această dorință absurdă pare acum că are sorți de împlinire. Când Lepsius își deschide iar ochii, are impresia că fața bătrînului șeic este scăldată într-o caldă lumină solară. Octogenarul nu menționează prin nici un cuvînt ce rezultat a dat examinarea inimilor, ci îl roagă pe pastor să binevoiască a-i spune cu ce ar putea să-i fie de folos. Și istorica întrevvedere începe.

Johannes Lepsius (nu găsește la început decît cu încetineală și oarecare stîngăcie cuvintele turcești. De asemenea, adesea îl privește rugător pe doctorul Nezimi Bei, ca acesta să-i vină în ajutor cu expresia corespunzătoare) :

— Grație marii bunătăți a șeicului Ahmed efendi, mă aflu acum aici, în această preacinstită tekkeh, eu, un creștin și un străin... Mi s-a îngăduit chiar să iau

parte la exercițiile voastre religioase. Ardoarea și sinceritatea aspirației voastre către Dumnezeu mi-au umplut inima de bucurie. Neștiutor fiind și venit dintr-o țară străină, nu pot să înțeleg sensul cel mai lăuntric al ritualurilor voastre, cu toate acestea am simțit cât de mare vă este pietatea. Cu atât mai îngrozitoare mi se par, ținând seamă de această pietate și religiozitate, cele ce se pot întâmpla și chiar se întâmplă în patria voastră...

Șeicul cel tânăr (după ce, ridicându-și întrebător pleoapele, i-a cerut tatălui său îngăduința de a vorbi):

— Știm că de mulți ani ermeni millet are în tine un prieten credincios...

Johannes Lepsius: Sînt mai mult decît un prieten oarecare al lui. Mi-am consacrat toată viața și toate puterile mele comunității armene.

Șeicul cel tânăr: Și acum vrei să ne învinovățești pe noi de aceste întâmplări?

Johannes Lepsius: Eu sînt un străin. Un străin nu are niciodată și nicăieri dreptul de a învinovăți. Mă aflu aici numai pentru a deplînge cele ce s-au petrecut și pentru a vă ruga să mă sfătuiți și să mă ajutați.

Șeicul cel tânăr (cu o încăpăținare vizibilă, care nu se lasă domolită de cuvintele solemne ce le rostește):

— Și totuși, tu ne faci răspunzători pe noi, toți otomanii de cele ce se petrec.

Johannes Lepsius: Un popor este alcătuit din multe părți. Din guvern și organele sale. Din păturile care sînt de acord cu guvernul și din opoziție.

Șeicul cel tânăr: Și pe care dintre aceste părți o socotești răspunzătoare?

Johannes Lepsius: Cunosc bine condițiile din țara voastră, de douăzeci de ani. Chiar și pe cele din interiorul țării. Cu conducătorii guvernului vostru am dus tratative. Să mă ierte Dumnezeu, dar trebuie să spun că ei singuri poartă întreaga vină a nimicirii unui popor nevinovat.

Turbedarul (își ridică fața mistuită de fanatism, cu ochii neîndurători. Personalitatea și glasul lui domină

numaidecît încăperea.) Și cine este răspunzător de guvern ?

Johannes Lepsius : Nu înțeleg întrebarea ta.

Turbedarul : Atunci îți voi pune alta. Otomanii și armenii au trăit oare întotdeauna în dușmănie ? N-a fost și o vreme în care au conviețuit pașnic unii alături de alții ? Cunoști condițiile de la noi, așadar probabil că ne cunoști și trecutul.

Johannes Lepsius : După cîte știu, marile masacre au început abia în veacul trecut, după Congresul de la Berlin¹...

Turbedarul : Ai răspuns astfel la prima mea întrebare. La acel congres voi, europenii, v-ați amestecat în treburile lăuntrice ale Imperiului nostru, ați revendicat reforme la noi și ați vrut să cumpărați pe un preț de nimic pe Allah și credința noastră. Iar armenii erau comis-voiajorii voștri.

Johannes Lepsius : Oare nu vremurile înseși și evoluția vieții revendicau aceste reforme cu mai multă insistență decît Europa ? Și e firesc ca armenii, care erau un popor mai slab și mai activ decît voi, să fi fost dornici de a le vedea înlăptuite.

Turbedarul (se înflăcărează pe neașteptate și încăperca vibrează de sfînta lui minie) : Noi însă nu vrem reformele voastre, progresele voastre și activitățile voastre. Vrem să trăim cu frica lui Dumnezeu și să dezvoltăm în noi forțele ce-i aparțin lui Allah. Nu știi oare că tot ceea ce voi numiți acțiune și activitate vine de la diavol ? Vrei să ți-o dovedesc ? Ați dobîndit cîteva cunoștințe superficiale despre proprietățile elementelor chimice. Dar care este urmarea cînd transpuneți aceste sărăcăcioase cunoștințe în realitate, adică în domeniile acțiunii și activității ? Producerea de gaze toxice, cu care vă purtați războaiele voastre lașe și cîinoase ! Și oare cu avioanele voastre procedați altfel ? Le folosiți pentru a arunca în aer orașe întregi. Între timp ele îi transportă pe cămătari și pe aface-

¹ Congresul de la Berlin a avut loc în 1878 și a adoptat mai multe hotărîri importante în ce privea Imperiul otoman.

riști, ca aceștia să-i jefuiască pe săraci cât mai iute cu putință. Toată agitația voastră diavolească ne dovedește că nu există activitate care pînă la urmă să nu ajungă la distrugere și nimicire. Iată de ce am fi renunțat cu dragă inimă la reformele, la progresul și la binefacerile culturii voastre, ca să putem trăi în vechea noastră sărăcie și cu frica lui Dumnezeu.

Bătrîmul șeic Ahmed (vrea să imprime discuției un ton mai împăciuator): Dumnezeu ne-a turnat băutura lui în multe pahare, și fiecare dintre ele are altă formă.

Turbedarul (încă nu se poate liniști, deoarece crede că a găsit adversarul potrivit pentru ura lui profundă): Guvernul, spui tu, poartă vina acestei nedreptăți singeroase. Or, în realitate nu este guvernul nostru, ci al vostru. La voi și-a făcut ucenicia. L-ați sprijinit în lupta lui nelegiuită împotriva a tot ceea ce avem noi sfînt. El înfăptuiește acum învățăturile și concepțiile voastre. Trebuie așadar să recunoști că nu noi, otomanii, ci Europa și slugoii Europei sînt vinovați de soarta acestui popor pentru care lupti. Iar armenii au găsit ce-au căutat, căci ei sînt cei ce au dorit întoarcerea în țară a acestor răufăcători și renegați, i-au sprijinit și i-au ridicat în slăvi, pentru ca acum aceștia să-i nimicească. Oare nu vezi aici minia lui Dumnezeu? Peste tot unde apăreți, voi și ciracii voștri, aduceți putreziciunea. Vă mărturisiți cu fățărnicie credința în religia profetului Isus Cristos, dar în adîncul sufletului nu credeți decît în forțele insensibile ale materiei și în moartea veșnică. Atît de slăbite sînt inimile voastre, că nu mai sînt capabile să simtă forțele pe care Allah le-a sădit în ele, și aceste forțe se irosesc fără nici un folos. Da, religia voastră este moartea, și întreaga Europă este o tîrfă în serviciul morții.

Bătrîmul șeic (îi poruncește turbedarului, cu o privire severă, să se înfrîneze. Pe urmă îi mîngîie pastorului mîna, ca pentru a-l consola și împăca): Mîna lui Dumnezeu este în toate și peste tot.

Șeicul cel tînăr: E adevărat, efendi. Nu poți tăgădui că naționalismul, care domnește azi la noi, este o otravă

străină, venită din Europa. Pînă cu cîteva decenii în urmă, popoarele noastre încă mai trăiau, credincioase, sub steagul profetului : turci, arabi, kurzi, lazi și mai erau și altele. Astăzi chiar și arabii, care n-au avut într-adevăr nici un motiv să se plîngă, au devenit naționaliști și dușmani ai noștri.

Bătrînul șeic : Naționalismul umple locul gol și ne spus de dureros pe care îl lasă Allah în inima ome-nească, după ce a fost izgonit din ea. Și totuși ! El nu poate fi izgonit împotriva voinței sale.

Johannes Lepsius (reprezentînd Europa aflată pe banca acuzării, șade cu picioarele încrucișate sub el. Nu uită nici o clipă scopul pentru care a venit. De aceea acceptă politicos invectivele impunătorului turbedar de Brusa. Ele nu-l dor nici pe jumătate din cît îl dor picioarele lui înțepenite în poziția aceea) : Tot ce-mi este dat să aud aici, de la voi, nu sînt o noutate pentru mine. Ba mai mult, eu însumi le-am spus adeseori compatrioților mei vorbe asemănătoare. Sînt creștin, sînt chiar pastor, totuși nu mă dau în lături să recunosc aici, în fața voastră, că o mare parte din creștinii întîlniți de mine este alcătuită din fățarnici care iau numele Domnului în deșert, din indiferență și necredință...

Turbedarul (în ciuda gestului mut pe care i-l face șeicul Ahmed, nu renunță la demonstrațiile lui îndărătnice) : Prin urmare, îți dai seama că nu turcii, ci voi înșivă sînteți adevărații vinovați ?

Johannes Lepsius : Religia mea îmi poruncește să socotesc orice greșală ca fiind moștenirea inevitabilă a lui Adam. Oamenii și popoarele își aruncă unul altuia această moștenire ca pe o minge. Ea nu poate fi delimitată nici în timp și nici în fapte. Căci unde ar trebui să începem și unde să ne oprim ? Nu mă aflu aici pentru a rosti măcar un singur cuvînt de dojană la adresa poporului turc. Aceasta ar fi o mare greșală. Mă aflu aici pentru a vă ruga să mă ascultați cu bună-voință și să mă înțelegeți.

Turbedarul : Acum veniți să cereți înțelegere, după ce ați provocat tot răul !

Johannes Lepsius: Nu sînt un adept al șovinismului. Orice om aparținînd unui popor, fie că o dorește, fie că nu, rămîne legat de el. Este o realitate firească, un lucru de la sine înțeles. În calitate de creștin, cred că Tatăl nostru Ceresc a creat aceste deosebiri pentru ca oamenii să se iubească între ei. Căci fără deosebiri și fără încordare în relații, nici iubirea nu este cu putință. Și eu sînt, prin felul meu de a fi, diferit de armeni. Cu toate acestea am învățat să-i înțeleg și să-i iubesc.

Turbedarul: Dar te-ai întrebat vreodată cît de mult ne iubesc și ne înțeleg armenii pe noi? Ei au fost aceia care au adus, ca prin intermediul unui fir electric, agitația voastră infernală, tulburîndu-ne pacea. Nu cumva îi socotești drept niște mielușei nevinovați? Dacă da, îngăduie-mi să-ți spun că ei nu șovăie să măcelărească cu sînge rece pe orice turc care se întîmplă să le cadă în mînă. Și se cuvine să cunoști și faptul că preoții lor creștini iau parte bucuroși la asemenea asasinate.

Johannes Lepsius (pentru prima oară trebuie să facă un efort pentru a se stăpîni să nu răspundă cu asprime): De vreme ce o spui tu, efendi, pesemne că asemenea nelegiuiri izvorîte din dorința de răzbunare s-au înfăptuit într-adevăr pe alocuri. Dar nu trebuie să uiți că, în multe locuri, cîte un hoguea, mollah sau ulema au făcut tot ce le-a stat în putință pentru a ațîța poporul. Și asta cu toate că voi sînteți cei tari, iar armenii nu au nici o putere.

Turbedarul (nu e numai un om învățat, ci mai mult ca atît, un excelent polemist, care cunoaște perfect arta de a scăpa din capcana amănuntelor primejdioase și de a se refugia de îndată în spatele zidurilor bine apărute ale problemelor generale): Ați răspîndit în toată lumea calomnii în legătură cu religia noastră. Dintre toate, cea mai perfidă e aceea a intoleranței noastre. Crezi tu că în imperiul în care califul domnește de secole ar mai exista măcar un singur creștin dacă am fi fost intoleranți? Ce-a făcut marele sultan care a cucerit Stambulul, în primul an al domniei

sale ? I-a alungat pe creștini din imperiul lui ? Spune ? Nu, a întemeiat patriarhia greacă și patriarhia armeană și le-a înzestrat cu putere, cu strălucire și libertate. În schimb, ce-au făcut ai voștri în Spania ? Pe musulmanii care își aveau acolo patria, i-au aruncat cu miile în mare sau i-au ars pe ruguri. Noi vă trimitem *vouă* misionari sau voi *nouă* ? Umblați cu crucea de colo pînă colo numai pentru ca societățile petrolifere și calea ferată a Bagdadului să dea dividende mai bune.

Bătrînul șeic : Soarele e dornic să domine, iar luna e îngăduitoare și pașnică. Turbedarul rostește vorbe jignitoare, dar ele nu te privesc pe tine, oaspetele nostru. Trebuie să înțelegi că și oamenii noștri sînt revoltați de nedreptatea ce se face religiei noastre. Știi care este cuvîntul ce revine mai des, după numele lui Dumnezeu, împodobind textul *Coranului* ? Cuvîntul : pace ! Și știi tu ce spune al zecelea sure ? „Odinioară oamenii nu alcătuiau decît o singură obște. Apoi au fost dezbinați. Iar dacă n-ar fi venit porunca Domnului, pînă acum s-ar fi făcut lumină printre ei, din ce pricină sînt dezbinați.“ Și noi tindem ca și voi, creștinii, spre o împărăție a unirii și a iubirii. Nici noi nu-i urim pe dușmanii noștri. Căci oare o inimă care închide în ea concepția despre Dumnezeu poate fi capabilă de ură ? A face să domnească pacea este una dintre datoriile cele mai însemnate ale frăției noastre. Iată-l, de pildă, pe turbedarul care vorbește cu atîta asprime — el este unul dintre cei mai zeloși emisari de pace ai noștri. De multă vreme, încă înainte ca noi să fi auzit vorbindu-se de tine, el activează în favoarea celor surghiuniți. Și nu e singurul. Avem emisarii noștri de pace chiar printre adevărații războinici...

(Îl cheamă printr-un semn pe căpitanul de infanterie care, fiind probabil cel mai tînăr și cel mai puțin inițiat dintre frații ordinului, șade pe divanul cel mai îndepărtat).

Căpitanul (se așază cu sfială alături de bătrînul șeic. Are ochi mari și blinzi, și trăsături pline de sen-

sibilitate cărora numai mustața mare și foarte îngrijită le dă o înfățișare impunătoare de ostaș.)

Bătrînul șeic : Ai vizitat, la cererea noastră, lagărele de deportați armeni din răsărit.

Căpitanul (se întoarce spre Johannes Lepsius) : Sînt ofițer în regimentul atașat pe lângă statul-major al ilustrului tău compatriot, mareșalul Goltz Pașa¹. Inima pașei e și ea plină de grijă și de amărăciune cu privire la frații săi întru credință. Dar în această privință nu poate face decît foarte puțin împotriva voinței ministrului de Război. M-am prezentat în fața lui și am obținut o permisie pentru a-mi îndeplini misiunea primită...

Bătrînul șeic : Și în ce locuri ai fost în cursul călătoriei tale ?

Căpitanul : Cele mai multe lagăre de deportare sînt situate pe malurile Eufratului, între Deîr es Zor și Meskene. În trei dintre cele mai mari am zăbovit mai multe zile.

Bătrînul șeic : Ai putea să ne faci un raport despre ceea ce ai văzut acolo ?

Căpitanul (îi aruncă lui Lepsius o privire chinuită) : Aș fi bucuros să nu trebuiască să vorbesc în prezența acestui străin...

Bătrînul șeic : Străinul va învăța să înțeleagă că e vorba de rușinea dușmanilor noștri comuni. Vorbește !

Căpitanul (privește în pămînt, își caută cuvintele. Nu poate să descrie ceea ce este de nedescris. Frazele sale palide și adesea întrerupte nu redau nici miasmele și nici imaginile a căror evocare îi provoacă un dezgust ce-l înăbușă) : Cîmpurile de luptă sînt înfiorătoare... Dar cel mai mare dintre cîmpurile de luptă nu e nimic pe lângă Deîr es Zor... Nimeni nu-și poate închipui ce înseamnă asta...

Bătrînul șeic : Și care este aspectul cel mai rău ?

¹ Colmar von Goltz (1843—1916) a condus între 1883—1895 reorganizarea armatei turce, iar între 1915—1916 s-a aflat la comanda unei armate turce din Mesopotamia.

Căpitanul : Nu mai sînt ființe omenești... Sînt fantome... Dar nu de oameni... Fantome de maimuțe... Nu mor decît cu încetul, fiindcă mănîncă iarbă și din cînd în cînd primesc o îmbucătură de piine... Dar cel mai îngrozitor lucru dintre toate este că nu mai au puterea să-și îngroape zecile de mii de morți... Deîr es Zor este o uriașă cloacă a morții...

Bătrînul șeic (după o pauză lungă) : Și li se dă vreun ajutor ?

Căpitanul : Ajutor ? Cel mai bun lucru pentru ei ar fi să fie uciși cu toții într-o singură zi... Am adresat o circulară către frații noștri... Am izbutit să adăpostim mai mult de o mie de orfani, în familii turcești și arabe... Dar asta înseamnă atît de puțin.

Turbedarul : Și care va fi urmarea faptului că acești copii vor fi crescuți în familiile noastre cu grijă și dragoste ? Europeanii se vor grăbi să spună că i-am răpit pentru a-i necinști și schingiui.

Bătrînul șeic : Asta este adevărat, dar n-are importanță. (Către căpitan) : Acești nenorociți au văzut în tine numai un turc, deci un dușman, sau ai izbutit să le cîștigi încrederea ?

Căpitanul : În marea lor nenorocire, care nu mai are nimic omenesc, nu-și mai dau seama cine le e prieten și cine dușman... ori de cîte ori soseam într-unul dintre aceste lagăre, hoardele de nenorociți se repezeau la mine... În cea mai mare parte sînt doar femei și moșnegi, toți aproape goi... Urlau de foame. Femeile scormoneau în baliga calului meu ca să caute grăunțe de ovăz nemistuite... Mai tîrziu, după ce au căpătat încredere, aproape că au rupt hainele de pe mine... M-au copleșit cu însărcinări și rugăminți pe care nu le pot duce la împlinire... Iată, de pildă, scrisoarea aceasta... (Scoate din buzunar un bilețel murdar și-l arată lui Johannes Lepsius.) E de la un preot creștin, ca tine. Ședea lângă cadavrul soției sale, care zăcea acolo de trei zile neîngropată. Era ceva cumplit... Un om scund de tot, din care abia dacă mai rămăsese ceva. Harutiun Nokhudian îl cheamă și e originar de undeva de pe coasta siriană. Compatrioții lui s-au

refugiat pe un munte. I-am făgăduit că voi face așa fel ca scrisoarea aceasta să ajungă la ai lui. Dar cum?

Johannes Lepsius (cutremurat pînă în adîncul ființei sale de relatările căpitanului, nu mai simte de mult timp cîrceii din picioarele sale încrucișate. Pe bilețelul întins către el, citește doar literele mari, armenesti, specificînd adresantul „Către preotul din Yoghonoluk Ter Haigasun“): Nici rugămîntea aceasta nu va fi împlinită, cum nu vor fi nici celelalte.

Aga Rîfaat Bereket (mătăniile de chihlimbar au dispărut din mîinile lui. Silueta fină a bătrînului din Antakie schițează cîteva mișcări legănate către șeic): Această rugămîntă poate fi împlinită... Voi face ca scrisoarea lui Nokhudian să ajungă la compatrioții săi. Peste cîteva zile mă voi înapoia pe coasta siriană.

Bătrînul șeic (se întoarce către Lepsius cu un ușor surîs): Ce pildă grăitoare a atotputerniciei lui Dumnezeu! Doi frați, străini unul de celălalt, se întîlnesc în acest oraș mare pentru ca dorința unui năpăstuit să poată fi îndeplinită... Și acum, poate că ai învățat să ne cunoști mai bine. Iată-l pe prietenul meu, aga din Antakie! Nu mai e un bărbat în puterea vîrstei, ca tine, a și împlinit șaptezeci de ani. Și totuși, de multe luni călătorește și lucrează pentru ermeni millet, tocmai el, un turc credincios. Întru ajutorarea lor a fost în audiență la sultan și la șeicul *îil* Islam.

Aga Rîfaat Bereket: Îndrumătorul inimii mele îmi cunoaște intențiile. Din păcate, ceilalți sînt puternici, iar noi sîntem slabi.

Bătrînul șeic: Sîntem slabi pentru că slugoii Europei, răpesc poporului nostru religia. Este așa cum a spus-o turbedarul în cuvinte aspre. Acum ai aflat adevărul! Dar cei slabi nu sînt lași. Nu sînt în măsură să judec întrucît activitatea ta în sprijinul armenilor devine primejdioasă pentru tine. Pentru agă și pentru căpitan ea poate deveni cît se poate de primejdioasă. Dacă vreun trădător sau vreo iscoadă de-a guvernului îi denunță, vor dispărea în temniță pentru totdeauna.

Johannes Lepsius (se apleacă peste mina șeicului Ahmed. Dar nu se poate hotărî să i-o sărute, căci nu izbutește să-și învingă rușinea și sfiala) : Binecuvîntez acest ceas și-l binecuvîntez pe fratele vostru Nezimi, care m-a adus aici. Nu mai aveam nici o speranță. Dar acum sper iarăși că, în ciuda tuturor lagărelor de deportare, cu ajutorul vostru, o parte a neamului armenesc va rămîne în viață.

Bătrînul șeic : Asta este în mina lui Dumnezeu. Hotărăște cu aga cînd vă întîlniți !

Johannes Lepsius : Există vreo posibilitate de a-i salva pe oamenii de pe Musa Dagħ ?

Turbeclarul (este cuprins din nou de minie, căci această simpatie față de rebeli merge prea departe pentru inima sa otomană) : Profetul spune : „Cine pune o vorbă bună la judecător în sprijinul unui trădător este el însuși trădător. Căci cu știință sau fără știință, sprijină răzvrătirea.“

Bătrînul șeic (aerul de înțelepciune și cumpătare caracteristic firii sale îl părăsește pentru întîia oară. Privește nemișcat în depărtare și vorbele sale au un dublu înțeles ce nu poate fi descifrat) : Poate că acei ce erau pierduți sînt acum la adăpost, și poate că acei ce erau la adăpost sînt acum pierduți.

Un servitor al șeicului și portarul cel gras cu ochii blajini aduc cafele și lokum — zaharicale turcești. Șeicul Ahmed îi întinde el însuși oaspetelui ceașca. Înainte de a-și lua rămas bun, *Johannes Lepsius* vrea să mai aducă o dată vorba despre problema armenescă. Dar nu izbutește. Bătrînul șeic refuză cu răceală să mai discute acest subiect. În schimb, aga Rifaat Bereket îi făgăduiește pastorului că-l va vizita chiar în aceeași seară la hotel, deoarece peste treizeci și șase de ore trebuie să pornească pe drumul de întoarcere.

Doctorul Nezimi Bei îl părăsește pe pastor în fața seraskeriatului. Cei doi bărbați au străbătut lungul drum aproape fără să scoată o vorbă. Turcul crede că pastorul este atît de adînc preocupat de impresiile sale, încît nu mai găsește nici un cuvînt de spus. De altfel,

chiar acesta este adevărul, numai că în alt sens. Gîndurile acestui obsedat vehiculează din plin proiecte noi. Nu se gîndește la lumea aceasta nouă și misterioasă în care petrecuse cîteva ceasuri, ci numai la „breșa spre interiorul țării“ care printr-o întîmplare miraculoasă s-a ivit pe neașteptate. Mereu și mereu îi strînge lui Nezimi mîna, pentru a-i mulțumi. Dar cuvintele pe care acesta i le adresează acum nu le pricepe decît nelămurit. Ar trebui să ia bine seama, îl îndeamnă turcul, la întîmplările mărunte ale vieții cotidiene din zilele următoare. Oricine a avut cînstea de a fi supus examenului inimii de către șeicul Ahmed, după aceea trece, de obicei, prin unele întîmplări care își au importanța lor dacă știi să le înțelegi semnificația. Rămăs singur, Johannes Lepsius își ridică ochii spre ferestrele clădirii de unde domnește Enver. Strălucesc puternic în lumina după-amiezii. Pastorul sare într-o birjă :

— La patriarhia armenească !

Acum, nu-i mai păsa de nici un denunțator din lume. Îl asaltează cu entuziasmul lui năvalnic pe patriarhul cel vlăguit. Ideea monseniorului Saven, oricît ar părea de necrezut, poate fi înfăptuită. Cercurile turcilor tradiționaliști îi ajută pe armeni fără ca aceasta să se fi știut pînă acum. Clasa cea mai sus-pusă este însuflețită de o ură nestinsă împotriva conducătorilor atei ai guvernului. Iar focul acesta trebuie folosit pentru cauza cea bună... Monseniorul Saven își duce mîna la gură cu un gest de implorare. Nu atît de tare, pentru numele lui Dumnezeu ! Inteligența plină de spontaneitate a pastorului elaborează un plan vast de organizare. Patriarhatul să ia legătura, în taină, cu puternicul ordin al dervișilor, punînd astfel bazele unei acțiuni de ajutorare cu vaste ramificații, menită să devină organizația principală de salvare. Aceasta va constitui un imbold puternic. Monseniorul Saven nu este nici pe departe atît de optimist ca Johannes Lepsius. Toate aceste lucruri nu sînt noi pentru el. Vorbele lui sînt șoptite, aproape că nu se înțeleg. Nu toate

ordinele de derivași se aseamănă cu cel menționat. De pildă, cele mai mari și totodată mai influente, cum sînt mevlevi și rufai, sînt stăpînite de o ură oarbă împotriva armenilor. E adevărat că-i blestemă pe Enver, Talaat și pe toți ceilalți potentăți din Comitet, dar cu exterminarea sînt întru totul de acord. Johannes Lepsius nu-și pierde încrederea. Spune că, după părerea lui, trebuie să apuci mîna ce ți se întinde. Îi propune patriarhului o întîlnire secretă cu șeicul Ahmed, pe care ar urma s-o mijlocească Nezimi Bei. Monseniurul Saven est atît de îngrozit de toate aceste propuneri atît de îndrăznețe, încît pare bucuros cînd îl vede pe energicul pastor că părăsește încăperea.

Lepsius plătește birja la capătul celălalt al podului. Vrea să străbată pe jos drumul scurt ce-l separă de Hotelul Tokatlyan. După luni de zile în care fusese pradă unei deprimări de neînchipuit, iată că acum se simte minunat de bine dispus, de parcă ar fi repurtat un mare succes. Totuși, în realitate, n-a înfăptuit nimic, ci a întrezărit doar o slabă rază de lumină. Dus pe gînduri, continuă să meargă pe Grande Rue Pera și trece de hotelul său. Seara, minunat de răcoroasă, s-a și lăsat. Cerul are sclipiri verzui printre creștetele arborilor unui bulevard amenajat ca o alee de parc. Este un cartier foarte aristocratic. „E cartierul reprezentanțelor diplomatice“, se gîndește Lepsius, și, fără grabă, face cale-ntoarsă. Există aici chiar și lămpi cu arc, care se aprind tremurînd. Un automobil îi iese înainte, mergînd foarte încet. Interiorul mașinii e luminat. Un ofițer șade lîngă un civil gras, și amîndoi sînt cufundați într-o discuție aprinsă. Pe neașteptate, Johannes Lepsius simte pe limbă un ușor gust de spaimă. L-a recunoscut pe Enver Pașa. Silueta tînească și strălucitoare, obrazul plin de prospețime, cu gene lungi de fată. Iar vecinul lui, cu fesul nițeluș pieziș și jiletcă albă, fără îndoială că este Talaat Bei, așa cum poate fi văzut pe numeroase portrete. Iată că l-a mai întîlnit totuși pe marele său dușman. Ciudat e faptul că, în adîncul sufletului, o dorise tot timpul. Rămîne pe loc, ca țintuit de o vrajă și urmă-

rește cu ochii mașina. Vehiculul încă nu apucase să se depărteze o sută de metri, că se aud răsunînd două detunături la scurt interval una de cealaltă. Frîna scrișnește. Siluete nelămurite se desprind din umbrele serii. Voci aspre se răstesc în același timp. A strigat cineva după ajutor ? Pastorul își simte mîinile și picioarele reci ca gheața. Un atentat ? Destinul i-a lovit pe Enver și pe Talaat ? Iar el este sortit să fie martor ? Se simte irezistibil atras către locul accidentului. Ar prefera să nu vadă nimic, dar nu poate altfel. Cu pas șovăitor se apropie de grupul care se agită și strigă. Cineva a aprins o lampă cu carbid care luminează puternic, iar în jurul ei se înghesuie mulțime de gură-cască și împart sfaturi cu voce tare. Șoferul lucrează sub mașină, icnind și înjurînd. În ceea ce îi privește pe Enver Pașa și pe Talaat Bei, stau liniștiți unul lîngă altul și-și fumează țigările. Automobilul trecuse cu roțile din față peste un obstacol cu colțuri ascuțite, pneurile se spărseseră și mașina rămăsese în pană. Dar faptul cel mai ridicol este că nici Enver nu e Enver și nici Talaat nu e Talaat. Unul se dovedește a fi un ofițer foarte oarecare, celălalt un comerciant sau un funcționar și mai oarecare. Numai jiletca albă rămîne o realitate. Lepsius e foarte amărit din pricina imaginației sale aprinse, care crease astfel de fantome.

— Sînt nebun de-a binelea, mormăie el.

Dar după un ceas, cînd aga Rifaat Bereket șade alături de el în camera de la hotel, a și uitat de întîmplarea cu automobilul. Aga, cu turbanul lui și cu mantia lungă, albastră, nu prea se potrivește într-o asemenea cameră de hotel în stil european. Nu se potrivește cu scaunul tare de lemn pe care șade și nici cu lumina rece a becurilor electrice. Lepsius își dă seama că acest bătrîn, califul sirian al șeicului ordinului Răpitorilor de Inimi, face un mare sacrificiu aflîndu-se aici. Îl roagă să primească cinci sute de lire luate din fondurile germane de ajutorare și să le folosească, pe cît era cu putință, pentru oamenii de pe Musa Dagh. Pastorul n-a luat o hotărîre nechibzuită, deși

un observator superficial așa ar putea crede. El își dă seama că, în mâinile mici și parcă fosforescente ale bătrînului, banii aceștia sînt mai siguri și au perspective mai bune de a-și atinge scopul, decît dacă ar fi la dispoziția consulatelor și misiunilor neputincioase. Poate că pentru prima dată vor ajunge în totalitatea lor la destinație. Rifaat Bereket așterne, pe o foaie mare de hîrtie, în cea mai minuțioasă scriere pictografică din lume, chitanța pentru suma primită. O întinde solemn germanului :

— Îți voi da, într-o scrisoare, un raport amănunțit asupra cumpărăturilor mele.

— Și dacă nu reușești să transporti mărfurile pînă sus pe munte ?

— Sînt înarmat cu hîrtii bune... Nu-ți fie teamă ! Ceea ce rămîne voi distribui în alte lagăre de deportare. Vei primi și pentru acestea adevărînte.

La urmă, Lepsius îl roagă pe agă să-i adreseze scrisorile pe numele lui Nezimi Bei. E mai sigur așa. Și, pentru mila lui Allah, să fie cu mare grijă ca această nouă cale să nu se închidă și ea.

„Poate că n-am venit în zadar la Stambul“, încearcă să se convingă Johannes Lepsius înapoindu-se în camera sa, după ce îl petrecuse pe agă pînă în stradă. În mica încăpere a rămas ceva din cucernicul vizitator — un calm mai profund decît înainte. În timp ce se pregătește de culcare, pastorul are conștiința faptului că astăzi a făcut un mare pas înainte. Dar iată că acum, culcat fiind, siluete din tekkeh se conturează iarăși puternic și-l obsedează cu ochii și fețele lor, cu vorbele și cu gesturile lor. Mai înainte nu-și dăduse seama atît de limpede de dimensiunile supraomenești ale personalităților pe care avusese cîntea să le cunoască astăzi : șeicul Ahmed, fiul lui, turbedarul. Se cufundă în lungi dispute cu ei, care în cele din urmă îl ajută să adoarmă. Dar nu e un somn care durcăză. În toiul nopții îl trezește un vuiet surd. Geamurile de la ferestre zăngănesc într-un fel ciudat. Lepsius cunoaște zăngănitul acesta. Tunurile flotei anglo-franceze bat la porțile orașului,

cerind să intre. Pastorul se așază în pat. Cu mina bij-
biie după comutatorul electric. Nu-l găsește. Simte o
durere ascuțită, de parcă un cuțit i-ar trece prin inimă.
Nezimi nu-i recomandase oare să ia bine seama la în-
timplările mărunte? Fiindcă pot avea o semnificație
deosebită. Atentatul împotriva lui Enver și Talaat?
Nu era o simplă iluzie, ci o viziune strâns legată de
forța ce emana de la șeicul Ahmed. Johannes Lopsius
ar dori să închidă ochii în fața genunii nelegiuite ce se
cască în fața lui. O spaimă adâncă îi cuprinde cugetul.
Aruncase o privire în viitor sau căzuse numai pradă
unei întunecate dorinți ucigașe? Aude vuietul tunuri-
lor. Aude zăngănitul geamurilor. „E absurd, absurd!“
își repetă, încercînd să se convingă. Dar sufletul lui
înfrigurat simte că Domnul atotputernic a restabilit
dreptatea înainte ca ea să fi fost nimicită.

PLECAREA LUI STEPHAN

ȘI ÎNTOARCEREA LUI

Despărțirea de Haik și de înotători avu loc cu participarea întregului popor, care în ceasul amurgului se adună în împrejurimile șei nordului. Și nu era vorba numai să-și ia rămas bun de la cei trei tineri temerari, mândri fii de armeni, care pentru binele întregii obști se duceau, după toate probabilitățile, la moarte ; nici nu era vorba numai de a spune cîteva cuvinte de mîngîiere, menite a consola familiile care pierdeau asemenea fii aflați în floarea tinereții ; mai mult decît din aceste motive, asediații veniseră aici aduși de un vag simțămînt de dor. Trei porumbei ai speranței își luau zborul, smulgînd din fiecare inimă cîte puțin din sentimentul captivității și ducîndu-l cu ei. Începînd din clipa cînd tinerii aveau să plece, fiecare dintre cei de față putea să aștepte ceva — și însăși așteptarea este uneori un lucru important. În acest ceas slăbi și tensiunea ce se făcea simțită printre oamenii de pe Musa Dagh. Nici înverșunările matroane nu mai erau atît de preocupate de familia Bagradian și de rușinea abătută asupra ei — acea întîmplare penibilă care doar cu puțin înainte provocase o mică revoltă a celor virtuoși. Bineînțeles că nimeni din familia Bagradian nu se afla de față, nu veni nici măcar bunul Avakian, acest suflet cinstit și credincios, care altminteri ținea întotdeauna locul patronului său. Era pentru întîia oară că Gabriel Bagradian lipsea

din rîndul conducătorilor într-o împrejurare atît de însemnată. Nimeni nu părea să remarcă lipsa comandantului militar și învingătorului turcilor în trei mari bătălii, a celui căruia poporul celor șapte sate îi datora în exclusivitate faptul că încă mai era în viață. În ceea ce îi privește pe Ter Haigasun și pe ceilalți conducători, ei aprobau în mod tacit că omul care fusese victima unei asemenea infamii îi scutea de penibilă situație de a trece cu vederea cele întîmplate. Mîine sau poimîine toate vor arăta altfel și indignarea generală va ceda locul indiferenței. Deși nu exista nici un temei logic, în ultimele cîteva ore vina franțuzoai-
cei se răsfrînsese, în ochii poporului, asupra lui Gabriel și a tot ce ținea de el, transformîndu-l într-un străin suspectat și un intrus.

Dar cel mai greu lovit fusese astăzi Stephan. Ce prăbușire într-o singură zi ! Totul începuse cu eșecul suferit la prezentarea ca voluntar. El, cuceritorul obuzierelor, nu fusese găsit vrednic să-l însoțească pe Haik. Dar asta nu era tot ! Tatăl său îl jignise cu vorbe batjocoritoare, și încă de față cu Iskuhi, de față cu camarazii săi pe care abia izbutise să-i convingă de valoarea lui, îl jignise tratîndu-l ca pe un papă-lapte. Este, așadar, foarte explicabil că băiatul acesta atît de sensibil, rănit în sensibilitatea lui, n-a simțit în vorbele aspre ale tatălui său teama ascunsă, ci doar disprețul și ura. În felul acesta, Gabriel Bagradian dăduse chiar el semnalul prăbușirii lui Stephan de pe culmile rangului apărat cu atîta înverșunare, iar ceata de băieți nu șovăise nici o clipă să urmeze acest îndemn. Nici măcar lui Agop cel cu un singur picior nu-i rămăsese în gît risul batjocoritor cînd cel învins fusese nevoit să părăsească locul înfrîngerii sale. Și totuși, poate că lucrurile s-ar mai fi putut îndrepta, dacă mama n-ar fi desăvîrșit, în aceeași după-amiază, opera îngrozitoare a tatălui. În ciuda cuvintelor grosolane, al căror înțeles nu-l prindea decît pe jumătate, Stephan nu avea o imagine limpede despre acel fapt atît de încărcat de consecințe sau, mai bine zis, imaginile acestea se transformau într-o durere cumplită atunci cînd se

apropiau de adevăr. Își apăsa atunci cu pumnii pieptul, strîns de tot, ca un alergător epuizat, uimit să constate că pieptul unei singure făpturi poate să cuprindă atîta deznădejde arzătoare. Nu mai simțea nici ambiție și nici orgoliu. Numai această deznădejde se afla în el. Cu tatăl său Stephan era certat. Mama și-o pierduse într-un chip obscur, mai chinuitor decît dacă ar fi pierdut-o prin moarte. Pe măsură ce orele treceau, înțelega mai limpede că nu-i era îngăduit să se întoarcă nici la unul, nici la celălalt. În mod ciudat îi și simțea pe părinții lui despărțiți și dușmani. Măcar din această pricină nu-i era îngăduit să se întoarcă, deși tot ce rămăsese copil în el o dorea fierbinte. Și chiar mai înainte ca marea hotărîre să se fi cristalizat în cugetul său, decise să evite Poiana celor trei corturi. Fiindcă de acum înainte nu mai putea să dea ochii cu domnul Gonzague și să doarmă în același cort cu el. De altfel, Gonzague alcătuia și el o importantă parte componentă a aluatului din care era plămădită durerea lui. Tratîndu-l pe Stephan ca pe un adult cu drepturi egale, îi cîștigase prietenia. Iar acum, în ochii băiatului apărea ca un fel de borfaș mărunt. Către seară, pentru a pune capăt dintr-o dată tuturor problemelor, Stephan se strecurase în cortul șeicului și în mare grabă îndesase în rucsacul său elvețian lucrurile cele mai necesare. Orice s-ar întîmpla de acum înainte, nu mai avea de gînd să mănince la masa mamei și să doarmă în patul lui. Voia să trăiască pentru el însuși, departe de oameni. — e adevărat, însă, că încă nu știa cum. Mai tîrziu, se opri cîteva minute în fața cortului Juliettei, care avea perdeaua de la intrare lăsată și legată strîns. Nici un zgomot, nici un cuvînt nu răzbăteau dinăuntru. Numai lumina slabă a lămpii cu petrol se strecura prin pînză. Mina lui se și pregătea să apuce ciocănelul micului gong atîrnat deasupra intrării. Dar își birui această pornire de slăbiciune și se depărtă încet cu rucsacul în spinare, fără să-și mai stăpînească lacrimile. La șaua nordică nimeri în forfota iscată de ceremonie prilejuită de plecarea lui Haik și a înotătorilor. Nimeni nu vorbi cu el, eroul detronat. Oamenii îl

priveau atît de ciudat și întorceau capul! De cîteva ori simți în spatele lui cîte un chicot care-l pătrundea pînă în măduva oaselor. Cînd zări banda lui Haik, făcu un ocol mare. Acum el era cel izgonit. În schimb Sato, tanțoșă, umflindu-se în pene, datorită triumfului ei, stătea în mijlocul bandei și părea că mai are de povestit unele amănunte dezgustătoare cu privire la cele văzute. În cele din urmă, Stephan se culcă îndărătul unuia dintre zidurile de apărare, unde nu-l stingherca nimeni și de unde putea să observe totul în liniște.

Mai întîii își luară rămas bun de la cei doi înotători, care fură binecuvîntați. Deoarece erau protestanți, Aram Tomazian a fost cel care ținu o scurtă cuvîntare, dar și Ter Haigasun făcu semnul crucii pe frunțile celor doi tineri. După aceea, preotul și pastorul îi însoțiră pe înotători pînă dincolo de prima tranșee și de adîncitura șeii, unde coasta acoperită de tufișuri urcă spre nord. Purtați de vînt, nori zdrențuiți ai îndepărtatului incendiu de pădure aduceau pînă aici un strat subțire de cenușă care, ca o ciudată soluție alcalină, descompunea lumina metalică a lunii transformînd-o într-o pîclă tremurătoare. Părea într-adevăr că înotătorii și cei care-i petreceau porneau către o altă lume, inundată de lumină dar de unde nu mai există întoarcere. Mulțimea încercă să se scurgă pe urmele lor, dar oameni înarmați formară un lanț prin care trecură doar rudele și cei apropiați familiei. Așa hotărîse pastorul Aram, pentru ca ultimele clipe ale despărțirii să nu fie tulburate de către nechemăți. Începutul îl făcură rudele mai îndepărtate și nașii. Fiecare le înmină tinerilor cîte un mic dar pentru drum, un rest de tutun, o prețioasă bucățică de zahăr sau doar o iconiță sau o amuletă. Preoții vegheară ca această scenă să nu se prelungească prea mult și de îndată ce familiile își predară darurile, trebuiră să plece de acolo, împreună cu Ter Haigasun și cu Tomazian. Numai rudele cele mai apropiate mai rămaseră o vreme cu tinerii înotători. O îmbrățișare scurtă, plină de durere reținută. O sărutare pe mîna tatălui. Două mame ce-și întorceau

spatele plingînd. Un gest de rămas bun, împietrit la jumătatea drumului. Pe urmă pleacă și părinții.

Toate acestea, precum și cele ce urmară, umplură inima însinguratului Stephan cu o melancolie dulce-amăruie. Înotătorii încă nu erau singuri. Deodată, două fete se iviră lingă ei. Semănau cu tinerii de parcă le erau surori. Dar pesemne că erau logodnicele lor sau numai fetele îndrăgite de ei. Misiunea, legată de o primejdie de moarte, îngăduia o excepție de la regula strictă care interzicea logodnicei să rămînă singură cu logodnicul ei. Cele două perechi se despărțiră una de cealaltă și, după toate aparențele fără să scoată vreo vorbă, începură să urce încet coasta muntelui. În felul acesta, fetele își mărturiseau de față cu toată lumea dragostea — o dragoste care, după cît era omenește posibil să întrevezi, n-avea să-și găsească niciodată împlinirea. Mulțimea tăcea și ea, înduioșată, în ciuda situației generale nenorocite, la vederea acestor tineri care dispăreau ținîndu-se de mină, în ceața vagă și străbătută de o lumină lăptoasă. Dar nu trecu mult și tinerele se înapoiară, coborînd coasta, fiecare cufundată în propriile ei gînduri.

Între timp, Ter Haigasun spusese cîteva cuvinte de îmbărbătare mesagerului pentru Alep, apoi îl binecuvîntase și făcuse asupra lui semnul crucii. Despărțirea de Haik s-a desfășurat mult mai repede și într-un fel mai reținut. Văduva Șușik, cea venită de prin alte părți, n-avea rude pe-aici și nici măcar nu izbutise să-și facă vreun prieten printre localnici. Se știe că oamenii evitau în general căsuța acestei femei voinice, venite din Caucaz, căsuță aflată pe drumul dintre Yoghonoluk și Azir. Deși nimeni n-ar fi putut să vorbească ceva rău despre ea, totuși se bucura de faima nu prea îmbietoare de a fi o femeie cu purtare grosolană și, îndeobște, nu se potrivea cu cei de prin partea locului. În această privință, comunitățile băștinașe, în oricare parte a lumii ar fi ele situate, se ascămană între ele. Cei veniți din altă parte sînt întotdeauna primiți cu neîncredere. Și apoi, văduva Șușik nu făcuse pînă acum vreo încercare de a se apropia de populația

văii armenesti, dimpotrivă, își văzuse singură de treburi cu mâinile ei mari de femeie muncitoare. Urmarea a fost că numai Ter Haigasun și pastorul Aram o însoțiră acum, când dăruia tot ce avea pe lume — pe Haik al ei.

În locul tatălui, Ter Haigasun îl îmbrățișă și-l binecuvîntă pe băiat și primi de la el cuvenita sărutare de mină a fiului. El și cu Aram Tomazian îi dăruiră mesagerului și o sumă de bani, pentru a-și putea răscumpăra viața dacă se va afla în primejdie și va fi cu putință. Pe urmă îi lăsară pe mamă și pe fiu singuri. Iar văduva Șusik își mîngîie feciorul pe cap, cu mâinile ei greoaie, dar numai în treacăt și foarte stingherită, grăbindu-se apoi să plece în urma preoților. Stephan remarcă faptul că ea nu se alătură celorlalți care se întorceau în grupuri compacte spre casă, ci se îndreptă cu pas șovăitor către baricadele stîlcoase.

Era pentru prima oară că Gabriel Bagradian nu-și petrecuse toată noaptea printre combatanții de la poziția nord. Sfatul conducătorilor îi încredințase în noaptea aceasta lui Nurhan Elleon-ceaușul comanda supremă. Din fericire, un atac al turcilor era, practic, în afara oricăror posibilități. Ce-i drept, trupele încă nu-și părăsiseră cartierul general așezat în vale. Dar cum jûsbașul, rănit și țintuit pe patul său de bolnav din Vila Bagradian, nu mai dăduse nici un ordin nou, ceea ce mai rămăsese din companiile trecute prin foc profita de aceste zile pentru a se reface umblînd de colo pînă colo fără nici un rost. Observatorii nu semnalau nici o mișcare îngrijorătoare, ci doar o oarecare activitate, de tabără militară pașnică, pe drumurile de țară dintre Vakef și Kebussije. Grupele de combatanți și populația din tabără se simțeau mai în siguranță ca oricînd. Partea frontală a Damlajikului, care continua să ardă, îi apăra. Uneori, din mijlocul marelui incendiu se ridica un mănunchi de scînteii, un fulger luminînd ca ziua. Atunci aveai impresia că focul vrea să se întindă pînă aici, la șaua nordică. În realitate însă ajunsese de cîtva timp pînă la un obstacol de netrecut — regiunea stîlcoasă abruptă, așezată mai

sus de satul Bitias, cu cele două grohotișuri ale ei. Simțămîntul de siguranță deplină îi stăpînea nu numai pe combatanți, ci și pe Nurhan, care se apucase să joace cărți cu cîțiva dintre oamenii mai în vîrstă. Toți o lăsasera moale de tot. Atmosfera începuse să semene cu cea care domnea printre dezertorii de la bastionul sudic. Aproape tot timpul cite unul dintre cei de gardă își părăsea postul pentru a se duce să ia parte la sporovăiala camarazilor. Comandantul, care de obicei nu prea știa de glumă, îngăduia chiar încălcarea unuia dintre cele mai severe consemne, lăsîndu-i pe combatanți să aprindă mai multe focuri de vreascuri. Era evident că se simțea lipsa personalității lui Bagradian, această împletire de superioritate spirituală, de inaccesibilitate și de blîndețe înțelegătoare, care aducea după sine peste tot organizare și ordine. Diferența era tocmai că, de față cu Gabriel, nimeni nu-și neglija îndatoririle.

Zgomotul de voci și focurile de vreascuri care tocmai fuseseră aprinse îi îngăduiră lui Stephan să urce repede coasta opusă a muntelui fără să fie văzut și nici somat să se oprească. Era nevoit să grăbească pasul, fiindcă, fără îndoială, Haik izbutise s-o ia mult înaintea. Tînărul Bagradian alerga cît putea de repede. Rucsacul, pe care-l așezase în spate, nu era prea greu: cinci cutii cu sardele, cîteva tablete de ciocolată, biscuiți și puțină rufărie. Îl pusese pe Kristaphor să-i umple cu vin termosul pe care tatăl lui îl uitase în cort. Aceste lucruri, la care se adăuga și o pătură, alcătuiau tot echipamentul lui, dacă facem abstracție de aparatul fotografic Kodak. Stephan nu se putea despărți de acest dar, amintire a ultimului Crăciun petrecut la Paris, deși nu mai avea film pentru el. Era pur și simplu o copilărie. În schimb, renunțase la intenția de a fura o pușcă, dintre cele așezate în piramidă la tranșee, deoarece nici Haik nu avea vreo armă cu el. În cîteva minute ajunse la înălțimea aflată față în față cu șaua nordului. Înaintea băiatului se întindea luminișul larg peste care — vai, ce multă vreme se și scursese din acea noapte — fuseseră cărate obuzierele turcești, ce mari opinteli și multă gălăgie, pînă sus pe Damlajik.

Se și pregătea s-o ia la goană, prin albia lungă a pîrului secat, pentru a-l ajunge din urmă pe Haik pînă la capătul ei, înainte ca acesta să dispară în porțiunea lipsită de drumuri. Îl cuprinse teama că nu-l va mai putea ajunge pe mesager. Dar Stephan nici nu apucă să facă primul salt și iată că, la zece pași în fața lui, o scenă uluitoare prin fixitatea ei îl înmărmuri, apoi îl sili să se ascundă în spatele celui mai apropiat tufiș.

La lumina lunii în descreștere, pe care acum n-o mai acopereau palele de fum, silueta văduvei Șușik se ridica dreaptă, necîntită. Picioarele lungi ale caucazienei, în fustele ei largi și împreună cu umbra uriașă ce i-o proiecta luna, acoperea o bună bucată din Musa Dagh. Iar Haik, fiul ei, ciolănos și înalt cum era, se ghemuise în maică-sa ca un sugar. Era pe jumătate așezat în poala ei, și capul și-l lipise strîns la pieptul mamei. În lumina lunară marmoreană, s-ar fi putut crede că femeia își dezvelise sînii pentru a-i da din nou să bea din seva ei acestui copil acum aproape adult. Haik, băiatul armean atît de rece și înclinat spre batjocură, părea că vrea să se contopească total cu făptura mamei sale. Răsuflarea îi era scurtă și zguduită de suspine. Cînd și cînd, din gura uriașei femei scăpau de asemenea sunete de durere înăbușită, în timp ce mîngîia trupul copilului jertfit. Stephan stătea în ascunzișul lui, împresurat din toate părțile de această atmosferă încărcată de durere. Se rușina că era martor la această scenă și totuși nu se mai sătura privind. Dar cînd Haik sări brusc în picioare și-i ajută mamei sale să se ridice, Stephan parcă simți un cuțit trecîndu-i prin trup. Fiul văduvei Șușik mai rosti cîteva fraze scurte de mîngîiere și sfîrși cu cuvintele:

— Haide, acum du-te!

Zdrahonul de femeie se supuse imediat, ascultătoare, fără a mai prelungi chinul, pentru ea și pentru băiat, prin încă o îmbrățișare. Se îndepărtă cu o grabă stîngace, pentru a pune capăt cît mai repede acestei clipe. Haik privea nemișcat în urma ei. Cînd Șușik se întorcea, obrazul lui se încrîncena, dar nu ridica mîna pentru a-i face semn. Cînd umbra alungită a văduvei

dispăru, Haik scoase un suspin de ușurare și porni încet la drum. Stephan așteptă în ascunzișul lui pentru a-i lăsa lui Haik un mic avans. Băiatul văduvei trebuia să uite scena de rămas bun înainte de a se întâlni cu el. Dar tânărul Bagradian nu ținuse seama că pe lume exista și Agop. Schilodul cel blond, „cititorul de cărți“, un băiat înzestrat cu sensibilitate, fusese chinuit toată ziua de remușcări din pricina lui Stephan. Și el își bătuse joc de prietenul lui. (Cei umili, cei proscriși, printre care se numără și schilozii, nu se pot stăpîni decît foarte rar de a încerca o bucurie răutăcicioasă cînd vreunul dintre cei cu care soarta a fost dărnică este la rîndul lui proscris, coborît la nivelul lor, chiar dacă respectivul le este prieten.) E adevărat că, atunci cînd ceata de băieți îl făcuse în fel și chip pe Stephan, încercase să-și răscumpere vina luîndu-i apărarea. Dar asta nu mai era de ajuns. Mai mult decît sentimentul de vinovăție, pe Agop îl cuprindea o neliniște plină de îngrijorare. Avea presimțirea celor ce urmau să se întîmple. De cîteva ore îl căuta pe Stephan — șonticăise cu înverșunata lui îndemînare prin Vilceaua orașencască și în locurile de adunare ale băieților, cercetînd peste tot. Nu șovăise nici de a săvîrși obrăznicia fără pereche să privească, printr-o crăpătură a perdelei, în cortul Juliettei hanumi. Din clipa aceea Agop nu mai poate scăpa de obsesia ciudatului tablou : doamna cea mare, albă, întinsă pe pat ca o moartă și comandantul militar suprem, în picioare privind-o nemișcat și pierdut parcă într-un vis. Pe urmă însă în timpul ceremoniei despărțirii de mesageri cînd băiatul cel șchiop îl zări pe tânărul Bagradian în ascunzișul lui cu rucsacul lîngă el, presimțirea i se preschimbă în certitudine. Iar acum, gîfîind din pricina efortului se agăță de Stephan :

— Nu trebuie să faci asta ! Nu ! Rămii aici !

Stephan îi azvirli pe Agop la pămînt, imbrîncindu-l cu brutalitate :

— Ești un cîine rîios ! Cu tine nu mai am nimic de-a face !

Fiul lui Gabriel nu era dintre cei care iartă prea lesne. Dar Agop îl apucă de picioare :

— N-ai să pleci ! Nu te las ! Ai să rămii aici.

— Dă-mi drumul, altfel te izbesc cu piciorul în obraz.

Schilodul se așinu pe lingă Stephan și gîfii deznădăjduit :

— Trebuie să rămii ! Mama ta e bolnavă. Tu nu știi încă...

Nici asta nu avu vreun efect. E drept că Stephan șovăi o clipă. Dar pe urmă gura lui se strimbă :

— N-am cum s-o ajut...

Șchiopătînd, Agop se trase îndărăt doi pași :

— Îți dai seama că n-ai să te mai întorci niciodată aici, că n-ai s-o mai vezi niciodată...

Stephan privi o clipă în pămînt, dar pe urmă se ră-suci și începu să alerge pe urmele lui Haik.

Agop se ținea după el, gemînd :

— Am să strig,.. Am să-i trezesc pe toți.. Or să te închidă... Uite că strig...

Și începu într-adevăr să strige. Dar vocea lui subțire ajunsese doar pînă la Haik, care încă nu se afla nici la o sută de metri depărtare, oprindu-l în loc. Mesagerul pentru Alep se întoarce și rămase nemișcat. Stephan se ivi brusc în fața lui Haik. Agop, mereu în urma lui, se opri la un pas de el. Pentru ca vocea lui Agop să nu i-o ia înainte, Stephan strigă încă în timp ce alerga :

— Haik, vin cu tine...

Trimisul poporului îi așteptă mai întii pe cei doi băieți să se apropie de el. Apoi îl măsură pe Stephan cu ochii lui serioși, pe sub pleoapele pe jumătate închise :

— De ce mă opriți ? E păcat de fiecare clipă.

Stephan strînsese pumnii cu hotărîre :

— Merg cu tine la Alep !

Haik își cioplise mai din vreme un ciomag pentru drum. Acum îl ținea în fața lui ca pe o armă, de parcă ar fi vrut să-l folosească împotriva oricui s-ar apropia prea mult de el.

— Sfatul conducătorilor m-a împuternicit pe mine să mă duc și Ter Haigasun mi-a dat binecuvîntarea. Tu n-ai primit nici împuternicirea și nici binecuvîntarea...

Agop, care în prezența lui Haik devenea întotdeauna timid și într-o anume măsură slugarnic, repetă cu o rivnă răutăcioasă :

— Tu n-ai primit nici împuternicirea, nici binecuvîntarea. Tu n-ai voie să mergi !

Stephan prinse celălalt capăt al ciomagului lui Haik și-l strînse ca pe o mină :

— E loc destul și pentru tine și pentru mine.

— Nu e vorba aici de mine și de tine, ci de scrisoarea pe care trebuie s-o înmînez consulului Jackson.

Stephan se lumină la față de parcă obținuse o biruință și duse mîna la buzunar :

— Am copiat scrisoarea pentru consulul Jackson. Doi fac mai mult ca unul.

Haik infundă cu putere bățul în pămînt, ca pentru a pune capăt discuției :

— Vrei încă o dată să fii mai deștept ca toți ceilalți.

Agop repetă întocmai și această frază. Dar Stephan nu se dădu de loc bătut :

— Fă ce vrei ! Loc e destul. Nu mă poți împiedica să merg la Alep.

— Dar în felul acesta tu poți împiedica scrisoarea să ajungă acolo.

— Rezist la drum la fel ca tine !

Vocea lui Haik căpătă acel ton de superioritate care de atîtea ori îl scosese din fire pe Stephan :

— Prin urmare, iarăși faci pe nebunu' ?

După toate grelele jigniri pe care le suferise în acea zi, ceea ce spunea Haik era prea mult pentru Stephan. Se așeză la pămînt și-și acoperi obrazul cu mîinile. Iar Haik dădu curs liber disprețului său :

— Țsta vrea să meargă pînă la Alep, dar de pe acum nu mai poate.

Tinărul Bagradian gemu, cu ochii pierduți în depărtare :

— Nu pot să mă întorc... Pentru Dumnezeu... nu... pot... să... mă... întorc...

Poate că Haik ajunsese, în sfârșit, să-și dea seama ce se petrecea în sufletul lui Stephan. Poate că se gîndea lui Șușik, mama lui. Ba poate că în el se născuse dorința să nu fie chiar singur și părăsit, în timpul drumului. Cine poate să știe ? Oricum glasul său deveni mult mai blînd cînd răspunse, referindu-se chiar la cuvintele lui Stephan :

— Ai dreptate, loc e destul. Nimeni nu te poate împiedica...

Agop se agăță cu deznădejde de un ultim argument :

— Cum ? Nu pot să-l împiedic ? Isuse Cristoase ! Am să-l pîrăsc !

Acest cuvînt naiv „pîrăsc“, iar nu altceva, duse la luarea hotărîrii, căci declanșai la Haik un acces de furie. În ciuda seriozității sale și a faptului că era foarte dezvoltat pentru vîrsta lui, în suflet păstra cu sfințenie principiile pe care se întemeia morala școlarilor, aceleași în lumea întreagă. A pîri sau a trăda, oricare ar fi scopul, constituie o crimă de neiertat după legile acestei morale. Cu o brutalitate dintre cele mai sincere, Haik se răsti la micul infirm :

— Să-l pîrăști ? Încearcă numai să-l pîrăști ! Da' să știi că mai înainte am să-ți cotonogesc atît de bine singurul tău picior că n-ai să te mai poți întoarce acasă nici măcar tîrîș !

Agop, îngrozit, sări cîțiva pași înapoi. Îl cunoștea pe Haik, care de cele mai multe ori își punea amenințările în practică, și o făcea cu pumni zdraveni. Împotrivirea micului schilod blond, pe care nu-l putea suferi, întăritase firea tiranică a lui Haik și astfel sortii se întoarseră în favoarea lui Stephan. Așa că întrebarea care urmă era de ordin pur practic :

— Ai provizii pentru cinci zile ? Atîta durează drumul, bineînțeles dacă totul merge bine.

Stephan bătu cu palma peste rucsac cu un gest larg, de parcă ar fi fost echipat pentru cea mai lungă expediție ce s-a întreprins vreodată. Dar Haik nu-i mai cercetă conținutul, ci porunci scurt :

— Acum, comanda este marș ! Am pierdut și așa destul timp din cauza voastră.

Nu spusese nici „înainte marș !“, nici „înapoi marș !“. Făcea pași mari, fără a se mai sinchisi de Stephan, care nu rămânea nici cu un pas în urma lui. În felul acesta Haik dădea de înțeles că nu-l lua cu el pe tânărul Bagradian, ci doar îi tolera prezența, fiindcă în această regiune muntoasă, cufundată în noapte și lipsită de poteci, era într-adevăr „loc destul“.

Agop șovăi când văzu că atât mesagerul oficial cât și fugarul dispar în spatele celui mai apropiat dîmb scaldat în lumina lunii. După aceea i-a trebuit aproape un ceas ca să se întoarcă, șonticăind, în Vilceaua orășenească. Fuga necugetată a lui Stephan îl strivea ca un uriaș bloc de piatră. Se gîndea la întîmplarea mult mai puțin primejdioasă cu *Biblia* lui Iskuhi și ce sfîrșit înspăimîntător fusese cît pe ce să aibă. Ce trebuie să facă ? În coliba familiei sale, toată lumea se culcase. Cu vocea răgușită de somn tatăl îl dojeni pe cel ce se întorcea atât de tîrziu. Fără să se dezbrace, Agop se aruncă pe rogojina lui și privi țintă crengile acoperișului prin care luna se cernea ca printr-o sită fină. Trecuse de mult miezul nopții, și încă nu izbutise să adoarmă, cînd Samuel Avakian trezi din somn toată familia. Bietul băiat spuse imediat tot ce știa și-i duse pe Gabriel Bagradian, Kristaphor, Avakian și pe ceilalți oameni, care-i veniseră lui Gabriel în ajutor, pînă la locul unde-i părăsise pe Haik și pe Stephan. Se organiză imediat o cercetare amănunțită a împrejurimilor pentru căutarea fugarului. Bagradian nu se înapoie decît la răsăritul soarelui, împreună cu Kevork, dansatorul, după o căutare fără nici un rezultat, și în același fel se întoarseră și ceilalți. Avansul băieților era mult prea mare. De asemenea, Haik nu urmase itinerarul prescris de sfatul conducătorilor, ci preferase să se încreadă în propriul lui simț de orientare, ce se dovedise de atîtea ori neîntrecut.

În timp ce înotătorii, traversînd Ras el Chansir, înaintau într-o siguranță calmă spre Arsus, localitate așezată pe coastă, băieții mărșăluiră toată noaptea urcînd și coborînd crestele obositoare aflate în lungul

masivului muntos. Instrucțiunile primite de Haik prevedeau ca el să rămână pe o coastă muntoasă mai puțin primejduită pînă va atinge extremitatea sudică a văii de la Beilan. Apoi, după ce va ajunge în cîmpie, pe lingă Kyrik Chan, să se țină mereu pe lingă marca șosea care duce la Alep trecînd prin Hammam. Pe ogoarele de unde porumbul fusese cules și pe stepa arsă de soare va putea să înainteze cu spor în aceste nopți de august scăldate de lumina lunii, iar în caz de pericol va izbuti să găsească destule locuri potrivite pentru a se adăposti. Dar în clipa cînd va zări orașul cel mare, trebuie să facă ce-o face și să continue drumul pe șoseaua strategică, apoi să sară într-o căruță țărănească încărcată cu coceni de porumb sau cu iarbă dulce. Cu ajutorul lui Dumnezeu, va putea în felul acesta să se strecoare pe lingă postul militar de la bariera orașului. Dar orice s-ar întîmpla, scrisoarea către Mr. Jackson nu trebuie să fie descoperită asupra lui. Haik îi împărtăși în amănunțime aceste instrucțiuni tovarășului său de drum și-i zugrăvi în culori înspăimîntătoare pericolele și greutățile ce-i așteptau în cîmpie. Față de acestea, aici, în munții pustii, totul nu este deocamdată decît un joc de copil. După un drum care ținu vreun ceas, poteca de munte, pe care Haik o pipăia cu piciorul fără s-o poată vedea, începu să coboare în vale.

Purtătorul oficial al mesajului se opri și-l avertiză pe Stephan :

— De aici mai ai timp să te întorci. N-ai cum să te rătăcești. Gîndește-te bine ! Pe urmă, nu va mai fi cu putință.

Stephan avu un gest de enervare. Dar inima lui era plină de îndoieli. Pe neașteptate, motivele plecării lui nu i se mai păreau atît de limpezi. Haik arătă în direcția Damlajikului, unde mija o pîclă îndepărtată și purpurie, continuînd să indice locul unde ardea pădurea :

— N-ai să mai ajungi acolo și n-ai să mai revezi pe nimeni...

Tinărul Bagradian nici nu apucă să-și dea seama ce dorea cu adevărat. Mai degrabă ar fi murit decît să se arate slab în fața lui Haik. Simțîndu-se rușinat și stingherit, scoase din buzunar harta ce se aflase înainte vreme pe peretele din camera de lucru a unchiului său Avetis. Se prefăcu a cerceta cu atenție în lumina vie a lunii regiunea unde se aflau. Haik însă, enervat de aceste „mofturi de boiernaș increzut“, îl lovi peste mină zburîndu-i harta cît colo și renunță să-și mai irosească timpul dîndu-i sfaturi. Drept care, Stephan hotărî să-i dovedească orgoliosului Haik că-i era superior în privința marșului. Așa că porni într-un ritm furios, cu pași mari și încordîndu-și fiecare mușchi, pentru a epuiza forțele fizice ale tovarășului său de drum. Dar acesta nici nu se gîdea să se potrivească ritmului absurd pe care Stephan încerca să i-l impună. Cu pas egal, aproape grav, își vedea de drumul lui. Spre marea lui spaimă, Stephan se văzu deodată singur. În loc de a-i dovedi celuilalt superioritatea, rătăcise drumul, și n-ar mai fi fost în stare, era convins de asta, să iasă, cu propriile lui puteri, din ținutul acesta sălbatic. Inima îi bătea năvalnic, totuși nu îndrăznea să strige. După cîteva minute, care i se părură fără sfîrșit, cînd silueta lui Haik se ivi dîndărătul unui tufiș înalt și trecu mai departe fără a se sinchisi de tovarășul care mergea de unul singur, Stephan nu lăsă să se vadă nimic din experiența lui umilitoare și porni în tăcere alături de cel ce se dovedise mai puternic. O dată cu aceasta, lupta pentru întîietate între cei doi băieți se sfîrșise pentru totdeauna. Cîrînd ajunseră în valea strîmtă de la poalele muntelui. Spre dreapta se întindea marea așezare Sanderan. Slavă Domnului că nu ardea nici o lumină acolo ! Numai o voce omenească singuratică îngîna pe nas o melodie tărăgănată. Era o senzație dătătoare de fiori reci să te strecoari pe lingă o așezare omenească, un loc populat unde se ascundea moartea. Iar cîinii sălbatici din Sanderan nu se lăsară înșelați și-i urmăriră pe cei doi băieți armeni pînă departe, dincolo de marginile așezării. Cu o siguranță nemaipomenită, Haik găsi din nou

o potecă îngustă, care ducea spre lanțul muntos în direcția nord-est. Când străbătură din nou o pădure rară de foioase, scăldată din plin în lumina lunii, Stephan fu cuprins de senzația amețitoare și proaspătă a aventurii nocturne. Uită totul. Ar fi vrut să cînte și să chiuie de bucurie. Oboseală? Oare există și așa ceva? La răsăritul soarelui, cu toate că făcuseră cîteva popasuri, străbătuseră un drum de aproape zece mile și atinseseră punctul unde coastele munților coborau spre nord în largi terase împădurite. Stephan, cu toată harta lui, n-ar fi putut să indice acum pe unde s-o ia. Dar Haik arată cu un gest scurt într-o direcție anumită:

— Acolo trebuie să ajungem. La Beilan!

Era ceva ce ținea de un anume simț al lui, căci nu fusese decît o singură dată, împreună cu maică-sa, la Beilan și Alexandretta și atunci călare pe măgar și pe un cu totul alt drum, ce mergea de-a lungul coastei. Întorcîndu-se către Stephan, îi spusese cu un aer satisfăcut că acum urma să-și caute un loc pentru dormit, să mănince ceva și să se odihnească pînă la amiază. Vor trebui să se mulțumească să doarmă puțin, altfel nu se poate. Haik n-avu nevoie să cerceteze prea mult împrejurimile pentru a descoperi nu numai un loc umbrît așternut cu iarbă moale, ci și un izvor. Pentru această descoperire nu era nevoie să fii făcător de minuni, avînd în vedere solul bogat în apă al împrejurimilor Musa Dagului. Pentru Haik, ale cărui simțuri reacționau fără greș la însușirile ascunse ale fiecărui petec de pămînt, la schimbarea caracterului vegetației și la apropierea animalelor, era un fleac, o treabă ridicol de simplă să descopere apă. Băieții își așezară tabăra pe malul izvorului, care aici forma chiar o mică adîncitură care le prindea foarte bine. Mai întîi își potoliră setea. Îndată după aceea, copilul adăpat la civilizația occidentală scoase din rucsac, spre marea uimire a lui Haik, o bucată de săpun și începu să se spele. Haik privea această activitate nefolositoare cu o seriozitate plină de sarcasm. După ce Stephan sfîrși cu spălatul, Haik își vîri cu vădită plăcere picioarele

în apa rece, căci la drum picioarele erau lucrul cel mai important. După aceea, își împărțiră proviziile, cu bucuria pe care o încearcă întotdeauna băieții când schimbă lucruri între ei. Văduva Șușik preparase pentru fiul ei trei cîrnați mari din carne de berbec tocată mărunt, cu grăsime și felii de ceapă, și în afară de asta îi dăduse și o pîine tare ca piatra, de care făcuse rost Dumnezeu știe cum. Tăinuirea oricărei cantități de pîine, paste făinoase sau cereale era socotită pe Damlajik ca o gravă nelegiuire și se pedepsea cu tăierea rațiilor pe mai multe zile. Cu toate acestea, în colibe mai apăreau pe ascuns ascemenea comori neprețuite, a căror origine rămînea o taină de nepătruns. Se repeta astfel aceeași poveste din totdeauna : nici o restricție instituită de legile oamenilor, fie ea chiar impusă cu forța, nu poate frîna pe de-a-ntregul șuvoiul creator al vieții, care reușește, oricît ar fi de necrezut, să scoată chiar și din nimic ceea ce îi trebuie.

Aproape că am putea atribui o valoare de simbol faptului că Stephan, în schimbul cîrnaților și al lipiei avea de oferit sardele franțuzești în untdelemn și ciocolată elvețiană, prin urmare delicatose străine de care Haik abia dacă auzise. Băieții nu-și înfrînă pofta și mîncară pe săturate din provizii, fără să se gîndească la zilele următoare. Dar la un moment dat Haik își dădu seama că exagerau și, strîngîndu-și alimentele proprii, îl sfătui pe Stephan :

— Mai bine bea apă și economisește mîncarea !

Așa și făcură. Băură o cantitate mare de apă de izvor din paharul de aluminiu al termosului în care Stephan amestecă și din vinul lui. Se simțea atît de bine dispus, încît avea impresia că se află într-o voioasă excursie de vacanță, iar nu împreună cu un alt băiat de armean, pe un drum presărat cu primejdii de moarte, care ducea drept în mijlocul unui mare oraș dușmănos, într-o misiune de mesager la care nici măcar nu avea dreptul și care nu-i fusese dată. Tot ce fusese dureros părea că a rămas pentru totdeauna pe Damlajik. Ce mulțumire dătătoare de profunde emoții era să te bucuri de viață în această lume matinală

pașnică, după o noapte obositoare, de drum greu ! Stephan își puse sub cap pledul împădurit. Aerul dimineții avea adieri din ce în ce mai calde. Stephan se mai ridică o dată și întreabă naiv :

— Oare n-or fi animale sălbatice pe-aici ?

Haik își așază cu seriozitate cuțitul lat, cu două tăișuri, alături de el :

— Nu-ți fie teamă. Chiar când dorm văd totul.

Lui Stephan nu-i era teamă. Ce paznic bun era Haik, chiar când dormea !; Nu simțise încă niciodată față de cineva o încredere atât de totală și pătrunsă de un atașament atât de puternic, ca față de acest băiat necioplit, a cărui admirație voise întotdeauna s-o cîștige. Acum i se supunea fără nici o rezervă, recunoscându-l ca șef. Chiar în clipa când adormi, mîna lui se întinse instinctiv către prietenul său.

— Trebuie să ne facem cîte un turbán, îi explică Haik, ca să nu batem la ochi dacă ne întîlnim cu cineva.

Își desfăcu aghilul — bucata de pînză răsucită servind de cingătoare — și o înfășură după toate regulile artei în jurul bonetei sale de pîslă. Cum Stephan nu izbutea de loc să facă același lucru cu cingătoarea lui, îl ajută să-și înfășoare cum se cuvine podoaba de cap a profetului. Cu acest prilej îi dădu cîteva sfaturi novicelui :

— Dacă va fi nevoie, trebuie să imiți toate gesturile mele. Dar cel mai bun lucru este să nici nu deschizi gura.

Era după-amiază tîrziu. Printre vîrfurile fagilor și stejariilor se întrezărea un cer saturat de aur, în înaltul căruia pluteau mulțime de păsări de pradă. Băieții lăsaseră în urmă peste șase ceasuri de drum. De altfel, cuvîntul „drum“ este doar o gingașă exagerare. Cît vedeai cu ochii nu se mai afla nici cea mai mică potecă, așa că se strecuraseră orbecăind pur și simplu prin făgașurile săpate de ape, care trebuiau negreșit să ducă în vale. „Se strecuraseră“ este într-adevăr expresia adecvată, căci fiecare pas era frînat de desigururi încîlcite și rezistente, de plante cățărătoare, de

adevărate metereze formate din tufişuri dure şi elastice de parcă ar fi fost de cauciuc, şi în acelaşi timp prevăzute cu ţepi tari ca sîrma. Era pur şi simplu de necrezut cîte terase şi povîrnişuri stîncoase trebuiau străbătute. Muntele părea că găseşte mereu noi pretexte pentru a-şi amîna sfîrşitul. Stephan devenise insensibil din pricina epuizării. Mîinile, genunchii şi picioarele îi erau presărate peste tot cu jupuituri şi răni. Ceasuri în şir nu mai scosese vreo vorbă, dar nici nu se plînsese. Acum şedeau amîndoi pe o înălţime pleşuvă, iar dedesubtul lor se desfăşura şoseaua de un alb calcaros a defileului ce duce la Beilan. Şoseaua făcea impresia a fi nou-nouţă. Pretutindeni, grămezi de pietriş proaspăt depuneau mărturie pentru munca stăruitoare a omului. Şi într-adevăr, această şosea tăiată în defileu, care leagă portul Alexandretta de cîmpia Alepului şi în felul acesta Mediterana cu întreaga Asie, dovedea puterea şi energia nelimitată a lui Djemal Paşa, dictatorul Siriei. Neînduplecatul general ordonase ca în răstimp de o lună, drumul acesta desfundat şi surpat să fie transformat într-o şosea modernă, tăiată în defileu, perfect netedă şi cu fundaţii solide; lucrarea s-a realizat întocmai, astfel încît turcii înşişi s-au minunat de energia nefolosită care zăcea în ei. În acest loc şoseaua făcea sub ochii lui Haik şi ai lui Stephan o cotitură spre est. Nu puteau să vadă decît o mică porţiune a ei, dar nu se zărea nici un om, nici un vehicul, nici un măgar, nici un cal, numai din cînd în cînd cîte un iepure sau o veveriţă ţîşnea peste panglica albă. Stephan fixa cu ochi plini de dor drumul acesta, mijloc lesnicios de a-şi atinge ţinta. Dar şi Haik părea că este pe cale să cedeze, că nu mai poate rezista ispitei. Fără a-l încunoştinţa mai întîi pe Stephan de intenţia lui temerară şi imprudentă, sări în picioare şi coborî în fugă povîrnişul. Cînd simţiră sub tălpi suprafaţa netedă, încercară o senzaţie fizică de satisfacţie, asemănătoare cu cea a setei în sfîrşit potolite. Un zel nou şi o putere nouă se treziră în Stephan. Mergea în pas cu Haik. La dreapta şi la stînga pereţii stîncoşi se ridicau treptat, devenind

mai abrupt. Șoseaua se transformă într-un drum îngust, un defilcu. Într-un chip cu totul ciudat, acest fapt le mări senzația de siguranță și o dată cu ea nechibzuința. Pe urmă, munții se depărtară puțin și panta șoselei își accentuă înclinația. Încă o cotitură și cîmpia trebuia să se desfășoare înaintea lor. Irezistibil tiriți de panta drumului, alergau acum spre pieirea lor. Căci după ce depășiră cotul șoselei, nu văzură nicidecum în fața lor cîmpia, ci ghereta unui post militar turcesc, pe care flutura steagul cu semilună. În fața clădirii ședea trîndăvind patru saptiehi, cu înfățișare respingătoare. Iar pe marginile drumului lucra un detașament de înșaat taburi. Simțurile tocite de epuizare ale mesagerilor nu percepuseră zgomoatele iscate de forfota muncii și nici melodia melancolică cîntată cam gutural de către soldații unității de construcții. Spaima și surpriza fură atît de mari, încît nici măcar Haik nu se putu urni din loc vreme de aproape jumătate de minut. Dar apoi îl apucă pe Stephan de mîină și-l smuci tirîndu-l cu el. Se repeziră în crîng, pe după cotitura drumului. Din nefericire, tocmai aici nu se aflau nici blocuri de stîncă, nici tufiguri, ci doar trunchiuri de fagi tineri și subțiri, care nu prea ofereau adăpost. Muntele se înălța în pantă lină. Încotro? Haik vedea cu ochii minții cum unul dintre saptiehi se apleacă înainte, își pune mîna streășină la ochi, privește foarte atent, scoate un strigăt răgușit și pornește în urmărirea lor cu tot efectivul postului. Și nu era numai înfricoșătorul coșmar al imaginației. Glasuri omenești! Frunzișul foșnea sub pașii turcilor. Stephan închise ochii și se lipi strîns de Haik. Acesta îi trecu brațul stîng pe după umeri. În cel drept strîngea cuțitul în formă de pumnal, gata deschis. În așteptarea morții. Totuși, aceste șoapte, ce se apropiau tot mai limpezi, nu erau cuvinte turcești:

— Băieți! Băieți! Unde sînteți? Nu vă fie frică!

Sunetele acestea armenesti veneau parcă dintr-o lume a fantomelor. Cînd Stephan deschise larg ochii, văzu printre trunchiurile copacilor un soldat din uni-

tatea de construcții, îmbrăcat în zdrențe și fără răsuf-
flare. Un cap de mort, bărbos, cu ochi imenși. Dacă
n-ar fi fost ochii aceștia încărcăți de durere, ar fi
semănat aproape perfect cu Sarkis Kilikian. Haik
făcu un efort să-și revină și virî cuțitul în buzunar.
Vocea celui ce muncea pe șosea tremura de emoție :

— Nu ești tu fiul zdrahoanei de Șușik a cărei casă
se află pe drumul spre Yoghonoluk ? Nu mă recunoști ?

Haik înaintă neîncrezător spre scheletul vrednic
de milă, căruia zdrențele îi fluturau împrejurul mă-
dularilor și care, pe deasupra, mai era și desculț. Pri-
virea băiatului îl măsura, atentă, din cap pînă în pi-
cioare :

— Vahan Melikent din Azir ! rosti el cu șovăială,
de parcă ar fi aies un nume pe ghicite.

Soldatul făcu în grabă un semn de încuviințare și
pe obraji nebărbieriți de multă vreme începură să
curgă lacrimi, lacrimi izvorite din puternica emoție
pe care i-o pricinuia întîlnirea cu cei doi tineri de un
neam cu el. Haik nu putuse decît să ghidească acest
nume. Într-adevăr ce legătură să existe oare între
acest zdrențaros și adevăratul Melikent, impunăto-
rul și fălosul crescător de viermi de mătase pe care
îl întîlnea odinioară în fiecare zi ? Dar iată că Meli-
kent își ridică mâinile cu un gest deznădăjduit.

— Ați înnebunit ? Ce căutați aici ? Mulțumiți-i lui
Cristos Mîntuitorul că nu v-a văzut onbașiul. Ieri,
acolo, la cotitura drumului, au împușcat cinci armeni,
o familie care voia să fugă la Alexandretta.

Haik, din nou întru totul stăpîn pe sine, îi înfățișă
fostului crescător de viermi de mătase, cu o demnitate
măsurată, misiunea pe care o primise de la sfatul con-
ducătorilor de pe Musa Dagħ. Melikent se îngrozi :

— Șoseaua e plină de înșaat taburi pînă la Hammam.
Iar la Hammam au sosit ieri două companii care ur-
mează să fie trimise împotriva Damlajikului. N-o să
puteți trece decît noaptea pe lingă mlaștinile de la
Ak Denis. Da' acolo o să vă înecați.

— N-o să ne înecăm, Melikent, răspunse Haik scurt,
dar foarte sigur de sine, apoi îl rugă pe compatrio-

tu! său să-i arate drumul cel mai scurt pentru a ajunge în cîmpie.

Vahan Melikent începu să se vaite :

— Dacă observă lipsa mea, și mă întorc prea tîrziu, îmi aplică pedeapsa cu bătaia de gradul trei. Poate că mă și împușcă... N-au decît să mă împuște ! Nici nu știți, băieți, dar nu-mi pasă, scuipe pe asta. De-aș fi plecat cu ai voștri pe Musa Dagħ și nu cu Nokhudian, cu pastorul ! Ai voștri au fost deștepți, Dumnezeu să-i ajute ! Pe noi nu ne-a ajutat.

Vahan Melikent risca într-adevăr moartea, arătîndu-le băieților calea. De altfel, aveau de străbătut doar un drum scurt, destul de lesnicios, prin pădure. Bietul crescător de viermi de mătase vorbea fără încetare, de parcă ar fi vrut să recupereze o întreagă recoltă de cuvinte pierdute sau să-și cheltuiască generos vorbele înainte de a muri. Părea că-l interesează mai puțin să afie ce se întîmplă pe Musa Dagħ și că mai degrabă simte imboldul să-și istorisească propria soartă. Haik și Stephan aflară astfel cîteva din cele ce se întîmplaseră cu grupul lui Nokhudian. La Antakie, toți bărbații în putere fuseseră despărțiți de ceilalți și trimiși la Hammam, la construcția drumului. Femeile, copiii, bătrînii și bolnavii trebuiseră să pornească în direcția Eufratului. Pastorul Nokhudian nu putuse dobîndi de la caimacam nici cea mai mică înlesnire. În ceea ce privește detașamentele de înșaat taburi armenesti, lucrurile se petreceau astfel : fiecare grupă a primit o anumită porțiune de șosea, cu ordinul de a o termina pînă în cutare sau cutare zi. Cînd onbașiul raportează terminarea misiunii, grupă este adunată cu toba, condusă în pădurea cea mai apropiată, unde se află o trupă cu o veche și temeinică experiență în această artă, care-i doboară pe toți oamenii grupei cu ajutorul unui tir rapid.

— Porțiunea noastră de drum, socotește calm Melikent, merge pînă la Top Boghazi, asta înseamnă încă patruzeci de mii de pași. Una peste alta, asta face șase pînă la șapte zile, dacă vom fi îndemînatici. Pe

urmă vine rîndul nostru. Aşadar, dacă mă împuşcă imediat, pierd numai şase, cel mult şapte zile.

În ciuda acestui calcul foarte simplu Vahan Melikent se îndepărtă degrabă, cu sărituri mari, imediat după ce-i puse pe băieţi pe calea cea bună. Şase zile de viaţă înspăimîntătoare erau totuşi şase zile de viaţă. La despărţire, strecură în mina lui Haik o bucată de halva turcească pe care i-o dăruise o musulmană milostivă.

Un amurg ruginiu începuse să coboare cînd băieţii ajunseră pe ultima treaptă, cea mai de jos a muntelui. În faţa lor cîmpia se desfăşura cît o vedea cu ochii. La picioarele lor zăriră un lac mare, pe a cărui suprafaţă lăptoasă, nemişcată, seara se aşternea cu nuanţe posomorite. Era lacul de lingă Antiohia, care putea fi văzut în depărtare şi de la unele puncte de observaţie de pe Damlajik. Dar de aici, Ak Denis, adică „Marea Albă“, era atît de aproape încît părea că l-ai fi putut atinge cu mina. Malul nordic al lacului era mărginit de un brîu lat de stuf, înlăuntrul căruia domnea o întreagă lume de ţiuituri şi orăcăituri. Bîtlani, unii argintii, alţii roşietici, ieşeau din păpuriş, legănîndu-se stîngaci pe aripile lor greoaie; zburau sus de tot, descriind cercuri deasupra lacului şi trăgînd în aer brazde cu picioarele graţios îndoite. Apoi se lăsau iarăşi, lin, spre locurile de clocit. Un stol de raţe sălbatice, în formă de săgeată, spinteca suprafaţa lăptcoasă cu repeziciunea unei torpile, acostînd apoi pe o insulă de plaur. Pînă la urechile băieţilor răzbăteau sfada presurilor de baltă şi discuţiile cu sunete aproape omeneşti aducînd cu nişte dispute în probleme de politică, ale unor broaşte uriaşe, umflate, în număr de zece mii. Briul de stufăriş al lacului Ak Denis se pierdea în cîmpie pe nesimţite. Foarte departe, se mai vedeau reapărînd mănunchiuri stufoase de păpuriş şi bălţi — ochi orbi a căror albeaţă tremura. În contrast cu stepa pustie, viaţa concentrată împrejurul lacului părea aproape nefirească. Semăna cu hoitul unui animal fantastic, din care se înfruptau păsări de pradă cu pene foarte pestriţe. Spre deose-

bire de Stephan, a cărui privire nu prinsese decât lacul, ochiul ager al lui Haik descoperise imediat cor-turile nomazilor, presărate pe cîmpie înspre răsărit, precum și cîțiva cai ce pășteau, cu capetele atîrnînd, în pustia peste care pluteau urme de fum. Își întinse brațul, sigur de sine :

— Pe acolo duce drumul nostru. Între șosea și mlaș-tini. De îndată ce va răsări luna, pornim. Dă-mi sti-cla ! Mă duc după apă. Aici apa e încă bună. Trebuie să bem mult. Între timp tu poți să te culci.

Dar Stephan nu se culcă, așteaptă pînă ce prietenul său se întoarce cu amîndouă sticlele pline. Ascultă-tor, bău pînă la saturație. Nici unul dintre ei nu se gîdea să mănince. Haik își întinse pătura pregătin-du-se să se înfășoare în ea. Dar Stephan se strecură lingă el. Se săturase de vecinătatea rece a dimineții în timpul somnului. Nu-și mai putea înfrîna nevoia, încărcată de spaime, să simtă în jurul lui afecțiune și prietenie. Și iată că Haik îl înțelegea, Haik nu mai era rece și închis în sine. Haik nu-l respingea. Ba s-ar fi spus chiar că apropierea plină de încredere a tînă-rului Bagradian nu-i era neplăcută. Ca un frate mai vîrstnic, îl trase spre dînsul și-l înveli. Cei doi băieți se țineau îmbrățișați în somn.

Stephan și Haik pătrunseră în cîmpie. Împotriva tuturor așteptărilor, se dovedi că drumul peste Musa Dagh, cu rîpele și obstacolele lui, constituise un te-ren mult mai favorabil marșului decît această vastă întindere numită El Amk — depresiunea. Era un te-ren viclean, instabil, acoperit cu o crustă brun-ver-zuie, un pămînt foarte dușmănos.

Era nevoie de toată ascuțimea simțurilor, cum po-seda numai Haik și de o aproape supraomenească în-frățire cu natura, pentru a cuteza să te aventurezi pe acest drum, mai ales în timpul nopții. Fiindcă El Amk nu era într-adevăr altceva decît un göl, un ghiol, o mlaștină lungă de vreo zece kilometri, căruia trebuia să-i urmezi malul pînă la o aproximație de milime-tri. Foarte puțini erau păstorii, țărani și nomazii care aveau curajul să folosească această scurtătură pentru

a evita lungul ocol pe șosea pînă la podul de peste
rîul Kara-Su. Dar pentru băieți nu exista altă posibi-
litate, căci Vahan Melikent le spusese că militari, sap-
tichi și oameni din inșaat taburi erau repartizați în
tot lungul șoselei. Haik își scosese încălțările pentru
ca să poată „adulmeca“ mai bine pămîntul. Stephan
îi urmă pilda. Nu mai avea de mult ambiția de a se evi-
denția prin inițiative proprii. Li se părea că aleargă
pe o coajă de pîine, foarte subțire și foarte caldă, sub
care aluatul dospea. Coaja aceasta era crăpată peste
tot și din aceste crăpături se înălța un abur gros de
pucioasă. Stephan se dovedi destul de înțelept să calce
exact pe urmele lăsate de pașii lui Haik, care nu-și
punea piciorul decît cu cea mai mare atenție, aidoma
unui dansator care execută figuri conturate dina-
inte cu precizie. În timp ce executau acest dans, gîn-
duri încîlcite îl zgîndăreau și-l sîcîiau pe Stephan :

— Toată lumea merge pe șosea. De ce n-avem și
noi dreptul să mergem pe șosea ?... De fapt, de ce sîntem
armeni ?

Haik îi tăia vorba minios :

— Nu mai pune întrebări atît de tîmpite ! Mai bine
bagă de seamă ! Nu călca unde vezi că-i verde ! Ai
înțeleș ?

Stephan încercă atunci să se lase pradă iar bine-
făcătoarei apatii care constituie cel mai bun leac pen-
tru a îndura epuizarea fizică. Dansa cuminte pe ur-
mele lui Haik, care descria pe crusta primejdioasă
un drum plin de curbe, bizar. Trecu astfel un ceas,
apoi două ceasuri, în timpul cărora luna se ivea une-
ori binevoitoare, alteori se ascundea cu răutate. To-
tuși, în pofida drumului excesiv de lung parcurs pînă
acum, epuizarea lui Stephan se făcea mai puțin sim-
țită pe măsură ce noaptea înainta. Frînturi de gînduri
și de senzații reîncepură să se împletească, concen-
trîndu-se într-un simțămînt dureros, așa cum se adună
o pînză de apă subterană. Irezistibil prindea viață în
el un imbold. *Trebuia* să vorbească, oricît de teamă
i-ar fi fost acum de Haik :

— Atunci, e adevărat că n-o să-i mai vedem niciodată pe ai noștri (evită un termen mai apropiat) ?

Haik nu-și întrerupse mersul de dansator. Trecu cîtva timp pînă ce, ajungînd din nou pe un teren mai bun, dădu un răspuns. Dar acesta, în ciuda convingerii de esență creștină, era rostit pe un ton ce aducea mai mult cu un pumn amenințător decît cu o mină întinsă :

— Sînt sigur că am s-o revăd pe mama !

Era pentru prima oară de cînd îl cunoștea pe Haik că Stephan auzea din gura lui o mărturisire izvorîită dinlăuntrul sufletului. Dar cum clevul liceelor pariziene nu avea credința religioasă neclintită a acestui necioplit băiat armean crescut la munte, se simți rușinat și stingherit :

— Totuși pe Damlajik n-o să ne putem întoarce...

După mormăitul enervat al lui Haik se vedea că această convorbire îl scîrbea sincer :

— Damlajikul a rămas în urma noastră. Dacă Domnul nostru Isus Cristos ne-o ajută, om trăi și om ajunge la Alep. Acolo, Jackson ne va ascunde în consulat. Așa scrie în scrisoare... Și adăugă accentuînd cuvintele în mod jignitor : E drept că despre tine nu scrie nimic în scrisoare.

Dar Stephan nu mai era cîtuși de puțin preocupat de el însuși, ci de tatăl și de mama lui, pe care îi părăsise într-un fel atît de nechibzuit ; de ce, nu mai știa nici el. Toată viața suferea o schimbare ciudată. Damlajikul devenea rodul unei imaginații cumplite, iar ceea ce fusese mai înainte devenea realitate, realitatea propriu-zisă, limpede și bine organizată. Jackson va trebui să facă toate cele de cuviință pentru a îndrepta această situație absurdă. Căci nu se cădea ca un Stephan Bagradian să fie pus în situația de a nu-și mai revedea părinții. Și Stephan începu să cîntărească posibilitățile, punîndu-se oarecum în locul consulului :

— Jackson va da o cablogramă. Deoarece cu America legătura se face prin cablu. Crezi că americanii vor trimite vapoare pentru a-i lua pe oamenii noștri ?

— De unde să știu eu una ca asta, nerodule ?

După felul cum Haik își accelera ritmul, se vedea că era furios. Stephan, intimidat, trebui să-și mistuie de unul singur frământările și să iuțească pasul pentru a nu rămîne în urma călăuzei sale. Deși nu era vînt, avea impresia că vîrtejuri de aer îi izbeau pieptul împiedicîndu-l să înainteze. Nu izbutea cu nici un chip să-și lămurească împrejurările care duseseră la această situație. Simți că începea să i se clatine capul. Un suflu puternic de lumină selenară domina lumea înconjurătoare. O panglică de un verde ca smaraldul plutea în întîmpinarea lui Stephan. Vreme de o clipă, conștiința primejdiei dispăru pentru el.

Țipătul de groază îl făcu pe Haik să înlemnească. Își dădu imediat seama de ceea ce se întîmplase. Silueta lui Stephan se agita fantomatic. Fiul lui Bagradian se și scufundase pînă la genunchi. Haik șuiera :

— Tăcere ! Nu țipa !

Dar groaza de nedescris făcea să se nască mereu și mereu aceste urlete pe care Stephan nu putea să le stăpînească. Avea impresia că nimerise între fălcile unui monstru, prevăzute cu fanoane ca de balenă, care-l aspirau și-l sorbeau, încetul cu încetul. Materia viscoasă și rezistentă începuse acum să se tîrască deasupra genunchilor. Cu toate acestea, în clipele cînd încetă să se mai apere, avu un straniu simțămînt de satisfacție.

Haik porunci :

— Mai întii un picior : Dreapta ! Piciorul drept !

Scoțînd sunete înnăbușite de spaimă, Stephan făcea mișcări inutile. Picioarele lui nu mai aveau forță. Pe urmă auzi un alt ordin răstit :

— Culcă-te pe burtă !

Docil, se aplecă în față, așa fel încît să poată atinge cu vîrful degetelor pămîntul uscat. Cînd Haik văzu că Stephan nu mai avea energia trebuincioasă pentru a ieși din impas, se tîrî el însuși pe burtă, pînă la locul mlăștinos. Dar nici bățul pe care-l apucă cel pe cale de a se scufunda nu izbutea să-i dea destulă forță. Atunci Haik desfăcu cingătoarea pe care și-o înfășurase în jurul capului și-i aruncă un capăt lui Stephan, ca aceasta să și-l lege cu un nod în jurul pieptului.

Cu o mînă puternică el ținea capătul celălalt. Avea astfel un fel de funie de salvare. După încercări îndelungate, Stephan putu în sfîrșit să-și elibereze piciorul drept, care nu se afundase atît de adînc. Trecu mai mult de o jumătate de oră pînă cînd Haik reuși să-l tragă, ca pe un înecat, pe pămînt tare. Și mai trecu încă o jumătate de oră pînă cînd Stephan să-și fi revenit așa fel încît să poată din nou înainta, clătî-nîndu-se pe solul acesta viclean, plin de capcane; dar acum, Haik îl ținea de mînă. Stephan era plin pînă la piept cu nămol, care se uscasse repede la aer și-i strîngea sub o crustă dură pielea brațelor și picioarelor. Această stare neplăcută era din fericire întrucîtva ușurată de faptul că Stephan își pusese mai dinainte pantofii în rucsac, pe care, în timp ce se lupta cu mlaștina, îl aruncase departe de el, pe pămînt uscat. Haik îl călăuzea cu o mînă sigură pe tovarășul său de drum pe jumătate inconstient. Nu-l dojenea pentru imprudența sa, ci îi repeta mereu, de parcă ar fi vrut să-i întipărească în minte :

— Trebuie să ajungem la pod înainte de se luminează. Poate sînt saptiehi acolo...

În fiul lui Bagradian se trezi încă o dată mîndria și ambiția :

— Acum pot...să merg iar... cum trebuie...

Cînd cotiră spre nord, terenul deveni mai sigur. Elasticitatea de saltea a solului dispăru, Stephan își desfăcu mîna dintr-a lui Haik și-și potrivî pașii adoptînd ritmul care i se părea foarte iute. Din depărtare venea un freamăt însoțit de sclipiri. Simțurile lui Haik adulmecară riul Kara-Su. Curînd se cățărară pe terasament pînă la șoseaua care lumina peisajul nocturn cu panglica ei lată și strălucitoare. Ghereta postului de la pod era goală. Băieții trecură prin fața acestui loc, cel mai primejdios dintre toate, care din fericire nu mai era cituși de puțin primejdios, fugind de parcă gonea diavolul în urma lor. De data aceasta însă șoseaua strategică netedă avu asupra lui Stephan cu totul alt efect ca în după-amiaza precedentă. Terenul neted și bătătorit al civilizației stoarse din

mădularile lui ultima rămășiță de putere. Dincolo de pod pasul lui se încetini din ce în ce mai mult. Începu să se clatine într-o parte și în cealaltă și, pe neașteptate, se culcă drept în mijlocul șoselei.

Haik își coborî privirea uitându-se țintă la el. Pentru prima oară, vădi deznădejde :

— Pierd vremea...

Cam la un ceas de drum, dincolo de pod, șoseaua urcă pe un dig lung și înalt de piatră, care străbate ultima mlaștină mai mare din El Amk. Digul se numește Dșizir Murad Pașa și de fapt o dată cu el începe stepa propriu-zisă, ținut nesfârșit ce se întinde pe sute de mile dincolo de Alep și de Euftrat, pînă în Mesopotamia. Nu departe de acest dig, în marginea dinspre nord a șoselei, se află una dintre cele mai încântătoare regiuni de coline, ca un ultim suris înverzit și îmbietor înainte de rigiditatea morții. La poalele acestei regiuni de coline se află un sat mare de turemeni, Ain el beda — Izvor limpede. Dar chiar și mai înainte ca pileurile de case să se unească, formînd satul, șoseaua trece pe lingă case răzlețe clădite din lemn și piatră, mici gospodării țărănești surprinzător de curate. Cu cincizeci de ani în urmă, guvernul lui Abdul Hamid colonizase aici unul dintre triburile nomade turemene. Și nu există țaran mai gospodar și mai sînguincios în munca lui decît un astfel de nomad convertit. Mărturie pentru aceasta stau locuințele trainice, prevăzute cu acoperișuri bune, ce se întilnesc aici, în acest peisaj blind.

Prima dintre aceste gospodării se înălța chiar în marginea șoselei. Un ceas după răsăritul soarelui, stăpînul ei ieși în prag, cercetă vîntul, vremea și zările, apoi își așternu covorașul, și cu fața întoarsă către Meca, se pregăti să-și facă prima dintre cele cinci rugăciuni zilnice. Acest om pios îi zări pe cei doi băieți doar atunci cînd și ei, chinciți pe păturile lor în imediata apropiere a casei, făceau temenelele și legănarile prescrise de ritualul rugăciunii cu tot atîta scrupulozitate ca și el. Turmenului îi plăcu asemenea

evlavie la oameni tineri și la un ceas atît de matinal, dar, ca musulman foarte calm ce era, nici nu-i trecu prin minte să întrerupă prin vreo întrebare profană îndeplinirea datoriei sale către Allah, care cerea un timp destul de lung.

Cu ajutorul mai multor popasuri, Haik izbutise să-l tîrască pe Stephan pe digul Dșizir Murad Pașa pînă în marginea acestei regiuni de coline. La vederea casei țărănești, îi repetase din nou cu stăruință să imite întocmai toate gesturile lui și să deschidă gura cît mai puțin cu putință, deoarece nu știa decît cîteva cuvinte turcești, și le rostea într-un fel care l-ar fi trădat de îndată. Iar în ceea ce privește rugăciunea musulmană, ea nu constituie un păcat dacă în acest timp șoptești, cu atenție și fără să te oprești, un *Tatăl nostru* după altul. Dar Stephan nu era în stare s-o facă. Țeapăn ca o păpușă de lemn, nu putea izbuti, în ciuda eforturilor sale susținute, decît o palidă copie a evlavioaselor mișcări contorsionate ale lui Haik. Imediat după aceea se prăbuși pe pătură, fixînd cerul proaspăt al dimineții cu ochi sticloși. Țăranul turemen, om mai în vîrstă, înaintă cu pas legănat spre perechea suspectă :

— Ei, ștregarilor ! Ați pornit-o cam de dimineată la drum, hai ? Ce s-a întîmplat ? Ce căutați ?

Din fericire, el însuși vorbea un fel de dialect turc, astfel că accentul armenesc al lui Haik nu bătea prea mult la ochi. De altfel, în Siria, acest uriaș cazan în care se amestecă tot felul de popoare, limbile suferă și ele tot felul de înrîuriri. Așadar, pronunția lui Haik nu era în măsură să-i inspire neîncredere turemenului :

— Sabahlar hair olsun ! Bună dimineata, taică ! Venim de la Antakie. Ne-am rătăcit de părinți pe drum. Au plecat cu căruța la Hammam. Am vrut să ne zben-guim puțin și ne-am rătăcit. Băiatul acesta, Hussein, era cît pe ce să se încece. În mlaștină. Privește-l cum arată ! Acum e bolnav. Nu poți să ne dai la tine un colțisor ca să dormim puțin ?

Cu un gest plin de înțelepciune, turemenul își duse mîna la barba căruntă. Apoi, privind lucrurile așa

cum i le înfățișaseră băieții, cumpăni totul și dădu glas unei nedumeriri firești :

— Ce fel de părinți sînt accia care-și pierd copiii în mijlocul mlaștinii și pleacă mai departe?... Țsta e fratele tău ?

— Nu, e doar o rudă, tot din Antakie. Pe mine mă cheamă Essad.

— Ei, Hussein ăsta al tău pare într-adevăr bolnav. Nu cumva a băut apă din mlaștină ?

Haik răspunse smerit cu un citat din *Coran*, de care își aminti, pe urmă își plecă fruntea :

— ...Dă-ne de mîncare și unde să dormim, taică !

N-ar fi fost nevoie de toată prefăcătoria asta, căci inima turcului era plină de bunătate. De luni de zile vedea trecînd prin fața casei lui convoaiele de surghiuniți. Nu o dată ajutase pe cîte un armean bolnav sau cîte o armeană, gata să nască, prăbușită pe drum, dîndu-le de mîncare și de băut, haine și încălțări, și îndeplinise aceste fapte bune în tăcere, după puterile sale și fără să se gîndească prea des că va fi răsplătit pe lumea cealaltă. Dar îndeplinind aceste fapte bune trebuia să ia bine aminte, din pricina saptichilor. În noile legi stătea scris că toți cei ce se făceau vinovați de nelegiuirea de a-și fi arătat mila față de surghiuniți urmau a fi pedepsiți cu bătaia, cu închisoarea și în cazurile grave cu moartea. Sute de turci milostivi din regiunea înconjurătoare, oameni cărora mizeria inumană a deportaților le sfîșiasse inima, simțiseră pe propria piele aceste măsuri. Țăranul îi cercetă pe cei doi vagabonzi cu de-amănuntul. Miile de ochi de armeni, care de acolo, de pe șosea, se ridicaseră implorători spre el, se treziră în amintirea lui. Concluzia la care ajunsese tot făcînd comparații era destul de limpede, mai ales în ceea ce îl privea pe băiatul bolnav. Dar tocmai acest pretins Hussein trezea în mai mare măsură compătimirea turcmenului decît pretinsul Essad, mai întîi fiindcă acesta era sănătos și în al doilea rînd fiindcă părea foarte descurcăreț.

Stăpînul casei strigă cîteva cuvinte și în ușa se iviră de îndată două femei, una bătrînă și alta tînără, care

la vederea străinilor își coborîră în grabă feregeaua pe față. Primiră cîteva porunci scurte și dispărură din nou cu pași aferați. Turcmenul îi duse pe Haik și pe Stephan în casă. Alături de încăperea cea mare, atît de plină de fum, încît abia dacă puteai respira, mai era o odăită goală, un fel de cămară, luminată doar printr-o crăpătură îngustă în zid. Intrînd în această gaură întunecoasă, băieții se împiedică de o treaptă. Între timp, femeile aduseră rogojini și pături. Pregătiră apoi două culcușuri pe pardoseala de pămînt bătătorit a odăitei. Dar cînd văzură mîinile și picioarele lui Stephan virite în crustele de noroi uscat ca în niște teci, aduseră un ciubăr cu apă fierbinte și un fel de perie ciudată, și începură să frece brațele și picioarele băiatului armean cu gesturi hotărîte și pricepere maternă. În timp ce se desfășura această activitate întrucîtva obositoare, bătrîna nu se sfii să-și ridice chiar feregeaua, fiind vorba aici doar de niște copii ceva mai răsăriți. Datorită procedeeleor energice ale țărăncilor, s-a întîmplat să se desprindă nu numai crusta rigidă care învelea trupul lui Stephan, ci și cea care-i înconjura sufletul. Dorul de acasă, pînă acum stăpînit, se ridică în el fierbinte, năvalnic. Strînse buzele, în timp ce clipitul nestăpînit al ochilor îi trăda starea sufletească. Mișcate de această durere copilărească, femeile turcmene nu-și precupețiră vorbele de alinare rostite într-un dialect ciudat și melodios. După aceea, țaranca bătrînă aduse o strachină plină cu arpacaș în lapte de capră, o lipie și două linguri de lemn. În timp ce băieții mîncău, numeroasa familie a turcmenului își făcu apariția, cu mic cu mare, în odăită și în pragul ușii, pentru a se bucura de priveliștea propriei ospitalități și a-i încuraja pe băieți cu urări de poftă bună. Dar în ciuda gazdelor ospitaliere și a mîncării calde, Stephan abia dacă putu să înghită vreo cinci linguri, atît de strîns și de umflat își simțea gîtlejul. În schimb, Haik înghiți tot ce se afla în strachină cu gesturile măsurate și grave ale

unuia care muncește din greu și trebuie să se hrănească bine.

După ce rămaseră singuri, feriți de privirile curioase ale familiei, Stephan adormi imediat, în timp ce prevăzătorul Haik mai cîntări la repezeală drumul ce-l aveau de străbătut în etapa următoare. Nădăjduia că și Stephan își va veni în fire pînă seara, astfel încît să poată porni la drum îndată după răsăritul lunii. Noaptea, drumul pînă la Hammam putea fi străbătut fără dificultăți. Dacă șoseaua era liberă, cu atît mai bine, dacă nu, vor trebui să se țină la oarecare depărtare de ea, în marginea regiunii deluroase. Aceste coline ofereau fără nici o îndoială un minunat ascunziș pentru ziua următoare, după ce vor fi depășit Hammam, atingînd punctul unde trebuiau să taie de-a curmezișul bucla formată de șosea. În ciuda tuturor incidentelor de pe parcurs, Haik era mulțumit de progresul realizat pînă acum. Cele mai mari primejdii se aflau încă înaintea lor, dar cele mai grele eforturi fuseseră trecute. Din păcate, Haik se înșela în privința forțelor lui Stephan. Suspine întretăiate de gemete îl smulseră din somnul adînc al epuizării fizice, în voia căruia se lăsase fără teamă în această cămăruță sigură. Stephan stătea chircit pe rogojina lui, frînt de mijloc din pricina durerii. Crampe îngrozitoare, consecința aventurii din mlaștinile de la El Amk, îi sfîșiau pînteccele. De asemenea, acum ieși la iveală că piclea îi era presărată peste tot cu întepături de țînțari. Nici nu mai putea fi vorba de odihnă. Cei ai casei continuară să fie plini de bunăvoință și de compătimire. Femeile înfierbîntară niște pietre ovale pe care i le puseră băiatului pe burtă și-i fierșeră un fel de coai de buruieni — leac bun poate, dar cu un gust atît de respingător, că Stephan îl dădu imediat afară. Abia spre seară se potoli suferința care-l silise pe sărmanul băiat să alerge în spatele casei de nenumărate ori, clătînîndu-se ca vai de lume. Stephan devenise o umbră, dar și Haik, lipsit astfel de un somn binemeritat, era cam verde și tras la față.

Țăranul le îngăduise, lui „Essad“ și lui „Hussein“, să-și așeze culcușul pe acoperișul casei. Trăind de câteva săptămîni în aer liber nu puteau suporta cămăruța înăbușitoare, plină de fum, de gîndaci și de miros de seu rînced. Ședeau acum pe rogojinile lor, între grămezi de coceni de porumb, mănunchiuri de stuf suprapuse și maldăre de rădăcini de iarbă dulce. Învelit în pătura lui și scuturat de friguri, Stephan privea neîncetat către apus. În acest ceas de dinainte de lăsarea serii, lanțurile muntoase de pe coastă se profilau în zare mai înalte decît erau în realitate, dispuse în straturi crescînde și în nuanțele cele mai bogate, de la albastrul profund al safirului și pînă la cenușiul ușor argintiu. Și cit de neverosimil de apropiați erau acești munți! Oare Haik și Stephan trebuiseră într-adevăr să meargă două nopți întregi și o jumătate de zi, pentru a străbate această distanță cît o azvîrlitură de băț? Ultimul munte dinspre sud, cel de colo, care se curma pe neașteptate, trebuia să fie Damlajikul. Era o sălbăticiune care, urmărită de vînători, încremenise în toiul unei sărituri. Spinarea lui prelungă se lăsa în jos către nord. Capul și-l ascundea între înălțimile ce înaintau spre cîmpie. În schimb, cu labelle lovea sălbatic în spate, către despicătura largă a Orontelui de după care se ghicea întinderea mării. Stephan nu vedea decît Djamlajikul. Credea că poate întrezări bastionul sudic, înălțimile teșite din fața lui, scobitura Rîpei gorunilor, șaua nordică de la care își luase rămas bun de o veșnicie fără ca totuși să-și ia rămas bun de la nimeni. Și de ce plecase, la drept vorbind? Nu mai putea să-și amintească. Damlajikul părea că respiră puternic, că se apropie plutind — iată-l deasupra șoselei spre Alep, deasupra casei țărănești de la marginea colinelor turemene, iată-l aproape de tot, lingă Stephan Bagradian. Haik își dădea seama de toate astca. În el se trezi generozitatea celui cu adevărat puternic, căreia în fața unui inferior îi place să cedeze :
— Nu-ți fie teamă! Răminem cît o fi nevoie, pînă ce-om putea să pornim iar.

Băiatul cuprins de fierbințeală nu-și întoarse chipul transfigurat, ci continuă să-și țină ochii fixați asupra coastei :

— Aproape de tot... sînt aproape de tot... adică munții de colo...

Dar pe urmă făcu o sforțare și se ridică neliniștit, de parcă ar fi venit vremea s-o pornească. Cuvintele amenințătoare ale lui Haik îi sunau în urechi. Le repetă, printre dinții care-i clănțăneau :

— Nu e vorba nici de mine, nici de tine, ci de scrisoarea pentru Jackson...

Haik dădu din cap aprobator, dar fără a aduce vreo învinuire :

— Ar fi fost mai bine dacă Agop te pira...

Stephan, cu obrazul lui ascuțit de suferință, nu mai opuse rezistență, ci încercă să schițeze un zîmbet împăciuitoare :

— Nu-i nimic... n-ai să pierzi timp din cauza mea... Mă întorc... mîine...

Pe neașteptate, Haik își ascunse capul, chincindu-se și-i făcu iute semn lui Stephan să-l imite. Dinspre șoseaua apropiată, care în tot timpul zilei nu fusese prea animată, răzbăteau sunete ciudate, zgomote de pași care se tîrau și vaiete prelungi, întretăiate. Cîțiva saptiehi mînau un mic convoi de armeni spre Hammam. Ce-i drept, expresia convoi era mult prea pompoasă pentru acest grup lamentabil de bătrîni și copii mici, descoperiți în cine știe ce sat uitat de Dumnezeu. Saptiehii, care voiau să ajungă la Hammam înainte de miezul nopții, foloseau din belșug înjurăturile și loviturile, astfel că bieteile umbre dispărură după prima cotitură a drumului cu o repeziciune de necrezut. Acest incident semnificativ pare să fi întărit definitiv convingerea lui Haik :

— Da ! Cel mai bun lucru pentru tine este să te întorci. Dar cum ? Nu poți străbate singur mlaștinile...

În mintea lui Stephan, care simțea munții atît de aproape și de familiar, distanțele deveniseră confuze :

— De ce nu ? Drumul nu-i atît de lung...

Dar Haik scutură din cap cu hotărîre :

— Nu, nu poci străbate singur mlaștinile. E mai bine să treci pe lângă Antakie. Acolo, vezi ? E mult mai ușor... Dar și acolo or să te prindă dacă ai să mergi pe drumurile obișnuite. Nu vorbești turcește, nu știi să te rogi ca ei și arăți în așa fel că-i apucă imediat turbarea...

Stephan se lăsă din nou pe pătura lui dus pe gânduri :

— N-am să umblu decît noaptea... Poate că astfel n-au să mă prindă...

— Ah, lasă-mă, mirii Haik cu dispreț și totodată compătimitor, apoi începu să socotească pînă unde ar putea să-l însoțească pe Stephan fără să piardă mai mult ca o zi.

Dar tînărul Bagradian, care în starea lui febrilă începuse să se simtă destul de bine și vedea totul simplificat și lesne realizabil, mormăi :

— Poate că Dumnezeu mă va ajuta...

Avînd în vedere împrejurările, lui Haik i se părea că, într-adevăr, doar această formă de ajutor mai putea fi luată în considerație. În afară de nădejdea în ajutorul ceresc, Haik nu mai nutrea decît slabe speranțe în ce privește întoarcerea fericită a lui Stephan pe Musa Dagh. Dar iată că, într-adevăr, o putere superioară părea să intervină acum în sprijinul lui Stephan. Gospodarul turcmen se cățără pe acoperiș pe scara sprijinită de zid și începu să arunce jos grămezi de stof și de iarbă dulce. Haik sări imediat și-l ajută, plin de zel, la lucru. Cînd sfîrșiră, țăranului păru să-i vină pe neașteptate o idee și-l privi pe Stephan pe sub sprîncene :

— Veniți cu mine, băieți ? Miine dimineată plec la tîrg la Antakie. Cum sînteți din Antakie, vă duc pînă acasă. Miine scară, sîntem acolo... Și plin de mîndrie, arată înspre grajdul mare din spatele casei : Nu cu carul cu boi, asta ca s-o știți, ci cu căluțul și cu o căruță ade-vărată cu roți.

Haik își împinse puțin deoparte falsul turban, pentru a se scărpină gînditor pe capul pe care văduva Șușik i-l tunsese chilug înainte de plecare :

— Ia-l cu tine la Antakie pe vărul Hussein, taică !

Ai lui acolo locuiesc. Ai mei sînt la Hammam. Păcat că nu te duci la Hammam cu căruța ta. O să trebuiască să fac o bună bucată de drum pe jos.

Turemenul își aținti ochii ageri în accia ai ștrengarului :

— Va să zică părinții tăi sînt din Hammam ! Allah krim, bir ! Allah e milostiv, băiatul meu ! La Hammam îi cunosc pe toți. Ce meserie au ?

Haik întîmpină ochii iscoditori ai țăranului cu o mutră îngăduitoare și oarecum jignită :

— Dar taică, doar ți-am spus că sînt acolo abia de ieri. Casa noastră e la Chan Omar Agha...

— Janasydşe, să le dea Dumnezeu noroc ! Da' la Chan Omar Agha sînt încartiruiți militari. Sînt soldații trimiși împotriva acelor armeni trădători de pe Musa Dagh...

— Ce spui ? Sînt încartiruiți militari acolo ? Ai mei n-au știut despre asta. Dar poate că armata a și plecat. Ei, Hammamul e mare și s-or mai găsi și alte hanuri.

Împotriva unor astfel de explicații nu se puteau, într-adevăr, aduce argumente. Turemenul, care nu izbutise să-l dea de gol pe Eşsad, rămase o vreme adîncit în gînduri, își mișcă de cîteva ori buzele fără să scoată vreun sunet, și pînă la urmă plecă lăsîndu-se pîgubaș.

Haik își incepuse pregătirile de plecare cu mult înainte de miezul nopții. Dar mai înainte se îngriji de Stephan pe cît îi stătea în putință. Îi vîri în rucsac unul din cîrnații săi. Cine știe, poate neajutoratul ăsta e în stare să se rătăcească și să i se termine proviziile. Iar în ceea ce îl privea pe el, pe Haik, era incredințat că va putea să găsească peste tot, în cîmpia Alepului, de mîncat și de băut. De asemenea, Haik umplu, la izvorul care curgea pe lîngă casă, termosul lui Stephan ; îi curăță hainele de nămolul care se uscaseră. În timp ce se îngrijea de camaradul său cu o atenție în care se împletea și oarecare amărăciune, îi repeta mereu și mereu instrucțiuni exacte cu privire la felul cum să se comporte :

Își duce marfa la Antakie, la tîrgul săptămînal. Te poți ascunde foarte bine printre mînunchiurile de

stuf. Cel mai bun lucru este să nu scoți nici un cuvânt. Doar ești bolnav, nu ?! De îndată ce zărești orașul, sări jos, dar încet de tot, înțelegi, și te ascunzi pe câmp, într-un șanț, într-o groapă. Acolo aștepti până se întunecă bine... Ai băgat la cap ?

Stephan sătea chircit pe rogojina lui. Se temea de crampele, care începuseră iarăși să-l încerce. Încă și mai mult se temea de singurătate. Noaptea nu era agitată de mișcarea norilor, ca în ajun, ci de o limpezime perfectă. Imensul arc de boltă al Căii Lactee, compact și alb, se întindea peste acoperișul turemenului. Stephan simți vreme de o clipă mina lui Haik într-a sa. Asta a fost tot. Mai auzi o dată glasul prietenului, mândru și aspru ca odinioară :

— Fii cu grijă, băiete, și rupe scrisoarea pentru Jackson !

Haik își și pusese piciorul pe scară, când se mai întoarse odată către Stephan. Fără să spună vreun cuvânt, îi făcu repede și cu sfială semnul crucii, pe frunte și pe piept.

În vremuri de grea primejdie, orice armean trebuie să fie pentru cel de-un neam cu el și preot și tată. Era un principiu pe care Ter Haigasun îl predica elevilor săi la cursul de religie, de la școala din Yoghonoluk, pe când nu știa încă nimeni că vremurile de grea primejdie erau pe cale să înceapă.

Cu puțin înainte de satul Ain el beda, drumul de căruță cotește pieziș peste câmpie. În atmosfera matinală lipsită de orice altă mișcare, turemenul își lăsă căluțul într-un trap voios. Căruța cu loitre, încărcată greu, hurducăia groaznic în urmele adânci de roți tăiate în noroiul întărit. Stephan abia dacă își dădea seama de zguduirile acestea dureroase. Stătea întins pe pătura lui, printre legăturile de stuf, bîntuit de fierbînțele. Această febră era o binefacere divină. Căci amorțea în el timpul și spațiul. Rătăcit printre viziuni tulburi dar destul de plăcute, nu se gîndea nici încotro era purtat și nici la ceea ce îl aștepta. De asemenea febra, care-i întuneca și mai mult pielea oricum destul de închisă,

il ajuta să simuleze. De fiecare dată cînd țăranul, dînd un răgaz calului, cobora de pe capră și se interesa de starea tovarășului său de drum, acesta gemea cu nădejde și-și închidea ochii. În felul acesta, nici una dintre numeroasele încercări ale turcmenului de a lega două vorbe cu el nu duse la vreun rezultat demn de a fi menționat. Drept răspuns nu auzea decît vaiete monosilabice și din cînd în cînd rugămintea stăruitoare de a opri puțin căruța. Pentru asemenea cazuri, Haik îi repetase de nenumărate ori expresia potrivită : „Ben bir az hasta im — Sînt nițel cam bolnav“. Și Stephan repeta această frază, de altfel adevărată, la fiecare prilej, fără să-i pese de primejdia ce ar putea-o atrage după sine. În felul acesta scăpa și de toate rugăciunile, căci islamismul îi scutește pe bolnavi și pe cei slăbiți de orice fel de practici religioase care solicită trupul. După ce trecură micul rîu Afrim pe un pod de lemn, țăranul începu să se pregătească pentru masa de prînz. Deshămă calul și-i atîrnă de gît traista cu nutreț. Stephan trebui să coboare și el, și să se așeze împreună cu bătrînul în marginea drumului ars de soare. Drumul de căruță era aproape pustiu. Pînă acum nu întîlniseră decît două care cu boi, venind din direcția opusă. Țăranii din regiune foloseau șoseaua mare care duce de la Hammam la Antakie. Turcmenul scoase o lipie și brînză de capră, împingînd cîte o bucată și înspre Stephan.

— Mănîncă, băiete ! Mîncarea alină toate durerile.

Stephan nu voi să-și jignească gazda și mușcă din brînză fără nici o poftă. Mesteca și mesteca, fără să poată înghiți nici prima îmbucătură. Țăranul cel blajin îl privi plin de îngrijorare :

— Poate că are să-ți trebuiască mai multă putere decît ai, fiule...

Stephan nu înțelese cuvintele aceastea guturale, dar nu trebuia să se trădeze. De aceea se înclină, își duse mîna la inimă și rosti fraza generală privitoare la boala lui, fără să-i pese dacă se potrivea sau nu :

— Ben bir az hasta im.

Turcmenul tăcu vreme îndelungată. Apoi, în timp ce fălcile lui puternice se mișcau mestecînd alene, făcu o mișcare violentă cu pumnul în care ținea cuțitul, de parcă ar fi voit să spintece ceva. Stephan tresări și de spaimă îi îngheță și măduva în oase. Fiindcă acum auzi cuvinte armenesti.

— Nu-i adevărat că te cheamă Hussein. Lasă poveștile astea ! Vrei cu adevărat să mergi pînă la Antakie ? Nu te cred.

Pentru Stephan a fost o lovitură atît de puternică, încît era cît pe ce să-și piardă cunoștința. În ciuda fierbințelii, broboane de sudoare rece i se iviră pe frunte. Ochii mici ai turcmenului, duși în fundul capului, deveniră foarte triști :

— Nu-ți fie teamă, oricum te-ar chema, și încrede-te în Dumnezeu ! Atîta vreme cît ești lingă mine, n-are să ți se întîmple nimic.

Stephan își adună toate cunoștințele și încercă să bîguie cîteva cuvinte turcești. Bătrînul țăran îi făcu semn cu mîna în care încă mai ținea cuțitul. Nu mai avea nevoie de cuvinte. Se gîndea la nenorociții mînați în turme, zi și noapte, prin fața casei sale, sub loviturile saptiehilor.

— De unde ești de fel, băiete ? Ești din miază-noapte ? Ai fugit din ghearele lor ? Dintr-un convoi, nu ?

Stephan, silit de împrejurări, hotărî să aibă încredere... Orice încercare de a continua să nege n-ar mai fi servit la nimic. Începu să șoptească, în armeană, fraze grăbite, întretăiate, pe care numai gazda lui să le înțeleagă, și nu lumea înconjurătoare ostilă și cu urechea mereu la pîndă :

— Sînt de-aici. De pe Musa Dagh. Din Yoghonoluk. Vreau să mă întorc. Acasă, la părinți.

— Acasă ? Mîna noduroasă de țăran își netezea barba încărunțită cu un gest plin de înțelepciune : Atunci faci și tu parte dintre cei care au urcat pe munte și duc război împotriva armatei noastre. Ia te uită...

Vocea blîndului unchiaș se posomori. Stephan crezu că s-ă isprăvit cu el. Lăsîndu-se în voia soartei se prăbuși într-o parte și-și lipi obrazul de pămîntul cu

iarbă aspră și ăfenie ca o blană. Turcmenul ținea în mână un cuțit mare. Nu trebuia decît să lovească. Cînd o va face? Dar la urechea lui răsună numai glasul oarecum înșeninat al bătrînului :

— Și cum se numește celălalt, vărul tău, Essad ăla? E suflet de om șiret. Pe ăla nu-l prinzi așa de ușor ca pe tine, băiete...

Stephan nu răspunse. Aștepta, gata pentru orice urgenție. Curînd se simți ridicat în sus de mîini aspre ca piatra și totuși blinde și binevoitoare :

— Nu se cuvine să răspunzi tu pentru cei bătrîni și pentru vina lor. Dumnezeu să-ți călăuzească pașii pînă acolo. Asta n-o să-ți folosească nici ție și n-o să le folosească nici lor. Și-acum, vino ! Să vedem ce-i de făcut.

Stephan trebui să se urce din nou în căruță printre legăturile de stuf. Iar turcmenul părea acum nerăbdător și începu să biciuiască sărmanul cal, deși acesta făcuse pînă acum destule mile și părul lui zburlit lucea de sudoare. Călătoria se desfășura acum în trap susținut, ba uneori chiar în galop, în timp ce țăranul vorbea cu sine însuși într-un fel ciudat sau își ocăra calul în fel și chip. Oricît de tare l-ar fi zdruncinat căruța, Stephan se simțea în acest culcuș în continuă mișcare tot mai mult sub ocrotirea milostivă a Domnului. Încercă să se gindească la maică-sa. Era într-adevăr bolnavă ? Vai nu, nu s-a întîmplat nimic, absolut nimic. Ce iese din Sato, căteaua asta, nu-i decît duhoare și minciună. Cînd se va întoarce el, Stephan, cînd se va afla în fața tranșeei mari de la șaua nordului, Avakian va alerga ca un turbat să-i dea de știre tatălui, pe urmă amîndoi părinții se vor repezi în întîmpinarea lui, amîndoi, apoi vor plînge de bucurie că este nevătămat, și-l vor îmbrățișa ca în vremurile de odinioară. În ciuda acestor imagini înșelătoare și chinuite, Stephan nu izbutea decît foarte rar să regăsească imaginea veridică a mamei lui. De cele mai multe ori, această imagine se contopea cu silueta lui Iskuhi într-un chip nespus de dureros pentru el. Dar împotriva acestui lucru nu putea face nimic, deși imaginea hibrid îngemănată îl chinuia într-un mod

bizar. Pe urmă însă auzea glasul lui Haik amintindu-i că nu trebuie să-și irosească vremea prosteste. Acum era ziuă, acum trebuiau să doarmă și să adune forțe pentru drumul de noapte. Ascultător față de prietenul său, își coborî pleoapele și le strînse. Dar trupul său de băiat păcătuisese pînă acum atît de greu împotriva somnului, încît acesta nu mai voia să știe nimic de el, ci îi trimise doar un fel de surogat lipsit de valoare, un amestec de leșin, febră și hiperluciditate, care paraliza mădularele în loc să le odihnească. Stephan dormea, și nu se trezi cînd lumina zilei deveni din ce în ce mai aurie, cînd calul peste măsură de obosit trecu la trap mărunt și drumul de căruță păru că începuse să urce. În cele din urmă, țăranul opri și-i spuse călătorului său scuturat de friguri să coboare. Stephan se smulse cu mare trudă din starea lui și se tîrî jos din căruță. Nu prea departe zări o colină rotunjită, lipsită de vegetație și înconjurată de ziduri fortificate, la poalele căreia erau presărate o mulțime de case ca niște cuburi albe. Turcmenul întinse biciul către acest peisaj :

— Habib en Neddsar, cetățuia ! Antakie ! Acum trebuie să te ascunzi mai bine, băiete dragă !

Într-adevăr, la cîteva sute de pași mai departe, drumul cu hîrtoape cădea în șoseaua vicinală spre Hammam, care de asemenea fusese de curînd așternută cu pietriș din ordinul lui Djemal Pașa. Pe acest drum abia isprăvit domnea, cu totul neașteptat, o circulație intensă. Turcmenul desfăcu mănunchiurile de stuf, astfel că în căruță se făcu un gol adînc :

— Viră-te aici ! Te duc prin oraș și încă o bucată de drum, pînă peste podul de fier. Așa, acum întinde-te și stai liniștit !

Stephan se întinse. Țăranul îl acoperi cu multă priecpere, așa fel încît avea destul aer și nu suferea prea mult sub greutatea legăturilor de stuf. În acest mormînt, toate gîndurile și imaginile dispărură din sufletul tinărului Bagradian. Stătea întins aici, un simplu corp supus legilor gravitației, un corp indiferent, fără teamă și fără curaj. Apoi, căruța coti pe șoseaua largă, netedă și plăcută. Se auzea din toate părțile zvon de

glasuri și de rîsete. Din fundul ascunzătorii lui, Stephan le înregistrează cu indiferență. Pe urmă, o vreme fu iar hurducat — treceau probabil o stradă pietruită. Dar iată că, pe neașteptate, căruța fu oprită cu o smucitură speriată. Oameni se apropiară și înconjurară vehiculul. Erau fără îndoială saptiehi, soldați sau polițiști. Cuvintele ajunseră la urechea lui Stephan, în-năbușite și totuși întărite ca printr-o pîlnie acustică :

— Încotro, țărane ?

— La oraș, la tîrgul săptămînal ! Unde în altă parte ?

— Hirtiile tale sînt în regulă ? Ia dă-le încoace !
Ce marfă ai acolo ?

— Marfă pentru tîrg ! N-aveți decît să vă uitați. Stuf pentru dulgheri și citeva ocale de iarbă dulce...

— N-ai vreo marfă interzisă ? Cunoști noile legi ? Grînele, porumbul, cartofii, orezul și uleiul trebuie predate autorităților.

— Porumbul meu l-am și predat la Hammam.

Citeva mîini începură să scotocească în grabă straturile de deasupra. Stephan își dădu seama de asta, fără teamă și fără curaj. Pe urmă, căluțul ostenit o porni din nou. În pasul cel mai lent cu putință, străbătură un tunel de glasuri omenești gălăgioase. Lumina pătrundea din ce în ce mai slab pînă la Stephan. Se și întunecase cînd fură somați a doua oară să oprească. Dar acum turcmenul nu se mai supuse. Un glas ascuțit lătră după el :

— De unde ați luat obiceiurile astea noi ? Altă dată fă bine și circulă ziua. S-a înțeles ? Cînd au să priceapă și bătăranii ăștia că sîntem în război ?

Potcoavele bocăneau pe imensele pietre cubice ale Podului Cruciaților care, din pricini de mult uitate, era numit „de fier“. Dincolo de pod, turcmenul îl eliberă pe băiatul scuturat de friguri și de greutatea ce-l apăsa. Înfășurat în pătura lui, Stephan se putu culca din nou printre legăturile de stuf. Țăranul era cît se poate de încîntat :

— Fii mulțumit, băiete ! Ai scăpat de ceea ce era mai rău. Allah e de partea ta. De aceea am să te duc încă o bucată de drum, pînă la Mengulie, unde am un

cumătru la care am să gădesc adăpost în noaptea asta pentru cal și pentru mine.

Deși flacăra vieții nu mai ardea puternic în Stephan, ci doar pîlpîia, destinderea se dovedi totuși atît de mare, încît căzu de îndată într-un soroc adînc. Turcmenul își mai îndemnă o dată calul pentru a ajunge cît mai repede la Mengulie cu băiatul ocrotit de el ; de acolo, ce-i drept, Stephan mai avea încă zece mile bune de mers, pentru a atinge răscrucea de unde drumul duce în valea satelor armenesti. Dar sufletul simplu al țăranului nesocotise inventivitatea în ce privește destinul armenesc. Stephan se trezi sub lumina crudă a lămpilor cu carbid și a lanternelor oarbe care alunecau încolo și înapoi peste fața lui. Oameni în uniformă, fețe mustăcioase, căciuli din blană de miel se aplecau asupra lui. Căruța nimerise în mijlocul taberei uneia dintre companiile pe care valiul le trimisese din orașul Killis în ajutorul caimacamului de Antiohia. Corturile militarilor se ridicau de amîndouă părțile șoselei. Numai ofițerii erau cazați la Mengulie. Turcmenul stătea liniștit pe lîngă căruță. Poate pentru a-și ascunde teama, începu să-și bată ușor căluțul cu palma. Unul dintre onbași îl luă la întrebări :

— Unde te duci ? Cine-i băiatul ăsta ? Fiul tău ?
Țăranul își clătină capul cu un aer gînditor :

— Nu, nu ! Țăsta nu-i fiul meu.

Încerca să cîștige timp, ca să poată născoci ceva demn de crezare. Onbașii îi porunci urlînd să-și deschidă gura spurcată. Din fericire, mergînd la diferitele tîrguri săptămînale, bătrînul cunoștea foarte bine localitățile înconjurătoare. Așa că, cîntînd și clătinîndu-și capul ba într-o parte, ba în cealaltă, spuse :

— Ne ducem la Seris, care e la poalele munților...

Cuvintele acestea le cîntă, aproape ca pe un cîntec al nevinovăției. Onbașii îndreptă spre Stephan lumina puternică a lămpii. Iar vocea turcmenului deveni tînguitoare :

— Da, uită-te la el, la bietul copil ! Trebuie să-l duc la el acasă, la ai lui, la Seris... Între timp, o mul-

time de oameni, subofițeri și soldați se strânsese în jurul căruței. Dar bătrînul păru pe neașteptate cuprins de o mare neliniște. Ah, nu vă apropiați prea mult, nu vă apropiați prea mult, feriți-vă...

Onbașii avu într-adevăr o tresărire de spaimă la auzul acestui avertisment și se holbă la țăran, care arăta cu degetul spre fața lui Stephan :

— Doar vezi că băiatul ăsta are fierbințeală și nu mai știe ce-i cu el. Dați-vă înapoi, cu toții, să nu vă atingă boala și pe voi. Hekimul n-a vrut să-l țină pe băiat la Antakie... și vrednicul turemen il izbi drept în inimă pe onbași azvîrlindu-i vorbele temute : Lingoare neagră !

Nici măcar cuvintele „ciumă“ sau „holeră“ nu inspirau în acea vreme, în Siria, o asemenea spaimă ca „tifo-sul exantematic“. Soldații făcură imediat o săritură înapoi și chiar cruntul onbași se retrase cu trei pași. Bunul țăran din Ain el beda, dimpotrivă, își scoase acum din buzunar actele de identitate și le întinse către subofițer, trecîndu-i-le pe sub nas, stăruiitor, ca să le cerceteze. Acesta trînti o înjurătură și renunță să-și îndeplinească îndatoririle cerute de slujba sa. În răstimp de zece secunde, șoseaua era cu desăvîrșire liberă înaintea căruței. Turemenul, care nu-și mai încăpea în piele de mîndrie și de bucurie că-i reușise atît de bine păcăleala, lăsă căluțul ostent în voia lui și pășea pe lîngă Stephan chicotind :

— Acum, vezi și tu, băiete, cît de bun a fost Allah cu tine. Nu a fost oare bun cu tine cînd te-a trimis la mine ? Bucură-te că m-ai găsit ! Bucură-te ! Fiindcă acum trebuie să mai merg cu tine încă o jumătate de ceas, ca să-mi găsească în altă parte un adăpost pentru noapte...

Dar spaima cumplită prin care trecuse îl paralizase pe Stephan în asemenea măsură, încît aproape că nu mai auzi nimic din cele ce spunea bătrînul. Mai tîrziu, cînd salvatorul lui îl zgîlții ca să-l trezească din somn, nu mai putea să se miște. Atunci bătrînul turemen îl luă în brațe ca pe un copil mic și-l așeză jos.

pe șoseana care duce la Suedja, în lungul albicii Oron-
telui :

— Aici nu se mai vede nici un om, băiete ! Dacă o
iei cum trebuie la picior, poți ajunge la poalele mun-
telui încă înainte de a se lumina. Allah face pentru
tine mai mult decât pentru alții.

Tăranul îi mai dăruie lui Stephan o bucată de brinză,
o lipie și plosca lui, pe care o umpluse cu apă proaspătă
la Antakie. Apoi mai spuse câteva cuvinte — probabil
un verset din *Coran* menit să-l îmbărbăteze pe drum,
și încheie cu urarea de pace :

— Selam alek !

Stephan nu auzi nimic din toate acestea, căci era
cu totul și cu totul amețit de vijiturile din urechi.
Văzu numai turbanul alb și barba cărunță mișcându-se
ritmic, apoi ambele, atât turbanul cât și barba, răzbeau
până la el prin întuneric cu o strălucire tot mai vie.
Și tinărul Bagradian simți că i se strânge inima văzînd
cum se îndepărtează aceste blinde izvoare de lumină,
în timp ce tropotul copitelor răsuna din ce în ce mai
slab. Căruța care se îndepărta nu avea felinar și luna
încă nu răsărise din rîpele masivului Amanus.

Ter Haigasun trimisese vorbă adunăturii din cimi-
tirul satului, cerîndu-le sprijinul, ceea ce se întîmpla
pentru înfiia oară de cînd își îndeplinea aici slujba
de preot. În acest mesaj le îndemna pe Nunik și pe
tovarășele ei să pornească a cerceta împrejurimile Musa
Daghului pentru a da de urmele lui Stephan Bagradian
care dispăruse. Dacă izbuteau să afle ceva important
sau poate chiar să-l aducă îndărăt pe fugar, urmau să
primească o răsplată foarte mare. Li se va hărăzi un
loc anume, în afara Vilcelei orășenești, unde vor avea
voie să-și așeze tabăra. Ter Haigasun dădea dovadă
de o mare înțelepciune instituind o răsplată de acest
fel pentru găsirea lui Stephan. Gabriel Bagradian era
omul cel mai important de pe Damlajik. De limpezimea
minții lui, de starea sufletească a comandantului mili-
tar suprem depindea întreg viitorul. Trebuia făcut totul
pentru a împiedica ca echilibrul lăuntric al lui Gabriel,

care primise o primă grea lovitură din pricina Juliettei, să fie pe de-a-ntregul zdruncinat de soarta lui Stephan. Prețul oferit acestei drojdii a societății era într-adevăr uriaș. Și totuși, Nunik nu avea decît o foarte slabă nădejde că va putea să-l obțină. De la ultima mare victorie a armenilor, situația celor rămași în vale se înrăutățise îngrozitor. Alte trupe, alți saptiehi, alte detașamente de voluntari soseau aproape zilnic în sate. Se făceau toate pregătirile necesare pentru un asediu drastic al Damlajikului. În calitate de locțiitor al caimacamului, mudirul cel pistruiat își stabilise oficial reședința în Vila Bagradian. Pe de altă parte, jûsbașul rănit în luptă era și el, de vreo două zile, pe cale de a se reface. Mudirul pusese să se afișeze, în toate satele din împrejurimi, textul unui ordin în temeiul căruia orice musulman era obligat să aresteze, fără alte formalități, orice armean i-ar ieși în cale, fie el cerșetor, orb, bolnav, nebun, schilod, moșneag sau copil. Acest ordin plin de ingeniozitate avea drept scop să curme în vale orice activitate de spionaj în folosul taberei de pe munte. Nu trecuseră nici două zile de cînd afișul fusese lipit pe zidurile bisericilor și adunătura de la cimitir, care, socotindu-i pe cei originari din toate cele șapte sate, cuprindea vreo șaptezeci de oameni, se redusese acum la mai puțin de patruzeci. Drept urmare, cei ce mai rămăseseră se văzură siliți să-și caute un ascunziș dintre cele mai tainice, pentru a putea să se mai bucure cîtva timp de viață. Or, slavă Domnului, o asemenea ascunzătoare exista. Numai cei mai îndrăzneți și mai puternici, ca Nunik cea nemuritoare, o părăseau între miezul nopții și revărsatul zorilor, pentru a colinda vechile domenii de activitate și a-și face rost de hrană, adică pentru a se duce să fure cîte un miel, un ied sau o găină, înfruntînd astfel o primejdie de moarte. Iar pe lângă această ascunzătoare trecea și drumul de întoarcere al lui Stephan.

Cam la o milă înainte de satul Ain Jerab, ruinele vechii Antiohia devin mai compacte, formînd un adevărat oraș. Totul este dominat de pilaștrii și de arcurile uriașe, acum sparte, ale apeductului roman. Șoseaua,

pînă aici destul de largă, se îngustează în acest loc devenind o cărare imprecis conturată, care serpuiește în lungul albiei rîului adînc săpată în stîncă și străbate inima acestui deșert de piatră, rămășiță a unei vechi activități umane. Pe alocuri, drumul este presărat cu blocuri de piatră, fragmente de coloane și capitelluri desprinse, fiind astfel doar cu greu practicabil. Stephan, amețit de febră, se împiedica la fiecare pas printre aceste primejdioase sfărîmături de piatră, se încurca în tulpinile plantelor agățătoare, cădea, își zdrelea genunchii, se ridica și pornea iar, clătîindu-se. La creapta lui, adînc vîrit în cîmpul de ruine, un foc de tabără își trăda uneori prezența printr-o sclipire slabă care dispărea imediat. Dacă Haik ar fi fost alături de Stephan, ar fi simțit de la cîteva mile depărtare, și chiar și fără licărul focului apropierea acestor ființe mizerabile și totuși înrudite cu el. Cu un instinct supralucid, piciorul lui ar fi ales drumul cel bun. Dar unde oare era Haik la ora asta ? La treizeci de pași de drum, salvarea îl aștepta pe Stephan, ba chiar i se arăta sub forma unui foc de avertizare. Nunik, Vartuk și Manusak l-ar fi ascuns cum trebuie pe Stephan, l-ar fi îngrijit o zi și o noapte, apoi l-ar fi adus pe Damlajik, pe drumuri sigure verificate de experiența lor, pentru a-și primi marea răsplată făgăduită. Dar copilului crescut la oraș îi era frică de foc. Hărțuit, se cățara gîfîind pe drumul în pîntă. Ajuns pe coama dealului, se opri și bău dintr-o dată toată apa, caldută și sălcie, din termos. Musa Dagħ se înălța în fața lui. La lumina lunii putea distinge limpede norul gros și negru, urmare a incendiului, care continua să se ridice deasupra părții frontale a muntelui. Totuși, aria focului părea că s-a restrîns, căci lipsea vîntul care s-o extindă. Cînd și cînd, o tainică inimă de jăratîc se iveau strălucind, pentru a dispărea apoi subit.

Și iată că destinul îi mai oferi o șansă fiului lui Bagradian. Nunik mirosise ceva. Depărtîndu-se puțin de foc, ea zări o umbră care nu putea să fie a unui bărbat în toată firea. Printre acești nenorociți se aflau și cîțiva „copii ai nimănui“. Unul dintre acești copii

— e drept că doar un băiețaș de opt ani — primi dispoziția să cerceteze ce era cu această umbră. Dar când Stephan auzi în spatele lui fișuit și tirșuit de pași furiași, nu se întoarse, ci o luă la fugă gonind nebunește. Toată ființa lui se concentra în acest act deznădăjduit. Urechile îi vijiiu ciudat. Auzea oare chemarea tatălui său? Sau acel „înainte“ șuierat de Haik? Alerga de parcă nu l-ar fi urmărit un copilaș, ci toată compania din mâinile căreia scăpase în seara asta. Ruinele apeductului se sfârșeau aici complet, drumul se lărgea. Căminele de la poalele muntelui înaintau pînă în marginea drumului. Goana lui Stephan era o goană pe viață și pe moarte. O greșeală îngrozitoare îl atrase în prima vale laterală, pe care o luă drept cea a celor șapte sate. Elanul imponderabil al goanei îl ridica peste sine însuși astfel încît i se părea că zboară, ca o ființă înaripată, deasupra coastei presărate cu pietre. Stephan coti, intrînd în vale, fără să știe că urla din toate puterile. Dar nu ajunsese departe. Se lovi de primul obstacol mai mare, un copac prăbușit de-a curmezișul drumului, căzu și rămase întins la pămînt.

Cînd își veni oarecum în fire, se și făcuse ziuă — o lumină timpurie și cețoasă. Dar Stephan avea convingerea fermă că era alaltăieri și anume ceasul cînd ajunsese cu Haik pe șosea, dincolo de mlaștina de la El Amk, în ținutul plin de voieșie al colinelor, unde se afla casa turcmenului. Uitase de tot ce se întîmplase după aceea sau, oricum, păstra despre acele întîmplări doar niște imagini șterse, de vis. Această iluzie, bazată pe eroarea ce o făcea asupra timpului — crezînd că acum ar fi alaltăieri — era întărită și de faptul că vedea în fața lui o casă, ce-i drept nu o casă din piatră calcaroasă albă, ci una din lut crăpat, care pe deasupra era lipsită de ferestre și avea un aspect respingător. Iar din casa aceasta ieși de asemenea un bărbat cu turban și barbă sură, nu țăranul turcmen care se purtase cu el ca un înger păzitor, dar oricum un bătrîn. Și iată că și acesta cercetă starea timpului, vîntul și punctele cardinale, așternu pe pămînt un covoraș, se chinci și în-

cepu să-și îndeplinească înclinările și temenelele rugăciunii de dimineață.

Îndemnul lui Haik îi trecu lui Stephan prin minte cu iuțea fulgerului : să imite întocmai toate gesturile ! Și chiar pe locul unde se prăbușise noaptea, începu acum să facă întocmai ceea ce vedea. Dar nu reuși altceva decât un fel de legănare molatică și câteva gemete. Iar omul acela nu întârzie nici el să-l remarce. Dar, după câte se pare, mult mai puțin pios decât acel țaran turemen, își întrerupse rugăciunea, se sculă și se apropie de Stephan :

— Cine ești ? De unde vii ? Ce cauți ?

Stephan făcu un efort să se așeze în genunchi, se înclină și-și duse mâna la inimă :

— Ben bir az hasta im, efendi.

După cuvintele acestea de atâtea ori repetate, făcu gestul care arăta că este chinuit de sete. La început, omul cu barbă căruntă șovăi. Dar pe urmă se duse la fântână, scoase o cană cu apă și i-o aduse băiatului. Stephan bău cu nesaț, deși apa îi pricinui imediat dureri de pîntece. Între timp, din casă nu ieșiră femei gata să-l ajute pe drumet, cum se aștepta Stephan, ci se ivi un alt bărbat — unul cu barbă neagră, morocănos. El repetă întocmai întrebările celui cărunt :

— Cine ești ? De unde vii ? Ce cauți ?

Băiatul aflat în restriște mișcă de două ori mina într-o direcție vagă. Ele puteau să însemne tot atât de bine Antakie, cât și Suedja. Cel cu barbă neagră se înfurie :

— Nu știi să vorbești ? Ești mut ?

Stephan îi zîmbi cu ochii lui imenși — zîmbetul neajutorat al unui copil de trei ani. Continuă să stea în genunchi în fața celor doi bărbați. Căruntul îl ocoli de două ori, cu privirea gravă a cunosătorului care încearcă să-și dea seama dacă o treabă este sau nu făcută cum trebuie. Pe urmă îl apucă pe băiat de bărbie și-i întoarse capul spre lumină. Cel cu barbă neagră lua și el parte activă la acest examen. După aceea se îndepărtară cîțiva pași și purtară între ei o discuție aprinsă, fără să-l scape pe Stephan din ochi. Începînd

din momentul cînd sfîrșiră discuția, pe fețele lor se ivi expresia pătrunsă de gravitate a unor oameni pe umerii cărora apasă povara unei îndatoriri oficiale. Barbă-neagră începu interogatoriul :

— Ești tăiat împrejur sau nu ești tăiat împrejur, băiete ?

Stephan nu înțelese. Abia acum, zîmbetul lui încrezător începu să se topească încetul cu încetul, făcînd loc unei priviri întrebătoare și plină de spaimă. Tăcerea lui stîrni minia celor doi musulmani. Sunete aspre, răstite se precipitau asupra lui, izbindu-l ca o grindină. În ciuda țipetelor și a gesturilor lor, înțelegea din ce în ce mai puțin ce voiau de la el. În cele din urmă, barbă-neagră își pierdu răbdarea. Îl apucă pe cel îngenucheat de subsuori și-l ridică în picioare. Iar căruntul îi scoase pantalonii și cercetă cu atenție ce era de cercetat. Acum aveau dovada. Acest fecior de armean nespus de șiret, care făcea pe mutul și pe surdul, era un spion neobrăzat trimis de cei de pe munte. Nu mai trebuia pierdută nici o clipă. Îl împinseră înaintea lor pe Stephan, care se clătina amețit, pe drumul strîmt al văii ce coboară de la Ain Jerab pînă-n șoseaua mare. Acolo îl ținură strîns, așteptînd primul car cu boi care venea din împrejurimile Antakiei înspre Suedja. În numele intereselor superioare obștești, căruțașul trebui să-și schimbe destinația. Zbirii îl suiră pe captiv în car. Barbă-neagră se așeză alături de el, în timp ce căruntul mergea pe lîngă ei și-l lămurea pe proprietarul carului, în cuvinte precipitate, despre primejdia pe care tocmai era pe cale s-o îndepărteze.

Acum însă, cînd soarta lui Stephan era pecetluită, o milostivă putere cerească îi veni în ajutor ștergînd cu desăvîrșire din sufletul său conștiința prezentului. Fruntea îi căzu pe genunchii omului cu barbă neagră, dușmanul lui de moarte. Și, lucru ciudat ! Acest om aspru nu-și respinse victima. Ședea țeapăn, fără să se miște, de parcă s-ar fi temut să nu-i facă rău captivului. Образul aprins așezat pe genunchii săi, ochii deschiși care-l priveau și totuși nu-l vedeau, răsufllarea arzînd de febră, care umfla buzele de un roșu-sîngeriu ale

băiatului, această apropiere atât de copilăroasă în atitudinea ei de totală abandonare, trezeau în puțină sensibilitate a omului cu barbă neagră o amărăciune plină de înverșunare. Viața era așa și nu altminteri. Trebuic s-o izbești fără nici o milă !

. Cît privește pe Stephan, acesta nu mai știa nimic de Musa Dagħ. Nu mai știa nimic de obuzierele pe care le cucerise, nimic de cei cinci oameni amețiți de somn pe care îi doborîsc cu cinci gloanțe trase cu îndemînare de maestru. Haik nu mai era decît un nume vag, iar Iskuhi o adiere de vînt. În schimb, el însuși purta din nou uniforma de licean și ghetе înalte cu șireturi, strînse minunat de bine pe picioarele lui odihnite și îmbăiate cu grijă. Se plimba pe străzile splendide ale unor orașe mari, de-a lungul elegantelor cheiuri de pe malul unui lac. Locuia cu mama la Palace-Hôtel din Montreux. Ședea la pupitrul său de la școală, în clasa cu pereții de o albeață imaculată, împreună cu alți băieți îngrijiți ca și el. Se vedea cînd mai mic, cînd mai mare, dar totdeauna ocrotit și într-o atmosferă liniștită. Iar mama purta o umbrelă de soare roșie, sub care obrazul ei avea o strălucire atât de vie, încît uneori abia dacă reușea s-o recunoască.

Toate evocările acestea nu erau marcate de evenimente, ci atât de calme și frumoase, încît Stephan nici nu observă că ajunseseră la postul de saptiehi ce se afla la intrarea în Vakef. Unul dintre cei doi jandarmi luă loc în car, alături de barbă-neagră, pentru a întări paza, și apucă zdravăn picioarele prizonierului. Iar la Vakef, un detașament mai mare de saptiehi li se alătură. Cu cît înaintau mai adînc în valea celor șapte sate, cu atât mai mare era vîlva pe care o stîrnea escorta. Acum era urmată de o mulțime destul de mare alcătuită din proaspeți proprietari de case și de pămînt, bărbați, femei și copii.

Cu mult înainte de amiază, corvoiuł ajunsese în piața bisericii din Yeghonoluk. Acolo se adunase claie peste grămadă o mulțime de vreo mic de capete, printre care și numeroșii soldați mai tineri și mai bătrîni, cantonați acum în sate. Imediat a fost adus la fața

locului și mudirul cu părul roșu din Vila Bagradian. Saptiehii îl dădură pe Stephan jos din car. La ordinul funcționarului, el trebui să se dezbrace complet, deoarece poate că ascundea vreun document important pe trupul gol. Fiul lui Bagradian se supuse fără să scoată o vorbă, cu un calm dintre cele mai senine, atitudine care stîrni furia mulțimii, căci ea o interpretă drept o îndărătnicie nelegiuită. Înainte chiar de a rămîne gol-goluț, cineva îi dădu pe la spate o lovitură puternică în moalele capului. Această lovitură era și ea un semn de milostenie cerească, căci nu-l ameți cu totul pe Stephan, ci îl cufundă și mai adînc în universul acela minunat în care se mișca acum ca un copil binecrescut.

Între timp saptiehii scosese ră din rucsac Kodakul și scrisoarea către Jackson. Mudirul ridică peste capetele mulțimii aparatul fotografic și agită încolo și înapoi inofensivul dar de Crăciun, care pentru cei mai mulți dintre cei de față era un obiect necunoscut și înspăimîntător :

— Iată o unealtă după care se recunosc toți spionii !

Apoi, cu un glas în care vibra triumful, descifră și traduse pentru întregul popor mesajul către consulul american, dovadă a crimei de înaltă trădare. Un urlet de ură se ridică impetuos după citirea scrisorii. Mudirul veni foarte aproape de Stephan și cu mîna lui splendid manichiurată îl luă de bărbie ca pentru a-l încuraja :

— Și acum, spune-ne cum te cheamă băiete !

Stephan zîmbi și tăcu. În jurul lui clocotea oceanul realității, pe care îl simțea însă la o depărtare nesfîrșită. Dar în fața ochilor roșcovanului apărură deodată fotografia unui băiat, pe care o văzuse în selamlicul vilei. Se întoarse spre mulțime cu un aer solemn :

— Dacă el nu vrea s-o spună, am să v-o spun eu. Este fiul lui Bagradian...

În clipa aceea, prima lovitură de cuțit îl atinse pe Stephan în spate. N-o simți. Căci tocmai atunci îl întîmpinau pe tata la gară — venea de la Paris să-i întîlnească în Elveția. Mama avea încă umbrela de

soare roșie. Tatăl se ivi dintr-o poartă foarte înaltă — era singur. Purta un costum alb ca zăpada și era fără pălărie. Mama îi făcu un semn cu mîna. Și cînd Gabriel Bagradian își zări fiul, deschise brațele într-un gest de nețărmită dragoste. Dar cum Stephan mai era încă foarte mic, îl ridică pînă la inima lui, lîngă obrazul lui radios și apropiat, îl ridică deasupra capului, și mai sus, și mereu mai sus...

Cea dintîi care descoperi, după căderea nopții, cadavrul mutilat, fu Nunik. Saptiehii îl azvîrliseră, gol cum era, în cimitirul din Yoghonoluk, imediat după ce-l ciopîrtiseră. Nunik sosi tocmai la vreme pentru a-l scăpa de colții ciinilor de pripas. Ea trimise imediat pe unul dintre copiii fără căpătii la tabăra dintre ruine pentru a porunci plecarea întregii cete. Mai trimise vorbă că se întimplase ceva năprasnic și nu trebuia lăsat ca spaima să pună stăpînire pe ei astăzi : neamul lui Avetis Bagradian, ctitorul, se stingea pentru totdeauna. Dar sosise acum și ceasul de a îndeplini voința lui Ter Haigasun și fiul lui Bagradian să fie adus pe munte. Răsplata făgăduită trebuia să le fie dată și se puteau aștepta la un trai fără griji.

În grupuri mici, sfioasa societate sosi la cimitir. Bocitoarele trecură imediat la treabă. Curățară de sînge și de noroi trupul ciopîrtit al băiatului. Mărinimoasa Nunik făcu un gest frumos în cinstea familiei Bagradian. Scoase din sacul ei, plin cu un talmeș-balmeș de obiecte, o cămașă lungă, albă, în care înfășurară trupul lui Stephan. În timp ce se îndeplinea acest ultim ritual, unul dintre orbii cu cap de profet cîntă ca pentru sine însuși :

— Și sîngele mielului curse către casa lor.

După ce sfîrșiră treaba, Nunik, Vartuk, Manuşak și celelalte bocitoare își urcară sacii grei în spinare, legîndu-i. Mergeau adînc încovoiate sub poverile lor. La ceasurile două ale noii zile, cortegiul mut și aproape invizibil, în ciuda luminii lunii în al doilea pătrar,

se îndreptă către Damlajik, pentru a ajunge în Vilceaua oiășenească pe unul dintre drumurile tainice pe care incendiul de pădure le cruțase. Nunik, căpetenia convoiului, mergea în frunte sprijinindu-se în bățul ei lung. Când ajunseră în pădure și la adăpost, aprinseră două torțe pe care le purtară de o parte și de alta a năvăliei, pentru ca mortul să nu fie lipsit de lumină și de cinstire.

GABRIEL BAGRADIAN ÎȘI PETRECEA iar nopțile la poziția nord, unde obișnuia să doarmă și înainte. La rugămintea stăruitoare a lui Ter Haigasun, pe care-l neliniștea faptul că disciplina combatanților slăbise mult, preluase din nou comanda supremă, chiar din prima seară după dispariția lui Stephan. În felul acesta dădea dovadă de o și mai categorică autodisciplină și forță lăuntrică decât în cursul celor trei bătălii. Cu atât mai mult cu cât, în aceste zile, miinile îi tremurau și nu era în stare nici să mănince ceva și nici să doarmă măcar o clipă. Cel mai groaznic lucru nu era nesiguranța cu privire la soarta lui Stephan, ci lipsa oricăror perspective de a-l regăsi, de a-l salva. În primele clipe de deznădejde începuse să nutrească tot felul de planuri pentru organizarea unei expediții. Oare n-ar trebui să-și refacă „brigada volantă” și să întreprindă cu ea o ieșire din poziția încercuită și o cercetare a terenului pînă la șoseaua spre Alep ? Poate că în această expediție nocturnă, semănînd peste tot foc și sînge, răspîndind în întregul ținut teroarea, i-ar mai ajunge din urmă, pe Stephan și pe Haik. Dar bineînțeles că renunță imediat la acest plan nebunesc. Căci avea el oare dreptul să expună viața a o sută de apărători, într-o aventură nebunească, din pricina propriului său copil ? La urma urmei, Stephan nu făcuse altceva decât să întreprindă,

din proprie inițiativă, ceea ce Haik ducea la împlinire în numele poporului. Așadar, nu exista nici o rațiune de interes obștească pentru a muta munții din loc, din pricina lui.

Cu înverșunarea deznădăjduită a unui om ce se înăbușă, Gabriel Bagradian se dăruie cu toate puterile unei munci noi. Slăbiciunea și neglijența, datorate în bună parte hranei neîndestulătoare, bîntuiau printre grupele de combatanți. Dar se înșelara amarnic cei care — fie că făceau parte din prima linie, fie că erau din rezervă — începuseră să creadă că de acum înainte nu mai aveau altceva de făcut decît să aștepte moartea, care va veni, ce-i drept, cu arsuri la stomac, în schimb îi va surprinde într-un dulce far niente. Disciplina se înăspri pînă la suferința fizică. Nurhan-ceaușul primii ordinul să scoată zilnic la instrucție grupele de combatanți și să execute cu ele teme de luptă. Era ca în primele zile. Nimeni nu avea dreptul să-și părăsească postul, nici măcar în ceasurile de odihnă. Permisiiile pentru a merge în Vilceaua orășenească nu se dădeau decît în cazurile cele mai urgente. Oamenii din rezervă primiră o muncă grea. În vederea viitorului atac turcesc, care fără îndoială că avea proporții uriașe, nu numai că trebuiau îmbunătățite tranșeele, dar pentru a-l înșela pe inamic era necesar ca ele să fie în parte mutate și în parte transformate în redute inexpugnabile cu ajutorul unor fortificații puternice de piatră. Gabriel, Avakian și învățătorul Șatakhian lucrau ceasuri în șir la schițele noilor planuri, la a căror execuție pe teren se porni fără întârziere și într-un mod impetuos. În aceste zile, toată lumea era într-o continuă mișcare. Nimeni nu îndrăznea să se împotrivescă activității disperate a lui Bagradian. Dar, lucru destul de ciudat, în loc de a-i întărita pe oameni sau de a le ațîța ura, neliniștea continuă și plină de exigență a lui Gabriel reînviara tensiunea sufletească slăbită, dîndu-i din nou încredere și curajul de a lupta. După un scurt interludiu de slăbiciune, viața apărătorilor căpătă iarăși sens și conținut.

Gabriel Bagradian nu simțea, de fapt, o împotrivire față de persoana sa, ci doar o adâncire a însingurării în care trăia. E adevărat că nici în perioada precedentă nu se stabiliseră raporturi cît de cît cordiale, ca să nu mai vorbim de prietenie, nici între el și ceilalți conducători, și nici între el și oamenii simpli. I se arăta, în calitatea lui de comandant, ascultare, respect, ba chiar recunoștință, dar el și oamenii de pe Musa Dagh constituiau două noțiuni diferite. Acum însă îl ocoleau pur și simplu, chiar și Aram Tomazian, care de obicei căuta întotdeauna prilejul să intre în vorbă cu el. Mai observă că la dreapta și la stînga culcușului său de la poziția nord, vecinii se îndepărtaseră. Privite superficial, toate acestea se explicau prin faptul că Gabriel Bagradian, care își petrecea în fiecare zi un ceas sau chiar mai mult la căpătîiul soției sale bolnave, putea fi aducător de molimă. Dar îndărătul acestei rațiuni exterioare se ascundeau porniri mult mai complexe. Gabriel Bagradian era omul pe care îl lovise o nenorocire și despre care bănuiau că-l va mai lovi o nenorocire mult mai mare. Teama atît de umană, pe care o inspiră celor din jur omul amenințat de nenorocire, trasa între el și ceilalți cercul mistic al însingurării lui.

În ceea ce privește epidemia din tabără, datorită în cea mai mare parte condițiilor atmosferice favorabile și în mai mică parte lui Bedros hekim, ea luase o formă lentă, perfidă fără îndoială, dar nu depășise anumite limite. Din o sută și trei persoane care se îmbolnăviseră, pînă acum nu muriseră decît douăzeci și patru. Pentru a-l ajuta pe medic, sfatul conducătorilor înjghebase o comisie sanitară, din care făcea parte și pastorul Tomazian. Această comisie inspecta o dată pe zi toată Vilceaua orășenească, mergînd din colibă în colibă. Oriunde întîlnea un om care prezenta chiar și cele mai ușoare simptome de indispoziție însoțită de febră, respectivul trebuia imediat să-și adune pături și pernele, și să pornească spre „păduricea contagioșilor“, care ținea loc de spital de boli infecțioase. Altminteri, această pădurice umbroasă era un loc liniș-

tit și plăcut pentru bolnavi. Fără îndoială că o ploaie ar fi adus o schimbare cumplită. Dar Dumnezeu, în marea lui milă, făcuse ca, după furtuna din prima zi, vremea să nu se mai strice, ceea ce, avînd în vedere clima de august din Siria, poate fi socotit, ce-i drept, ca o favoare, dar nicidecum ca o minune.

Călare pe măgarul lui, Bedros Altouni venea de două ori pe zi la Juliette Bagradian. Era uimit de faptul că la ea boala nu-și urma evoluția obișnuită. De asemenea, criza părea că se va lăsa așteptată multă vreme. După primul acces febra scăzuse puțin, fără ca totuși bolnava să-și recapete cunoștința. Uimitor era faptul că, spre deosebire de ceilalți bolnavi, nu era cufundată într-un leșin puternic sau pradă unei agitații populate de viziuni fantastice, ci într-un fel de somn greu ca plumbul și adînc ca o genunc. Iar în vremea asta putea, fără să se trezească, să-și miște capul, să-și deschidă gura și să înghită laptele pe care i-l dădea Iskuhi. Uneori izbutea chiar să murmure cîteva cuvinte, care păreau să vină dintr-o altă lume.

În primele zile, Iskuhi Tomazian aproape că nici nu se clinti din cortul bolnavei, deoarece mairik Antaram, nevoită să depună o muncă supraomenească, nu putea prelua îngrijirea bolnavei decît vreme de cîteva ceasuri zilnic. Fata pusese să i se aducă aici patul și dormea lingă Juliette. Nu mai mergea acum de loc la Hovsannah și la copil, pentru că nu-i mai era îngăduit. În ciuda infirmității ei, Iskuhi își făcea cu multă îndeminare slujba de îngrijitoare. Deoarece încă din a doua zi starea bolnavei se complicase printr-o anghină purulentă, se întîmpla deseori ca Juliette să nu poată înghiți sau să vomite după aceea laptele pe care Iskuhi i-l picura cu încetul. Și atunci, pe lingă toate celelalte munci obositoare, fata mai trebuia să schimbe rufăria de pat și s-o spele. Nepăsătoare, serviciile Juliettei lăsau totul în seama bunei Iskuhi. Se temeau că se vor molipsi și nu se atingeau decît cu mare silă de bolnavă și de lucrurile ei. De cele mai multe ori nu făceau altceva decît să-și vîre în grabă capul prin perdeaua de la intrarea în cort, o dată dimi-

neață și încă o dată seara, apoi dispăreau. Căci, la urma urmei, ce aveau ele de-a face cu această străină, care dobândise o reputație atât de rușinoasă? Așa se face că, deocamdată, toată povara apăsă numai și numai pe umerii sărmanei Iskuhi. Zi și noapte ea îi dădea bolnavei aflate în nesimțire îngrijiri pline de afecțiune, dar fără ca inima ei să se apropie cîtuși de puțin de cea a franțuzoaicei. Cînd soția medicului venea să preia schimbul, trebuia să uzeze de forță pentru a o determina pe domnișoara Tomazian să se depărteze din cortul bolnavei ca să se odihnească vreme de cîteva ceasuri. Dar Iskuhi se așeza aproape de intrare și nu se mișca din loc. Cînd răsuna vreun pas sau cînd se ivea vreun obraz în fața ei, o cuprindea o spaimă grea și încerca să se ascundă. Gîndul că s-ar putea întîlni cu fratele ei sau cu tatăl ei o tulbura peste măsură. Ceasul ei preferat era cel în care noaptea se îngîna cu ziua, cînd, întocmai ca și acum, așezată în fața cortului îl aștepta pe Gabriel. În ceasul acesta, cel mai solitar între toate, avea el obiceiul să vină, căci aproape niciodată nu răbda să rămînă o noapte întreagă în culcușul lui de la poziția nord. Urmat de Iskuhi, Gabriel se apropie și de astă dată de patul Juliettei. Lampa cu petrol, așezată pe măsuța de toaletă, își arunca din plin lumina pe fața bolnavei. Fusesse dorința lui Altouni ca Juliette să fie în permanență ținută sub observație, pentru cazul cînd s-ar trezi sau ar interveni o criză cardiacă. Gabriel Bagradian se aplecă peste obrazul soției sale și-i desfăcu pleoapele, de parcă ar fi vrut să-i readucă viața în trup prin intermediul luminii. Într-adevăr, Juliette deveni neliniștită, avu cîteva tresăriri nervoase, respiră zgomotos, dar nu se trezi. Vocea bieteii Iskuhi relatează unele amănunte semnificative, întîmplări petrecute în ziua aceea. În cort nu schimbă între ei decît fraze scurte, legate de evoluția bolii. Dar nici în fața cortului atmosfera nu era mai senină. De curînd, pe cînd se plimbau la ceasul acesta pe cărările din Poiana celor trei corturi ținîndu-se de braț, Iskuhi simțise că se mișcă perdeaua de la intrarea cortului unde stătea Hovsannah și că privirile unor

ochi ascunși îi sfredelesc spatelc. De aceea astăzi părăsiră în vârful picioarelor cortul bolnavei și se îndreptară spre „salonul-grădină“, spre banca străjuită de tufe de mirți, unde nu demult Juliette obișnuia să-și primească admiratorii. Aici erau la adăpost.

În ciuda faptului că locul era cu totul izolat, nu-și atingeau mîinile și cuvintele le pronunțau abia auzit, ca pe un suflu :

— Știi, Iskuhi, am crezut adineauri că-mi pierd mințile. Dar, în clipa cînd ți-am simțit apropierea, această obsesie îngrozitoare s-a risipit. Acum sînt iar eu însumi. Taci ! E atît de frumos. Și, oricum, mult nu va dura. Se lăsă pe spate ca un suferind care a găsit, în sfîrșit, o poziție nedurceroasă și ar vrea să rămînă așa : Am iubit-o pe Juliette, și poate că o mai iubesc încă. Cel puțin în amintire. Dar ceea ce există între tine și mine, Iskuhi, oare ce este ? A trebuit să te găsesc la sfîrșitul vieții mele, tot așa cum a trebuit să vin aici, nu din întîmplare, ci... dar cine poate găsi cuvintele pentru a exprima asta ? În tot timpul vieții mele n-am făcut decît să caut ceea ce îmi era străin. Asta m-a putut ademeni, dar niciodată nu m-a putut face fericit. Și eu, la rîndul meu, am ademenit ceea ce era străin, fără a-i aduce fericirea. Îți petreci viața cu o femeie, Iskuhi. Și apoi, într-o bună zi întîlnești pe unica soră adevărată pe care o ai, și e prea tîrziu...

Privirea fetei alunecă pe lîngă el, înspre tufele ușor agitate de o boare :

— Dacă ne-am fi întîlnit undeva departe, în lumea civilizată, ai fi recunoscut în mine tot o soră... ?

— Asta, numai Dumnezeu poate s-o știe. Poate că n-aș fi recunoscut-o...

Glasul ei nu era cîtuși de puțin învăluit :

— Eu însă am știut îndată ce ești pentru mine, încă de atunci, în biserica de la Yoghonoluk, cînd ne-am întors de la Zeitun...

— De atunci ? N-am crezut vreodată, Iskuhi, că poți deveni alt om. Poți dobîndi cunoștințe noi, îmi ziceam, de asemenea poți evolua... Dar adevărul e cu totul altul. Ne *dizolvăm*. Ceea ce se întîmplă cu tine

și cu mine și cu întregul nostru popor este un proces de dizolvare. Este o expresie neghioabă pentru a desemna ceea ce se întâmplă. Dar eu simt cum mă dizolv. Tot ce e de prisos în mine, tot ce s-a depus în lăuntrul meu, se scurge. Curînd nu vom mai fi decît o bucată de metal, aceasta este senzația pe care o am. Vezi tu, pentru același motiv s-a pierdut Stephan...

Iskuhi îi apucă mîna :

— De ce spui asta ? Pentru ce ar fi Stephan pierdut ? E un băiat plin de forță. Iar Haik va ajunge cu siguranță la Alep. De ce n-ar ajunge și el ?

— Stephan nu va ajunge la Alep... Gîndește-te la ceea ce s-a întîmpat. Și el duce toate astea în sufletul lui...

— N-ar trebui să rostești asemenea vorbe, Gabriel ! Sint piază-rea. Eu n-am încetat o clipă să sper, în legătură cu Stephan...

Iskuhi își întoarse pe neașteptate capul spre cortul bolnavei. Iar în Gabriel se ivi în aceeași clipă un gînd, nici el nu știa de ce : „Iskuhi dorește moartea Juliettei, nu are altă cale decît s-o dorească !“ Iskuhi sări în picioare :

— N-auzi nimic ? Cred că strigă Juliette !

El nu auzise nimic, dar o urmă pe Iskuhi, care se repezise spre cort. Juliette se răsucea în patul ei, ca o captivă, cu mîinile și picioarele legate, care luptă să se desfacă din legături. Nu era nici cu totul inconștientă, și încă nu se trezise de tot. Buzele, pe care și le mușcase, erau acoperite cu o crustă albicioasă. Se vedea după obrajii ei, de un roșu aprins, că în ultimele minute febra probabil că se ridicase din nou pînă la limitele posibilului. Păru că-l recunoaște pe Gabriel. Mîinile ei, dibuind rătăcite, se cramponară de haina lui. Bagradian nu putu înțelege decît anevoie întrebarea pe care ea o bîiguia cu voce răgușită :

— Totul e adevărat... Totul e adevărat... ?

Între această întrebare și răspunsul lui Gabriel se produse o mică pauză, asemănătoare cu liniștea glacială între două răbufniri ale vîntului. Pe urmă însă, aplecat deasupra femeii, apăsă pe fiecare silabă, ca un hipnotizator care dă un ordin mediului său :

— Nu, Juliette, nimic nu e adevărat... nimic nu e adevărat...

Un suspin zguduitor :

— Slavă Domnului... Nu-i adevărat...

Trăsăturile ei crispate se destinseră. Își ridică genunchii, de parcă ar fi vrut să se aciueze, cu un gest nevinovat, la pieptul matern și primitor al febrei. Gabriel îi pipăi pulsul. Era ca o zvîcnire rapidă, dar abia perceptibilă. Era îndoielnic că Juliette va mai apuca zorii zilei. Repede, picăturile pentru inimă ! Iskuhi îi introduse între dinți lingura cu soluția de strofantină. Atunci Juliette își mai reveni o dată, încercă să se ridice și gîfii :

— Și Stephan... laptele... nu uitați...

Pentru pastorul Aram începu o zi presărată cu tot felul de necazuri. Cu un felinar agățat de centură o pornise la drum înainte de ivirea zorilor pentru a coborî spre stîncile falezei și a controla primele rezultate ale pescuitului pe care îl pusesse la cale. Pluta fusese terminată din ajun, tinerii se și aventuraseră, în această noapte lipsită de vînt, ieșind în larg cu năvoadele și mici felinare cum se obișnuiește la pescuitul de coastă. Tomazian era obsedat de ideea lui. Nu vedea în ea numai posibilitatea de a varia hrana, ceea ce devenise absolut necesar — și de a o spori în mod substanțial ; înainte de orice, ea i se părea singura salvare din ghearele foametei care se apropia amenințătoare. Oare dacă se vor depune toate eforturile necesare, nu s-ar putea smulge mării două sau trei sute de ocale de pește zilnic ? Oricît ar fi drămuیت acum tăierile, în șase săptămîni va fi dispărut și ultima oaie — și asta după calculele cele mai optimiste. Dar dacă el, Aram Tomazian, reușea să organizeze cum trebuie pescuitul atunci din apele mării se vor naște o nouă speranță și o nouă putere de rezistență. Chiar și numai gîndul la acest nesecat izvor de viață va înfăptui minuni. În timp ce în lumina verzuie a zorilor cobora cu pași mari poteca tăiată de curînd din hotărîrea con-

ducătorilor, tinărul pastor nu se gîndea nici la oi, nici la lapte și nici măcar la peștele care va fi prins din inițiativa lui ; inima îi era pradă unor cu totul altfel de griji, și anume celor de natură familială. „Ce fel de griji și de frămîntări deșarte sînt acestea, Aram Tomazian ? Judeci de parcă pruncul tău, viermele acela jalnic, va deveni într-o bună zi un om în toată firea, pentru viitorul căruia trebuie să te îngrijești din vreme. Judeci de parcă viața ta s-ar desfășura înlăuntrul unei societăți organizate după anumite reguli stricte, în care căsătoria unei fete constituie obiectul grijii și sollicitudinii deosebite din partea alor ei. Dar toate astea nu-ți sînt de nici un folos. Căci, din mila lui Dumnezeu omul este așa fel construit, încît crede mai degrabă în orice altceva decît în propria-i pieire, chiar dacă a și străbătut jumătate din calea spre ea.“

Băiețelul familiei Tomazian împlinise acum șaisprezece zile. Avea ochii mari ai străbunilor lui armeni. Dar privirea lui nu percepea nimic. Și nu țipase nici pînă acum. Dacă scotea uneori vreun sunet, nu era decît un scîncet înnăbușit. Cu fiecare zi ce trecea, în suflete se strecura îngrozitoarea bănuială că, într-adevăr nu se înșelaseră. Oare se născuse orb și mut ? Iar stigmatul violaceu se mărea, creștea semnul misterios pe care însuși Musa Dagħ părea să-l fi imprimat cu o pecete nevăzută pe pieptul primului născut. Cu cine nu se sfătuisse pînă acum familia Tomazian în legătură cu nenorocirea care o lovise ? Făcînd abstracție de Bedros-hekim și de mairik Antaram, așadar de autoritatea medicală oficială, se sfătuisse cu cele mai diferite femei din tabără, unele mai înțelepte, altele mai puțin înțelepte. Și întotdeauna răspunsul fusese același, adică explicații oarecum concludente și destul de ieftine ale nenorocirii, care nu indicau nici o cale de ieșire : evenimentele grave trăite de Hovsannah la Zeitun, deportarea, drumul istovitor pînă la Yoghonorluk, și apoi iar emoțiile și fuga pe munte — toate aceste întimplări îngrozitoare vătămaseră copilul aflat în pîntecele mamei. Dar la ce foloseau asemenea consolări ? Cit despre Hovsannah, cum mijloacele rațio-

nale nu erau aici de nici un ajutor, ar fi preferat să recurgă la vrăjile lui Nunik. Dar de la ocuparea văii de către turci, aceste descîntătoare ale morții și ale nașterii nu mai apăruseră pe Damlaĵik.

Toate acele motive destul de evidente, care explicau atît de logic groaznicul destin al copilului ei, nu izbuteau cîtuși de puțin s-o mulțumească pe Hovsannah. Se simțea direct lovită de mînia lui Dumnezeu. Nu degeaba crescuse în atmosfera evlavioasă care domnea în casa ei părintească. Un copil trebuie să fie un semn al bunăvoinței cerești. Dar copilul acesta era o pedeapsă. Dumnezeu trimite pedepse pentru păcat. În ce o privea, nu știa să fi păcătuit. Nici în cele mai tainice unghere ale conștiinței nu putea să-și aducă o vină față de Aram. Dar cum era în afară de orice îndoială că un păcat fusese săvîrșit, altcineva trebuie să fie vinovat, anume — și aceasta era iarăși limpede — cineva din imediata ei apropiere. Aram era mai presus de orice bănuială. Hovsannah era o soție aproape fanatică, și nu vedea nici cea mai mică pată care să-i întineze căsnicia. Atunci? Unde era păcatul a cărui umbră cădea asupra unui copil nevinovat? Prima cauză a blestemului era, înainte de orice, Juliette Bagradian. În această femeie adulteră, nebună după rochii luxoase, necredincioasă, străină, Hovsannah vedea însăși esența păcatului, ale cărui urmări se răspîndeau împrejur ca ramificațiile maligne ale unui cancer. Iar ea, Hovsannah, trăia fără rușine în vecinătatea ei, aflată sub semnul blestemului, trăia sub cortul ei, dormea în patul ei, mîncea în farfuriile ei, din hrana ei, pentru că depindea cu fățarnicie de asemenea nimicuri, pentru că nu voia să renunțe la asemenea binefaceri, pentru că nu avea curățenia sufletească necesară de a trăi în sărăcia cu care o pedepsise Dumnezeu și care domnea acum în toate celelalte familii. Dar gîndurile femeii nu se opriră aici. Încetul cu încetul, adevărul se strecura către inima ei, care-l prinse cu lăcomie: Iskuhi. Nu încăpea nici o îndoială! Hovsannah știa în ce ape se scălda tînăra ei cumnată. Era și ea o ființă adulteră, fără ținută, fără credință, în-

clinată fără scrupule către păcat ! Din totdeauna fusese încăpățînată, obsedată de propria-i persoană, lacomă de plăceri — încă de la Zeitun, cînd Aram îi impusese soției lui povara de a trăi în aceeași casă cu o astfel de făptură. Dar Aram nu voia niciodată să privească adevărul în față și ea, Hovsannah, nu avusese nicicum puterea să cuteze a spune vreun cuvînt sincer despre Iskuhi, surioara lui iubită. În timp ce se desfășura botezul sărmanului ei copilăș, cînd Hovsannah Tomazian fugise plîngînd, ea presimțise, într-o viziune nelămurită, adevărata stare a lucrurilor, deși nu știa încă nimic precis. Dar acum știa tot, știa că pruncul ei era urmărit de blestemul lui Dumnezeu. Hovsannah nu mai plîngea. Cu pumnii strînși străbătea încoace și încolo cei cinci pași cît măsura cortul, fără încetare, ca o nebună într-o celulă. În noaptea aceasta, Hovsannah nu mai putuse să tacă, și-i ceruse lui Aram s-o ducă, dis-de-dimineață, în coliba bătrînului Tomazian. Fiindcă atîta vreme cît copilul va rămîne în preajma familiei Bagradian — această mocirlă îmbibată de miasmele păcatului — nu va izbuti în vecii vecilor să iasă de sub semnul pedepsei divine. Pastorul, care era adînc afectat de dezechilibrul moral al soției sale, o privi nedumerit :

— Dacă soția lui Bagradian e o păcătoasă, ce legătură are asta cu pedeapsa divină care a căzut asupra copilului nostru ?

Hovsannah își luă pruncul de la piept. Simțea că mînia ei crescîndă îi otrăvea laptele.

— Așadar, vrei să rămii și tu orb, pastore ?

El încercă să-i explice cît de absurdă era obsesia ei. Dar în clipa aceasta, arma de luptă cea mai greșită pe care putea s-o aleagă era logica. Fiindcă, drept răspuns, Hovsannah îi strigă în față ceea ce știa despre purtarea cumnatei sale, purtare nedemnă de o fată cinstită. Auzind-o însă Aram Tomazian, indignat, adoptă un ton aspru pentru a o dojeni. Îi arată că Iskuhi se sacrifică, punîndu-și viața în mare primejdie, pentru o străină de la care primise cîteva dovezi de prietenie. Zi și noapte, povara îngrijirilor ce trebuiau

date bolnavei apăsa aproape numai pe umerii ei, cînd ea însăși este bolnavă și infirmă, și iată că pentru bunătatea inimii și caritatea ei creștină era calomniată acum în chip atît de josnic; și de către cine? De propria ei cumnată! Numai pentru că el, Aram, înțelegea starea în care se afla Hovsannah socotește că e mai bine să se facă a nu fi auzit nimic și s-o ierte. Dar Hovsannah rîse ironic:

— Poți să te convingi foarte lesne, pastore, cum o îngrijește inimoasa ta Iskuhi pe bolnavă. Nu trebuie decît să-ți viri capul prin deschizătura cortului! Ai s-o găsești împreună cu el. Uneori se plimbă cu nerușinare, braț la braț, chiar aici, pe sub nasul nostru...

Risul și vorbele acestea răsuna neîncetat în urechile pastorului, în timp ce cobora panta. Nu putea să se gîndească la nimic altceva, deși, avînd în vedere situația îngrozitoare a celor din tabără, pescuitul era o problemă mai urgentă decît toate celelalte. Adevărul pătrundea în inima lui, încetul cu încetul, cu ace de gheață. Ura de neînțeles pe care o nutrea Hovsannah deforma totul. Dumnezeu îl pedepsise prin intermediul acestui copil, pentru marea greșală făptuită la Maraș, pentru că-i trădase pe orfanii aflați sub oblăduirea sa. El însuși era vinovatul și nu Iskuhi.

Cînd ajunse jos, în regiunea falezei, Aram află, ca o culme a necazurilor sale, că ideea la care ținea atît de mult nu putuse fi realizată pînă în prezent decît în proporții cu totul neînsemnate. În ciuda faptului că marea era nemișcată, pluta se desfăcuse în timpul scurtei expediții și trei dintre tinerii pescari și vîslași fuseseră cît pe ce să-și piardă viața. Față de un astfel de pericol, rezultatul pescuitului era cît se poate de sărăcăcios: două coșuri nu prea cuprinzătoare, pline cu minusculi pești argintii și cu tot felul de viețuitoare marine informe. Conținutul lor ajungea tocmai bine pentru o oală mare de ciorbă. După ce Tomazian își vărsă năduful, bătîndu-și joc de experiența marinărească a tinerilor, trecu la măsuri noi. Nu trebuiau să-și piardă curajul chiar de la prima încercare. În schimb, strîngerea sării prin evaporarea apei de mare

se dovedi o inițiativă capabilă să dea rezultate mai bune decît pescuitul. Putură duce în Vilceaua orășenească o cantitate apreciabilă de sare.

Aram Tomazian nu se afla nici de un sfert de ceas pe malul mării cînd, împins de grijile ce-i apăsau inima, luă drumul întoarcerii... Nu-și dădea încă limpede seama ce trebuia să facă pentru a o salva pe Iskuhi. Nu arătase el întotdeauna față de sora lui, încă de pe vremea cînd nu era decît o copilă, un fel de discreție și respect? Cu Iskuhi, orice altă atitudine ar fi fost de altminteri imposibilă. În ciuda calmului și a amabilității pline de solitudine, personalitatea ei dură ca granitul interzicea orice depășire a unor anumite limite. Între frate și soră domniseră din totdeauna relații de înțelegere bazate pe pudoare și delicatețe care excludeau orice manifestare exagerată a afecțiunii. Și acum, el, Aram, pentru care sufletul lui Iskuhi fusese totdeauna sfînt, să-i arunce în față adevăruri brutale? Omul plin de înțelegere, fratele animat de un gingaș sentiment de afecțiune, să se transforme pe neașteptate într-un reprezentant al lui Dumnezeu însufletit de o sfîntă minie? În afară de asta, era neîndoios că felul în care vorbea Hovsannah era doar o deformare a tulburării ei psihice.

Aram Tomazian dăduse destule dovezi de curaj, atît la Zeitun cît și pe Musa Dagh. Dar în clipa aceasta — tocmai ajungea la capătul de sus al pantei presărate cu stînci și tufișuri — se simțea descumpănit și măcinat de îndoieli. Oare soluția cea mai cinstită n-ar fi să stea de vorbă chiar cu Gabriel Bagradian cerîndu-i socoteală? Dar cum? Avea oare dreptul să vină în fața unui om de rangul lui, de o asemenea ținută demnă de respect, pentru a-i împărtăși o bănuială atît de josnică? În fața unui om care, pe deasupra, a fost crunt lovit de soartă și în aceste zile tremura pentru viața unicului său copil a cărui dispariție îl aruncase în ghearele deznădejdii? Tomazian nu vedea nici o cale de ieșire. Era pe punctul de a lua hotărîrea să nu întreprindă absolut nimic în această privință. Înainte de a tăia drumul pieziș spre Vilceaua orășenească, pentru

a sta de vorbă cu tatăl său, mai voia să treacă pentru o clipă pe la Hovsannah. Dar lucrurile se desfășurară cu totul altfel. Iskuhi ședea în fața cortului Juliettei, cu privirea pierdută în direcția în care Gabriel dispăruse cu câteva clipe mai înainte. Nu-l observă pe fratele ei decât în ultimul moment. Aram se așeză pe jos în fața ei, și, foarte stînjenit, începu să caute cuvintele :

— E mult de cînd n-am mai stat de vorbă, Iskuhi...

Ea făcu un gest de dispreț, care voia să spună că nu-i este dat memoriei omenești să poată măsura prăpastia ce despărțea tot ce fusese odinioară de tot ce este acum. Cuvintele lui Aram încercau să creeze o apropiere :

— Hovsannah îți simte mult lipsa. Fiindcă era obișnuită din totdeauna cu prezența ta și cu sprijinul tău... Și acum, că e și bietul copil și atîta treabă de făcut...

Iskuhi îl întrerupse nerăbdătoare :

— Doar știi bine, Aram, că tocmai din cauza copilului nu mă pot duce la ea acum...

— Bine, ți-ai luat obligația s-o îngrijești pe bolnavă. E foarte frumos din partea ta... Dar poate că acum e mai multă nevoie de tine în propria ta familie.

Iskuhi păru foarte mirată :

— Hanum Juliette nu are pe nimeni, nici un om... În schimb, Hovsannah s-a și pus pe picioare și are oricîte îngrijitoare pofteste...

Pastorul înghiți de cîteva ori cu greutate, de parcă l-ar fi durut în gît :

— Mă cunoști, Iskuhi. Nu-mi place să vorbesc vrute și nevrute... Vrei să fii sinceră, foarte sinceră cu mine ? Fiindcă în situația în care ne aflăm acum, orice alt mod de a discuta ar fi ridicol...

În privirea pe care o lăsă să zăbovească pe fața fratelui ei se citea o ușoară nuanță de ostilitate :

— Sînt absolut sinceră cu tine.

Acum, cu mare băgare de seamă, el încercă s-o ajute în a ridica o temelie solidă pentru nevinovăția ei. Dacă era vorba numai de amabilitate, de prietenie, de simpatie, cu alte cuvinte de ceva care nu era din cale-

afară de serios, atunci dorința lui arzătoare era ca Iskuhi să-l pună cu asprime la locul lui și să dea glas indignării, calificînd bănuiala cumnatei drept o calomnie :

— Hovsannah e foarte îngrijorată din pricina ta, Iskuhi. Ea crede că a observat anumite lucruri. În legătură cu asta, ne-am certat o jumătate de noapte. De aceea îți pun această întrebare, și te rog să mă ierți : S-a petrecut ceva între tine și Gabriel Bagradian ?

Iskuhi nu roși și nici nu se arată cîtuși de puțin stingherită. Glasul ei era calm și hotărît :

— Între mine și Gabriel Bagradian... Nu s-a petrecut nimic... Dar îl iubesc și voi rămîne lingă el pînă la sfîrșit !

Îngrozit, Aram Tomazian sări în picioare. Ca frate gelos ce era, oricare mărturisire de dragoste a surorii sale l-ar fi mîhnit peste măsură. Cu atît mai puternic îl lovi mărturisirea aceasta făcută cu un calm plin de îndrăzneală :

— Și cutezi s-o spui cu atîta ușurință, să mi-o arunci în obraz, mie ?

— Tu ai vrut-o, Aram...

— Tu vorbești acum, Iskuhi, tu ? Nu mai înțeleg nimic. Dar onoarea ta, dar familia ta ? Pentru numele lui Dumnezeu, nu te gîndești că e un om căsătorit ?

Cu o mișcare bruscă, Iskuhi își ridică fruntea. Pe trăsăturile ei se citea o convingere nestrămutată :

— Am nouăsprezece ani și nu voi împlini niciodată douăzeci !

Vocea de pastor a lui Tomazian răsună puternică în indignarea ei :

— Vei îmbătrîni întru Dumnezeu, căci întru Dumnezeu, sufletul e nemuritor și dă socoteală de păcatele săvîrșite !

Pe măsură ce Aram ridica vocea, Iskuhi o cobora :

— Nu mă tem de Dumnezeu...

Pastorul se lovi cu mîna peste frunte. „Nu mă tem de Dumnezeu !“ El nu înțelese că era de fapt expresia

unei siguranțe depline, ci văzu în aceste cuvinte doar o îndărătnicie neobrăzată :

— Știi oare ce faci ? Îți dai seama în ce mocirlă trăiești ? Acolo, înăuntru, soția lui zace grav bolnavă, inconștientă. O păcătoasă nerușinată ! Dar voi o înșe-lați într-un fel de o mie de ori mai nerușinat. Viața pe care o duceți voi e mai josnică și mai îngrozitoare decît a celor mai primitivi musulmani ! Dar vai ! Iată că sînt nedrept față de musulmani...

Iskuhi își încleștă mîna dreaptă de funia cortului. Ochii fetei deveneau tot mai mari, din ce în ce mai mari. Tomazian crezu că vede în ei efectul vorbelor sale. Domnul fie lăudat — încă nu-și pierduse înrîurirea ce-o avea asupra surorii sale ! De aceea, adoptă un ton mai îngăduitor :

— Să fim rezonabili, Iskuhi ! Gîndește-te la urmări, nu numai pentru tine și pentru noi, ci și pentru Bagradian și pentru întreaga tabără ! Trebuie să punem capăt acestei rătăcirii nelegiuite ! Imediat ! Tata va veni să te ia, vei locui la el...

Din pieptul fetei ieși un geamăt înăbușit. Apoi își dădu capul pe spate. Abia atunci pastorul pricepu că gesturile chinuite ale surorii sale nu erau pricinuite de reproșurile lui de ordin moral, ci că, în spatele lui se petrecea ceva ce-o umplea pe Iskuhi de spaimă. Cînd se întoarse, dădu cu ochii de Samuel Avakian care, cu sufletul la gură din pricină că alergase, izbuti să îngaima că-l caută pe Gabriel Bagradian. Studentul abia dacă mai putea să se țină pe picioare. Obrazul îi era desfigurat de suferință și lacrimile îi curgeau fără încetare. Iskuhi schiță un gest moale către șaua nordică. Acolo putea fi găsit Bagradian. Apoi se cufundă în sine, fără să mai ia în seamă prezența lui Aram. Înțelesese totul.

Unul dintre obiceiurile care o caracterizau pe Sato era că nu dormea niciodată, sau aproape niciodată, în același loc. Nevoia omului de a avea un adăpost stabil pentru noapte, un loc ocrotit unde să-și petreacă partea lipsită de lumină a vieții lui pămîntești, această nevoie de a se simți la el acasă în timpul somnului,

și lipsea cu desăvârșire hamanalei Sato. Ea evita să petreacă două nopți la rînd în același loc, ba uneori obișnuia să-și schimbe culcușul chiar în răstimpul unei singure nopți. Ce-i drept, treaba asta nu-i crea cîine știie ce dificultăți, deoarece nu făcea nici un fel de pregătiri pentru dormit, ci se întindea pur și simplu pe unde apuca, sub tufele de pe „Riviera“, într-un crîng, ba uneori chiar în mijlocul pieței altarului. Dormea încovrigată ca un cățel, fără pături și fără perne, deși cerșise și obținuse în două rînduri asemenea așternuturi de la servitorimea familiei Bagradian. Dar spre cînstea haimanalei se cuvine menționat faptul că aceste așternuturi scumpe ajunseseră pînă la urmă jos, la locuitorii cimitirului, ca daruri aduse cu prilejul unor vizite, căci pe Sato o legau de oamenii aceia simțămînt de rudenie autentice și trainice. De altfel, pentru somnul ei ușor, Sato nu avea trebuință de asemenea obiecte. Între somnul ei și cel al lui Haik exista o asemănare, în sensul că și ea, oricît de adînc ar fi fost cufundată în vise, era în permanență la pîndă. Dar în timp ce simțurile agere ale lui Haik stăteau de pază de parcă ar fi fost tocmite să-l ocrotească pe stăpînul lor adormit, și, ca niște adevărate santinele acționau în funcție de realitatea înconjurătoare, simțurile fetei rătăceau de colo pînă colo fără încetare și răscoleau imagini dintr-o altă lume. Visele ei, deși suprapuse unele peste altele ca imaginile diferite fotografiate pe o singură peliculă, nu erau totdeauna simple născociri ale imaginației. Erau cîteodată semnale ciudate cu ajutorul cărora Sato afla ce se petrecea în clipa aceea în vecinătatea ei mai apropiată sau mai îndepărtată. Chiar acum, se petrecea un fenomen asemănător. Fata dormea sub tufele de mirt și de caprifoi, de sub care pîndise îmbrățișările lui Gonzague cu Juliette. În această clipă, un anume simț al ei o anunță că Nunik se apropie, și anume că mergea în fruntea unui convoi mare.

Urmîndu-și intuiția, care-i indica direcția, Sato porni ca din pușcă, făcînd salturi mari, dezordonate. Era încă noapte cînd lăsă în spatele ei podișul Damlaĵikului cu

numeroasele sale coame încrețite și trecu, la sud de zona pădurilor în flăcări, dincolo de creasta zimțată a muntelui. Dacă facem abstracție de tufele cu boabe mici, roșii, precum și de câteva pîlcuri izolate de copaci, muntele devine în partea aceasta din ce în ce mai pleșuv și mai pietros. Focul își întinsese aripile pînă aici, iar cîțiva copaci carbonizați și unele mici insule unde mai mocnea încă spuza tufelor pirjolite depuneau mărturie pentru proporțiile incendiului. Cît privește focul însuși, acum își retrăgea treptat avangărzile și drapelele în tabăra sa principală, de unde pornise inițial, adică în Ripa gorunilor. În cuprinsul acestui sector, flăcările mai aveau oarecare putere, și în liniștea nopții răzbăteau de-aici, pînă departe, sfiriituri, scrișnete și trosnete. Damlajikul își făurise un blindaj de jărătic menit să reziste tuturor atacurilor, o largă linie de apărare întinzîndu-se de la Bitias pînă la Hadji Habibli. În lungul acestei linii, toate colinele de la poalele muntelui, creștăturile, ripele și micile văi erau cuprinse în sistemul de fortificații al incendiului, care se pierdea abia jos, pe terasele cu podgorii și în livezile cu pomi fructiferi. E drept că acum viața lui scădea treptat, istovită, dar lăsa în urma ei o inaccesibilă țară a nimănuî alcătuită din ghirlande incandescente, din mormane de cărbuni încinși răspîndind o dogoară întunecată, din grămezi de cenușă aburindă și perdele de fum încrețite ca niște catifele în culori ce mergeau de la cafeniu la cenușiu. Izvoarele și pîraiele care coborau către vale nu secaseră cîtuși de puțin, ci își săpaseră albiu noi și se iveau în marginile regiunii pirjolite, țîșnind și aburind ca apele termale tămăduitoare.

Sato întilni convoiul funebru al lui Stephan într-o mică trecătoare adăpostită, care urca spre penultima fortificație din sectorul sud. Nunik și cei ce o urmau înaintaseră foarte încet, dar nu numai din pricina lungilor ocoluri pe care fuseseră nevoiți să le facă pentru a evita pădurile incendiate. Principala piedică era înseși vîrsta și beteșugurile de care sufereau toți cei din convoi. Fiindcă de data aceasta bocitoarelor încă pline de vigoare li se alăturase tot ce era schilod

și diform în coclaurile tainice ale văii, ultima și cea mai amărită rămășiță a neamului armenesc din valea celor șapte sate. Chiar și femeile nebune se aflau în coada convoiului, păstrînd însă o anumită distanță, deoarece din punct de vedere social erau proscrise de locatarii mormintelor. Se vădea limpede aici că pînă și o pătură de oameni aflați pe o treaptă neînchipuit de joasă izbutește totuși să găsească un obiect pentru disprețul ei, o mîndrie care-i poruncește să nu „întrețină relații“ cu anumiți oameni. Iar nebuncle sporovăiau în gura mare, de parcă ar fi vrut să arate celor care se fereau de ele nepăsarea lor plină de superioritate față de acest dispreț. Cerșetorii orbi, cu capete zburlite de profeți, duceau năsălia, ceea ce fără îndoială că nu grăbea înaintarea cortegiului funebru. Nunik îi alesese pentru această treabă deoarece erau singurii bărbați care mai păstrau în brațele și picioarele lor un ultim rest de vigoare. Ea însăși mergea în frunte, în timp ce Vartuk și Manuşak îi călăuzeau pe orbi cu toiegele lor lungi, ciobănești, pe lîngă trunchiuri, tufişuri și stînci, așa cum se mină la drum bivoli molii cu capetele atîrnînd greoaie. Trupul tînărului Bagradian, învelit în giulgiu alb, odihnea pe o străveche năsălie bogat împodobită, una dintre cele douăsprezece care rămăseseră în biserică și în cîmîtirul din Yoghonoluk. În binecuvîntații ani pașnici, cînd în sat nu se înregistra săptămîni în șir nici un caz de moarte și drept urmare veniturile paracliserului se subțiau tot mai mult, acesta se strecura noaptea în biserică și bătea cu un ciocănel în tîrgile putrede. În același timp șoptea formula magică pe care predecesorul lui în această slujbă i-o transmisese o dată cu asigurarea că este un mijloc încercat de a reînvia moartea care obosise: „Lemnule, trezește-te și dă-mi pîine!“

Sato dădea tîrcoale convoiului, ca o cățea tînără pentru care nu e cîtuși de puțin obositor să facă de trei sau de patru ori drumul. Se înghesuia mereu pe lîngă năsălia care înainta clătînîndu-se în ritmul pașilor șovăitori ai orbilor. Ochii ei lacomi și nemiloși cercetau pe îndelete silueta firavă de copil, care se

ascundea sub cearșaf. Tare ar mai fi avut poftă Sato să ridice pînza în dreptul obrazului ca să vadă cum trăia Stephan în moarte. Pe urmă, cînd convoiul ajunsese aproape de podișul înalt, Sato se despărți de el și alergă spre tabără. Voia să fie cea dintîi care să-i trezească pe Avakian și pe Kristaphor, voia să vestească poporului, în calitate de crainică, moartea ultimului vlăstar al neamului Bagradian. Scurt timp după răsăritul soarelui, mortul și convoiul, care își căutau drumul dibuind și șonticăind, ajunseră în piața taberei. Năsălia fu așezată la picioarele altarului. Bocitoarele și ajutoarele lor se așezară pe vine în jurul ei. Nunik dezveli obrazul băiatului. Îndeplinise porunca lui Ter Haigasun, pe cit îi stătuse în puteri. Cîștigase răsplata făgăduită, era un lucru hotărît. Și iată că de pe acum începu să se înalțe, abia perceptibil, zumzetul tremurat al bocetului funebru.

Stephan devenise acum întru totul prințul oriental pe care mama lui, înspăimîntată, îl văzuse în el mai demult, cînd băiatul îmbrăcase pentru prima oară hainele ce se purtau prin partea locului. Deși Nunik numărase patruzeci de răni pe trupul său, lovituri de cuțit și de bită, contuzii, cu toate că șira spinării era ruptă și beregata spintecată de o tăietură îngrozitoare, obrazul băiatului nu fusese cîtuși de puțin desfigurat. Pe sub pleoapele lui pecetluite pentru vecie, Stephan părea că vede în continuare aceeași scenă: portalul înalt al gării, prin care iese tatăl lui așteptat cu nerăbdare. Zimbetu-i plin de încredere pentru faptul că tăticu îl ține iarăși în brațe nu putuse fi șters de crima de patruzeci de ori făptuită asupra lui. Murise fără să fi fost de față. Din mila Domnului, martirajul bestial la care fusese supus nu-l atinsese decît ca un zvon îndepărtat. Abia acum părea că devenise în întregime el însuși, prințul din basme, plin de nostalgie.

Primul care a pășit în piața altarului și a rămas încremenit în fața năsăliei și a celor care înconjurau altarul, a fost Krikor, farmacistul.

În seara precedentă, Sarkis Kilikian fusese eliberat din închisoare de Ter Haigasun însuși și trimis la vechea lui grupă de la bastionul sudic. Krikor privi cu oarecare părere de rău plecarea rusului cu care, în calitatea acestuia de deținut, împărțise câteva zile și nopți baraca. De când era bolnav, farmacistul trăia într-o izolare totală. Discipolii lui, învățătorii, nu mai veneau să-l vadă, nu numai din cauza serviciului militar pe care trebuiau să-l presteze, dar și pentru că, în calitatea lor de oameni de acțiune, calitate pe care și-o cuceriseră foarte de curînd, încercau un ușor dispreț pentru trecutul lor de oameni înclinați către visare. Gonzague Maris, cu care îi plăcea să stea de vorbă, fugise. Bedros-hekim, vechiul lui prieten, nu mai era nici el decît o epavă, un om fără vlagă care se tîra din cînd în cînd pînă la locuința lui Krikor, îi examina membrele și articulațiile deformate de boală, clătîindu-și capul pe cît de melancolic pe atît de nepuținios. Privită din punctul de vedere al timpului, în-singurarea lui Krikor era dublă, deoarece din douăzeci și patru de ore, nu putea să doarmă decît una sau cel mult două, și anume doar către amiază. În schimb noaptea, așa cum se întîmpla la un mare număr de înțelepți și de spirite alese, își trăia viața în modul cel mai lucid și mai intens. În primele două nopți de captivitate a lui Kilikian, lui Krikor i se păruse stîngheritoare, aproape de neîndurat prezența unui om în carcera aceea strîmtă și zăvorîtă. În cea de a treia noapte, această senzație neplăcută făcu loc unei nevoi ciudate de a-l vedea pe deținut și de a sta de vorbă cu el. Numai considerația față de autoritatea sfatului conducătorilor, din care făcea, de altfel, el însuși parte, îl împiedică să cedeze acestei nevoi. În a patra noapte însă, această ciudată nevoie atinse, în singurătatea lui, adîncimi atît de uriașe, încît Krikor nu se mai putu stăpîni. Cu prețul unor dureri aproape insuportabile se ridică din patul lui, se tîrî pînă la ușa ce dădea spre carceră, luă cheia din ascunzătoarea ei, și cu mina lui umflată și noduroasă deschise cu mare greutate. Sarkis Kilikian era întins pe rogojina lui, cu ochii

deschiși. Farmacistul nu-l trezise și vizita nu-i stîrni nici cea mai mică uimire. Mîinile și picioarele lui Sarkis erau legate, dar cu oarecare bunăvoință, astfel ca să se poată mișca în voie. Krikor așeză pe jos lampa cu petrol și se lăsă dintr-o dată alături de ea. Frînghiile cu care era legat Kilikian îi umpleau sufletul de rușine. Pentru a-l face să simtă egalitatea dintre ei, își întinse spre el propriile mîini chinuite de dureri :

— Sîntem amîndoi înlănțuiți, Sarkis Kilikian. Dar legăturile mele sînt mai dureroase decît ale tale, iar eu va trebui să le port și mîine. Nu te plînge.

Kilikian îl privi în față cu ochii lui apatici :

— Nu mă plîng.

— Cine știe, poate că ar fi mai bine să te plîngi...

Farmacistul îi întinse deținutului sticla sa de răchiu. Acesta trase o dușcă, dus pe gînduri. Bătrînul bău și el pe îndelete. Apoi își ridică ochii spre rus :

— Știu că ai urmat școala... Poate că ți-ar fi plăcut să citești o carte în toate aceste zile ?

— Oferta ta vine prea tîrziu, farmacistule.

— În ce limbi poți citi, Kilikian ?

Rusul mormăi vorbele, se vedea că nu-i face plăcere să dezvăluie asemenea taină :

— La nevoie, și în franceză și în rusă.

Capul lucios, de mandarin, al lui Krikor, cu bărbuța de șap tremurătoare, se înclină cu tristețe :

— Iată ce fel de om ești, Kilikian...

Dezertorul făcu să se rostogolească în fundul gîtului risul acela molcom și adînc ca o prăpastie, care îl înfricoșase și pe Gabriel Bagradian în acea noapte cînd făcuseră repetiția cu corturile. Dar Krikor nu se lăsă descumpănit :

— Ai avut o viață nefericită, am aflat asta... Dar din ce pricină ? N-ai fost trimis la Edșmiadsin ? N-ai trăit la seminar, sub același acoperiș cu cea mai minunată bibliotecă din lume ? Eu n-am stat decît o singură zi acolo, dar aș fi vrut din suflet să rămîn pînă la sfîrșitul vieții printre acele cărți... Iar tu ai dat bir cu fugiții...

Sarkis Kilikian se ridică într-o rîină :

— Spune, farmacistule, parcă înainte vreme fumai... De cinci zile n-am mai tras o gură de aer ca lumea...

Krikor își adună gemînd oasele dureroase și-i aduse deținutului ciubucul și ultima cutie de tutun care-i mai rămăsese :

— Ia-le, Kilikian ! E încă o plăcere la care a trebuit să renunț, căci mîinile mele nu mai pot ține imameaua ciubucului.

Sarkis Kilikian, fără să mai piardă o clipă, se înfășură cu patimă într-un nor de fum. Cît despre farmacist, acesta ridică lampa și-i luminează fața :

— Și totuși, tu singur ești vinovat de nenorocirea ta, Kilikian... Văd după obrazul tău că ești un sihastru, nu înțeleg prin asta că ai ceva popesc în tine, ci că ești unul dintre accia care în celula lor stăpînesc universul întreg... De aceea și soarta a fost atît de crudă cu tine. De ce ți-ai luat lumea în cap, ce căutai ? Sarkis Kilikian se deda cu atîta patimă fumatului, încît nu era de loc limpede dacă auzea și înțelegea vorbele lui Krikor. Am să-ți spun ceva, prietene Sarkis... Există două soiuri de oameni. Unii sînt oameni-animale, care se numără cu miliardele ! Alții, oamenii-înger, se numără cu miile sau în cel mai bun caz cu zecile de mii. Privește-! puțin pe muhtarul Kebussian ! Cum e el, așa sînt și toți ceilalți. În mii de forme diferite, n-au decît o *singură* preocupare : să fabrice gunoi ! Fiindcă politica, industria, agricultura, arta războiului — toate astea sînt oare altceva decît fabricație de gunoi, chiar dacă ea corespunde, poate, unei necesități. Dacă-i iei omului-animal gunoiul, atunci în sufletul lui nu mai rămîne decît cel mai înspăimîntător lucru, adică plictiseala. Și nu se mai poate răbda pe el însuși. Iar din această plictiseală ia naștere tot răul, ura politică și asasinatul în masă... În oamenii-înger, dimpotrivă, trăiește *entuziasmul* ! Sau poate tu, Kilikian, nu simți o înălțare sufletească atunci cînd privești stelele ? Entuziasmul este pentru oamenii-înger același lucru cu imnul de slavă pentru îngerii adevărați, cu cîntecul despre care marele Agathanghelos spune că reprezintă activitatea superioară, cea mai intensă din cîte

există în Univers... Dar unde vreau să ajung ? Voiam să spun că există oameni-îngeri care se trădează pe ei înșiși, care se leapădă de ei înșiși. Iar pentru aceștia, nu poate exista nici milă și nici iertare. Fiecare ceas ce trece se răzbună asupra lor...

Aici, Krikor din Yoghonoluk, cel atît de iscusit în mînuirea cuvîntului, pierdu firul și tăcu. Sarkis Kilikian nu părea să fi priceput nimic din toate acestea. Apoi, pe neașteptate, puse ciubucul deoparte.

— Există tot felul de suflete, spuse Kilikian, multe dintre ele sînt nimicite încă din copilărie și nimeni nu se întreabă ce fel de suflete au fost. Scoase din buzunar, cu mîinile legate, un brici și-l deschise : Uite aici, farmacistule ! Nu crezi că aș putea, cu obiectul ăsta, să-mi tai legăturile ? Nu crezi că aș putea să dărîm toată șandramaua asta cu cîteva lovituri de picior ? Și totuși n-o fac.

Glasul lui Krikor suna iarăși spart și impasibil ca înainte vreme :

— Fiecare dintre noi posedă un asemenea cuțit, Kilikian. Dar la ce-ți folosește ? Chiar dacă te-ai elibera, n-ai putea trece dincolo de limitele taberei. Iată de ce tot ce putem face este doar de a sparge captivitatea lăuntrică.

Dezertorul nu mai răspunse, ci rămase întins pe culcușul lui, în tăcere. Krikor însă aduse o carte oarecare de la peretele înălțat din cărți și, potrivindu-și pe nas ochelarii cu ramă de nichel, începu să citească din ea pe un ton care te invita la somn. Cu ochii lui nemișcați, de culoarea agatului, Kilikian asculta frazele de lungă respirație în care era vorba, într-un fel prea puțin limpede, despre esența și influența astrelor. A fost pentru ultima oară că farmacistul din Yoghonoluk a mai avut prilejul să împărtășească din comorile lui unui tînăr. Din motive de neînțeles, găsea că merită un efort, oricît de mare, încercarea de a cîștiga un nou discipol în persoana acestui seminarist evadat. Oste-neală zadarnică ! În noaptea următoare, prin urmare cea care tocmai se sfîrșise, acest pescuitor de oameni era iarăși mai singur ca niciodată.

Krikor, sprijinit în cele două bastoane al lui, se apropie încet de năsalie. Încremenit și mut obrazul lui gălbui rămase aplecat asupra trupului inert al tinărului Bagradian. Pe urmă începu să-și scuture craniul ascuțit și pleșuv, într-o mișcare continuă care dură minute în șir. Dar nu era numai obișnuita clătinare a capului, care-l apuca des de când se îmbolnăvisese. Era o mărturisire a neputinței sale de a înțelege o lume în care ființe menite cultivării spiritului, în loc de a se cufunda în plăcerile definițiilor, formulelor și versurilor, se dedau fanaticei îndeletniciri de a tăia beregate. Cît de puțini oameni-îngeri existau și chiar și aceștia își trădau calitatea de înger și se lepădau de ea! Căută în originalul lui tezaur de citate o maximă în măsură să-i ușureze suferința morală. Dar inima lui era acum prea plină de mîhnire pentru a-i îngădui să poată găsi cuvîntul. Frînt de mijloc, cu trupul răsucit, porni șchiopătînd înapoi, la baracă. Printre preparatele sale, farmacistul păstra un minuscul flacon sferic din sticlă fină, astupat cu o picătură de ceară roșie. Cu cîteva decenii în urmă, folosind rețeta unui mistic persan din evul mediu, încercase să obțină veritabilul ulei de trandafir, esența regală a cărei formulă tainică omenirea o pierduse de multă vreme. În flaconașul de sticlă se afla o picătură din această esență, singura obținută după o trudă de mai multe zile. Krikor se tirî încă o dată pînă la năsalie și strivi sfera subțire pe fruntea mortului. Imediat se răsîndi o mireasmă puternică în jur, un parfum persistent care se întinse impetuos plutind peste capul celui asasinat. Iar acest parfum semăna într-adevăr cu acel geniu, a cărui ființă invizibilă se compune, după spusele maestrului persan al lui Krikor, din natura intimă a treizeci și trei de mii de flori de trandafir.

Între timp, în piață sosiră Ter Haigasun și Bedroshekim. Preotul stătea nemișcat la căpătiul năsaliei, cu ochii pe jumătate închiși și ținîndu-și mîinile înfrigurate în mînecele sutanei. Degetele osoase și șovăitoare ale bătrînului medic dezveliră pentru o clipă

rănilor care acopereau trupul țeapăn al băiatului. Apoi neteziră cu blindețe și afecțiune pinza care-l acoperea. Se luminase bine de ziua. Valuri de oameni se revărsau în piață, venind din ulicioarele străjuite de colibe și de la pozițiile de apărare mai apropiate, și se adunau în jurul altarului. După cele trei zile de lupte, oamenii văzuseră foarte mulți morți și-i plinseseră din toată inima. Dar mortul acesta nu putea fi asemuit cu ceilalți. Mulți dintre cei de față știau că aici se afla o victimă a cărei sacrificare avea o semnificație deosebită. Domnea o liniște deplină. Până și băieții mai mari, din pricina cărora Stephan săvîrșise fapte smințite numai și numai spre a le dovedi că e „de-al lor“ și a-i cîștiga de partea lui, așadar și acești băieți vesnic neastîmpărați, își mijeau acum ochii, sfioși și totodată cu respect, spre obrazul lui delicat, de culoarea fildeşului. Abia acum reușise el să-i subjuge. Agop însă, băiețelul cu un singur picior, rămase acasă și se ascunse sub pătura lui. Numai văduva Șușik sfîșia liniștea cu țipete prelungi și respingătoare. Înainte chiar de a fi văzut cadavrul lui Stephan, mama lui Haik începuse să scoată urlete asemănătoare cu ale unei sălbăticiuni rănite. În sufletul ei, soarta lui Stephan și a lui Haik nu era decît una singură, și nu fu abătută de la această convingere nici după ce-și dădu seama cu ochii ei că Haik nu se afla și el culcat pe năsalie. În mintea ei, dacă unul dintre cei doi băieți fusese prins și ucis, atunci fără îndoială că și celălalt suferise aceeași cruntă soartă. Dar Nunik, Vartuk și Manușak au lăsat pe seama cîinilor trupul fiului ei, pentru că nu era decît un simplu fecior de țăran, de care nu-i păsa nimănui. Șușik continua să strige, dar nu ca o mamă care suferă, ci ca un animal rănit căruia o dată cu aceste urlete i se scurge viața. Cîteva femei o luară în mijlocul lor, pe ea, cea care și aici, pe Dam-lajik trăia departe de ceilalți și refuza, întocmai ca și înainte vreme, să facă prietenie cu vecinii ei. Și iată că acum, fiecare ținea să-i șoptească un cuvînt de îmbărbătare. Că nu trebuia să-și piardă cîmpătul. Că faptele dovedeau cît se poate de limpede că Haik iz-

butise să scape și că astăzi sau mâine se va afla la adăpost, sub ocrotirea consulului Jackson. Dacă ar fi fost măcelărit, atunci fără nici o îndoială că acum ar fi și el aici. Tânărul Bagradian nu avusese nici forța și nici îndemânarea lui Haik care, cu ajutorul Mîntuitorului, va ajunge cu bine la țintă. Dar Șușik nu lua seama la vorbele lor. Stătea aplecată înainte, cu mâinile strinse la piept și cu ochii lăsați în jos, striga din adîncul ființei ei, acuzînd pămîntul. Femeile o chemară pe Nunik să depună mărturie. Bătrîna își ridică vâlul de pe obrazul mîncat de lupus. În ciuda faptului că în vale trăia neconținut sub amenințarea morții, își mai păstrase unele surse tainice de informație care continuau să funcționeze. Jură că fiul lui Bagradian fusese prins singur, fără vreun însoțitor, în apropierea satului Ain Jerab de către doi dintre noii improprietăriți și că fusese dus la Yoghonoluk, în fața muclirului. Dar nici măcar adevărul nu avu vreun efect. Șușik nu credea. Atunci, la un semn al lui Ter Haigasun, femeile începură s-o îndepărteze pe nesimțite de năvălie, împingînd-o către ulița principală dintre colibe. Și abia dacă îndrăzneau s-o atingă pe uriașa femeie ale cărei brațe puternice inspirau o teamă aproape legendară. Dar iată că, pe neașteptate, văduva Șușik încetă să se mai împotrivească, lăsîndu-se în voia femeilor. Acestea o copleșeau cu vorbe consolatoare spuse mai mult pe șoptite. Și într-adevăr, pe măsură ce se depărta de mort, mama lui Haik părea că se liniștește și că-și recapătă speranța. Din întreaga ei ființă se desprindea un dor nespus de căldură omenească, simțămînt ce se vădea din felul cum își lăsase să-i atîrne fără vlagă capul micuț pe umărul drept și din felul cum își ținea înclinat trupul, peste măsură de înalt, spre grațioasele și firavele femei armene. Cuprinse cu brațele două dintre aceste femei și se lăsă dusă fără nici un fel de împotrivire.

Dar cînd Gabriel Bagradian urmat de Avakian, care plîngea, apăru în piața altarului, nici un suflet nu se apropie de el. Dimpotrivă. Mulțimea se retrase la o distanță destul de mare, astfel încît între Bagradian

și altar se formă un fel de culoar. Pînă și bocitoarele și cerșetorii se ridicară și dispărură în mulțime. Numai Ter Haigasun și Bedros-hekim rămaseră unde se aflau. Dar Gabriel nu începu să alerge, ba chiar își încetini pasul. Tot ceea ce imaginația lui febrilă născocise cu cruzime, analizînd toate posibilitățile, vreme de cinci zile și cinci nopți, iată că se întîmplase. Nu mai avea destulă putere să sesizeze pe deplin realitatea. Șovăind, parcurgea pas cu pas distanța ce-l despărțea de fiul lui, de parcă în felul acesta ar fi putut să mai îndepărteze cu cîteva secunde dovada ultimă și definitivă. Avea impresia că trupul lui se usca complet. Era o senzație care începea cu ochii. Ardeau din pricina acestei uscăciuni, pe care bătaia pleoapelor n-o atenua. Apoi venea gura. Limba și-o simțea ca pe o bucată de piele groasă și crăpată, lipindu-se de cerul gurii aspru și el. Gabriel încercă să stringă puțină salivă ca să poată înghiți. Dar nu înghițea decît bășici de aer cu gust neplăcut, care se spărgeau în gîtlejul lui înfierbîntat. Cel mai îngrozitor lucru era însă că toate eforturile lui de a se concentra rămîneau fără rezultat. Totul în el ocolea cu grijă durerea care se căsca în mijlocul ființei sale ca un mare loc gol. Iar el nu știa că acest loc gol, acest neant, acest vid, era durerea propriu-zisă. Se autoanaliza cu un fel de perfidie: „Cum se poate una ca asta? De ce nu mai sufăr? De ce nu urlu de deznădejde? De ce nu simt lacrimi curgîndu-mi pe obraz?” Nici măcar supărarea împotriva lui Ștephan nu-i trecuse de tot. Iar aici zăcea copilul lui, pe care-l iubise. Și totuși Gabriel nu era capabil să rețină înăuntrul lui trăsăturile celui ce murise. Ochii lui uscați nu vedeau decît o pată mare, albă, și alta mică, gălbuie. Voia să-și îndrepte gîndurile asupra unor elemente foarte bine precizate, asupra vinii care apăsă pe umerii lui. Căci își neglijase fiul și prin cuvintele lui jignitoare îl îndemnase la fugă. De acest fapt își dăduse limpede seama în ultimele zile. Dar gîndurile lui nu mergeau departe, căci imaginile și amănuntele cele mai indiferente se urcau din vidul aflat în mijlocul ființei sale și veneau să

împiedice mersul gândurilor, deși de cele mai multe ori acestea nu aveau nimic a face cu Stephan. În același timp însă din vidul lui lăuntric se mai ridica și o nevoie imperioasă de natură senzorială, pe care fusese convins că o biruise de mai multe săptămâni și acum reapărea ca trimisă de diavol: fumatul. Să mai fi avut vreo țigară în buzunar, cine știe dacă, spre marea indignare a mulțimii adunate, n-ar fi dus-o la buze s-o aprindă. Își scotoci buzunarele, fără să-și dea seama ce face. În această clipă suferea din pricina copilului său, pentru că și acum, tot el îl părăsea pe Stephan. De ce era atât de departe de el, încât nu putea nici măcar să-i vadă fața? Odinioară, în vila din Yoghonoluk — schițele neîndeminate ale hărții Damlajikului erau risipite pe masă — se așezase lângă patul lui Stephan și-i veghease somnul. Sosise vremea ca măcar acum să mai fie o dată una cu copilul lui, care ducea cu el pe vecie tot ceea ce era el însuși. Și Gabriel Bagradian ingenunche lângă mort, ca să-și mai umple o ultimă dată ochii orbi cu imaginea micului obraz care-l aștepta plin de dor.

Ter Haigasun, Altouni și ceilalți îl văzură pe comandantul apărării într-un costum strimt de vânătoare și cu cască tropicală ca totdeauna. Îl văzură apropiindu-se de năsalie încet, clătinându-se ușor. Îl văzură apoi cum stătea însingurat, cum deschidea gura respirând anevoie, de parcă n-ar fi avut destul aer, și cum își mișca fără încetare miinile făcând gesturi nehotărâte. Văzură că-și întorcea capul, fiindcă părea că nu poate să suporte vederea fiului său. Când, în sfârșit, căzu mut în genunchi lângă trupul neînsuflețit, în inimile miilor de oameni tăcuți se scursese vreme nesfârșită. Acum însă obrazul lui Gabriel era lipit de cel al lui Stephan. S-ar fi putut crede că adormise în această poziție, sau poate că murise și el. Casca tropicală îi căzuse din cap. Printre pleoapele lui închise nu se prelingea nici o lacrimă. Și totuși, toate femeile plingeau, și mulți dintre bărbați. Moartea lui Stephan părea să-i apropie din nou pe acești oameni de cel ce le devenise străin. După ce se scurse iarăși o vreme ne-

sfârșită în inimile mulțimii, Ter Haigasun și Bedros Altouni îl susținură pe cel ingenuncheat ca să se ridice. Fără vreun cuvânt, îl ajutau pe Gabriel, care se lăsă dus fără să se împotrivească. Abia la oarecare depărtare de Vilceaua orășenească, în marginea Poienii celor trei corturi, Ter Haigasun, care pășea la dreapta lui Gabriel, rosti aceste puține cuvinte :

— Gabriel Bagradian, fiul meu, gîndește-te că ți-a luat-o înainte numai cu cîteva zile lipsite de însemnătate !

Dar Bedros-hekim, aflat la stînga, exprimă o altă părere, și în glasul lui răzbătea amărăciunea și oboseala :

— Gabriel Bagradian, copilul meu, gîndește-te că aceste zile viitoare nu vor fi fără însemnătate, ci de-a dreptul infernale, și binecuvîntează întunericul care s-a lăsat !

Bagradian nu spuse nimic, dar se opri în loc și-și întinse brațele în lături pentru a-i opri pe cei doi să meargă mai departe. Ei înțeleseseră, se întoarseră și-l lăsară singur.

Febra Juliettei nu mai scăzuse. Iar lipsa de cunoștință atinsese, după cît se părea, straturile cele mai adînci. Dispăruse acea neliniște a trupului, dispărușeră mișcările convulsive, senzația de sufocare, gîfîitul și cuvintele îngăimate fără șir. Acum stătea culcată într-o poziție rigidă, nemișcată, trăind numai prin răsuflarea ei care răzbătea scurtă și superficială pînă pe buzele spuzite. Acum trebuia oare să intervină, conform legilor de evoluție a bolii, criza care numai în cîteva ceasuri va hotărî asupra vieții sau a morții ?

Iskuhi nu se ocupa de Juliette. Putea să moară sau să trăiască, după cum îi era voia. Iskuhi nu se mai gîndea nici la asprele amenințări ale fratelui ei Aram, care jurase că se va lepăda cu totul de ea dacă pînă la amiază nu-i va fi părăsit pe cei din familia Bagradian. Gabriel stătea în picioare în cort, aproape atîngînd acoperișul cu capul. Dar părea și mai absent decît bolnava scuturată de febră, și nu-și dădea seama

nici că Iskuhi se află acolo. Ea i se ghemuise la picioare și-și apăsă capul de genunchii lui. În această clipă, era mai mișcată de suferința lui Gabriel decât de moartea lui Stephan. Numai ea știa cât era de însingurat și câtă nevoie de alinare avea sufletul acestui om. Și totuși se hotărîse să ia pe umerii lui coplesii de durere o întreagă lume în flăcări, tot Damlaikul. Chiar și cei apropiați lui îi sfîșiaseră sufletul, mai întîi Juliette și acum fiul plecat dintre cei vii. Iar Gabriel stătea încă în picioare. Ce era ea, ce era Aram, ce erau toți ceilalți dacă nu niște bieți viermi față de el ? Niște țărani, murdari și neciopliți, cu capul golit de gînduri, cu inima golită de sentimente, care nu-și puteau da seama cine se coborîse pînă la ei. Iskuhi se simțea călcată în picioare, strivită de propria ei slăbiciune, de propria ei nevrednicie. Ce putea ea să facă, să jertfească, pentru a fi vrednică de Gabriel ? Nimic ! Și Iskuhi își întinse mîna cu palma deschisă. Era gestul unei cerșetoare. Cerșea o parte din durerea și din povara lui. Trăsăturile ei exprimau înflăcărare, devotament și o nevoie încărcată de suferință de a-l servi pe omul înaintea căruia îngenunchea și care deocamdată nu-i arăta nici măcar că-și dădea seama de prezența ei. Începu să șoptească vorbe pline de înflăcărare și fără nici o noimă, de care ea însăși se înpăimîntă și se rușină. Cît era de săracă, de înpăimîntător de săracă, din pricină că nu avea nici o putere să fie de folos, să ajute. În cele din urmă, un gînd matern născut din deznădejde îi trecu aproape înconștient prin minte : „Cînd suferi, nu e bine să *stai în picioare*. Cînd suferi, trebuie să *stai culcat*, să dormi. El trebuie să doarmă. Numai somnul poate să-l ajute, nu eu.“ Îi desfăcu moletierele de piele, reuși să descurce șireturile de la bocanci și-l sili să se așeze pe patul ei. Izbuti să se servească și de mîna ei infirmă, cu prețul unor eforturi supraomenești. Era o muncă foarte grea, dar cum Gabriel începu să se dezbrace singur, cu gesturi de automat, ea o duse la capăt. Cînd, în sfîrșit, îl acoperi cu pătura, Iskuhi gîfîia de epuizare. Simți lunecînd asupra ei în grabă o privire lipsită de expresie.

„Sînt într-un pat moale.“ De altceva, Gabriel nu-și dădea seama. Multe săptămîni nu dormise decît pe pămîntul gol de la poziția nord. Dinții începură să-i clănțane. Erau frisoane pricinuite de o ciudată împletire a senzațiilor de chin și de tihnă. Iskuhi se ghemui într-un colț, pentru ca el să nu-i simtă prezența înaintea de a fi avut nevoie de ea. În adîncul sufletului se ruga lui Dumnezeu să-i trimită lui Gabriel un somn adînc, izbăvitor. Dar din pieptul lui nu ieșea răsufierea egală a celui ce doarme, ci un murmur ușor și gemete uniforme, asemănătoare cîntecului de jale al bocitoarelor. Gabriel continua să-l caute pe Stephan în golul imens al durerii sale, fără să-l poată găsi. Totuși, aceste gemete murmurate păreau că-i ușurează inima, căci continuă, cu scurte întreruperi, pînă la ora cînd soarele de august obișnuia să trimită o rază lungă prin crăpătura perdelei de la intrarea cortului. Raza înaintă și veni să lumineze obrazul Juliettei, dîndu-i strălucirea flăcărilor. Atunci, Iskuhi observă că în starea bolnavei intervenise o bruscă schimbare. Fruntea îi era îmbrobonată de sudoare, ochii stăteau larg-deschiși și-și întorsese capul privind spre interiorul cortului și ascultînd. Juliette părea stăpînită de un entuziasm izvorit din adîncul ființei ei. Deocamdată însă nu putea să vorbească decît cu mare greutate, din pricină că limba îi era țeapănă și dureroasă :

— Clopote... Gabriel... Le auzi... Clopote... Sute de clopote... Nu-i așa ?

Gemetele din celălalt pat încetară brusc. Iar Juliette, pradă neliniștii, făcea eforturi să se ridice. Își încordă glasul lipsit de vlagă pentru a striga bucuroasă :

— ...Acum, lumea întreagă este franceză...

Iar cuvintele acestea conțineau un adevăr de care Juliette, cufundată cum era în oceanul de clopote al visului ei patriotic, vestind o victorie, nu știa nimic. O dată cu vărsarea sîngelui lui Stephan, o dată cu moartea unicului ei fiu pe care-l dăruise poporului armean, pentru ca lumea întreagă devenise într-adevăr din nou franceză.

DESCOMPUNERE ȘI ISPITĂ

ÎN A TREIZECI ȘI UNA ZI DE PE MUSA DAGH avu loc înmormântarea lui Stephan. Iar în a treizeci și doua se produse marea catastrofă.

Până în această zi, populația celor șapte sate nu avusese dreptul să fie nemulțumită. În timp ce, în aceeași perioadă, între Alep și Deir es Zor, în trecătorile și în luncile Eufratului, în stepele și în regiunile limitrofe ale deșertului Mesopotamiei, putrezeau cadavrele a sute de mii de armeni — aproape jumătate din numărul total al deportaților — în Vilceaua orășenească, pe pozițiile fortificate, în șopronul-spital și în păduricea contagioșilor numărul celor plecați dintre cei vii nu atinsese încă două sute și optzeci de oameni. Avînd în vedere bătăliile singeroase, subnutriția, epidemia, epuizarea, somnul neîndestulător și lipsurile de tot felul ce se făceau simțite, acest procentaj moderat de decese dovedea nu numai rezistența deosebită a acestor fii ai muntelui, ci și voința divină de a-i sprijini. Un fapt cît se poate de remarcabil era că, pretutindeni unde armenii se răsculau împotriva lui Enver și a lui Talaat, intervenea imediat o forță salvatoare care acționa cu o precizie înspăimîntătoare și înclina balanța în favoarea celor curajoși. Ce-i drept, oamenii de pe Musa Dagh, spre deosebire de răsculații din răsăritul Anatoliei, din Van și Bitlis, nu puteau conta pe intervenția armată a rușilor, care îl hăr-

țuiau tot timpul pe dușmanul de moarte al armenilor, generalul Djevded Pașa. Țara nesfârșită a Islamului, cu munții și stepele ei, îi asalta cu valuri furioase, mai necruțătoare chiar decât valurile mării. Dar marea aflată în spatele lor? Rămînea inertă, incredibil de inertă, cum fusese de la început. Nici măcar copiii nu se mai legănau în speranța că o navă de război va trece în lungul coastei siriene. Și chiar dacă împotriva oricărei rațiuni, printr-o minune cu totul neverosimilă, o asemenea navă de război ar apărea la orizont, cine mai era atît de naiv încît să creadă că marinarii de cart vor observa cîrpa aceea ridiculă care atîrna de o prăjină înfiptă pe terasa în formă de tîpsie? Iată că trecuse mai bine de o săptămînă și înotătorii plecați la Alexandretta nu se întorceau. Toată lumea era de părere că pieriseră. Numai cîțiva romantici incorigibili încercau să vadă, în această îndelungată absență, un semn favorabil.

Oricum ar fi stat lucrurile, esențial era că trăiau încă. Șapte sau opt sectoare ale sistemului de apărare deveniseră inatacabile datorită ravagiilor provocate de incendiu, iar pe celelalte Gabriel Bagradian le întărise și le modificase după un plan întocmit cu ingeniozitate. De altfel, se părea că turcilor le pierise orice poftă de a se mai arunca într-o aventură. Cîmpia Orontelui și valea celor șapte sate mișunau de noi trupe și de noi saptiehi, care-și petreceau zilele învîrtindu-se de colo pînă colo fără nici un rost. Pînă acum, comandamentul militar inamic nu inițiasc nici cea mai modestă acțiune de asediu. Poate că, avînd în vedere primejdia pe care o constituiau comitagiii, nu îndrăznea să ordone ocuparea pozițiilor menite să încercuiască muntele, sau poate că mai înainte de a trece la acțiune aștepta să sosească artileria necesară. Oamenii din tabără se obișnuiseră, într-o oarecare măsură, și cu hrana mizerabilă. De pe urma lipsei de pîine însă suferau îngrozitor. Totuși, femeile făcură diferite încercări cu alimente înlocuitoare și cu alte adausuri. Nu mai mîncau carne goală, ca la început. Porțiile de carne slabă, tare, nu mai ajungeau să umple stomacul. De

aceea tăiau carnea în bucăți mici și o fierbeau, amestecată cu usturoi și cu tot felul de pante ce aduceau cu legumele, obținând astfel o supă care avea măcar avantajul că se puteau scoate porții ceva mai mari. În ciuda acestor greutăți viața, care îl face pe om să devină inventiv, ar mai fi putut să continue cîtva timp, dacă n-ar fi intervenit marea nenorocire ce puse capăt, pe neașteptate, tuturor acestor activități.

Cine era de vină? E o întrebare care n-a putut fi niciodată lămurită pe deplin. Muhtarii răspunzători aruncau vina unul asupra celuilalt. În afară de orice îndoială era numai faptul că una dintre primele și cele mai importante decizii luate de sfatul conducătorilor se transformase, din pricina unei neglijențe criminale, într-o nenorocire pentru întregul popor. Muhtarii nu numai că nu făcură nimic pentru a stăvili „noul obicei“, dar îl tolerară cu multă îngăduință — chiar dacă acum vorbeau vrute și nevrute și nu încetau să se jînguie referindu-se mereu la pășunile secătuite cuprinse în-lăuntrul liniilor de apărare și la necesitatea de a procura nutreț turmelor. Era firesc. Noile pășuni nu se aflau prea departe de șaua nordică, erau încadrate în modul cel mai favorabil cu putință în peisajul stîncos al Musa Dagului, în așa fel încît pentru un străin erau invizibile și inaccesibile. Dar era oare îngăduit să ai încredere în păstori care se recrutau și aici, ca pretutindeni în lume, dintre bătrîni visători și băiețași necopți la minte? Aceste fapte cam adormite, care adoptaseră cite ceva din firea oilor, continuau să creadă că trăiau vremuri cît se poate de pașnice. În concluzie, muhtarii deveniră extrem de lăsători în împlinirea îndatoririlor ce le reveneau și se declarau satisfăcuți atunci cînd ciobanii apăreau în fiecare dimineață, la butucii de măcelărie, cu numărul reglementar de animale destinate tăierii (a căror greutate creștea, de altfel, în mod substanțial de cînd cu „noul obicei“). În calitatea lor de membri ai sfatului conducătorilor, muhtarii preferau să se prefacă a nu avea habar de treburile astea. Cu atît mai lipsită de cuget și mai nelegiuită a fost a doua neglijență la care au închis

ochii. Hotărîrea respectivă fusese chiar aşternută pe hîrtie şi semnată de Tër Haigasun, atît de mare era însemnătatea pe care i-o acordaseră conducătorii. Ea prevedea că turmele, fiind bunul cel mai preţios al poporului, nu trebuiau duse niciodată la păscut fără a fi însoţite de oameni înarmaţi, nici măcar pe înăşururile aflate între limitele taberei, pe cele două înălţimi rotunjite sau pe pajiştile situate în partea dinspre mare. Dar pentru a se pune în aplicare această hotărîre a sfatului conducătorilor în noile condiţii, diferite de cele dinainte, ar fi trebuit să mărturisească noul obicei, ceea ce ar fi echivalat cu interzicerea lui. Aşa se face că nu s-a luat nici o măsură de apărare. Muhtarii îşi puneau nădejdea în bunătatea lui Dumnezeu, în faptul că păşunile erau bine adăpostite, ei se bizuiau şi pe indolenţa turcilor, iar pe de altă parte nu vorbeau nici între ei şi nici cu ceilalţi conducători despre acest secret potrivit legilor şi tănuiră cu grijă. Ei îngăduiră astfel turcilor să dobîndească un succes pe cît de lesnicios pe atît de răsplătit, succes pe care aceştia îl datorau isteţilor lor cercetaşi.

Două plutoane de infanterie şi un detaşament de saptichi primiră ordinul de a executa în timpul nopţii o acţiune, anume să urce în tăcerea cea mai deplină pe Musa Dag, pînă dincolo de trecătoarea din dreptul satului Bitias. De fapt, nici n-a fost nevoie să se stăruie prea mult pe lîngă ofiţeri şi trupă să nu facă zgomot şi să fie cu ochii în patru. De data aceasta, în ciuda faptului că era o noapte fără lună, trupa înainta conform instrucţiunilor cuprinse în manualul de tactică, adică precedată de o patrulă de cercetaşi, cu avangardă, amergardă şi flancurile asigurate, chibzuind fiecare pas cu o grijă plină de teamă. Această prudenţă dictată de spaimă constituia capitalul nespus de preţios pe care Gabriel Bagradian, împreună cu grupele lui de combatanţi, îl făcuse să se adune în inimile turcilor. Cele două plutoane, folosind lanterne oarbe, se furişară pînă la locul unde dormeau atît oile cît şi oierii. Pînă în ultima clipă, mîlasimul care comanda trupa era convins că operaţia nu va decurge fără luptă.

Cu atât mai uimiți fură soldații când nu găsiră aici decît cîțiva bătrîni în cojoace albe, moșnegi care se lăsară uciși fără zgomot și fără a opune vreo rezistență. Încă înainte de ivirea zorilor, turmele fură mîinate la vale în cea mai mare grabă, de parcă prada ar fi fost în primejdie. O dată cu aceasta, poporului de pe Damlajik îi fusese tăiat nervul vital. Printre vitele furate se găseau toate oile, berbecii și micii celor șapte sate, de asemenea cea mai mare parte dintre capre și totalitatea măgarilor cu excepția celor pe care combatanții îi foloseau în acea perioadă ca animale de povară sau de călărit. Socotind totalitatea șeptelului care rămăsese în tabără, pînă la ultima bucățică de carne, și făcînd acest calcul cu generozitate, atunci — cu o economie dusă pînă la limitele ei extreme — se mai putea rezista trei sau patru zile, iar după aceea poporul era sortit în mod inevitabil foamei.

Cînd Ter Haigasun află, în primele ceasuri ale dimineții, înspăimîntătoarea veste, convocă imediat sfatul conducătorilor. Știa foarte exact ce efect psihic va avea acest eveniment asupra poporului. De la izbucnirea de mînie împotriva Juliettei Bagradian, o exasperare îndirjită, neavînd nici pricini serioase și nici un scop anumit, crescuse treptat în Vilceaua orășenească, și acum nu aștepta decît un prilej cît de cît prielnic pentru a se dezlănțui. Cît de mult ar fi vrut Ter Haigasun să poată tăinui catastrofa, sau s-o prezinte într-un fel care să înlăture vina și răspunderea ce reveneau conducătorilor taberei. Din păcate însă aceasta nu era cu putință. Aleșii poporului sosiră în baraca administrației fie în grabă mare, fie furișîndu-se, fiecare după firea și cugetul lui. Erau cu toții preocupați să ajungă în încăperea unde se ținea adunarea înainte ca oamenii să se strîngă și să alcătuiască eventual grupuri în piața altarului. Unii dintre cei de față lăsau impresia că sînt îngrijorați, alții păreau descumpăniți, iar alții făceau pe grozavii ca să-și ascundă propria lipsă de încredere.

Ca măsură de prevedere, Ter Haigasun îi convocase și pe cei doisprezece oameni făcînd parte din poliție,

care să asigure paza conducătorilor. Nuṛhan Elleon primi dispoziția să vegheze cu cea mai mare severitate la menținerea ordinii și liniștii înăuntrul taberei.

Pînă acum, conducătorii nu se întruniseră decît rareori cu toții laclaltă. În fapt, un triumvirat condusesese toate treburile, Gabriel Bagradian pe cele militare, Aram Tomazian administrația taberei, iar Ter Haigasun, în calitate de conducător suprem al poporului, hotăra în ultimă instanță asupra tuturor problemelor. Dar astăzi, în acest ceas critic, apărură toți cei ce făceau parte din sfatul conducătorilor, cu excepția lui Gabriel Bagradian, care de la înmormîntarea lui Stephan nu mai părăsise Poiana celor trei corturi. Pastorul Aram era fericit că nu era obligat să-l întilnească astăzi pe Gabriel. Acesta fusese lovit de o nenorocire fără seamăn, iar pastorul nu se socotea chiar atît de neîndurător ca numai la cîteva ceasuri după aceea să-l provoace la o discuție și să-i ceară socoteală. În afară de aceasta, situația era atît de încurcată, încît părea cu neputință de rezolvat. Tomazian se supusese dorinței insistente a nevestei sale și predase cortul împreună cu întreg inventarul administratorului Kristaphor, părăsind „Babilonul“ atît de confortabil în care locuise pînă acum, pentru a se muta cu nevastă și copil în coliba strîmtă a tatălui său. În adîncul inimii îi părea rău pentru Hovsannah, care făcuse acest schimb atît de dezavantajos. Dar în soția pastorului, cărcia îi plăcea totuși atît de mult să-și împodobească în tot felul căminul, se trezise o patimă înverșunată, un fel de nevoie bolnăvicioasă de a fi săracă, de a duce o viață aspră, în mizerie. Dar ceea ce împovăra cel mai mult conștiința lui Aram se referea la Iskuhi. Renunțase să mai exercite vreo presiune asupra fetei. Și n-o făcuse cîtuși de puțin din pricini legate de o anume toleranță morală, ci doar ținînd seama de o tristă realitate — de faptul că Iskuhi reprezenta un pericol de contaminare cu o boală cumplită, astfel că ea nu putea să se adăpostească în altă parte decît pînă acum. Conform cu instrucțiunile stabilite de comisia sanitară, nici nu i-ar fi fost îngăduit să locuiască într-o colibă din Vilceaua orășenească.

Iar Tomazian, datorită faptului că el însuși fugise din cort, își condamnase sora la o imorală existență în trei, cu Gabriel Bagradian și o bolnavă aflată pe patul de moarte. Or, prin mutarea aceasta care bătea la ochi, pastorul contribuia ca o stare de lucruri, care pînă acuma abia dacă părușe neobișnuită, să se transforme într-o realitate primejdioasă. Așadar, el însuși se făcea vinovat de înjosirea surorii sale, pentru care, în ciuda tuturor celor întimplate, nutrea totuși o adîncă afecțiune.

În afară de Bagradian, mai exista un membru al sfatului conducătorilor care deși se afla în imediata apropiere nu lua parte la această ședință deosebit de serioasă. Încă din dimineața precedentă farmacistul Krikor nu mai fusese în stare să se dea jos din pat. Mîinile și picioarele îi atîrnau ca niște butuci informi, și nu mai izbutea nici măcar să miște un deget. Bedros-hekim răsfoise deznădăjduit *Manualul de medicină pentru medicul practician*, fără să se poată lămuri din denumirile latinești ale nenunăratelor boli. De data aceasta nu mai izbuti să se consoleze ca de obicei : „Ei, și chiar dacă aș înțelege denumirea, la ce mi-ar folosi ?” Puse cartea la loc, de parcă totul ar fi fost în ordine. Trăsăturile lui înéruntate nu dezvăluiră pacientului nici urmă din descurajarea care-l cuprinsese din pricina neputinței sale, și prin însuși acest fapt dovedea că este un medic bun. Pe urmă prescrie căldură și liniște, iar în ceea ce privește medicamentele lăsă în seama farmacistului să și le aleagă pe cele potrivite din propriile sale preparate de spițerie. Lui Krikor însă nu-i mai puteau ajuta nici medicamentele și nici căldura. Singurul lucru pe care-l dorea cu toată ființa lui era liniștea, o liniște fără dureri. Dar de vreme ce locuința lui era totodată și sală de ședințe nu-i era dat să se bucure de liniște. Ridicase între patul său de suferință și problemele lumii exterioare un măreț perete despărțitor. Nădăjduise că va fi singur, ferit de zgomot, în spatele acestui zid amenajat din cărți. Dar încă o dată se dovedi că nici o fortificație spirituală — de poezie, de înțelepciune sau de știință — nu poate fi îndeajuns de impenetrabilă pentru a opri zgomotul vulgar al politicii. Astăzi, zgomotul

acesta avea chiar de la început un caracter care te înspăimînta. Îndeosebi muhtarii nu mai încetau. Fiecare dintre ei încerca să-și înecă propria greșeală răstindu-se la ceilalți și înverșunându-se împotriva lor. Pînă la urmă, Ter Haigasun se ridică și păși în mijlocul încăperii, poruncind ca toată lumea să se așeze. Cu greu izbutea să-și stăpînească glasul :

— Dacă în rîndurile unei trupe aflate în război, începui, se petrece o crimă ca aceasta, atunci vinovații sînt împușcați fără milă. Noi însă nu sîntem un batalion oarecare, ci sîntem un întreg popor vrednic de milă. Și nu sîntem în război cu un dușman egal nouă, ci trebuie să ne apărăm împotriva exterminării de către o forță armată de o sută de mii de ori superioară nouă. Măsurați acum crima pe care ați săvîrșit-o prin neglijență și prin minciună ! Nu numai că ar trebui să ordon împușcarea voastră, muhtari nemernici, dar ar trebui să ucid în parte fiecare mădular al trupurilor voastre. Și, vi-o jur, aș face-o bucuros și fără să mă tem de pedeapsa lui Dumnezeu, dacă aceasta ne-ar fi cîtuși de puțin de folos. Din păcate sînt silit să păstrez aparența unității noastre, pentru a salva autoritatea conducerii. Sînt silit să vă păstrez în funcțiile voastre, muhtari ticăloși și pe de-a-ntregul lipsiți de simțul datoriei, căci orice schimbare ar putea să primejduiască ordinea stabilită. Sînt silit să iau greșeala și asupra mea și să apăr conducerea taberei împotriva dreptei minii a poporului cu ajutorul unor argumente putrede și a unor pretexte josnice. Ceea ce n-au izbutit valiul, caimacumul, bimbașii și jûsbașii, voi, conducători care răspundeți de soarta poporului, ați izbutit de minune : *S-a isprăvit cu noi !*

Primarii satelor lăsară ochii în pămînt, zdrobiți. Numai unul dintre ei nu se lăsa chiar atît de lesne umilit, și anume Thomas Kebussian cel putred de bogat. Este știut că soții aflați sub papuc, care acasă n-au voie să deschidă gura, cînd se află între bărbați își scot paguba. Kebussian începu să privească mai sașiu ca oricînd și să-și clatine capul. Apoi, vorbind pe un ton batjocoritor, spuse că oamenilor fericiți, care habar n-au ce

înseamnă să crești vite și să conduci o gospodărie, le vine foarte ușor să vorbească și să facă pe grozavii. El, Thomas Kebussian pe care-l cunoaște toată lumea, n-a dat niciodată dovadă de lipsă de răspundere. Fiecare știe că el se sacrifică pentru binele obștesc, zi și noapte, de mulți, foarte mulți ani, din clipa cînd a început să care în spinare crucea nespus de grea a gospodăririi satului. O hotărîre luată de conducere pe de o parte, și ducerea ei la îndeplinire pe de altă parte, sînt două lucruri diferite. Dacă el, Kebussian, n-ar fi încuviințat în mod tacit să se găsească noi locuri de pășunat, atunci oile s-ar fi stins încă de acum paisprezece zile și nici un om n-ar mai fi fost nevoit să rabde de foame pentru motivul foarte simplu că toată lumea ar fi fost de mult moartă prin înfometare. Iar faptul că noile locuri de pășunat nu erau apărate de detașamente înarmate, asta nu-l privește nici cît negru sub unghie, căci n-are căderea și răspunderea să se îngrijească de treburile privind apărarea. De altfel, este o greșeală să se spună despre el că a îngăduit cutare sau cutare lucru, deoarece nici n-a știut în amănunțime ce se întîmplă. Și Thomas Kebussian își încheie cuvîntarea cu următorul raționament, plin de orgoliu dar lipsit de logică :

— În definitiv, ce vreți de la mine ? Jumătate din turme erau proprietatea mea și munca mea. Puteți tăgădui asta ? Voi ați pierdut foarte puțin, eu însă am pierdut totul.

Neobrăzată făloșie a muhtarului din Yoghonoluk dădu curaj celorlalți primari, care nu voiau să se lase mai prejos de Kebussian. Cel din Azir, pentru a dovedi că Ter Haigasun este nerecunoscător, îi trînti în față acestuia, din senin, că el, muhtarul din Azir, a donat bisericii din Yoghonoluk o sută de piaștri, anul trecut, cu prilejul nașterii celui de-al doisprezecelea nepot al său ; oare această faptă pioasă fusese uitată ?

În felul acesta muhtarilor le veni apa la moară. Începură să trîncănească de-a valma, întrecîndu-se în lăudăroșenie. Fiecare se referea la sacrificii, donații și fapte pioase pe care le săvîrșise cîndva, într-o vreme de

mult apasă. Cifre reprezentînd sumele date pentru pomeni, numărul meselor împărțite săracilor, caprele și oile dăruite, sumele folosite la plata bedelului pentru consătenii lipsiți de mijloace — toate aceste dovezi de atitudine creștinească față de semenii zburau prin aer, dintr-o parte într-alta, rostite cu voce înecată în lacrimi. Această fugă de amara realitate era de o șiretărie atît de naivă încît stîrnea ilaritate, iar Bedros-hekim, cunoscător al sufletului omenesc, își dădu seama de toată situația și izbucni într-un hohot de rîs.

Ochii lui Ter Haigasun îi căutară pe ai lui Aram Tomazian, pentru a-i cere acestuia să-și spună cuvîntul. Dar pastorul nu se prea simțea la largul lui. Deși prin funcția lui nu avea o legătură nemijlocită cu turmele, totuși, în calitate de administrator-șef al activității dinlăuntrul taberei, era de la sine înțeles că răspundea de tot ce avea vreo legătură cu hrana oamenilor. Obrazul îngust al pastorului era peste măsură de palid. Degetele lui lungi și slabe se jucau stăruiitor cu bărbuța neagră care acum părea că-l irită. În clipa aceasta un antagonism mut vibra între vicarul gregorian și pastorul protestant, o rivalitate care altfel nu se manifestase niciodată fățiș.

Aram Tomaziân se ridică :

— După părerea mea, ar fi mai bine să nu se mai vorbească de vinovați. Căci cui i-ar fi de folos acest lucru ? Ceea ce s-a întîmplat, s-a întîmplat ! Chiar Ter Haigasun a spus-o : trebuie să arătăm că sîntem uniți. Așa că să nu mai privim înapoi, ci înainte și să ne punem mintea la contribuție în ce fel să înlocuim ceea ce am pierdut.

Era, ce-i drept, un punct de vedere logic, dar cam nesigur. Ter Haigasun îl zdrobi bătînd cu pumnul în masă :

— Nu există nici un mijloc de înlocuire !

Dar iată că de undeva din fundul sălii, dintr-un loc ascuns, se ivi un aliat neprevăzut al muhtarilor. Hrand Oskanian, care înainte vreme se bărbiera zilnic pentru Juliette — ceea ce, avînd în vedere lipsa săpunului, constituia un act de eroism discret, dar de netăgăduit —

avea acum o înfățișare dintre cele mai neîngrijite. Barba i se încâlcea pînă pe sub nări. Părul țepos și zbirlit, care nu mai știa ce e un pieptene, năpăclise fruntea îngustă. Pieptul de găină, ascuțit și scos în afară, și brațele lungi care visleau undeva jos, departe, îi dădeau într-adevăr negriciosului învățător o înfățișare de maimuță exaltată. Poate că taciturnul era realmente obsedat de convingerea lui, sau poate că nu făcea altceva decît să apuce cu amîndouă mîinile ocazia de a se răzbuna pe Juliette, pe Gabriel, pe Ter Haigasun și pe toți cei care-i erau în vreun fel superiori — fapt este că sunetele care izbucneau din gura lui ca niște explozii vehemente repetau același vechi refren :

— Așadar, nici acum nu vreți să vedeți adevărul ? De șapte zile îl predic pe toate drumurile, îl strig în gura mare, din toată puterea plămînilor mei, ca să vă conving. Iată, în sfîrșit, dovada ! Și mai căutați a cui e vina ? Și Ter Haigasun vrea să-i impuște pentru această vină pe frații noștri ? Îi pun aici, deschis, întrebarea, ce motiv are să abată atenția sfatului conducătorilor de la adevăr ? De ce tăgăduiește mereu și mereu că am fost trădați ? Pe cine vrea să ocrotească în felul acesta ? Dacă n-am fi fost trădați, ar fi aflat turcii vreo dată despre noile locuri de pășunat ? Niciodată, niciodată ! Imașurile astea sînt cu totul izolate, ascunse printre stînci. Un străin de partea locului nu putea să le descopere nici în ruptul capului. Dar Gonzague Maris și-a virit nasul adîlmecînd peste tot. Iar asta nu-i decît începutul. Data următoare, turcii vor răsări drept în mijlocul taberei. Grecul îi va conduce pe cărarea abruptă, prin regiunea stîncoasă lipsită de apărare, pe care a studiat-o în amănunțime, pînă aici sus, pe munte.

Muhtarii nu așteptară să li se spună de două ori asemenea poveste. Eră o interpretare cu totul nouă a evenimentelor, cu ajutorul căreia își redobîndeau întreaga demnitate, deși nu crezuseră nici o clipă în această versiune. Thomas Kebussian începu să plutească în jurul noii teme, cu o deosebită grijă. Nu-l cunoscuse mai îndeaproape pe tînărul acela — spuse el făcînd o introducere diplomatică — dar faptul că fusese primit

de către familia Bagradian i se păruse o chezășie că era vorba de o persoană onorabilă. Dar, după cele întâmplate, era evident că trebuia să fie de acord cu învățătorul Oskanian, cum că Maris era, se vede treaba, un trădător sau poate chiar un agent informator plătit de turci. Altfel, nenorocirea nu poate fi nicidecum explicată. Corul muhtarilor interveni innăbușit. Șapte bărbați pot produce o rumoare apreciabilă chiar și într-o încăpere mai mare decît cea a barăcii administrației. Vocea hîrîită a lui Hrand Oskanian răscolea mereu amestecul de glasuri care fierbea în acest cazan. Cine este obsedat de o idee fixă are și puterea de a o transmite altora, ba chiar unor adunări mai mari. În asta stă principala forță a propagandiștilor politici, care nu posedă altceva decît o frazeologie limitată și o diabolică putere de convingere în glas. Iar muhtarii și alți cîțiva se lăsă cu bunăvoință furați de tensiunea generală, de puterea de convingere a lui Oskanian, ceea ce, de altfel, corespundea intereselor lor. Învățătorul Hapteh Șatakhan depunea eforturi susținute pentru a-și face auzit glasul. Spumega de furie împotriva vechiului său adversar, pe care de peste opt ani era silit să-l rabde alături de el :

— Oskanian, strigă el, te cunesc eu ! Ești un farsor și un panglicar ! Asta ai fost întotdeauna, în fiecare ceas al vieții tale de mincinos și prefăcut. N-ai alt scop decît să scuipi și să arunci cu noroi în oameni nevinovați. Îl scuipi pe Gonzague Maris pentru că e un om educat și cult, aproape un francez, iar nu ca tine și ca mine, născut într-un sat murdar și condamnat să-și trăiască toată viața aici. În ce mă privește, grație bunăvoinței fratelui lui Gabriel Bagradian am putut măcar să studiez cîtva timp în Elveția, pe cînd tu n-ai fost vrednic de asemenea cînte și n-ai izbutit să ajungi mai departe decît pînă la Maraș. Nu voi îngădui ca limbile ascuțite ale unor neciopliți să trîncănească vrute și nevrute pe seama familiei Bagradian, căreia îi datorăm cu toții atît de mult. Și acum, ascultă aici, Oskanian : tu îți verși veninul nu numai împotriva grecului, ci și a doamnei Juliette, pentru că te-a găsit ridicul

în atitudinea ta de măreție taciturnă, un pitic și un măscărici, cu poeziile și cu caligrafia ta cu tot...

Era o nedreptate. Oskanian nu-și înălțase niciodată dorințele pînă la Juliette. Admirația pentru superioritatea ei plină de strălucire dusesse în mod firesc la o resemnare umilă și acesta fusese simțămîntul cel mai sacru pînă la care se ridicase existența lui mîndră și nesatisfăcută, în lupta împotriva propriei sale firi. Și în acest sentiment curat, de trubadur și adorator de madone, fusese rănit mortal, cu o perfidie de-a dreptul sistematică. De aceea, glasul lui nu mai era scrișnit acum, ci replica lui veni întunecată și demnă :

— N-am nevoie de considerația franțuzoaicei tale. Poate că mai degrabă are ea nevoie de a mea. Fiindcă am văzut cu propriii noștri ochi ce fel de oameni sînt aceștia, Dumnezeuule... Și, cu cel mai demagogic glas, piticul negricios se adresează muhtarilor :

— Le binecuvîntez pe mamele noastre, pe soțiile și fiicele noastre, înaintea cărora o asemenea europeană încrezută ar trebui să cadă în genunchi. Această replică teatrală bine ținută avu succes. Drept urmare Hrand Oskanian se aruncă acum cu toată vigoarea asupra adversarului său : În ce te privește, Șatakhian, nătărăule, sînt în măsură să-ți aduc la cunoștință că ai fost de o sută de ori mai ridicul cu acel „accent“ al tău, cu acele „causerie“ și „conversation“ ale tale, cu toate maimuțările...

Și începu să imite cu măiestrie franceza lui Șatakhian, de care acesta era atît de mîndru — dar fără a pronunța fraze coerente, ci numai vocale spuse pe nas și consoane care aduceau cu niște pocnete de bici. O dată cu aceasta consfătuirea, care trebuia să dezbată problema pieirii inevitabile prin foamete, degenerase într-o comedie grotescă dintre cele mai respingătoare. Și mărturie pentru faptul că omenirea păstrează în felul de a se manifesta un rest de copilărie cu neputință de stîrpit este că o parte din adunare se strîmba de rîs în fața performanțelor de imitator ale lui Oskanian. Ter Haigasun, care deschisese adunarea de astăzi cu impetuozitatea unei sărituri de panteră, nu interveni de loc,

oricît ar fi fost de necrezut. Se mulțumea să asiste, șezînd tăcut pe locul lui, dar părea că prin această atitudine urmărește un anumit scop, în vederea căruia își adună gîndurile și-și pregătește forțele. Sau poate că era doar un fel de dezgust în care se împleteau oboșala și indiferența — toate izvorîte din conștiința faptului că nu mai exista salvare.

Bedros-hekim se ridică sprijinindu-se în bastonul lui și începu să-l dojenească :

— Credeam că Ter Haigasun ne-a convocat aici ca să ne sfătuim în legătură cu nenorocirea ce s-a abătut asupra noastră. Dar n-am cituși de puțin chef să asist la comediile tale, Oskanian. Am mai multă treabă decît voi, învățătorii, care de multă vreme chiuliți pur și simplu de la școală, din cîte mi-am putut da seama. Iar copiii pe care îi aveți în grijă vă urmează pilda. În ce te privește, Oskanian, îți găsește circumstanțe atenuante în calitatea mea de medic, pentru că ești un biet dezzechilibrat mintal. Tînărul de care e vorba a venit la noi în luna martie. Avea o scrisoare de recomandatie către farmacist. Pe vremea aceea, nici măcar valiul de Alep nu știa încă nimic despre deportări. Sau nu cumva crezi că încă de atunci grecul a venit la noi cu intenția de a acționa ca spion al turcilor și a le dezvălui noile locuri de pășunat de pe Musa Dagħ ? Din discuția purtată aici se vede ce fel de învățătorii cu judecată logică formează seminarul pedagogic din Maraș !

Hrand Oskanian, o speranță în materie de politică, după cum se vădea astăzi, știa foarte bine că o greșeală de logică nu putea aduce prejudicii cauzei sale. Gîndirea rațională cere eforturi și nimeni nu este dispus să facă eforturi. Dar dacă izbutești să arunci oprobriul asupra adversarului, acest lucru trezește într-o adunare sentimente de bucurie răutăcioasă, iar asemenea sentimente sînt singurele care contează :

— Se prea poate, replică el tăios, că acum vreo cincizeci sau șaiszeci de ani ai studiat medicina, dar cine poate s-o mai dovedească astăzi ? Cîteodată scoți din cartea ta veche niscaiva boli, așa cum scamatorii de bilci

scot panglici pe nas. În privința asta, poți să dai mîna cu farmacistul. Și el și-a bătut joc de noi, ani de-a rîndul, cu biblioteca lui. Pun rămășag cu voi pe orice vreți că jumătate din cărțile lui nu-s făcute decît din hîrtie goală, frumos legată. Dar în ce privește viața, voi, bătrînii, nu aveți nici cea mai mică idee, căci altfel ați ști că guvernul a trimis încă de la începutul războiului spioni în districtele locuite de armeni, și anume creștini ca treaba asta să nu bată la ochi... Apoi, Oskanian își jucă față de muhtari ultima carte tare :

— Toate acestea se trag din faptul că domnii aceștia vîrstnici au încheiat peste capul nostru o alianță cu familia Bagradian, care cu banii obținuți din afaceri cămătărești trimite în Europa indivizi de felul lui Șatakhan al nostru. Oare nu aceste familii bogate sînt cauza tuturor nenorocirilor ? Acești levantini nici măcar nu sînt de-ai noștri ! Din pricina afacerilor lor necurate este condamnat la pieire poporul armean !

Vorbind astfel, Oskanian atinsese o coardă sensibilă a acestor suflete de țărani. Thomas Kebussian, în care se treziseră amintiri îndepărtate, își miși ochii sașii cu un aer de aprobare :

— Încă de pe vremea lui Avetis cel bătrîn erau așa. Avea întotdeauna afaceri la Alep, Stambul, în Europa. La noi nu răbda să stea mai mult de două luni pe an. Eu, dimpotrivă, nu m-am mișcat niciodată de-aici. Credeți că eu n-aș fi putut face la fel ? Nevastă-mea m-a chinuit destul s-o duc la...

Uitate, ba chiar disprețuite erau dintr-o dată faptele ctitorului de biserici și întemeietorului de școli, a cărui dragoste pentru locurile natale adusese bunăstare și fericire în valca Yoghonolukului încă mulți ani după ce el nu mai era printre cei vii.

Dar în clipa aceea se iscă o mișcare în spatele mormanului de cărți. În deschizătura îngustă a acestei fortărețe, se răsucea gemînd o siluetă într-o cămașă lungă albă. Krikor din Yoghonoluk, celibatarul, își îmbrăcase încă de ieri cămașa de mort. Deoarece nu voia ca Nunik sau groparii să-i pună straiul cu care avea să se înfățișeze la Judecata-de-apoi, își făcuse singur acest ultim

serviciu, în ciuda eforturilor dureroase cerute de asemenea treabă, căci știa că nu va mai apuca ziua cuceririi Damlajikului de către turci. Obrajii lui galbeni erau alit de supti că s-ar fi putut viri în scobiturile lor câte o monedă de cinci piaștri. Umerii îi erau ridicați pînă la urechi, brațele și picioarele i se umflaseră căpătînd înfățișarea unor butuci pe care nu se mai cunoștea unde fuseseră articulațiile. După ce își găsi, în sfîrșit, un reazim solid între pereții de cărți, încercă să dea vocii sale obișnuitul ton sec, de indiferență, al înțeleptului. Dar nu mai izbuti. Cuvintele sale răsunară tremurătoare și întretăiate :

— Acest învățător de colo... m-am muncit cu el și iar m-am muncit... Ani în șir... I-am virit în vine singele savanților și al poeților... Credeam, deoarece era înzestrat, că poate deveni un om-înger, într-o bună zi... Dar, eroare... Cine nu este nu poate deveni vreodată... „Nu se gîndește totdeauna numai la gunoi“, așa îmi spuneam... Dar acest învățător este mult, mult mai josnic decît sârmanii care se gîndesc numai la gunoi... Am terminat cu el... Dar oaspetele meu... pînă acum am tăcut asupra acestui lucru... Maris mi-a promis solemn... să facă totul pentru noi la Beirut... pe lingă consuli...

Din pricina slăbiciunii, Krikor nu putu să mai continue. Oskanian profită pentru a interveni :

— Și de unde avea pașaportul și celelalte acte?... Credeți în vorbe goale și nu credeți în fapte limpezi ca lumina zilei...

Pe fețele muhtarilor trecu o lumină. Într-adevăr, de unde avea pașaportul ?

Pastorul Aram sări în sus :

— Ajunge, Oskanian ! E o prostie fără seamăn ! A trecut un ceas și nimeni n-a scos măcar o singură vorbă înțeleaptă. Iar peste trei zile nu vom avea nimic de mîncare...

Oacheșul institutor se lăsă tîrît de propria lui răutate, fără să mai țină seama de nimic. S-ar fi spus că în aceste clipe voia să-și reverse toată ura, jignirile și mînia pe care le strînsese în el o viață întreagă. Îi veni

în minte o bîrîcală despre care chiar și cele mai înrăite cumetre nu îndrăzneau să vorbească decît în șoaptă :

— Aha, iată-l și pe domnul pastor ! Nici el n-are încotro, de cînd s-a încuserit cu Bagradian prin sora lui !

Aram voi să se arunce asupra lui Oskanian, dar brațe viguroase îl traseră înapoi. Bătrînul Tomazian, stacojiu la față, scoase un urlet și-și ridică bastonul ca să lovească. Dar Ter Haigasun fu mai sprinten decît cei doi Tomazian. Îl apucă pe învățător de cămașa fără guler :

— Ți-am lăsat destul timp, Oskanian, ca să dovedești ceea ce trebuia dovedit. Acum ne-am dat cu toții seama de unde vine toată duhoarea și cine picură în suflete otrava pe care o simt de foarte multă vreme. Poporul te-a ales printre conducători pentru că ești învățător la școală. Dar eu te înapoiez poporului și-l voi lămuri cine ești. Și acum, deschide-ți bine urechile ! Te exclud pentru totdeauna de la consfăturile noastre !

Hrand Oskanian începu să strige că refuză să ia cunoștință de hotărîrea preotului, deoarece el însuși a venit aici cu intenția de a se retrage din această societate de palavragii și babalici, pe care miine, dacă nu chiar astăzi, poporul îi va izgoni după cum merită. Dar în ciuda debitului său verbal de-a dreptul turbat, taci-turnul de altădată nu izbuti să ajungă pînă la capăt cu cuvîntarea lui, căci în cîteva clipe Ter Haigasun îl azvirli afară cu o bine țintită lovitură de picior în spate și închise ușa în urma lui. În încăpere rămase o tăcere stîngheritoare. Muhtarii clipeau din ochi unul către altul. În procedeul dictatorial al șefului suprem se ascundea o primejdie care data următoare ar putea să lovească pe un altul. Un ales nu putea fi destituit decît de adunarea întregului popor, iar nu de către unul dintre conducători fie el chiar cel mai înalt în grad. Și, în timp ce spectrul foametei se apropia de Vîlceaia orășenească în chip necruțător, cu pași gigantiți, clipă cu clipă, Thomas Kebussian își drese glasul, își clătina elelia și luă cuvîntul pentru a ridica o obiecție, ca să zicem așa, de natură juridică, protestînd împotriva tratamentului aplicat unui membru ales al sfatului conducătorilor. E drept, spuse el, că Ter Haigasun poate

decide în ultimă instanță, dar numai atunci cînd în fața adunării se pune problema adoptării sau respingerii unei propuneri. Așadar, pentru prima oară opoziția începea să se manifeste fățiș. În afară de muhtari, ea intrunea și cîțiva învățători mai tineri și pe preotul unuia dintre sate, care manifestase oarecare ostilitate față de Ter Haigasun. Cei doi Tomazian, asudați de minie și de rușine, continuau să șadă pe locurile lor neștiind ce să facă. Iar toți ceilalți, în frunte cu Ter Haigasun deveniseră cu toții fără să vrea și fără să știe partizani ai fracțiunii reprezentate de Bagradian, care nu se afla de față, dar printr-o întimplare absurdă ajunsese punctul central al dezbaterii în locul marii catastrofe. Cînd Ter Haigasun întrerupsese fără cruțare toate încercările de a se discuta în continuare, pentru a ataca în sfîrșit problema principală, era prea tîrziu. Rumoarea alarmantă care răzbătea de afară, din piața altarului, cerea intervenția grabnică a conducerii taberei.

Hrand Oskanian nu era decît o făptură slabă. Într-o comunitate din Occident ar fi fost calificat drept ceea ce în mod obișnuit se înțelege prin termenul „intelectual“, adică un om cu oarecare învățătură, care nu-și asigură existența muncind cu brațele și posedă un suflet bîntuit de ezitări, incapabil să-și găsească locul său în lupta forțelor brutale și, respins pretutindeni, se mistuie avid de putere și de onoruri. Prin urmare, în alte împrejurări, cazul Oskanian ar fi fost un caz cu totul inofensiv, în ciuda elementelor sale care stîrneau hazul. Dar aici, pe Damlaĵik, constituia un motiv de îngrijorare. Hrand Oskanian era un om complet singur. Și totuși, era legat de o anumită lume, de altminteri o lume obscură și necunoscută, care astăzi trebuia pentru prima oară să-și semnaleze într-o oarecare măsură prezența. S-ar putea spune că fusese numit de către conducerea taberei în funcția de comisar cu scopul de a supraveghea această lume. Iar în acest rol ce-i fusese atribuit, dăduse greș tocmai în calitate de „intelectual“. Iar eșecul lui nu era legat doar de cazul Sarkis Kilikian. Rusul, deși

principele neincoronat al dezertorilor, era un om tăcut și singuratic. Chiar dacă se găsea mereu în centrul unui eveniment oarecare, el personal era totuși pasiv ca o coloană reprezentind un sfint de piatră, și indiferent ca un oaspete sosit de pe altă lume. I se potrivea expresia plastică și oarecum tristă „părăsit de Dumnezeu și de oameni“. Dar în afară de Kilikian, în aceste treizeci și două de zile se strinseseră la bastionul sudic mai mult de optzeci de dezertori și, după cum se știe, date fiind împrejurările, expresia „dezertori“ era menită să camufleze în multe cazuri o proveniență mult mai puțin onorabilă. Din pricina faptului că numărul lor se mărea mereu, se născuseră chiar unele divergențe între Ter Haigasun și Gabriel Bagradian. Acesta din urmă susținea că este lipsit de sens să se renunțe la un efectiv de luptă format din oameni tineri și cu instruire militară, în timp ce preotul punea sub semnul îndoielii nu numai utilitatea multora dintre acești indivizi, dar însăși originea lor autentic armeană. „Chiar dacă între ei s-ar afla și câțiva tilhari, îl liniștise Gabriel pe preot, în luptă sînt într-adevăr formidabili.“ Vorbind astfel, se gîndea la experiența incununată de succes pe care o făcuse cu câțiva dezertori repartizați în brigada lui volantă. E în afară de orice îndoială că ar fi fost de datoria lui Bagradian să-și mute sediul pentru cîtăva vreme în mijlocul acestui detașament, spre a impune o disciplină mai severă printre indivizi atît de greu de stăpînit. Dar el rămase, ca și mai înainte, printre grupele de elită la care ținea mult. Numai după moartea lui Stephan nu mai fu văzut nici la poziția nord. Cu cîteva zile în urmă, omul acela incapabil, originar din Kheder Beg, fusese transportat în păduricea contagioșilor, cuprins fiind de febră mare. De atunci, Hrand Oskanian era unicul reprezentant al disciplinei la fortificațiile sudice. Îl imita pe Bagradian, dormind în mijlocul dezertorilor și încercînd să ducă întocmai viața lor. Dar acesta nu era un lucru cîtusi de puțin ușor. Piticul cel pirpiriu trăia într-o încordare continuă și era silit să se adapteze moravurilor și să se bată pe burtă cu acești indivizi unși cu toate alifiile. Zi de zi trebuia să joace rolul

unuia trecut prin ciur și prin dirmon și să ducă în permanență o viață care impunea trupului și sufletului său un efort ce-i depășea puterile. Pe lângă jignirea adusă de Juliette Bagradian, viața printre asemenea oameni era cauza principală a ciudatei evoluții prin care trecea scundul institutor, evoluție pentru care stătea mărturie atitudinea lui „revoluționară” în fața sfatului conducătorilor. Era de altfel foarte mîndru de scandalul provocat și se califica el însuși prin termenul „revoluționar”.

Sectorul sudic, retras, izolat, era situat în punctul cel mai îndepărtat de piața altarului — am putea spune că se afla la afeliul orbitei imaginare a fortificațiilor față de centru, reprezentat de Vilceaua orășenească — era în același timp cel mai îndepărtat de conducere și de disciplină. Poporul manifesta față de acest sector o repulsie vădită. De pildă, în timp ce între poziția nord și Vilceaua orășenească se desfășura în permanență o circulație activă, pînă la stîncile bastionului sudic nu se aventura decît rareori cîte un curios. Această situație nu-și găsea o explicație îndestulătoare nici prin faptul că pînă acolo era un drum destul de lung și nici prin aceea că dezertorii nu aveau familii de care să se simtă legați. Din cînd în cînd Bagradian trimitea acolo cîte o inspecție care însă nu semnală niciodată ceva deosebit în acest sector, spre marea mulțumire a comandantului. Era limpede : dezertorii nu puteau decît să fie recunoscători că au fost admiși în comunitatea populației celor șapte sate și că primesc regulat hrană, în loc de a duce mai departe o viață de cîine. În ce măsură erau cu adevărat atașați de această comunitate și dacă erau într-adevăr animați de un spirit de sacrificiu pentru ea, aceasta n-o știa nimeni, și nimeni nu era preocupat s-o afle. Bastionul sudic era o lume închisă. Oamenii din efectivul de-aici duceau o viață în care nu se amesteca nimeni. În schimbul hranei regulate, ei preluaseră apărarea sectorului și asta era tot. Și conform acestei înțelegeri tacite, dezertorii, la rîndul lor, nu se sinchisiseră pînă acum cîtuși de puțin de Vilceaua orășenească, de piața altarului, de sfatul conducătorilor și nu se arătau

decît arareori în locurile unde se desfășura viața în comun. Astăzi, în dimineața teribilei catastrofe, era poate pentru prima oară că veneau în tabără în cîteva grupuri mai numeroase. Dar în mintea lor, această apariție nu era de loc legată de un scop anume, fie el cît de neînsemnat. Mirosiseră că „plutește ceva în aer” și asta-i minase încoace cu dorința din totdeauna a acestor făpturi pentru tot ce este dezordine și descompunere, pentru tot ce este neant și totodată nou.

Oamenii se mai adunaseră și altă dată în piața altarului, cu care prilej se discutasese cu aprindere cîte un eveniment din viața de zi cu zi a taberei. De cele mai multe ori, asta se întîmpla vineri, cînd Ter Haigasun judeca pricinile, iar părțile, asistate de tot felul de gură-cască, continuau să se certe afară, în uliță. Dar de data aceasta, lucrurile aveau o înfățișare foarte diferită de adunările de pînă atunci, chiar de cele mai importante. E adevărat că și acum domina tot elementul feminin, totuși, cu toată ora matinală, se aflau aici și mulți combatanți din prima linie care, la aflarea înspăimîntătoarei vești porniseră degrabă spre Vilceaua orășenească. Un nou grup se adăugase acum mulțimii, anume ceata de schilozi a bocitoarei Nunik care, fără să-l mai întrebe în această privință pe Ter Haigasun, făcuse uz de dreptul de a rămîne în tabără și-și stabilise sălașul în apropierea noului cimitir. În Vilceaua orășenească, oamenii nu găseau decît cuvinte de ocară cînd venea vorba de acest spor nedorit al gurilor de hrănit. Dar asta nu ajuta la nimic. Unicul mijloc de a scăpa de adunătura asta ar fi fost să fie ucisă. Acum, ceata de cerșetori își amesteca în ansamblul tabloului nuanțele ei cenușii. De asemenea, nu lipseau nici copiii de școală, care de la ultima bătălie scăpaseră de orice supraveghere, pirpirii ca vrăbiile și sălbatici ca lupii, și care acum se manifestau într-un grup învăluit de o larmă stridentă ca de un nor.

În dezordinea pricinuită de spaima generală, tonul nu era dat de pătura cea mai jos a poporului, cum s-ar fi putut crede, nici de bieții țărani, nici de argați și nici de calfele meșteșugarilor, ci de o anumită pă-

tură mijlocie, care poate fi desemnată mai curînd sub numele de „micii proprietari“. Aceştia se comportau ca nişte smintiţi, îşi aruncau căciulile la pămînt, îşi smulgeau părul, făceau gesturi dezordonate şi executau adevărate dansuri ale deznădejdiei. Dar deznădejdea lor nu se referea atîta la foametea ce va veni, cît la pierderea imaginară suferită. Tipau că fuseseră jefuiţi de proprietatea lor, de ultimul lor bun. Cine s-ar fi încumetat să creadă văicărelile lor ar fi avut impresia că turcii luaseră ca pradă sute de mii de oi. Fiecare dintre aceşti mici proprietari îşi evalua partea lui de pagubă în cifre fantastice. Că turmele furate erau de multă vreme proprietate comună şi prin urmare nici un proprietar ca atare nu pierduse nimic, de asemenea că marea bogăţie de turme ale celor şapte sate scăzuse încetul cu încetul pînă la proporţiile unor resturi modeste, că la urma urmei toate văicărelile astea erau pe de-a-ntregul inutile şi pur şi simplu nebuneşti — de toate acestea nu-şi dădeau seama sau nu voiau să-şi dea seama. În gesturile şi tinguirile lor pline de jale se manifesta o împletire bolnăvicioasă de teamă, înfumurare şi manie. Era un fenomen de descompunere analog cu mania trădării de care suferea Oskanian. Iraţionalul punca stăpînire pe suflete cu mijloace tot mai perfide.

Poporul din păturile mai de jos, năucit de lovitura primită, păstră la început o tăcere greoaie. Prin întrebări din care răzbătea teama, încercă să cunoască părerea celor aleşi să-î conducă. Abia după aceea, micii proprietari transmisă şi mulţimii agitaţia lor. Împotriva acestora trebuiră să ducă muhtarii lupta. Ter Haigasun îi trimisese înainte ca să scoată ei castanele din foc. Ca organe executive ale sfatului conducătorilor era de datoria lor de a păstra legătura cu poporul. Dar nu apucară să scoată nici măcar o vorbă. Înghesuiţi între grupurile compacte, fiecare în parte era îmbrîncit încolo şi înoace peste toată întinderea pieţei. Toate încercările lor de justificare se pierdeau în strigătele minioase :

— Voi sinteţi de vină, numai voi !

O minciună de circumstanță poate că ar fi ușurat situația pe moment. Ar fi putut, de pildă, lăsa să se creadă că, în ciuda nenorocirii, mai există rezerve suficiente de hrană adăpostite într-un loc tainic, și în felul acesta le-ar fi redat oamenilor vechea stare de spirit caracterizată printr-o nepăsare plină de voce bună; căci pentru oamenii de pe Musa Dag, câteva zile însemnau o perioadă incalculabilă. Dar nici unuia dintre primari nu-i veni gândul salvator de a flutura prin fața ochilor mulțimii o perspectivă nebănuită, pentru a o liniști măcar în acest ceas greu. În schimb, Thomas Kebussian, de obicei un om cumpănit, acum își pierde și el capul și, sub influența învățătorului Oskanian, recurge la mijlocul cel mai respingător și mai primejdios pentru a îndrepta furia mulțimii către un alt obiectiv. El azvîrli printre grupurile de oameni cuvîntul zilei: trădarea! În vremurile bune, poporul posedă un pronunțat spirit de discernămint și un scepticism sănătos în ceea ce privește încrederea lui în oameni și în vorbele lor. Învățătorul Oskanian nu fusese niciodată luat prea în serios de către consătenii lui. Acum însă muhtarii îl ajutară să obțină un adevărat succes. Fiindcă aceeași mulțime care, în vremurile obișnuite, vădește un scepticism demascator față de cuvintele mari, devine victima lor în clipe de restriște. Și atunci, termenii vagi, nebuloși sînt cei care produc cel mai mare efect. Cuvîntul „trădare“ era tocmai un astfel de termen. Pentru foarte puțini dintre cei de față, el constituia o reprezentare limpede a unei întîmplări reale. Și cu toate acestea, dezlănțui toate instinctele dușmănoase și le dădu o anume direcție, care însă nu era cituși de puțin cea dorită de muhtarii. Conducătorii, toți notabilii și popii ăștia, spuneau oamenii, au intrat într-o conspirație cu scopul de a sacrifica poporul, și o fac numai pentru a se salva pe ei înșiși. Ei purtau vina pentru faptul că poporul se refugiase pe Musa Dag, mergînd în felul acesta fără doar și poate la picire. Pastorul Harutiun Nokhudian fusese singurul prieten adevărat al poporului. El și comunitatea lui trăiau acum, după strămutare, în Răsărit, săraci fără îndoială, dar în condiții pașnice.

Cuvintele de ocară la adresa sfatului conducătorilor deveneau din ce în ce mai dese, căzînd ca grindina. Iar haimanalele de la bastionul sudic se inghesuiau peste tot în mulțime, părănd că socotesc toată această agitație din jurul lor ca pe un lucru plin de haz, care le procura clipe de destindere, dar nu-i privea de loc. Și totuși, în grupurile unde se aflau ei, fermentii agitației acționau puternic, urcau ca bășicuțele de acid carbonic într-un lichid.

Nici încercarea de a potoli spiritele, întreprinsă acum de Aram Tomazian, nu reuși. Trista poveste cu pescuitul, care dăduse rezultate atît de sărăcăcioase, constituia o „manie“, o „idee fixă“ a pastorului. Oricare ar fi fost perspectivele acestei inițiative, pastorul dovedi o înțelegere pe de-a-ntregul greșită a situației, căci începu să expună acestei mulțimi care-și ieșise din fire, într-o amplă cuvîntare presărată cu tot felul de amănunte și de termeni tehnici, credința sa în minunile ce le-ar putea înfăptui pescuitul. Or, fiecare dintre cei de față știa ce se obținuse pînă acum din asta. Explicațiile lui Tomazian recoltară la început risete, apoi replici batjocoritoare și, cum nu voia să înceteze, nu-l mai lăsară să vorbească. Fără îndoială că de undeva trebuie să fi pornit un indemn, deoarece mulțimea împărțită în tot felul de grupuri mai mari sau mai mici se strînse laolaltă și începu să se îmbulzească spre baraca administrației. Se vedeau acum nu numai pumni încheștați și amenințători, dar pe alocuri chiar tîrnăcoape și cazmale agitîndu-se în aer. Oamenii din corpul de pază al barăcii se îngălbeniră la față și întinseră în față puștile, de țevile cărora fixaseră baionetele capturate de la turci.

În interiorul barăcii nu se mai aflau, în afară de farmacistul bolnav, decît Bedros-hekim, Nurhan-ceaușul și preotul. Ter Haigasun știa foarte bine că după eșecul muhtarilor și al pastorului Tomazian orice autoritate va fi înfrîntă dacă nu va izbuti el însuși s-o restabilească. Nu se îndoii nici o clipă că va izbuti. Ochii lui, a căror privire era alcătuită dintr-o îmbinare ciudată de sfială atentă la ceea ce se petrece în jur și de hotărîre plină de luciditate, deveniră întunecați.

Trecu pragul clădirii, dădu în lături oamenii corpului de pază și intră drept în mijlocul mulțimii, de parcă nici n-ar fi văzut-o, de parcă n-ar fi fost decît loc gol. Iar în atitudinea lui nu exista nici o urmă de încordare, nici o urmă de afectare. Se mișca, după cum îi era felul, cu fruntea ușor aplecată în față, miinile virite în mincile sutanei, închis în sine și cuprins parcă de ușoare frisoane. Primele straturi ale mulțimii compacte erau alcătuite dintr-un conglomerat pestriț cuprinzînd cele mai diferite tipuri : în majoritate femei, dar și cîțiva mici proprietari care scoteau scîncete orăcăite, cîteva nutre de dezertori și destul de mulți tineri abia trecuți de vîrsta adolescenței, principalii ațîțatori la răzmerița de care păreau să se amuze din plin. Toți aceștia se dădeau acum în lături din fața pasului liniștit al lui Ter Haigasun. Îndeosebi femeile nu se puteau smulge de sub vraja aceluia simțămînt de adînc respect pe care înfățișarea preotului îl trezea întotdeauna. Însotit de oamenii săi înarmați, Nurhan Elleon pătrunse în breșa creată în mulțime, pentru ca ea să nu se închidă din nou în spatele preotului. Dar acțiunea aceasta era inutilă. Cu fiecare pas, Ter Haigasun își tăia în tăcere cale liberă. În timp ce stîrnea uimire și făcea să se nască în toți ochii întrebarea : „Oare ce vrea, oare ce are de gînd ?“ — domolea în felul acesta, prin curiozitate, toate celelalte pasiuni. Astfel ajunse, cu pas măsurat, la altar, pășind apoi pe prima treaptă, de unde se întoarse către mulțime, dar nu cu un gest violent, ci cu unul aproape tacticos. În felul acesta însă el silea mulțimea — armence și armeni crescuți în frica lui Dumnezeu — să-și îndrepte privirile către sfîntul altar, de unde scilipeau crucifixul mare de argint, tabernacolul, potirul de cuminicătură, farfurioara de aur pentru prescură și multe sfeșnice. Razele soarelui se jucau pe peretele înalt de frunziș, ridicat în spatele altarului din ramuri de cîmîșir împletite. Dar Ter Haigasun stătea în umbră, în timp ce lumina părea că-l străjuiește de o parte și cealaltă. În ființa sa era întruchipată nu numai autoritatea celui ales de popor, ci și autoritatea mai înaltă, a celui uns de Dumnezeu. Aproape că nici

n-a fost nevoie să-și ridice glasul, căci curiozitatea înscăunase pe neașteptate o tăcere adincă în jurul lui :

— S-a întâmplat o mare nenorocire — el nu rosti aceste cuvinte pe un ton cît de cît jalnic sau solemn, ci aproape cu nepăsare — iar voi vă revoltați împotriva acestei nenorociri și-i căutați pe vinovați, de parcă asta ar mai putea fi de vreun folos. Înainte de a porni sus, pe munte, i-ați ales chiar voi pe oamenii care de treizeci și una de zile se jertfesc pentru voi, fără să poată dormi măcar o noapte ca lumea. Știți tot atît de bine ca și mine că nu există printre voi oameni mai potriviți ca ei pentru asemenea îndatoriri. Înțeleg foarte bine că sînteți nemulțumiți de viața noastră. Și eu simt la fel. Dar voi v-ați hotărît în deplină libertate și fără nici o constrîngere să urcați pe Damlajik, iar nu să plecați în surghiun cu pastorul Nokhudian ! Iar dacă acum vă pare cumva rău de această hotărîre — vă rog să mă ascultați cu atenție — atunci o puteți schimba în chip tot atît de liber precum ați luat-o. Există o cale... Vorbitorul făcu aici o mică pauză, dar nu-și schimbă tonul sec nici cînd rosti cuvintele următoare : Mai avem o cale. Voi, cei care sînteți aici, alcătuiți majoritatea. Totuși voi da dispoziții să fie convocați și oamenii de pe poziții... *Să ne predăm turcilor !* Sînt gata, dacă mă împuterniciți, să cobor chiar astăzi, în numele vostru, la Yoghonoluk. Cine dorește acest lucru să-și ridice îndată mîna !

Cu un calm disprețuitor, Ter Haigasun așteptă două minute încheiate. Tăcerea stărui tot atît de desăvîrșită ca și mai înainte, nici o mîna nu se clinti. Atunci preotul urcă pe treapta cea mai de sus a altarului și acum glasul lui răsună puternic peste toată piața :

— Văd că nici măcar unul dintre voi nu vrea să se predea... Ei, dar atunci trebuie să înțelegeți limpede că înainte de orice nu ne este îngăduită încălcarea ordinii și a disciplinei. Calmul trebuie să domnească, înțelegeți, calmul cel mai desăvîrșit, chiar cînd nu va mai fi nimic de mîncat și nu vom mai avea decît să ne roadem unghiile. Numai un singur fel de trădare există în mijlocul nostru, ea se numește dezordine și lipsă de disciplină ! Cine se va face vinovat de această trădare va primi

pedeapsa cuvenită trădătorului, vă rog să nu vă îndoiiți de asta, o jur în fața voastră. Așa, și acum e timpul să vă întoarceți iarăși la treburile voastre! Noi vom veghea asupra voastră. Deocamdată, totul rămîne așa cum a fost.

Era procedeul prin care se dojenesc copiii neascultători. În acest ceas însă el se dovedi singurul nimerit. Nu se mai auzi nici o obiecție, nici un cuvînt de batjocură, nici un reproș, cu toate că prin cuvîntarea lui Ter Haigasun nu se schimbase nimic. Chiar gălăgioșii și revoltații tăceau consternați. Alternativa între ordine și predare avusese efectul unui duș rece asupra simțămintelor dezlănțuite. Dar în ciuda îndemnului lui Ter Haigasun, mulțimea părea că încă nu are de gînd să evacueze piața altarului. La un semn al preotului, Nurhan-ceaușul împreună cu detașamentul lui formară un cordon și, cu vorbe convingătoare, înlocuite curînd în parte cu glume cam din topor și în parte cu ghionți zdraveni, împinseră mulțimea către marginea pieței, spre ulițele dintre colibe. Sprijinitori voluntari se alăturară polițiștilor. Deoarece cuvîntarea lui Ter Haigasun fărîmițase patimile stîrnite, evacuarea pieței altarului reuși fără dificultăți. Poporul, împărțit în grupuri care comentau cu voce tare, se risipi în direcția locurilor lui de muncă, și viața cotidiană păru că-și reia cursul obișnuit, în ciuda mării nenorociri. Gărzile închiseră prin posturi de pază ulițele ce dădeau în piață pentru ca nici un fel de nouă demonstrație să nu mai tulbure consfătuirea care, dincolo de orice fel de neînțelegeri mai importante sau mai mărunte, trebuia, în sfîrșit, să se consacre neîndurătoarei realități.

Ter Haigasun continua să privească, de la înălțimea altarului, piața goală. Oare n-ar fi nimerit să fie creat un puternic serviciu de pază internă, în stare să intervină și să reprime chiar singeros cea mai mică încercare de revoltă? Cu un gest obosit preotul îndepărtă acest gînd. La ce-ar folosi să răspindească teroarea? Cu fiecare zi de adevărată foamete era firesc ca descompunerea morală să înainteze, era un proces inevitabil. Turcii nici nu mai aveau nevoie de un nou atac pentru a sfîrși

cu asediații. Acum devenise de prisos pînă și întrebarea plină de spaime : cît va mai dura ? Ajungeau degotele de la o singură mînă, pentru a se socoti răspunsul la această întrebare. Ajutoare nu puteau să sosească decît printr-o minune a lui Dumnezeu. Ca în rătăcirile prin deșert, vreme de patruzeci de ani, a copiilor lui Israel. Dar cu mana și cu stolurile de prepelițe, cerul nu fusese prea risipitor nici față de poporul ales.

Dar încă în aceeași zi, se produse totuși un eveniment neașteptat, care în jocul chinurilor și oscilant între speranță și deznădejde, însufleți din nou, într-o oarecare măsură, curajul. Acest eveniment putea fi desemnat printr-un termen, nu cu totul lipsit de temei, drept o minune, deși nu pe deplin reușită.

Îndată după moartea lui Stephan, medicul își eliberase soția de toate îndatoririle ei obișnuite și o trimisese în cortul bolnavei, pentru ca de acum înainte să se consacre pe de-a-ntregul îngrijirii Juliettei. Bedros-hekim făcea astfel un sacrificiu foarte mare, deoarece neobosita Antaram conducea toată activitatea de îngrijire în șopronul-spital precum și în păduricea contagioșilor. Inimosul medic se hotărîse la acest sacrificiu pentru Iskuhi. Din pricina îndelungatului serviciu pe lîngă bolnavă și nu numai din această pricină, fata slăbise într-atît încît arăta mai rău decît o umbră. Era pur și simplu de necrezut că o făptură cu un trup atît de firav izbutea totuși să se miște cu atîta vioiciune și să muncească mai departe. Ce putere de rezistență trebuie să fi avut Iskuhi că nu contractase, pînă acum cel puțin, boala molipsitoare, cu toate că stătea neconținut în nemijlocita apropiere a Juliettei ? Un alt motiv pentru care fusese trimisă mairik Antaram în cortul bolnavei era de ordin moral. Această foarte nelămurită conviețuire în trei trebuia să facă loc unei conviețuiri în patru, care să lămurească situația. Noua infirmieră avea să locuiască de acum înainte în cortul bolnavei, în timp ce Iskuhi se mută în cortul părăsit de Hovsannah.

Juliette făcea parte dintre acei bolnavi a căror inimă rezistă asalturilor epidemiei. Cînd Gabriel avu certitu-

dinea că starea soției sale înclina, cu unele ezitări, către viață, îl cuprinse o compătimire adincă față de ea. Dacă în visurile ei febrile, străbătute de dangătul clopotelor care vesteau victoria Franței, s-ar fi stins lin, ar fi fost o adevărată fericire pentru ea. De altfel, revenirea Juliettei din starea de inconștiență se desfășura într-un fel destul de neobișnuit. După îndelungatele ceasuri critice, intervenise un nou leșin sau mai bine zis o stare de letargie totală și de epuizare a funcțiilor vitale. În timpul febrei ridicate, Juliette primise mereu hrana ce i se administra, acum însă o refuza, cu alte cuvinte trupul rigid și neinsufletit opunea rezistență la orice încercare de a fi alimentat. Dar Antaram cea energică și voinică nu se dădea bătută și cu multă răbdare o silea pe sărmana bolnavă să înghită tot ce-i prepara ea din lapte și resturile de alimente ce mai existau. De asemenea, încerca în toate felurile, prin prișnițe reci și masaje, „s-o aducă la viață“ pe bolnavă. Era însă un proces care se desfășura cu mare încetineală. Trebuia să vină mai întâi această zi, înainte ca Juliette să deschidă ochii, niște ochi liniștiți care păreau că privesc iarăși în lumea reală. Dar gura ei tăcea. Nu întreba nimic, nu cerea nimic. Probabil că-i era dor de universul acela violet, situat undeva în adâncurile unui ocean al inconștienței depline, pe care nu-l părăsise decît cu părere de rău. Mairik Antaram încercă s-o îmboldească prin tot felul de vorbe și s-o ademenească înapoi spre viață. Dar, ori mintea Juliettei se resimțea într-adevăr de pe urma suferinței, ori opunea acestor încercări o îndărătnicie primitivă, întocmai ca o mimoză care la orice atingere își strînge cu teamă frunzele. Și chiar atunci cînd Gabriel se apropie de patul ei, trăsăturile feței nu se schimbă, deși vădiră atunci, pentru întâia oară, o stare limpede de luciditate. Dar ce se întîmplase oare cu obrazul acesta frumos, acum cînd fardul înviorător al febrei pierise? Părul uscat atîrna neîngrijit, mohorit ca cenușa. Nu se putea deosebi dacă era numai spălăcit sau dacă încărunțise. Tîmplele formau scobituri adînci de ambele părți ale frunții bombate. Pomeții obrazilor conturau un sărman cap de mort, din care

răsărea nasul urît, diform, cu pielea roșie, inflamată. Gabriel ținea în mina lui o mină minusculă, al cărei schelet nu părea făcut din oase, ci din zgîrciuri mlădicioase. Să fie oare asta mina Juliettei, mina ei mare, caldă, fermă? În fața acestui om străin, a acestui om nou-născut, se simțea foarte stingherit.

— Ai trecut peste ce a fost mai greu, chérie, cîteva zile încă și totul va fi în ordine...

Cuvinte care-l îngrozeau. Ea îl privi fără să răspundă. Gabriel nu putea să regăsească nimic din Juliette în această bolnavă slabă și urîtă. Tot trecutul fusese șters din viață într-un chip înspăimîntător. Încercă să zîmbească pentru a o încuraja :

— Va fi destul de greu, dar să sperăm că te vom putea hrăni cum trebuie...

În ochii ei continua să se reflecte acel neant limpede și lucid. Dar îndărătul acestui neant se ascundea totuși teama că vorbele lui ar putea să spargă învelișul ocrotitor care deocamdată o mai apăra împotriva amestecului lumii din afară. Juliette părea că nu auzise nici un cuvînt. Atunci, el ieși din cort.

Gabriel Bagradian își petrecea cea mai mare parte a timpului în cortul șicului. Își neglija îndatoririle sale de comandant, căci nu putea suferi vreo prezență omească în apropierea lui. Numai Avakian îi aducea de trei ori pe zi cîte un raport asupra situației pe care el îl primea fără să arate nici cel mai mic interes. Acum, Gabriel nu mai ieșea aproape de loc în fața cortului. Nu mai suporta viața decît într-un spațiu închis, în întinerie sau măcar în semiobscuritate. Cîte o jumătate de zi se plimba prin cort în lung și în lat sau rămînea întins pe patul lui Stephan, fără să aibă parte măcar de un ceas de somn. Cîtă vreme trupul neînsuflețit al băiatului încă nu fusese înhumat, Gabriel trecuse prin toate chinurile iadului, încercînd zadarnic să-și aducă în fața ochilor minții chipul lui Stephan. Iar acum, cînd băiatul se odihnea de o zi și o noapte sub stratul subțire de pămînt al Damlajikului, chipul său revenea fără să fie chemat, în fiecare ceas al zilei. Tatăl său îl primea culcat pe spate, fără să schițeze vreun gest.

În faza aceasta a morții sale, Stephan nu era de loc transfigurat, ci de fiecare dată își aducea și trupul plin de răni și însingerat. Nici nu-i trecea prin minte să-l consoleze pe tatăl său și nici să-i arate că murise în brațele lui, fără a suferi mult. Nu, dimpotrivă, îi expunea fiecare dintre cele patruzeci de răni ale lui, împunsăturile adinci de baionetă și tăieturile largi de cuțit primite în spate, lovitura cu patul armei care-i zdrobise grumazul, precum și rana cea mai îngrozitoare, cea care se căsea dintr-o parte în cealaltă a gitlejului. Mortul nu uita nimic, de parcă ar fi vrut să-și încheie socotelile înainte de a se obișnui cu gândul că trebuie să renunțe la trupul său de băiețandru care fusese schingiuit în chip atât de rușinos, la trupul său născut într-o familie onorabilă, care nu fusese hărăzit să-și verse în piața bisericii din Yoghonoluk singele primit de la strămoși, ci să-l dea mai departe, într-o veșnică perpetuare. Gabriel trebuia să sondeze pînă în fund fiecare dintre aceste patruzeci de răni. Cînd se întimpla să uite vreuna, îl cuprindea un fel de ură față de sine însuși. Cu o deosebită limezime evoca înlăuntrul ființei sale senzația oțelului pătrunzînd în carne, cum taie fierbinte pielea, nervii, mușchii și izbește înspăimîntător în os. Își reprezenta propriul său grumaz ca fiind grumazul îngust al băiatului pe care îl zdrobește patul carabinei Mauser. Mereu și mereu lua de la început aceste exerciții chinuitoare, care în precizia lor evocatoare constituiau totuși o adevărată binefacere față de atacurile perfide și nebuloase ale remușcărilor. Acum se simțea la largul lui în durere, cum se simte în locuința lui un orb care recunoaște pe pipăite orice ungher și orice muchie, fără să se înșele vreodată. În acele ceasuri cînd venea Stephan în vizită, n-o răbda în preajma lui nici pe Iskuhi. Dar cînd cel ce murise nu venea, îi plăcea ca fata să se așeze lângă el și să-i pună mina pe inima dezgolită. Atunci putea chiar să doarmă cîteva minute. Ținea ochii închiși. Dar Iskuhi simțea cum bătaia surdă devenea mai stîmjenită sub mina ei. Iar glasul lui venea de foarte departe :

— Iskuhi, cu ce ai păcătuït tu pentru a merita o astfel de soartă ? Atîtea femei sînt la adăpost, trăiesc la Paris sau aiurea...

Ea îşi apropia capul de mina care odihnea pe pieptul lui :

— Eu ? Cu mine soarta a fost nespus de bună şi cu tine nespus de rea. Eu sînt fericită şi mă urăsc pe mine însămi fiindcă sînt fericită acum...

Gabriel o privea, îi privea faţa albă cu cearcănele mari de sub ochi, care nu mai era decît umbra palidă a unei feţe. Buzele ei, dimpotrivă, i se păreau peste măsură de roşii. Închidea iar ochii, căci tot ce vedea ameninţa să se contopească din nou cu imaginea lui Stephan. Iskuhi îşi retrăgea încet mina de pe pieptul lui :

— Ce se va întîmpla ?... Ai să-i spui... Şi cînd...

Mai întîi, el păru că nu vrea să răspundă la această întrebare dificilă. Pe urmă însă se ridică pe neaşteptate :

— Depinde... dacă voi găsi forţa necesară.

Gabriel Bagradian avu foarte curînd prilejul să-şi dovedească forţa. Mairik Antaram îi chemă, pe el şi pe Iskuhi. Juliette încercase pentru prima oară să se așeze şi ceruse un pieptenc. Cînd bolnava îl recunoscuse pe Gabriel, în ochii ei trecu o lucire de spaimă. Cu miinile ridicate, îl căuta şi în acelaşi timp îl respingea. Dar vocea nu putea încă să şi-o controleze în gîtlejul inflammat :

— Am trăit totuşi împreună... ştii... foarte mult timp...

El îi mîngîie capul, examinînd-o atent. Bolnava vorbi foarte încet, de parcă se ferea să nu trezească adevărul :

— Şi Stephan... Unde e Stephan...

— Nu te agita, Juliette...

— Oare voi avea voie să-l văd, curînd... ?

— Sper că în curînd îţi va fi îngăduit să-l vezi.

— Şi de ce... nu am voie să-l văd de pe acum... Numai prin deschizătura perdelei...

— Acum nu-l poţi vedea, Juliette... E încă prea devreme.

— Prea devreme... Şi cînd o să fim iar împreună toţi... şi departe de-aici...

— Poate chiar în zilele următoare... Trebuie să mai așteptăm puțin, Juliette.

Ea alunecă pe spate și se întoarce într-o parte. Timp de o clipă dădu impresia că e pe cale să izbucnească în plins. De două ori un lung tremur nervos îi trecu prin trup. Pe urmă însă în ochii Juliettei se ivi iar expresia goală și mulțumită, cu care se trezise astăzi la viață.

Afară, în fața cortului, părea că Gabriel, orbit de soarele puternic, pășește clătinându-se. Iskuhi îl susținu cu mîna ei sănătoasă. Dar el se împiedică într-o adîncitură a terenului și o trase și pe ea în cădere. Fără să scoată vreun cuvînt, el rămase întins acolo unde căzuse, ca și cum în lumea asta n-ar mai fi meritat să se ridice. Nici Iskuhi nu sări în picioare decît în momentul cînd se auziră pași care se apropiau repede. Fu cuprinsă de o spaimă de moarte. Era fratele ei, tatăl ei? Gabriel nu știa de lupta pe care trebuise s-o ducă ea, fiindcă nu-i vorbise niciodată despre asta. Iskuhi se aștepta dintr-un moment în altul la o surpriză din partea alor ei, cu toate că îl trimisese pe Bedros-hekim la bătrînul Tomazian să-i spună că mairik Antaram avea nevoie de ajutorul ei. Dar spaima fetei se dovedi neîntemeiată. Nu erau cei doi Tomazian, ci doi curieri, de la poziția nord, gîfîind cu sufletul la gură. Pe obraji le curgea sudoarea ce lucca la soare, căci străbătuseră drumul destul de lung în pas alergător. Pradă unei mari agitații, respirînd greu, vorbiră amîndoi o dată :

— Gabriel Bagradian... Turcii... Sînt turci acolo... Șase sau șapte... Au cu ei un steag alb și unul verde... Parlamentari... Nu sînt soldați... Un bătrîn e în fruntea lor... Au strigat de departe că nu vor să vorbească decît cu Bagradian-efendi, cu nimeni altcineva...

Trecuse mai mult de o săptămînă de la marea înfrîngere a turcilor. Jüsbașiu rănit, cu brațul în eșarfă, putea fi văzut din nou în mijlocul soldaților. În împrejurimile Musa Daghului se aflau acum trupe regulate și saptiehi în număr mai mare ca oricînd. Și totuși, nu se întîmpla nimic. De asemenea, nu se vedea nici cel mai mic

semn că în curînd se va întîmpla ceva. Oamenii de pe Damlajik vedeau de la posturile lor molcomul du-te-vino care domnea jos, în vale, și nu izbuteau să-și explice împrejurarea destul de ciudată că erau lăsați în pacc, cu toată creșterea amenințătoare a acestei forțe armate. De fapt, nici nu aveau cum să cunoască pricina : caimacamul de Antakie, conducătorul suprem al „lichidării“, era plecat.

Djermal Pașa convocase la cartierul lui general din Ierusalim pe toți valii, mutessarifii și caimacamii vilaieturilor siriene. Se produsese unele evenimente naturale neașteptate, care cereau luarea grabnică de măsuri, altfel însăși conducerea războiului și, cine știe, poate chiar întrecaga viață a Siriei, regiunea cea mai importantă pentru aprovizionarea trupelor, riscau să fie cu totul paralizate. Provinciile mediteraneene ale Imperiului otoman se găseau într-o situație dintre cele mai grele. Numai ararcori se întîmplă ca justiția divină, căreia nu-i place să folosească o procedură lipsită de complicații, să acționeze cu rapiditate. Spre deosebire de procedeele justiției umane, aici pedeapsa nu urmează, de obicei, la scurt interval după săvîrșirea nelegiuirii. Fiindcă justiția divină e dizolvată în succesiunea cosmică, așa cum sarea e dizolvată în apa mării. Dar în această perioadă a anului și la aceste latitudini, se pare că ea intenționa să se manifeste cu o rapiditate remarcabilă, poate pentru că, aflată în fața unor asemenea evenimente, însuși calmul ei veșnic și nepărtinitor era amenințat să fie scos din nobila lui obiectivitate. Pe scurt, de data aceasta morile lui Dumnezeu măcinau foarte repede.

Două plăgi ale Egiptului, însoțite de diferite alte plăgi secundare și de proporții mai mici, pătrundeau în țară venind de la răsărit și nord. Plaga dinspre răsărit era tifosul exantematic, molimă deosebit de tenace care, după ce trecuse prin Alep, înainta acum spre Antiohia și Alexandretta, pînă în regiunea muntoasă de coastă, constituind o mărturie înspăimîntătoare a acelei consecvențe cosmice. Prin virulența ei înfiorătoare, ea se deosebea de epidemia mai blindă ce bîntuia pe Damlajik

și care, grație aerului proaspăt, apei curate, strictei izolări a contagioșilor, precum și datorită altor împrejurări necunoscute, avea încă proporții moderate. Dimpotrivă, mortalitatea provocată de tifosul din Mesopotamia atingea adesea cifra de optzeci la sută. Pornise de la norii pestilențiali ce pluteau peste stepele Eufra-
tului. Pe acest pământ, blestemat între toate, în această depresiune a morții părăsită de Dumnezeu, putrezeau încă din mai și din iunie, cu sutele de mii, cadavrele armenilor. Până și animalele fugeau de această duhoare. Numai bieții soldați erau siliți să străbată această inimaginabilă cloacă a putreziciunii provocată de oameni : coloane de infanterie macedoneană, anatolică sau arabă, cu șirurile nesfârșite de căruțe și de cămile ale convoaielor militare, erau îndreptate spre Bagdad — drum efectuat în numeroase zile de marș. Printre coloane răsună tropotul de copite al cavaleriei beduine. Dar nici măcar acești fii ai deșertului nu puteau să rețină hrana în stomac cit timp străbăteau regiunea, astfel încît își solicitau caii pînă la epuizare. Iar armenii morți, aflați acum la „destinația deportării : neantul“, își trimiteau de aici suflul plin de recunoștință, îndreptîndu-l spre apus, asupra celor puțini vinovați și asupra numeroșilor nevinovați. Talaat Bei, aflat în palatul seraiului unde funcționa ministerul său, ar fi putut desigur să-și muncască mintea lui atotștiutoare pentru a încerca să priccapă ce ciudate consecințe se pot ivi cînd trimiți un popor în neant. Dar nici el, nici Enver nu-și munceau mintea, căci de cînd există lumea, violența s-a împletit frățește cu stupiditatea și cu o maleabilitate psihică plină de îndărătnicie.

A doua plagă, venită din nord, era ce-i drept mai puțin consecventă decît prima, dar mai nefastă poate prin efectele ei. În afară de aceasta, părea să fie într-adevăr repetarea unei pedepse biblice. Invazia lăcustelor în cîmpia de la Alep, și astfel în toată Siria, pornise din Munții Taurus. Povirnișurile, ripele și văile acestui uriaș masiv muntos constituiau fără îndoială țara de baștină a dirzelor viețări nomade, care se revărsau peste cîmpii cu o furie de nestăvilit. Lăcuste

mari, rezistente, uscate, asemănătoare frunzelor veștede, insecte lacome de pradă ca hunii, pe care cînd le vedeai sărind în salturi largi peste obstacole aveai impresia că întruneau în făptura lor și cal și călăreț. Veneau în uriașe roiuri succesive acoperind în sangiacuri sute de mile pătrate, astfel că nu se mai zărea nici un petec de pămînt descoperit. Ordinea de marș și direcția concentrică a asaltului dădeau frîu liber presupunerii că în spatele furiei lor distrugătoare nu se afla numai un instinct orb, ci un ordin, un plan de atac și o conducere — așadar însăși ideea activității colective specifice lăcustelor, dacă se poate spune așa. Era un spectacol înfiorător cînd unul dintre aceste roiuri se abătea asupra bătrînilor copaci ai unui parc, asupra ulmilor, platanilor, tiselor și chiar asupra sicomorilor cu frunză dură. Numai după cîteva secunde, arborele era învelit ca într-o husă de mobilă, ca într-o manta de ploaie dintr-un loden de culoare închisă. Toată verdeața se topea într-o clipă sub ochii privitorului, ca mistuită de niște flăcări invizibile. Pînă și trunchiul copacului era vîrit în moletiere înalte și viermuitoare. Nimic nu lăsa să se presupună că unitatea unui astfel de roi era alcătuită din indivizi. Cînd cineva scotea o lăcustă din masa aceea, putea să admire uimitoarele organe de sărit și de hrănit, în care se concentrează întreaga viață a acestor vietăți ale planetei noastre. Dar în rest, lăcusta se comporta între degete într-un mod tot atît de las și de lamentabil ca orice altă insectă, și încerca să fugă. De îndată ce se afla în roi însă părea să conceapă existența ei, precum și activitatea ei rapace, ca fiind puse în slujba unei cauze mari.

În august nu se mai afla la răsărit de regiunile siriene de coastă și pînă în valea Eufratului nici un singur arbore verde. Dar soarta copacilor nu-l îngrijora decît foarte puțin pe Djemal Pașa. În nordul Siriei, recoltarea nu începe niciodată înainte de jumătatea lui iulie și durează mai multe săptămîni, deoarece perioada în care se seceră secara, grîul și orzul nu coincide cu cea a culesului porumbului. Țăranul turc și felahul arab nu se aseamănă cu armeanul, care nu lasă bucatele

pe cîmp, ci le duce acasă imediat după recoltare, deoarece are în sînge un fel de conștiință a primejdiei ce-l îndeamnă să-și adăpostască proviziile de iarnă cît mai repede cu putință. Musulmanul, dimpotrivă, lasă snopii pe cîmp zile sau chiar săptămîni în șir, deoarece aici vremea nu se strică decît foarte rar. În iulie, cînd lăcustele se revărsară în valuri, găsiră parte din grîne nerecoltate și parte risipite pe cîmp în brazde tăiate și așezate grămezi. Drept urmare, în puține zile au putut culege în felul lor întreaga recoltă a Siriei, astfel că pe la mijlocul lunii de pe ogoarele netezite ca în palmă nu se mai putea strînge nici un pai. Djemal Pașa așteptase însă cu nerăbdare această recoltă, fiindcă toate proviziile fuseseră epuizate și el trebuia să hrănească nu numai toată Armata a patra cu bucatele recoltate în Siria, dar în afară de asta trebuia să cîștige bunăvoința populației din Palestina și din Liban, precum și a triburilor arabe nesigure din răsăritul văii Iordanului, repartizîndu-le cantități însemnate. Dar lăcustele nimiciră întregul plan de aprovizionare pentru anul de război în curs. Pîinea atinse prețuri uriașe. Djemal emise imediat o ordonanță împotriva speculei, care însă nu avu alt efect decît acela că țăranii și negustorii refuzau acum categoric să mai primească hirtie-monedă. În ciuda contramăsurilor extrem de severe, lira turcească, și așa destul de scăzută, scăzu și mai mult, sub valoarea ei nominală. În primele zile ale lui august, pe cînd oamenii de pe Musa Dagh se apărau în chip atît de glorios, în regiunea Libanului căzură primele victime ale foametei.

Așa stăteau lucrurile cînd la cartierul general al lui Djemal Pașa se întruni conferința înalților funcționari de pe teritoriul Siriei. De altfel, în acest cerc de înalți demnitari, discuțiile nu se desfășurau mult mai calm decît cele din sfatul conducătorilor de pe Musa Dagh. Fiindcă valii și mutessarifii erau tot atît de puțin făcători de minuni în ceea ce privește trenurile încărcate cu grîne, pe cît erau și muhtarii în privința berbecilor și oilor. Dar discursul generalisimului fu scurt și cuprinzător. Pînă la data de cutare și cutare, vilaietul Alep trebuie să procure atîta și atîta grîu și să-l li-

vreze către intendența armatei și cu asta, basta ! Înalții funcționari se îngălbeniră de minie nu numai din pricina pretențiilor formulate, dar mai ales a tonului pe care pașa și-l îngăduia față de ei. Unul singur se arătă a fi umilinta și serviabilitatea în persoană, dar nu e mai puțin adevărat că din cauza rușinii pățite pe Musa Dagh avea motive temeinice să se comporte astfel. Obrazul brun și buhăit al caimacamului de Antakie sorbea fiecare vorbă care ieșea de pe buzele lui Djemal, întimpind-o cu o expresie de entuziasm neabătut. În timp ce ceilalți demnitari se tînguiau și se tîrguiau, el făgădui că va realiza imposibilul. Kasahua lui, cea mai mare din vilaiet, fusese mai puțin atinsă de plaga lăcustelor. Chiar dacă nu putea să procure secară și grâu, va pune totuși la dispoziție porumb în orice cantități. Arătă că prevăzuse lipsa de alimente generată de război, și în consecință umpluse din vreme, zi cu zi, magazinele de stat din districtul lui. Își permitea numai să ceară respectuos mijloacele de transport necesare. În cursul uneia dintre aceste tratative, lucrurile ajunseră atît de departe, încît Djemal Pașa îl dădu pe caimacamul de Antakie drept un exemplu demn de urmat de către ceilalți. Respectivul demnitar prinse din zbor această clipă potrivită, pe care o pregătise cu atita înțelepciune, și ceru să i se acorde, de îndată ce ședința va lua sfîrșit, o scurtă audiență. În felul acesta, caimacamul de Antakie încălca legile ierarhici, pentru că superiorul său direct era valiul de Alep. Dar tocmai prin această încălcare spera să cîștige de partea lui pe generalul dornic de a domina și a fi unicul deținător al puterii. În camera lui Djemal se mai afla, în afară de caimacam, și Osman, șeful gărzii personale, cel a cărui uniformă de colonel avea tot felul de podoabe ce-i dădeau o înfățișare sălbatică. Subprefectul de Antakie luă cu o plecăciune exagerată țigara ce i se oferî :

— Mă adresez nemijlocit excelenței-voastre deoarece cunosc generozitatea excelenței-voastre... Excelența-voastră a ghicit probabil rugămintea mea respectuoasă...

Voinicul și cam butucănosul Djemal, cu umărul lui strîmb, se propti în fața caimacamului, a cărui siluetă

greoaie și cam fără vlagă îl domina cu mult. Buzele groase, de asiatic ale generalului se iviră mînioase din cadrul negru al bărbii sale :

— E o rușine, șuieră el, o rușine respingătoare !

Caimacamul își înclină capul cu o mîhnire pe cît de adîncă, pe atît de evidentă :

— Îmi iau îngăduința să aprob întru totul pe excelența-voastră. E o rușine ! Iar eu, fără să am vreo vină, am ghinionul ca această rușine să se desfășoare chiar în kasahua mea.

— Nici o vină ? Voi, civilii, sînteți singurii vinovați dacă din cauza tuturor acestor mîrșave povești cu armeni vom pierde războiul și poate că vom pieri definitiv !

Pe caimacam această prorocie păru să-l cutremure din creștet pînă-n tălpi :

— Este o mare nenorocire că nu excelența-voastră conduce politica de la Stambul !

— Da, e o nenorocire, asta poți s-o mai spui o dată.

— Eu nu sînt, la urma urmei, decît un funcționar și sînt obligat să primesc cu toată supunerea ordinele guvernului.

— Să le primești ? Trebuie să le execuți, dragul meu, să le execuți ! De cîte săptămîni durează acest scandal ? Nu reușiți să vă descotorosiți de o adunătură de cerșetori zdrențăroși și lihniți de foame... Succesele domnului ministru de Război, haha ! și ale domnului ministru de Interne !

Scundul Djemal păși pînă la uriașul Osman și cu podul palmei îl băt看 peste piept, astfel încît această panoplie ambulantă începu să cîlcăne :

— Oamenii mei lichidează o poveste de felul ăsta într-o jumătate de ceas... așa-i ?

Osman rînji. Caimacamul zimbi și el cu oarecare sfială :

— Cu campania de la Canalul Suez, excelența-voastră a întreprins una dintre cele mai mari fapte de arme din istoria noastră... Vă rog să binevoiți a mă ierta că eu, în calitatea mea de civil, îmi îngădui să fac o asemenea apreciere... Dar lucrul cel mai admirabil din

toată campania aceasta, sînt pierderile mici pe care le-a avut excelența-voastră.

Djemal Pașa izbucni într-un rîs amar :

— Așa este, caimacamule ! Eu n-am generozitatea plină de splendoare a lui Enver.

Și acum, caimacamul trecu la mișcarea cea mai ingenioasă, îndrumînd discuția pe făgașul dorit de el :

— Răsculații celor șapte sate sînt excepțional de bine înarmați. S-au fortificat pe inaccessibilul Damlağık. Eu nu sînt ofițer, excelență, și nu mă pricep de loc la asemenea treburi. Dar saptiehii și trupele venite în ajutor au făcut tot ce este omenește cu putință. Eu, în calitate mea de conducător al operațiilor și de martor ocular al desfășurării lor, sînt obligat să resping cu toată energia orice încercare de defăimare la adresa acestor ofițeri și soldați. De asemenea, date fiind împrejurările, socotesc că este inutil de a mai sacrifica de acum înainte măcar o singură viață omenească. Excelența-voastră, deoarece sînteți cel mai mare dintre comandanții noștri militari, știți mult mai bine ca mine că e imposibil să lichidezi o fortificație situată pe o înălțime, fără artilerie de munte și fără mitraliere. Blestemații aceia n-au decît să triumfe ! Eu mi-am împlinit datoria !

Djemal Pașa, care din pricina firii sale impulsive era în permanență silit să facă eforturi susținute pentru a se stăpîni, nu-și mai putu domoli glasul :

— Adresați-vă ministrului de Război, strigă el. Eu n-am artilerie de munte și nici mitraliere. Toată puterea cu care m-au investit ei e doar vorbă goală. Sînt cel mai sărac dintre toți comandanții de armată din Imperiu. Domnii din Stambul m-au jefuit pînă și de ultimul cartuș... Și, în general, toată povestea asta nu mă privește.

Caimacamul deveni foarte grav și-și încrucișă brațele pe piept ca pentru selam :

— Excelența-voastră să mă ierte că îndrăznesc s-o contrazic. Dar povestea asta privește oarecum și pe excelența-voastră... Autoritățile politice nu sînt singurele care se fac de rîs în ochii întregii lumi din pricina

acestui eșec, ci și trupele Armatei a patra, care poartă numele glorios al excelenței-voastre.

— Drept cine mă iei, rinji Djemal batjocoritor, pe mine nu mă poți păcăli cu o momeală atât de ieftină !

Caimacamul trecu pe dinaintea impunătorului Osman și părăsi camera pașalei într-o atitudine din care s-ar fi putut trage concluzia că era foarte abătut, deși în adîncul sufletului nu era pe de-a-ntregul lipsit de speranță. Și această speranță se dovedi a nu fi o simplă iluzie. Același Osman veni să-l trezească, după miezul nopții, la hotelul lui, invitîndu-l să se ducă neîntîrziat la Djemal. Prin asemenea invitații surprinzătoare și la ceasuri imposibile, dictatorului Siriei îi plăcea să-și dovedească lui însuși cît era de puternic și să dovedească altora cît era de original. Nu-și primi oaspetele de la această oră tîrzie în uniformă, ci într-un burnus fantastic, care dădea siluetei sale ce lăsa de dorit — înfățișarea unui șeic de beduini cu aspect măreț :

— Caimacamule, am examinat cu de-amănuntul problema și am luat unele hotărîri...

Bătu în masă cu mina lui roșie, de om de rînd :

— Imperiul e victima unor smintiți și a unor ariviști incapabili...

Caimacamul, cu o expresie de melancolie afirmativă, așteptă să vadă care va fi urmarea. Osman, în mare ținută, stătea în dreptul ușii. „Oare cînd doarme individul ăsta ?” se întrebă guvernatorul Antiohiei. Djemal Pașa măsura încăperea în lung și în lat :

— Ai dreptate, caimacamule, această rușine mă lovește și pe mine. Trebuie să dispară, trebuie să nu fi existat niciodată, ai înțeles ?

Caimacamul continua să aștepte fără să scoată o vorbă. Generalul cel scund își ridică spre el obrazul bărbos, răvășit de ură :

— Îți mai acord zece zile, după care această poveste trebuie să fie terminată și uitată... Vă voi trimite unul dintre comandantii mei cei mai capabili și toate cele de trebuință... Dar dumneata răspunzi față de mine... Nu mai vreau să aud nimic...

Caimacamul era destul de inteligent să nu mai rostească nici un cuvânt. Djemal Paşa făcu doi paşi înapoi. Acum avea într-adevăr o înfăţişare de ghebos :

— Nu mai vreau să aud nimic de toată întâmplarea asta... Dar dacă se va întâmpla să mai aud ceva, dacă nu merge totul ca pe roate, voi pune să fie împuşcaţi vinovaţi... şi dumneata, caimacamule, ai să fii printre cei care or să se ducă dracului...

În ziua aceea, mudirul pistruiat, care îşi avea reşedinţa în Vila Bagradian, a fost tulburat de două ori în timpul siestei de după-amiază. Prima oară din pricina unei depeşe a caimacamului, care-l încunoştinţa de apropiata lui întoarcere. Dar când plutonierul de saptiehi apărură iarăşi pentru a-l smulge din răcoarea vilei scoţându-l în căldura neîndurătoare a amiezii deoarece avea de raportat un fapt ieşit din comun, el îl acoperi cu ocări pe acest individ pisălog şi era cît pe ce să-l şi bată. Totuşi, ajuns în piaţa bisericii din Yoghonoluk, îşi iuţi pasul, căci spectacolul ce se oferea ochilor săi era într-adevăr neobişnuit. În faţa bisericii se afla o yayli trasă nu de cai, ci de măgari. De fapt, nici măcar nu era o yayli, ci un fel de caleaşcă de modă veche cu roţi mari. În această caleaşcă şedea un domn bătrîn, care în ce priveşte înfăţişarea şi îmbrăcămintea se potrivea de minune cu vehiculul. O mantie de mătase albastră îi ajungea pînă la picioarele încălţate cu pantofi din piele moale de capră. Nobilul domn purta înfăşurat în jurul fesului un turban, însemn al cucerniciei. Degetele delicate, semănînd cu ale unei femei bătrîne, numărau fără încetare boabele de chihlimbar ale unui şirag de mătănii. În această apariţie, mudirul recunoscu de îndată un patrician ture tradiţionalist, un partizan al taberei opuse care, cu toată revoluţia, nu-şi pierduse cu totul privilegiile. Acum îşi aminti că la Antakie întâlnise de două sau de trei ori această personalitate, pe care populaţia o saluta cu deosebit respect. În piaţă nu se afla numai acea yayli. Îndărătul ei scurtau din copite mai mulţi măgari cu samarele încărcate din greu. În afară de cei ce mînau măgarii,

mudirul mai văzu doi turci mai virstnici cu privirea blindă, aproape transfigurată, precum și un om slab, sprijinit de portiera trăsurii, al cărui obraz era acoperit de un văl des. Tânărul din Salonic își duse mîna la frunte pentru a saluta cum se cuvine vîrsta. Aga Rifaat Bereket îi făcu semn să se apropie. Dușmanul tradițiilor și partizanul Ittihadului înaintă încet spre trăsură pentru a asculta cuvintele bătrînului :

— Sîntem în drum spre tabăra armenilor. Dă-ne călăuze, mudirule !

Mudirul luat de sus în felul acesta, se opri uluit :

— Spre tabăra armenilor ? V-ați pierdut mințile ?

Rifaat Bereket nu se sinchisi cîtuși de puțin de această amabilă întrebare. Pe scaunul din spate al trăsurii se afla o servietă din piele galbenă de vițel, un obiect nou-nouț și modern, formînd un contrast izbitor cu cortegiul de modă veche. Degetele fine și albe apăsară pe închizătoare, deschizînd-o :

— Am o misiune pe lingă armeni.

Aga întinse roșcovanului teșchereaua și acesta începu s-o cerceteze. Cum părea că nu găsește ceea ce trebuia, Bereket, fără să dea vreun semn de nerăbdare, îi porunci :

— Citește ce stă scris deasupra sigiliului !

Și, într-adevăr, mudirul se execută cu asemenea rîvnă încît citi textul cu glas tare :

„Poseseorul acestui pașaport are dreptul de acces în toate lagărele de deportare armene și nici o autoritate politică sau militară nu i-l poate refuza“. Cu mîinile lui excepțional de îngrijite, tînărul îi înapoie documentul prin portiera trăsurii :

— Nu e vorba aici de un lagăr de deportare, ci de răsculați, vinovați de înaltă trădare, care s-au adăpostit pe poziții fortificate și au vărsat sînge turcesc.

— Misiunea mea se referă la toți armenii, explică aga calm.

Apoi vîri cu grijă teșchereaua în servietă lui nou-nouță de mare negustor și scoase din ea un alt document pe care-l ghiceai, chiar și numai după aspect, că are un text cu o formulă magică menită să confere drepturi

și mai mari. Era o foaie mare, împăturită cu mult meșteșug și prevăzută cu un sigiliu foarte complicat. Ochiul mudirului trebui să se obișnuiască mai întâi cu această caligrafie arabă plină de spirale, volute și floricele, înainte de a descifra semnătura Șeicului Țel Islam, precum și dispoziția dată de șeful religios suprem al Turciei către toți musulmanii credincioși de a-l sprijini pe purtătorul legal al acestui document și a-l ajuta în tot ceea ce dorește el să îndeplinească, indiferent despre ce ar fi vorba.

„Ce influență mai au bătrînii ăștia mîncăți de molii“, îi trecu prin minte mudirului. În ciuda lui Enver și a lui Talaat, Șeik-ül-Islamatul rămînea una dintre cele mai puternice instituții în stat. Hirtoaga asta cu aspect medieval reprezenta o dispoziție oficială, a cărei neîmplinire ar fi putut să-l coste scump. Privirea lui căzu asupra animalelor de povară care erau încărcate cu saci grei de făină :

— Și ce destinație au acești saci ?

Rifaat Bereket, după cum îi era felul, își învălui răspunsul într-un clarobscur plin de demnitate :

— Au aceeași destinație ca mine.

Mudirul se întoarse către agă și începu să-i dea unele explicații amănunțite, deși îl supăra faptul că bătrînul turc continua să șadă, imperturbabil, pe bancheta trăsorii, de parcă ar fi avut de-a face cu un subaltern oarecare de pe vremea ancien régime¹-ului :

— Nu știu, efendi, dacă îți dai seama exact care este situația. Armenii din acest district s-au răsculat împotriva dispozițiilor guvernului și s-au fortificat pe Musa Dagh. Au cîțezat să opună rezistență trupelor noastre, să ia armele în mîini și să ucidă soldați turci. De multe, de foarte multe zile, sîntem siliți să-i asediem pe acești răufăcători de cea mai josnică speță. Acum încercăm să le înfrîngem rezistența prin înfometare. Cîteva zile încă, și vor fi pierduți. Și tu, agă, vii acum cu delegația ta și cu sacii tăi de provizii și vrei să-i ajuți

¹ Vechiului regim (fr.).

pe acești trădători, pe acești dușmani ai statului și ai padișahului tău, ca să poată rezista și mai multă vreme în fața autorității legale ?

Rifaat Bereket ascultă acest lung discurs cu capul plecat, în atitudinea unui om ostenit. Abia după aceea privirea lui alunecă asupra mudirului — privirea rece a ochilor lui ușor bulbucăți și încadrați de mici zbircituri :

— Oare n-ați fost voi dușmani mai primejdioși ai padișahului vostru decît ei ? N-ați pornit voi împotriva soldaților săi cu arma în mînă, și anume ca agresori ?

Încă în timp ce vorbea, mina lui dispăru pentru a treia oară în servieta cu minuni. Era parcă o scenă de basm oriental — fiindcă acum scoase cel mai puternic dintre obiectele vrăjite : o foaie de pergament făcută sul, care la capătul de sus avea ca emblema turbanul împodobit cu diamante — turbanul sultanului. Marele suveran și calif Mohamed al cincilea porunca în acest firman tuturor supușilor săi, și îndeosebi autorităților civile și militare, să-l sprijine cu orice mijloace pe aga Rifaat Bereket din Antakie în tot ce va întreprinde și să nu-i pună nici o piedică în cale. Mudirul roșcovan rămase uluit. Vechiul regim era reprezentat aici în totalitatea lui, trebuia s-o recunoască. Cu o mișcare grăbită, și fără nici o plăcere își apăsă semnătura padișahului pe inimă, gură și frunte. Era un gest care nu se potrivea cîtuși de puțin cu costumele lui de vară bine croit, cu cravata de un roșu aprins și cu pantofii galbeni ca gușa canarului. Ce era de făcut ? În orice stat în care domnește birocrăția, funcționarul trebuie să țină seama de două curențe nespuse de puternice, în valurile cărora se poate foarte lesne îneca. Unul dintre ele este „calea oficială” cu virtejurile ei perfide, iar celălalt, mai periculos, este curentul relațiilor delicate care oscilează în permanență între anumite forțe, resorturi și personalități. Drept urmare, cel mai înțelept lucru era să eviți orice fel de hotărîre și mai degrabă să lași decizia pe seama superiorilor direcți. Numai că în acest caz nu exista un superior direct. Tînărul mudir era propriul său superior. Trebuia să ia de unul singur o hotărîre.

Totuși, aprovizionarea răsculaților nu putea fi tolerată cu nici un preț, iar un om care se bucură de favoarea Majestății-Sale Sultanului nu putea fi refuzat cu nici un preț. Până la urmă însă ingeniosul sforar din Salonic născoci un compromis fericit, pe care se prefăcu că-l acceptă numai după îndelungate frământări lăuntrice și violente accese de disperare. Aga obținu permisiunea să treacă dincolo de zona asediului turcesc. Convoiul cu făină trebuia să rămână în vale. În această privință, Rifaat Bereket nu putu obține nici un fel de concesie, oricît de neînsemnată. Oare aga nu cunoaște cele mai noi dispoziții ? se interesă mudirul. În Siria domnește foametea. Asupra destinației pe care urmează s-o ia făina va hotări caimacamul de Antakie. Pe de altă parte, în privința delicatelor propriu-zise, mudirul fu mai puțin sever. Căci se mai aflau acolo și cițiva saci mai mici cu cafea și zahăr, cît și cîteva baloturi cu tutun. Acestea n-aveau prea mare însemnătate, căci nu puteau schimba situația în ce privește aprovizionarea cu alimente a Damlajikului. Asupra acestui punct, mudirul sfirși prin a ceda, deși continua să repete fără încetare că astfel comite o încălcare a dispozițiilor legale. La sfirșit, el se informă asupra celor care-l însoțeau pe aga :

— Sînt servitorii și ajutoarele mele. Iată teșcherelele lor ! Controlează-le ! Toate sînt în regulă !

— Dar cel de colo ? De ce umblă cu fața acoperită ca o femeie ?

— Are o boală care-i urîțește fața și trebuie să se apere de contactul cu aerul. Vrei să-și scoată vălul ?

Mudirul își strimbă gura și făcu un gest de negație. Parlamentările duraseră mai mult de un ceas, după care vehiculul putu să pornească îndreptîndu-se spre Bitias. Un pluton de infanterie sub comanda unui mûlasim însoțea trăsura la stînga și la dreapta ei. Doi măgari de povară încărcăți cu cafea, zahăr și tutun se aflau în urma convoiului, împreună cu alți trei măgari de călărie pentru agă și ajutoarele sale. Cînd drumul nu mai putea fi rătăcit, aga Rifaat Bereket părăsi trăsura și-l rugă pe mûlasim să nu mai înainteze, ci să

rămînă pe loc cu oamenii lui, pentru a evita ca armenii să interpreteze greșit urcarea lor pe munte și eventual să deschidă focul. Ofițerul fu foarte mulțumit de această propunere și se instalează în pădure cu soldații săi, avînd grijă de a respecta toate măsurile de prevedere cerute de regulament. Cei trei bătrîni își continuară drumul, așezați într-o parte pe măgari, în timp ce cele două animale de povară erau mîinate în urma lor. Omul cu fața acoperită de vâl mergea alături. În mîna dreaptă ducea drapelul verde al profetului, în stînga steagul alb al păcii.

Sedeau în cortul șeicului față în față. Aga ceruse ca întrevvedere cu Gabriel Bagradian să aibă loc fără martori. Turcii fuseseră conduși cu ochii legați, cum e obiceiul pentru parlamentari, de la șaua nordică pînă în Poiana celor trei corturi. Acum, însoțitorii agai erau așezați turcește lîngă măgarii de pe spinările cărora servitorii descăreau sacii și baloturile. În jurul acestui grup, mulțimea se aduna clipă de clipă tot mai numeroasă. Dar armenii nu se apropiau prea mult de turci, pricina fiind, după toate aparențele, o adîncă teamă. Inimile băteau gata să spargă coșul pieptului. Ce putea să însemne această delegație? Salvarea? Viața?

Aga Rifaat Bercket se purta cu alita demnitate, calm și răbdare, de parcă întrevvedere s-ar fi desfășurat în penumbra blindă a selamlicului său. Boabele de chihlimbar ale mătăniilor îi luneaau printre degete, neobosite ca însuși timpul :

— Am venit, Gabriel Bagradian, ca prieten al bunicului tău, ca prieten al tatălui tău, ca prieten al fratelui tău, și am venit ca prieten al ermeni milletului. Tu știi că mi-am pus activitatea în slujba păcii dintre popoarele noastre, a păcii care acum este nimicită pentru totdeauna...

Își întrerupse șirul cuvintelor, rostite fără inflexiuni, pe tonul unei litanii. Pe urmă, privirea lui zăbovi plină de îngrijorare pe chipul celui care altădată avusese înfățișarea tinerească a unui european îngrijit. Aproape că

nu mai recunoștea aceste trăsături sălbătice și răvășite, pierdute în încâlceala bărbii neîngrijite. Se cufundă o clipă în propriile-i gânduri, înainte de a vorbi din nou :

— Vina e și de o parte și de cealaltă... Ți spun asta numai pentru ca judecata ta să nu se rătăcească în greșeală și inima ta să nu se împietrească.

Fața lui Gabriel păru și mai slabă și mai cenușie :
— Cine a ajuns unde am ajuns cu nu mai știe de vreo vină. Nu mă mai preocupă nici vina, nici dreptatea și nici răzbunarea...

Miinile lui Rifaat rămaseră nemișcate :

— Ți-ai pierdut fiul...

Bagradian își virise din întâmplare mîna în buzunar. Degetele sale dădură astfel de moneda grecească, pe care o păstra întotdeauna la el, ca amuletă, moneda dedicată „Inexplicabilului din noi și mai presus de noi“. O scoase și o arătă bătrînului :

— Darul tău nu prea mi-a adus noroc, agă. Moneda cu chipul regelui am pierdut-o în ziua în care mi-am pierdut și fiul. Iar cealaltă...

— Încă nu poți ști cînd va fi ultimul tău ceas.

— E foarte aproape. Și totuși, mi se pare că sosește cu prea mare încetineală. Adesca îmi vine să cobor la ai voștri ca totul să se sfîrșească o dată pentru totdeauna.

Aga își plecă privirea spre mîinile lui luminoase :

— Tu nu-ți vei înjosi viața, ci ți-o vei înălța. Voi, Bagradienii, aveți mai multă forță în ființa voastră decît alți oameni... Dar numai Dumnezeu poate hotărî.

Alături de picioarele încrucișate ale lui Rifaat se afla servieta galbenă, iar pe ea, dinainte pregătită, scrisoarea pastorului Harutiun Nokhudian adresată lui Ter Haigasan :

— Tu știi, Bagradian, că de luni de zile umblu pe drumuri pentru a interveni în favoarea voastră. Am renunțat la odihna cuvenită vîrstei mele. Și, cu ajutorul lui Dumnezeu, voi ajunge și pînă la Deîr es Zor. Dar prima mea călătorie în Siria am făcut-o pînă la tine. Aveți prieteni în străinătate și aveți prieteni înlăuntrul

țării. Un pastor german a strâns pentru voi o mare sumă de bani, și eu sint în legătură cu el. Am izbutit să procur cincizeci de saci cu grâu. N-a fost ușor. Nu mi-au lăsat să trec cu ei. De altfel, am prevăzut acest lucru. Oricum, caimacamul nu va putea să-i confişte. Vor prinde bine fraților voștri în lagărele de deportare... Totuși, nu acești saci sint pricina pentru care am luat asupra mea răspunderea de a urca pe Musa Dagh. Îi înmină lui Gabriel scrisoarea lui Nokhudian. Din această hîrtie veți afla ceea ce altminteri n-ați fi aflat niciodată : soarta compatrioților voștri. Dar în același timp se cuvine să știți că poporul nostru nu este alcătuit numai din șefi și slugile lor. Căci mulți și-au părăsit ca și mine căminele, plecînd în Răsărit pentru a-i ajuta pe cei ce sint pe cale de a muri de foame...

Aga Rifaat Bereket era fără îndoială un om minunat și ar fi meritat ca Gabriel să îngenuncheze înaintea lui, în numele întregului popor. Dar înșiruirea amănunțită a tuturor acestor fapte bune și a mizeriilor îndurate nu izbutea să risipească amărăciunea din sufletul lui. Deși sacrificiile bătrînului erau remarcabile, faptul că le menționa atîta nerăbdarea lui Gabriel :

— Deportatilor, poate că le veți fi de folos, dar nouă nu...

Bătrînul rămase imperturbabil în calmul său :

— **Tu** îți pot fi, fără îndoială, de folos. De altfel este și principala cauză pentru care mă aflu acum aici, în cortul tău.

Apoi, cuvintele începură să curgă monoton și regulat de pe buzele agăi, dezvăluind încetul cu încetul un plan de salvare care făcu ca inima lui Gabriel să se oprească în loc. Bagradian, începu Rifaat Bereket, remarcase desigur pe cei cinci bărbați care-l însoțeau și care ședeau acum afară. Cei doi bătrîni sint membri ai unei frății cucernice, care își închinaseră activitatea aceluiași țel ca și el, iar cei doi argați care minau măgarii erau de ani de zile servitori în casa lui din Antakie. Al cincilea bărbat însă e un caz mult mai dificil. El are pe conștiință moartea a numeroși armeni, dar la Stambul șeicul Ahmed — șeicul „Răpitorilor de

inimi“ — i-a deschis ochii și l-a convertit. De atunci, el s-a legat printr-un jurământ solemn să ispășească fapta săvârșită sub imboldul forțelor josnice ale sufletului său și să-și răscumpere față de armeni răul ce-l pricinuisese ura lui. Drept urmare omul acesta e gata să-și schimbe hainele cu ale lui Gabriel Bagradian și apoi să dispară. În piața bisericii, mudirul a cercetat în amănunțime actele și a înscris numele tuturor oamenilor pe o listă. La întoarcere, fără îndoială că nimeni nu va mai cere teșcherelele. Iar dacă, împotriva tuturor așteptărilor, mudirul va face totuși greutăți, Bagradian, cu fața învăluită, va arăta pur și simplu pașaportul celui pe care îl substituia. Nici măcar mîlasimul și soldații lui — escortaseră șase persoane și luau din nou în primire tot șase — nu vor avea nici cea mai mică bănuială că una dintre aceste persoane fusese substituită. El, aga, ca om cinstit ce e, simte un fel de aversiune să săvîrșească asemenea fapte ce vin în contradicere cu dispozițiile polițienesti, dar în împrejurarea de față e vorba ca ultimul reprezentant al familiei Bagradian să fie pus la adăpost, în casa lui din Antakie. O face pentru liniștea sa sufletească și în amintirea neuitatului Avetis, care odinioară i-a dat nenumărate dovezi de prietenie, pe vremea cînd el însuși era doar un ture foarte tînr și Avetis un armean bătrîn.

Gabriel se înnăbușea. Vîntul care umfla pînzele vieții din pieptul său era atît de puternic, încît îl făcu să se repeadă la intrarea cortului ca să poată respira. Aici văzu oamenii din suită, șezînd pe jos, tăcuți. Văzu pe cel ce depusese jurământul și care-și scosese mai demult vîlul de pe față. Avea un obraz posac, oarecare, ale cărui trăsături nu lăsau să se întrevadă nici faptul că masacrare armeni și nici hotărîrea de a-și ispăși păcatul. Văzu mulțimea poporului, așezată în cerc și pîrînd răscolită de o așteptare plină de inverșunare. O văzu pe Iskuhi stînd în picioare în fața cortului bolnavei. Era și ea departe și ireală, ca tot ceea ce îl înconjură. Real era numai gîndul care reprezenta viața: o odaie întunecoasă în casa lui Rifaat. Obloanele de lemn ale ferestrei ce dă spre curtea unde se află fîntina

arteziiană sînt închise. Și acolo, cînd totul va fi uitat, cînd nu va mai ști nimic, acolo, în așteptarea unei renașteri... După cîteva minute, cînd Gabriel, regăsindu-și calmul, intră iar în cortul șeicului, sărută mîna bătrînului :

— De ce n-ai venit atunci, tată, cînd totul era încă ușor, cînd mai locuiam jos, în vilă... ?

— Am nădăjduit multă vreme că veți fi cruțați de această soartă. Pentru tine însă nu e tîrziu nici acum, mai poți fi cruțat...

— Nu, nici eu nu mai pot fi cruțat.

— Ți-e teamă... ? Vom aștepta căderea nopții. Nu va fi nici o primejdie pentru tine.

— Ziua ? ! Noaptea ? ! Nu asta are însemnătate, agă ! Gabriel se opri o clipă, rușinat parcă : Soția mea s-a trezit abia astăzi dintr-o boală foarte grea.

— Soția ta ? Vei găsi alte soții.

— Copilul meu odihnește aici, sus...

— Ești dator să dai familiei tale un nou fiu, care să-ți perpetueze neamul.

Ochii grei ai bătrînului rămîneau nemișcați. Răspunsul lui Gabriel veni atît de încet, încît probabil că interlocutorul său nici nu-l înțelese :

— Cine a ajuns unde am ajuns eu nu mai poate s-o ia de la început.

Aga își împreună mîinile pline de viață, formînd o cupă în care voia parcă să adune ploaia veșnică a viitorului :

— De ce te gîndești la viitor ? Gîndește-te la ceasurile imediat următoare !

Lumina unei după-amieze pe cale de a-și lua bun rămas inunda cortul. Gabriel Bagradian se ridică într-un fel ce încălca regulile politeții :

— Eu sînt acela care a dat celor șapte comune ideea de a se refugia pe Musa Dagh. Eu am organizat rezistența. Am fost comandantul în luptele purtate împotriva soldaților voștri, lupte cărora le datorăm faptul că sîntem încă aici. Sînt și voi rămîne cel care poartă răspunderea, principalul vinovat, cînd, peste cîteva zile, ai voștri vor tortura pînă la moarte tot ce este viu

în această tabără, chiar și bolnavii și pruncii din scutece. Care este părerea ta, agă? Pot oare să dau bir cu fugiții, pur și simplu?

După aceste cuvinte, aga Rifaat Bereket nu mai spuse nimic.

Gabriel Bagradian puse ca darurile aduse de agă să fie cărate imediat în piața altarului, astfel încît sfatul conducătorilor să poată trece la împărțirea lor. Era vorba mai ales de zahăr, de cafea și de puțin tutun. Dar cei ce mînau măgarii reușiseră să strecoare pînă sus și doi saci cu orez. Un calcul simplu ne va arăta că aceste daruri, împărțite la mai mult de o mie de familii, se transformaseră în rații minuscule. Dar n-avea nici o importanță! Să mai guste măcar o dată, în sorbituri mici, o cafea fierbinte, ca toți nervii să se însuflească și să înceapă a zîmbi! Să tragă încă o dată, pînă în adîncul rărunchilor, din „părintele miresmelor”, să scoată fumul încet, pe nas și pe gură, apoi să privească în urma lui fără să se gîndească la nimic — și pe urmă, ce-o fi o fi! Valoarea reală a acestor daruri avea mai puțină însemnătate decît cea psihică, fiindcă tocmai în această nefastă zi a pierderii turmelor era nevoie mai mult ca oricînd de încurajare și înviorare a sufletelor. Turcii lăsară în tabără și cei doi măgari de povară, cît și doi dintre cei de călărie. Numai bătrînul agă își păstră măgarul pentru a putea coborî în vale.

De data aceasta, binefăcătorul și cei cinci însoțitori ai săi făcură drumul pînă la șaua nordică fără a mai fi legați la ochi. Omul care jurase să-și ispășească păcatul mergea în fruntea lor cu drapelul alb și cu cel verde. Nu părea nici mulțumit și nici supărat că nu și-a putut duce la îndeplinire fapta lui bună. În afară de Gabriel Bagradian oaspeții străini erau conduși de Ter Haigasun, Bedros-hekim și doi muhtari, alcătuiind un fel de escortă de onoare. În spatele lor se înghesuia mulțimea stîrnită în care acționau parcă forțe de vrajă. Întrevederea din cortul șeicului, despre conținutul căreia nimeni nu știa nimic, deveni sursa unor speranțe fantastice. Aga pășea învăluit într-un nor de

binecuvântări, chemări într-ajutor, rugăminți făcute printre lacrimi, întrebări vibrând de speranță. Aproape că nu putea să înainteze. Niciodată, nici chiar în lagărele de deportare, Rifaat Bereket nu văzuse fețe asemănătoare cu cele de pe Damlajik. Fețele schimonosite și înfierbîntate ale bărbaților îl iscodeau lacome. Brațele slabe ca niște bețe ale femeilor, ieșind din mincile zdrențuite, îi întindeau cu gesturi de cerșetorie copii mici, vîrindu-i pînă aproape de fața lui. Aproape toți acești copii purtau pe gîturile lor subțiri capete tremurătoare de hidrocefali, iar ochii lor imenși știau lucruri pe care copiii oamenilor nu trebuie să le știe. Aga își dădu seama că nici cel mai înspăimîntător marș în convoiul de deportare nu avea un efect mai dezumanizant ca faptul că oamenii aceștia erau cu totul izolați și scoși în afara societății. Crezu a înțelege acum limpede că acțiunea de distrugere exercitată asupra forțelor sufletești depășește în intensitate acțiunea ucigașă îndreptată împotriva trupului. Că fapta cea mai atroce între toate nu era nimicirea unui întreg popor, ci nimicirea credinței lăuntrice a unui întreg popor, a convingerii în legăturile sale indestructibile cu divinitatea. Sabia lui Enver, lovindu-i pe armeni, lovise în Allah însuși. Căci Allah sălășluia în ei ca în toți oamenii, chiar dacă erau necredincioși. Și cine nimicește demnitatea unei fapături, acela nimicește în ea pe însuși Creatorul. Iar uciderea lui Dumnezeu este o nelegiuire ce nu poate fi ispășită pînă la sfîrșitul lumii. Rifaat Bereket, dervişul cucernic, care în timpul meditațiilor sale și a ritualurilor tarikaat se apropiase adesea de lumea aflată dincolo de a noastră și încercase să pătrundă soarta sufletelor ce părăseau trupurile moarte, văzu cu ochii minții scene înspăimîntătoare. Întocmai ca aici, și acolo, în fața porților divinității, pe pragul ce duce către armonia veșnică, se tîrau nenumărate convoaie de deportați cărora nu le era îngăduit să intre. Convoaie de suflete înghesuite unele într-altele, care nu puteau să urce pînă acolo, deoarece îndelungatul martiriu, îndelungata izolare, la care fuseseră condamnate de alți oameni, le răpise orice putere de a zbura.

Întocmai ca pe Musa Dagħ, se aflau și acolo cîteva locuri de refugiu unde domnea deznădejdea. Priviri arzînd de febra foamei, strînse laolaltă ca haitele de lupi și condamnate ca și acolo, în spațiile eterice, să ducă o existență de cerșetori, umilitoare, veșnic la pîndă, fugind de lumină. Bătrînul avea impresia că pășește printr-un nor gros de cenușă, norul de moarte al poporului armean, prin pîcla indisolubilă care plutea între lumea aceasta și lumea de dincolo. De altfel, fără să-și dea seama, respira într-adevăr cenușă — ultime urme ale incendiului de pădure din care nu mai rămăsese decît spuză fierbinte și aceste dire de cenușă, tîrîndu-se ca o ceață apăsătoare, către apus, duse de vîntul dinspre uscat. Oare drumul acesta, care trecea de-a curmezișul destinului armean, nu se mai sfîrșea niciodată ? Sprijinit în baston, aga pășea tot mai îmbătrînit, tot mai încovoiat. Acum privea numai la pămîntul care născuse toate acestea și pe toate le mai răbda încă. Picioarele lui mici, încălțate cu pantofi de piele fină și nu prea obișnuite cu umbletul, tropăiau pline de rîvnă. Apăsîndu-și cu înverșunare barba albă în piept, alerga cu graba celui fugărit, care-și folosește ultimele puteri înainte de a istovi. Urechea lui nu mai auzea strigătele de implorare și rugămințile fierbinți din jur. Să fugă de-aici, cu orice preț ! Dar puterile lui Rifaat nu erau îndestulătoare decît pînă la prima tranșee de la șaua nordică. Acolo, sub privirile înmărmurite ale celor din grupele de combatanți, fu cuprins de o amețală puternică și se prăbuși la pămînt. Cei doi servitori, pe care-i luase cu el ca să mine măgarii, alergară speriați într-acolo. Aga era un om bolnav. Hekimul european din Stambul îi recomandase să evite orice efort exagerat. Unul dintre servitori, păstrîndu-și oarecum calmul, scoase dintr-un săculeț de catifea verde, cu care îl însoțea în permanență pe stăpînul său, un flacon cu săruri aromatate și o cutiuță cu extract de rădăcină de lemn-dulce, care aveau un efect stimulator asupra cordului. Aga își reveni repede în simțiri și zîmbi către Ter Haigasun și Gabriel Bagfadian care se aplecaseră asupra lui :

— Nu-i nimic... sînt bătrîn... am alergat prea repede...
Și apoi... îmi dați o povară foarte grea...

În timp ce se ridica ajutat de însoțitorii săi, simți cu o precizie uimitoare că nu va putea să-și ducă misiunea la îndeplinire și nu va ajunge pînă la Deîr es Zor.

Rifaat Bereket ajunse cu trăsura lui abia către miezul nopții în casa lui din Antakie. Miinile și picioarele îi erau aproape paralizate de oboseală. Cu toate acestea mai desenă cu o caligrafie plină de înflorituri o scrisoare către Nezimi Bei pentru a fi înmînată preotului creștin Lepsius, în care raporta și dădea socoteală de prima acțiune întreprinsă de el.

La ora cînd aga Rifaat Bereket își redacta scrisoarea către Lepsius, sufletul lui Krikor din Yoghonoluk se desprindea încet de trupul lui chinuit. În timp ce se pregătea să se culce, pe învățătorul Hapeth Șatakhan îl cuprinseseră grele remușcări în legătură cu farmacistul. După agitata ședință a conducătorilor taberei, care avu-sese loc dimineata devreme, plecase în mare grabă și în tot cursul acestei zile îngrozitoare nu se întorsese să arunce măcar o singură privire în cămăruța bătrî-nului său maestru, pe care nici un om nu-l ajuta să-și îndure mai ușor boala. Acum, în cel de al doilea ceas după căderea nopții, învățătorul-discipol păși cu băgare de seamă în baraca administrației, se apropie în vîr-ful picioarelor de cămăruța slab luminată a lui Krikor, aruncă o privire pe deasupra peretelui de cărți și șopti blînd, așa fel ca să nu-l trezească pe bolnav în cazul cînd ar fi dormit :

— Hei, farmacistule, cum te mai simți ?

Krikor era culcat pe spate. Răsuflarea îi era grea. Dar ochii lui larg-deschiși oglindeau o liniște adîncă. Ei îl dojeneau pe învățător pentru asemenea întrebare stupidă. Șatakhan se strecură pe lîngă peretele de cărți pînă aproape de culcuș. Cuprinse cercetător cu degetele încheietura mîinii deformată a lui Krikor :

— Ai dureri mari ?

Răspunsul farmacistului veni pe un ton care dădea impresia că atribuie cuvintelor o dublă semnificație :

— Când mă atingi tu, am dureri mari.

Învățătorul se așează pe jos, aproape de bolnav :

— Rămîn noaptea asta cu tine. E mai bine așa... S-ar putea să ai nevoie de ceva...

Dar Krikor părea că nu dorește cituși de puțin să-i țină cineva de urît noaptea :

— N-am nevoie de nimic... Pînă acum totul a mers foarte bine... o să mai mergă și astăzi... Du-te de te culcă, învățătorule...

— Mi-ar face plăcere să mai rămîn, dacă acest lucru nu te obosește prea mult...

Krikor nu spuse nimic. Părea să aibă greutate în respirație. Cît despre învățător, acesta deveni melancolic :

— Mă gîndesc, farmacistule, la vremurile bune de altădată, la plimbările noastre și la cuvîntările tale...

Obrazul de mandarin, de un galben intens, al lui Krikor, era impasibil. Pe urmă, cuvintele lui veniră ca un suflu. Bărbuța de țap nu se mișcă :

— Toate astea nu erau mare lucru...

Datorită faptului că tăgăduia cele spuse de învățător, sentimentalismul lui Șatakhian ieși la iveală în toată plenitudinea lui :

— Ba erau foarte mare lucru... Pentru mine, pentru noi... Doar știi, farmacistule, că am trăit în Europa. Pot spune că, oricum, cultura franceză mi-a pătruns în carne și în sînge... Vezi și auzi și înveți mii de lucruri acolo, conferințe, concerte, teatre, tablouri, cinema... Vezi tu, la Yoghonoluk tu reprezentați toate astea pentru noi și mai mult încă... Ne aduceai aici întregul univers și ni-l explicai... Ah, farmacistule, ce n-ai fi ajuns tu în Europa !

Această exclamație îl irită în mod vădit pe Krikor. Șopti, cu orgoliu :

— Sint foarte mulțumit... așa cum s-a întîmplat...

Pe neașteptate, învățătorul Șatakhian fu cuprins de un fel de descurajare. Cîteva minute nu mai găsi un subiect de conversație. Pe urmă însă îi veni în minte una dintre glumele acelea naive, care se fac uneori cu

cei aflați pe patul de moarte pentru a li se ascunde adevărul :

— Ce cămașă de noapte de zile mari ți-ai îmbrăcat, farmacistule ! În curînd, cînd ai s-o dezbraci, are să fie murdară și mototolită. Are să trebuiască atunci să-ți dăruim alta nouă, fiindcă nu se cade ca asemenea cămașă să fie spălată cu rufe obișnuite...

— Nu va fi nici mototolită și nici murdară, zise farmacistul.

Iar Șatakhian își aminti cît de netrupesc fusese întotdeauna trupul lui Krikor. Ar fi vrut ca bolnavul să adoarmă acuma, fiindcă prezența lucidă a acestei minți îl deprima. Și, într-adevăr, în ciuda ochilor săi larg-deschiși, Krikor părea dispus să-i împlinească această dorință. Trecu aproape o jumătate de oră înainte ca farmacistul să reînceapă, cu vocea lui ciudată, în falset :

— Învățătorule ! În loc să spui prostii, ai putea face un lucru înțelept... Du-te acolo, la raftul pe care se află medicamentele... Vezi sticla rotundă și neagră ? Lîngă ea e un pahar... Umple-l !

Șatakhian, fericit că i s-a adresat o rugămintă concretă, se conformă întocmai și aduse paharul mare, plin pînă la vîrf cu un lichid care mirosea de departe a rachiu de dade :

— Cred că ți-ai prescris medicamentul cel mai ni-merit, farmacistule.

Își strecură brațul sub capul lui Krikor, îl ridică și-i duse paharul la buze. Înțeleptul din Yoghonoluk îl goli cu sorbituri lungi de parcă ar fi băut apă. Apoi căzu pe spate, gîfîind. Dar după cîteva clipe obrazul lui prinse culoare și în ochi îi apărură o expresie de veselie nu lipsită de zeflemea :

— Asta-i... împotriva durerii... Acum însă trebuie să rămîn singur... Du-te la culcare, Șatakhian...

Expresia feței și vocea mai însuflețită a bolnavului îl liniștiră pe învățător :

— Mîine vin iar la tine, farmacistule, de dimineață, devreme...

— Da, vino miine... cît de dimineată vrei... Acum însă ai putea să stingi și lampa... E oricum ultimul rest de petrol... Lumînarea mea e acolo... aprinde-o... Pune sfeșnicul sus, pe cărți... așa... Asta-i tot... du-te la culcare, Șatakhian...

Cînd învățătorul ajunsese dincolo de peretele de cărți, șovăi încă o dată, se întoarse și-și privi maestrul :

— Dacă aș fi în locul tău nu m-aș necăji din pricina lui Oskanian, farmacistule, am știut noi din totdeauna cîte parale face...

Ultimul sfat al lui Șatakhian era cu totul de prisos. Farmacistul trăia acum într-o lume unde domnea cea mai adîncă liniște și unde nu era loc pentru fapte ridicele de felul lui Oskanian. Privea înaintea lui, undeva în depărtare, cu ochii nemișcați, și se bucura din plin de voluptatea unor clipe lipsite de dureri. Inima lui era nespus de senină. Își inventaria averea spirituală. Ce ușor era bagajul lui, iar el, ce fericit era ! Nu pierdea pe nimeni, și nu era pentru nimeni o pierdere. Toate aceste elemente legate de omenesc rămăseseră în urmă, la depărtări nesfîrșite, și probabil că nici nu existaseră vreodată. Krikor, fără nici o îndoială, fusese totdeauna Krikor, un om care nu avea particularitățile altora. Poporul obișnuiește să-i deplîngă pe acci ce sînt singuri în astfel de clipe. Farmacistul nu înțelegea atitudinea aceasta. Oare exista ceva mai minunat decît o asemenea singurătate ? O senzație de curățenie perfectă din cap pînă în picioare, senzația de a nu avea nici o obligație și de a fi rînduit lucrurile cum se cuvenea. Nici o influență străină nu venea să se adauge și să tulbure plutirea însuflețită a Eului pur. Iar în această plutire, singele circula din ce în ce mai viu. Se degaja astfel o căldură minunată. Krikor observă că mîinile și picioarele lui deveneau iarăși mobile, că articulațiile își pierdeau rigiditatea. Cu o mișcare spontană, care nu-i pricinui nici o durere, se întoarse spre lumînare. Gize mici cu aripile albicioase și fluturi de noapte mari și întunecați dănuiau împrejurul flăcării. Krikor se gîndi : „Dacă merge tot așa, mă voi însănătoși“. Dar era un lucru căruia nu-i acorda cine știe ce importanță.

Încetul cu încetul, spiritul lui se lăsa atras de dansul fluturilor de noapte. Cuvinte mari și pompoase se umflau ca niște bășici, iar Krikor nu avea nici o putere asupra lor. „Soarele central al constelației Polyodor.“ Exista așa ceva, sau nu exista? N-are importanță! În jurul soarelui central al constelației Polyodor dansau pleiadele în formă de vâl și naiadele în formă de pinză de păianjen, nebuloascele stelare în formă de fluturi, a căror materie fină e alcătuită din praful de cenușă al lumilor arse, după cum o dovedise încă astronomul arab Ibn Saadi. Ce ar fi putut ajunge el în Europa? Nerodul de Șatakhian! Krikor din Yoghonoluk era mîndru ca un zeu, văzînd cum dăntuiesc lumile cenușii în jurul soarelui central. Era atît de mîndru, încît își pierdu conștiința de sine și adormi...

În schimb, deșteptarea a fost îngrozitoare. Cămăruța se strîmtase în mod inexplicabil. Krikor nu mai vedea aproape nimic. Fluturii de noapte își înmîiseră numărul și acopereau aproape pe de-a-ntregul lumina slabă a luminării. Bolnavul nu putea să respire, scotea țipete deznădăjduite înecate în gîtlej, se răsucea ca să-și ridice trupul, fără să țină seama de dureri. Văzută dinafară, era o criză de sufocare, dar dinăuntru era ceva cu mult mai înspăimîntător. Era convingerea monstruoasă a insuportabilului, dar nu într-un sens trecător din punctul de vedere al timpului, ci o senzație de insuportabil ce urma să dureze atît cît va dura și veșnicia. Dacă există infernul, atunci tortura aceasta trebuia să fie cea mai atroce dintre toate. Acest insuportabil eternizat avea și un conținut anume. A spune că era o neștiință știutoare sau o știință neștiutoare ar fi o palidă caracterizare pentru acest ocean de jumătăți neisprăvite, de revelații aflate în stadiul incipient, de gînduri prea repede destrămate, de teorii inaccesibile cunoașterii, de erori puternic înrădăcinate. Senzația neputinței de a finaliza cea mai neînsemnată acțiune! Îngrozitoare incapacitate a spiritului, care se sparge în mii de cioburi în atingere cu orice fir de iarbă!

Krikor credea că se înecă în acest ocean plin de sfărîmături respingătoare. Voi să scape, să fugă. Horcîind, se tirî de sub pătură, se ridică pe dibuite, se încleștă de peretele de cărți. Cînd își pierdu echilibrul din pricina slăbiciunii și căzu înapoi în pat, trase după el rîndurile cele mai de sus ale cărților, împreună cu lumina care se stinse. Cărțile cădeau cu zgomot surd peste trupul lui Krikor, de parcă ar fi vrut să-și îmbrățișeze stăpînul și să-l țină strîns. Bolnavul rămase multă vreme în poziția în care căzuse, mulțumit că putea să respire din nou și că accesul de sufocare pricinuit de ignoranță își descleștase ghearele. Durerile reveneau acum asemeni unor valuri. Fiecare deget ardea, de parcă tocmai îl scosese din foc. Și atunci, cărțile îi făcură încă o dată un mare serviciu, cărțile citite, necitite, răsfoite, îndrăgite. Își vîri printre foi miinile care-l ardeau. În interiorul lor, volumele aveau prospețimea răcoroasă a apei. Dar mai mult decît atît. Un calm nou și glacial emana din singele spiritual al acestor cărți trecînd în propriul său singe. Recunoștea încă fiecare carte pipăind-o cu degetele lui surde și oarbe. Un ultim simțămînt se ivi, discret : păcat de acești prieteni. Pe urmă, arsurile se potoliră, rînd pe rînd. Ultima durere șovăi o clipă înainte de a dispărea. Dulcea senzație de insensibilitate creștea, urca în el mereu mai sus. O geană de lumină plumburie sclikea printre crăpăturile bîrnelor. Krikor n-o zări, deoarece cu el se petrecea ceva înăltător. Mai întîi, simți revărsîndu-se în ființa lui o conștiință calmă, și i se păru că fiecare bătaie a pulsului său, pe cale de a se stinge, scanda : „Eu sînt prima ființă, eu sînt prima ființă“. Pe urmă, ceea ce se numea Krikor din Yoghonoluk începu să crească. Dar o asemenea afirmație reprezintă acum o inducere în eroare. Cuvînte care sînt determinate de timp și de spațiu nu pot exprima acest proces. Poate că nu creștea ceea ce se numea Krikor din Yoghonoluk, ci ceea ce numim „lumea“ se topea, micșorîndu-se. Într-adevăr lumea se zbîrcea contractîndu-se cu o viteză

nebună — baraca, Vilceaua orășenească, Musa Daghul, satul natal din vale și tot ce-l înconjura. Nici nu putea fi altfel. Deoarece nu avea densitate, alcătuită fiind din cenușa stelelor arse. La sfârșit, nu se mai afla acolo decât Krikor din Yoghonoluk, el, singur. El era Universul, ba nu, era mai mult decât Universul, deoarece fluturii de noapte ai lumilor dansau în jurul capului său, fără ca el să-și dea seama de asta.

FIACĂRA ALTARULUI

DUPĂ CE SE SFĂTUI ÎNDELUNG CU PASTORUL Aram și cu Altouni, Ter Haigasun hotărî să nu se mai facă economii cu proviziile care mai existau. Fiindcă nu era oare cu totul lipsit de sens să mai prelungească viața și prin urmare chinurile ei? De pe acum, înainte ca foametea propriu-zisă să se fi instaurat, erau destui debili — femei, copii, oameni bătrîni, care se prăbușeau pur și simplu și nu se mai ridicau. Acest proces lent și continuu de epuizare fizică se dovedi a fi forma cea mai intolerabilă a nimicirii totale. Preotul era hotărît să scurteze acest proces. Era preferabil să mai mănince cîteva zile pe săturate și apoi să înfrunte neantul, decît să amîne acest neant, pe o perioadă de timp de-a dreptul ridiculă, cu prețul unor suferințe permanente provocate de măruntaiele chinuite de foame. Așadar, în primele zile ale lui septembrie fură tăiate cele două vaci slabe ale familiei Bagradian, precum și toate caprele, țapii și iezii, fără a se mai ține seama de lapte, deoarece acesta, prin calitate și prin conținutul nutritiv, nu mai prezenta nici o însemnătate. Veni apoi rîndul măgarilor de povară și de călărie, a căror carne, tare ca talpa, e drept că nu se prea frăgezea nici friptă pe cărbuni și nici fiartă în oală. Oricum, vitele mari, valorificate pînă la oase și sînge, inclusiv coada, pielea, copitele și mațele, dădură cantități însemnate de hrană, care umpleau

stomacurile și în același timp le chinuiau. La aceasta se adăugau zahărul și cafeaua lui Rifaat Bereket, aproximativ un sfert de livră de familie. Iar zațul se fierbea o dată și încă o dată și tot așa mereu, astfel încît ibricelc de cafea, asemeni micilor vase cu untdelemn ale candelelor, nu se goleau niciodată. Era o băutură care făcea să se nască, dacă nu veselia și încrederea, cel puțin un simțămînt plăcut de resemnare față de clipa respectivă. Tutunul se dovedi aproape tot atît de important. Ter Haigasun, în ciuda împotrivirii muhtarilor, avu înțelepciunea de a stărui ca partea leului, patru baloturi întregi, să fie împărțită oamenilor de la bastionul sudic, așadar unor derbedei, unor indivizi îndoielnici. Puteau acum să plutească în nori de fum, cum nu avuseseră prilejul nici în vremurile cele mai bune ale vieții lor. Intenția era ca această stare plăcută să le alunge cine știe ce gînduri ciudate. Sarkis Kilikian, culcat pe spate, era și el în întregime cufundat în voluptățile tutunului și părea că deocamdată nu avea nimic de obiectat împotriva felului în care era orînduită lumea. Învățătorul Hrand Oskanian bineînțeles că nu era fumător.

Pe lîngă aceste măsuri oarecum ușurate, dar necesare menținerii vieții, fuseseră luate încă două, mai temeinic chibzuite în timpul nopții. În decursul unei îndelungi convorbiri cu medicul, Ter Haigasun izbutise să-și impună punctul de vedere în aceste probleme. Obrazul lui Altouni, zbîrcit ca o frunză veștedă, devenea din ce în ce mai uscat și mai negricios. O tusc seacă îi agita coșul pieptului ascunzînd însă o afecțiune mult mai serioasă. Deși Bedros Altouni avea foarte puțină stimă pentru viață, totuși aici, sus, luptase cu ultimele lui puteri pentru menținerea ei. Acum însă era nevoit să accepte ideea că Ter Haigasun avea dreptate. Împrejurările făceau ca rolurile celor doi oameni să se schimbe între ele. Fiindcă în această privință, preotul se arăta mai păgîn decît medicul.

În a treizeci și patra zi a exilului, la douăzeci și patru de ore după moartea lui Krikor, se găseau cam două sute de bolnavi în spațiul hărăzit contagioșilor, iar înă-

untru! și împrejurul vechiului șopron-spital mai mult de o sută — aceștia din urmă fiind, în afară de cei cu răni grele primite în luptă, în cea mai mare parte oameni ajunși la capătul puterilor, care se prăbușiseră în timpul lucrului sau pur și simplu în drum. Cum era vorba de o populație de cinci mii de suflete, această proporție de bolnavi, în care erau cuprinși și răniții, nu constituia deocamdată un motiv de îngrijorare. Dar în ziua aceea, pe neașteptate și fără o cauză anume, curba mortalității crescuse cu o viteză turbată. Până seara se stinseră patruzeci și trei de vieți omenești, și era de așteptat ca în răstimpul ceasurilor următoare să se mai producă și alte decese. De cîtăva vreme, cimitirul devenise neîncăpător să adăpostească atîția oaspeți noi. Limitele terenului care avea un strat de pămînt relativ mai gros fuseseră depășite. Acum, cazmalele se izbeau de osatura calcaroasă a Damlajikului la o adîncime mai mică de patru picioare. Prin urmare, ar fi fost recomandabil ca, în limita posibilităților, să se purceadă la căutarea unui sol mai prielnic primirii rămășițelor pămîntești pentru odihna veșnică. Dar un asemenea loc de veci era foarte greu de găsit. Și, în afară de asta, era de dorit ca forța de muncă atît de trudită să fie utilizată cu cea mai mare prudență și să nu fie irosită în slujba morții. Cum, pe deasupra, în vasele de lemn nu se mai găsea nici măcar un firicel din vechiul pămînt adus de pe meleagurile natale, pe care Ter Haigasun ar fi putut să-l dea pe drum celor ce-și luau rămas bun pentru totdeauna, aceștia din urmă erau lăsați cu totul la voia lui Dumnezeu Atoateștiutorul, ca la judecata din Ziua-de-apoi să-i recunoască și să le dea răsplata cuvenită. Așadar, nu mai avea nici o importanță cum și unde vor dormi morții după zilele de pe Musa Dagħ. Căci, oricum, după toate prin cîte trecuseră, somnul lor va fi adînc și de durată.

Drept urmare, Ter Haigasun introduse un nou fel de înmormîntare, pe care nu-l expuse în prealabil poporului ca să evite discuții îndelungi și inutile. În ceasurile foarte înaintate ale nopții fără lună, cadavrele fură adunate la un loc și transportate pe terasa în formă de

tipsie care înainta departe deasupra mării ca un cioc de proră uriașă. Toată lumea trebui să pună mîna, îngrijitorii de bolnavi, adunarea de cerșetori de la cimitir și oricine se afla cu vreo treabă în partea de nord a taberei. Fură nevoiți să facă de trei și de patru ori drumul înainte ca toți morții, îmbrăcați în cămășile lor lungi legate ca niște saci, să fie culcați unul lingă altul pe stîncă golașă.

De cînd apăruse luna nouă, vremea se schimbase. Nu ploua, dar înălțimile teșite ale Musa Daghului erau măturate de o furtună intermitentă, care le bîntuia dușmănoasă și stăruitoare, uneori sub forma unui vînt de stepă înăbușitor, alteori ca un siroco încărcat de umezeală, venit dinspre mare, dar în orice caz învîrtejindu-se în permanență de parcă ar fi vrut să-și bată joc de elementele mai stabile decît ele, pămîntul și apa. Dacă Gabriel Bagradian n-ar fi ales cu atîta chibzuință Vilceaia orășenească drept loc de așezare, n-ar mai fi rămas în picioare nici măcar o singură colibă. Furtuna părea că-și are vizuina pe terasa în formă de tipsie, unul dintre locurile cele mai expuse. Cînd vîntul pornea să ia cu asalt stîncă, oamenii abia dacă se puteau ține pe picioare. Vîntul stînsese din prima clipă făcliile și lumînările de biserică purtate de oamenii din convoi. Numai cădelnița de argint, pe care diaconul o purta în urma preotului, licărea slab. Ter Haigasun mergea cu pași mici de la un mort la altul, binecuvîntîndu-i. Nunik, Vartuk și Manușak se simțeau cît se poate de nemulțumite de felul în care se desfășura această înmormîntare, dar cum nu erau decît niște tolerate pe Damlajik, nu-și exprimau părerea cu glas tare. În schimb, se grăbiră să îndrepte greșala comisă de preot față de sufletele aflate în nevoie, cîntînd străvechiul bocet sacru cu o pasiune lăuntrică mai aprigă ca oricînd. Iar răbufnirile furioase ale vîntului primiră cutezătoare provocarea, luîndu-se la întrecere cu ele. De aici ieși un schelălăit care n-ar fi putut ajuta nici unui suflet să lupte cu succes împotriva forțelor necurate care încercau să-l atragă spre iad. Doi oameni ridicară primul mort apucîndu-l de umeri și de picioare, și-l duseră

pină la marginea terasei stîncoase. Acolo se afla un găligan lat în umeri, cu picioarele îndepărtate, nepăsător față de furia vîntului, ținîndu-și ridicate brațele terminate cu niște mîini ca două frunze mari și groase de lăptucă. Era Kevork, dansatorul cu floarea-soarelui, cretinul. Cu oarecare greutate, ajunsese să priceapă în ce consta treaba lui. Cînd se lămuri, în cele din urmă, făcu bucurios un semn de încuviințare: „O, da, ca pe vapor...” Cu prilejul acesta oamenii aflaseră pentru prima oară că, în tinerețe, Kevork navigase pe Marea Neagră pe un vas care transporta cărbuni. Acest sărac cu duhul avea o inimă plină de zel și nimic nu-l mulțumea mai mult ca gîndul că poate fi de folos și că i se încredințează îndeplinirea unei munci. Natura acestei munci nu avea nici o importanță. Toți ceilalți bărbați din tabără făceau în această privință deosebiri. Pentru membrii castei superioare a războinicilor, așadar pentru oamenii din grupele de combatanți afectate primei linii, toate muncile care nu erau legate nemijlocit cu organizarea apărării erau socotite ca fiind înjositoare. Tot așa, cei repartizați la cadrele de rezervă găseau ca fiind sub demnitatea lor munca prestată de parlagii, de oamenii care aprindeau focul la vetre și de îngrijitorii de bolnavi. La rîndul lor, aceștia din urmă îi priveau cu dispreț pe gropari. În virtutea unei legi umane indestructibile se dezvoltase cu încetul și pe Damlajik o ierarhie, izvorită din pricini care și aici erau tot atît de puțin limpezi ca și aiurea. Dar Kevork, împreună cu Sato și alți cîțiva cerșetori, schilozi și săraci cu duhul, se aflau dincolo de această scară cu trepte precis delimitate. Cînd i se dădea vreo muncă de executat, prin însuși faptul acesta Kevork era ridicat deasupra clasei sale și înnobilat, dacă putem zice așa, la rangul de proletar. Simțea atunci că lumea îl căuta, că avea nevoie de el, și drept urmare era fericit. Așa se desfășurau lucrurile și acum. Kevork nu îngăduia nici în ruptul capului ca altcineva să-i răpească, fie măcar o parte cît de mică, din atribuțiile legate de noua lui slujbă. Lua cadavrul în primire și respingea cu coatele pe cei doi oameni care voiau să-l ajute.

Marea părea că mai păstrase unele urme de stele din precedentele nopți luminoase. Dinspre crestele albicioase de jos urca un licăr nehotărît care scotea limpede în relief silueta dansatorului. Cîteva felinare indicau marginea amenințătoare a stîncii, dar în ciuda acestor felinare, treaba ce i se încredințase lui Kevork era legată de o primejdie de-a dreptul înspăimîntătoare. Fiindcă terasa în formă de tîpsie se afla în creștetul așa-numitului Perete înalt, care se arunca în adîncime, la o verticală perfectă, pe o distanță de peste patru sute de metri. Deoarece jos, marea rosese atît de adînc piciorul Peretelui înalt, încît platoul stîncos înainta într-adevăr în spațiu, plutind liber ca o mîină întinsă, de sus era cu neputință să vezi mișcarea valurilor izbînd faleza. Un pas greșit pe această proră gigantică ducea inevitabil la moartea cea mai rapidă și mai sigură. Și totuși, acum, în toiul nopții, dansatorul nu arăta nici cel mai mic semn de teamă sau de amețală, în timp ce oamenii ceilalți se trăgeau înapoi degrabă. Pe marginea îngustă și slab luminată, el executa într-adevăr un dans, legănîndu-și propriul corp împreună cu cel al mortului, asemenea unei doici uriașe. Mîinile lui balansau trupul neînsufletit — în a cărui cămașă încheiată cu trei rînduri de nasturi fusese vîrîtă o piatră mare menită să-l îngreuneze — îl legănu cu ușurință într-o parte și în cealaltă, înainte de a-l arunca departe, cu o mișcare iute, perfect orizontală, uimitor de precisă. Cadavrul se scufunda în noapte, fără zgomot, invizibil. În ciuda porțiilor ridicule de hrană pe care le primea de atîtea zile, Kevork nu pierduse nimic din forța lui. Cam cu un ceas mai tîrziu, legănîndu-se ritmic pe picioarele lui depărtate, făcu să dispară în eternitate, cu un ușor avînt, al patruzeci și treilea mort, după care păru foarte trist din pricină că mîinile îi erau goale și trebuia se isprăvisc. Bucuros i-ar fi legănat în mîinile sale și i-ar fi adormit tot atît de lin pe încă patru sute, sau o mie sau chiar poporul întreg. Un martor obiectiv ar fi fost surprins cît de puțin înfiorătoare era această înmormîntare, ba mai mult, ce frumoasă era.

Totuși, nu aceasta a fost tema discuției dintre Ter Haigasun și Bedros-hekim, căci acesta din urmă nu lupta pentru morți, ci pentru cei care deocamdată mai erau în viață. Preotul se arătă partizan al unei soluții foarte îndrăznețe pentru un slujitor al bisericii, anume că era mai bine ca bolnavii în stare deznădăjduită, aflați la extrema limită, să fie lăsați să treacă dincolo — mai ales cei inconștienți, sau care picoteau fără dorința de a mai trăi. Medicul recunoscuse că bolnavii aflați în această stare nu numai că renunțaseră să mai ceară hrană, dar chiar o refuzau cu înverșunare când îngrijitorii le aduceau laptele sau supa atât de puțin hrănitoare. Recunoscuse și faptul că aceștia nu vor suferi dacă vor fi lăsați să viseze fără întrerupere și să se stingă în timpul visurilor lor. Propunând această soluție, Ter Haigasun se gândea foarte puțin la avantajele ce vor rezulta de-aici pentru îngrijirea copiilor sănătoși și nu-l preocupa din cale-afară nici să ușureze povara pe care cei sortiți morții o constituiau pentru cei ce puteau trăi. Pentru el important era ca toți cei pe care Dumnezeu, în nemărginita-i bunătate și dragoste părintească, îi îmbia cu perspectiva unei morți frumoase, să nu fie frustrați de acest dar numai pentru ca turcii să aibă și mai multe vieți de nimicit. Medicul și preotul trecură printre șirurile de bolnavi din cele două rezervații spitalicești. Altouni trebui să pronunțe o sentință de viață sau de moarte asupra fiecăruia dintre bolnavi. Numai în cazurile vădit lipsite de orice speranță, se hotări imediat. Pentru unii, suferința putea fi scurtată cu o zi sau cu două zile. Dar dacă pe vreun obraz sau în vreo bătaie a pulsului mai găsea măcar o urmă de viitor, începea să se lupte pentru respectivul bolnav, mai ales dacă era vorba de oameni mai tineri. Preotul părea mai puțin milos ca medicul. Pentru el omul avea două vieți — cea de-aici și cea veșnică. Cea de-aici, atîta vreme cît trăiai, nu era mai puțin importantă decît cealaltă. Iar cînd o pierdeai pe cale firească nu pierdeai mare lucru, ba chiar te puteai socoti fericit pe lumea cealaltă că ai izbutit să-ți salvezi sufletul veșnic de spaima infernală

a morții prin asasinare. Așa gîndea preotul în adîncul inimii sale.

Medicul nu credea decît în viața aceasta și de loc în cealaltă. După părerea lui, cine pierdea viața aceasta nu numai că nu pierdea mare lucru, dar nu pierdea nimic. Or, acest nimic, judecat invers, era totul. Oamenii nu aveau altceva de pierdut decît acest tot-nimic. Singurul lucru care avea însemnătate era felul în care ei înșiși îl apreciau. Dar Bedros-hekim nu știa, de pildă, cum își aprecia propria viață această femeie tînără, care se afla aici, la picioarele lui, privindu-l cu ochii strălucitori și parcă prea plini. Chiar dacă nu se însănătoșea, poate că ar mai fi putut să se bucure, vreme de cinci minute, de vreuna dintre fericirile pămîntești. De aceea șovăia el acum, el, cel ce disprețuia viața. Pentru Ter Haigasun însă cele cinci-minute-de-fericire ale acestei femei nu însemnau absolut nimic în fața perspectivei pe care o avea ea de a păși în eternitate cu sufletul curat. Iar atunci cînd medicul nu exprima un „da“ sau un „nu“ limpede, preotul trecea liniștit mai departe. Unul dintre diaconii săi însă înfigea un bețigaș în pămînt, lîngă capul bolnavului, în stînga. Pentru îngrijitor era un semn ca, dacă muribundul nu-și mai exprima vreo dorință, să nu-l mai sîciie în nici un fel. Uneori, Altouni se întorcea pe ascuns și scotea bețigașul din pămînt. Ce situație ciudată! Preotul avea în mod ferm certitudinea sfîrșitului apropiat și credea totuși într-o minune. Medicul credea ferm în sfîrșitul apropiat, dar scotea totuși că s-ar putea ivi o întîmplare excepțională care să îndepărteze moartea. Cu toată asemănarea aparentă a acestor două tendințe, ele erau foarte deosebite una de cealaltă. Oricum, atît Ter Haigasun, cît și Bedros-hekim nu scoaseră nici o vorbă în această privință.

Iar Kevork, dansatorul, avu mult de lucru.

Cu totul pe neașteptate, înotătorii se întoarseră de la Alexandretta.

Cei doi tineri apărură la poziția nord în zorii zilei. Izbutiseră să se strecoare neobservați printre șirurile dese ale patrulclor de saptiehi și soldați, care impresu-

rau de două zile toate înălțimile Musa Dagului, într-un lanț neîntrerupt de la Kebussije pînă la satul de coastă Arsus, situat la nord. Starea fizică a înotătorilor era în contradicție cu durata și oboselile expediției lor aventuroase, care durase zece zile. Ce-i drept, erau slabi ca niște schelete, dar ca niște schelete vînjoase, mlădioase, avînd culoarea sănătoasă, dată de soare și de aerul sărat al mării. Îmbrăcămintea însă se dovedea cît se poate de bizară. Unul dintre ei purta un hălat de casă bărbătesc, din lînă cafenie, cam ros, dar altădată elegant — celălalt un pantalon alb de flanel și epava unui smoching datînd din epoca străveche și aproape legendară în care se purta acest gen de combinație vestimentară. Fiecare căra în spate cîte un sac greu plin cu pesmeți uscați de tip militar — o performanță eroică realizată în slujba poporului, dacă avem în vedere că sînt treizeci și cinci de mile engleze, pe drumuri de munte, între Damlajik și Alexandretta.

Dacă întoarcerea înotătorilor i-a umplut de bucurie entuziastă pe oamenii care se adunară imediat în jurul lor, cele relatate de mesageri, dimpotrivă, făcură să se stingă ultimele licăriri de speranță. Vreme de șase zile zăboviseră la Alexandretta fără ca în largul portului să se arate măcar vreo urmă de vas de război. Se aflau în radă o mulțime de vase turcești vechi și rablagite, șlepurile de cărbuni, șalupe de pescuit și un vas comercial rusesc surprins aici. Dar uriașul golf ce formează unghiul drept între Asia Mică și Asia era gol, tot atît de gol ca și largul coastei din spatele Musa Dagului. De mai multe luni, nimeni din Alexandretta nu văzuse nici în zarea cea mai depărtată măcar umbra vreunui vas de război.

Este lesne de înțeles că sentimentul dureros rezultat de pe urma eșecului misiunii lor era mai slab decît acela de entuziasm față de întîmplările aventuroase și pericolele pe care izbutiseră să le biruiască. Povesteau alandala, fără vreun fir conducător. Descriau cu mare lux de amănunte cum se desfășurase zi de zi expediția lor. Cînd unul dintre ei uita vreun detaliu, celălalt intervenea nerăbdător. Iar mulțimea, uitînd situația în

care se afla, nu se mai sătura să asculte toate aceste descrieri minuțioase. Cite o aluzie îngăduia să se presupună că, răstimpul cât lipsiseră, înotătorii trebuie să fi avut și o perioadă în care o duseseră excepțional de bine, situație care pe Damlağik devenise de neînchipuit.

În ziua care urmasc după primă noapte de marș, avuseseră grijă să rămână în permanență pe înălțimi, apoi tăiaseră de-a curmezișul Ras el Chansir și atinseseră în bune condiții șoseaua de coastă care duce de la Arsus în portul Alexandretta. Petrecură apoi o zi întreagă pe o colină din imediata apropiere a orașului unde, bine adăpostiți în spatele unor tufișuri dese de mirt, cercetaseră în permanență largul portului. Cam în al patrulea ceas al după-amiezii, la orizont apărură o dungă subțire și cenușie, care înainta de la mare depărtare, în direcția coastei, lăsând în urmă o diră bine conturată. Uitînd de orice prudență, coborîră în sărituri largi pînă la coastă, se aruncară în apă și, lăsînd în urma lor debarcaderul de lemn, înotară în largul portului. Se apropiară, după cum primiseră dispoziția, în arc mare, de presupusul torpilor englez sau francez, care creștea repede pe măsură ce distanța se micșora, dar recunoscură curînd, spre groaza lor, pavilionul cu semilună fluturînd la pupă. Și cei de pe bord îi zăriseră însă pe înotători. Urmară cîteva apeluri sonore! Cum nu veni nici un răspuns, echipajul vedetei de inspecție a căpităniei portului turcesc — căci atît de gravă fusesese confuzia făcută de tineri — descărcă după ei vreo duzină de gloanțe de pușcă. Flăcăii se lăsară la fund și înotară sub apă o distanță demnă de niște adevărați maeștri. Mai tîrziu, se ascuseră printre stîncile gigantice pe care e construit debarcaderul. Din fericire, venise seara și portul era pustiu — totuși pe scindurile putrede ale debarcaderului, mult deasupra lor, auzeau cum răsună pasul greu al santinelei. Ședeau chinciți acolo, despuiați la piele și uzi. Hainele lor, merindele lor, erau pierdute pentru totdeauna. Pe deasupra, lumina intermitentă a unui far apropiat începu să treacă peste trupurile lor la fiecare jumătate de minut, orbindu-i cu strălucirea ei. Se ascuseră, ghemuindu-se cît putură mai bine. Abia în toiul

noptii îndrăzniră să se aventureze pînă la țarm, evitînd șoseaua lungă a portului. Acum, aveau de ales între două soluții — fie să se stingă de foame, ca niște fri-coși, pe coline, fie să-și adune curajul și să intre în oraș. Dar înainte de asta, mai exista și o cale de mijloc. Fiindcă pe un deal din apropiere, amenajat ca un parc și ferit cu grijă de cartierele expuse malariei, se înălțau mai multe vile mari de bogătași. Din cîte auziseră povestindu-se despre Alexandretta, înotătorii erau convinși că măcar una dintre aceste vile trebuia să aparțină unui armean. Chiar la prima poartă de grădină, numele gravat pe o tăbliță, pe care îl descifrară la lumina lunii, le dovedi că nu se înșelara. Dar casa era închisă, fără vreo lumină, obloanele erau bătute în cuie, totul era pustiu. Mesagerii nu se descurajară. Erau hotărîți să intre prin efracție pentru a găsi o ascunzătoare. Se aflau acolo, sprijinite de zidul grădinii, o sapă și un tîrnăcop. Tinerii începură să zgîlție poarta cu lovituri disperate, fără să-și dea seama că vacarmul asurzitor ar putea să-i trezească și pe dușmanii lor de moarte. După cîteva clipe însă auziră dinăuntru scîrțîind o broască. Poarta se deschise. O lumină care tremura și un om care tremura :

— Cine e ?

— Armeni ! Dați-ne de mîncare și ascundeți-ne, pentru numele lui Isus Cristos !

— Nu pot să ascund pe nimeni. Vin zilnic saptiehii, și controlează totul, de sus pînă jos. Ne prelungesc autorizația de ședere numai pentru cîte o săptămînă. Și fiecare săptămînă costă o sută de lire. Dacă vă găsesc aici, ne deportează și pe noi.

— Am ieșit din mare și sîntem goi.

Dîra luminoasă a lămpii de buzunar tremură peste trupurile scuturate de frig.

— Dumnezeuule milostiv ! Înăuntru nu vă pot lăsa. Ar fi pierzania noastră a tuturor. Dar așteptați puțin !

Minutele se scurgeau interminabile. Pe urmă, înotătorii primiră două cămăși și două pături, strecurate prin deschizătura porții. Primiră de asemenea piine și friptură rece în cantitate mare, și pe deasupra fiecare dintre

ei cîte două lire. Iar compatriotul le șopti, tremurînd de spaimă :

— Pentru numele Mîntuitorului, nu mai zăboviți nici o clipă aici ! Poate v-au și văzut. Duceți-vă la viceconsulul german ! E singurul care vă poate veni în ajutor. Îl cheamă Herr Hoffmann. Vă voi trimite o bătrînă, o turcoaică. Urmați-o ! Dar nu vă apropiați prea mult de ea ! Și nu scoateți nici o vorbă !

Din fericire, casa domnului Hoffmann era situată în același cartier de vile. Viceconsulul german se dovedi a fi un om foarte binevoitor, care se străduia să-i ajute pe armenii aflați pe teritoriul ce intra în competența sa mai mult decît îi era îngăduit și decît îi stătea în putere. Făcea parte dintre colaboratorii consulului general Rössler din Alep, și încă de la început luase fără nici o teamă partea deportaților, iar sentimentele lui de omenie trebuiau acum să dea o luptă uriașă împotriva Ittihadului, a rațiunii de stat, precum și împotriva calomniilor care fuseseră puse în circulație cu privire la propria lui persoană. Hoffmann îi primi pe înotători numai decît, se îngriji de ei, le dădu o cameră, paturi excelente și de trei ori pe zi mese ca în basme. Le făgădui că vor putea locui în aceste condiții minunate pînă ce situația va fi revenit la normal. Dar chiar în a treia zi a acestei vieți de huzur, tinerii armeni îi comunicară domnului Hoffmann că a sosit pentru ei timpul să se întoarcă degrabă la ai lor, pe Musa Dagħ. Chiar în timp ce comunicau binevoitoarei lor gazde hotărîrea pe care o luaseră, întîmplarea vru ca și consulul general Rössler să sosească la Alexandretta, călătorie pe care o efectuase cu primul tren pus în circulație între Toprak-Kaleh și marele port, pe noua linie secundară, ramificație a căii ferate a Bagdadului. Rössler îi sfătui cu insistență pe cei doi tineri să-i mulțumească lui Dumnezeu pentru salvarea lor și să nu părăsască în nici un caz această ascunzătoare sigură. Gîndul că vase de război ar putea să aducă eliberarea celor asediați, le spuse el, nu este altceva decît obsesia unor oameni care din pricina mizeriei și-au pierdut mințile. În primul rînd, fiindcă în Mediterana de nord-est nu există

nici un crucișător francez. E drept că în portul din insula Cipru staționează o flotă engleză, dar misiunea ei este să supravegheze Canalul Suez și Egiptul, și de aceea vasele ei nu se angajează niciodată pe o rută nordică. Și pentru ce ar face-o, de vreme ce nu există nici o posibilitate de a debarca trupe pe coasta siriană? În al doilea rând, primirea unor armeni fugari într-o casă consulară era un noroc neprețuit, și este limpede că el nu se putea întâmpla decît foarte rar. Evident că a acorda un ajutor efectiv celor de pe munte nu-i era cu putință nici lui, adică lui Rössler, și nici colegului său american din Alep, onorabilul Mister Jackson. În acest punct al expunerii sale, consulul general menționează cu deosebită satisfacție că, în urmă cu cîteva zile, Jackson izbutise să adăpostească un băiat venit de asemenea din tabăra armenescă de pe Musa Dagh. Înotătorii se bucurară din suflet de norocul lui Haik, mulțumiră domnilor Rössler și Hoffmann pentru sfaturile lor atît de binevoitoare, dar declarară că sînt totuși hotărîți să ia cît mai curînd cu putință drumul atît de periculos al întoarcerii, la capătul căruia îi aștepta mizeria. Urmară alte îndemnuri, ba chiar rugăminți stăruitoare, la care însă ei răspunseră în cuvinte puține și cu sfiala ce-i cuprinde totdeauna pe oamenii tineri și viguroși cînd sînt nevoiți să exprime asemenea sentimente:

— Acolo, sus, sînt tații și mamele noastre... și iubitele noastre... N-am putea îndura... Dacă se întâmplă acolo nenorocirea și noi sîntem aici... în viață... și în această casă frumoasă...

În a doua zi a lunii care tocmai începuse, după ce toate încercările de a-i convinge să renunțe dădură greș, viceconsulul Hoffmann îi lăasă pe înotători să plece. Cum cunoștea din spusele lor lipsa de pîine ce domnea pe Damlajik, procură, prin mijloace care nu erau chiar cu totul și cu totul legale, doi saci cu pesmeți uscați provenind de la intendența militară imperială otomană, pe care îi dădu tinerilor să-i ia cu ei. Dar fapta lui cea mai admirabilă a fost că a pus să se înhame caii la yaylia consulară. Înotătorii se instalară la dreapta și la stînga lui, în fundul trăsurii. Alături de vizitiul

cu căciula lui înaltă de blană se lăfăia cavașul în uniformă, agitînd cu gesturi lente, dar în permanență, un mic drapel cu culorile imperiului german. Trecură disprețuitori pe dinaintea postului de saptichi care supraveghea cu strășnicie căile de acces spre oraș și spre port. Jandarmii luară poziția de drepti și salutară cu respect pe reprezentantul imperiului german, pe purtătorul drapelului, cit și pe protejații lor cam suspecti. Herr Hofmann îi trecu și pe lîngă al doilea post, cel de la Arsus. Acolo, înotătorii coborîră din trăsură și, fără a-și ascunde lacrimile, își luară rămas bun de la inimosul lor binefăcător.

Istorisirca aceasta dură mai mult de o oră, prelungită de diferite intervenții ale ascultătorilor, întrebări, digresiuni și prin întreruperile reciproce ale povestitorilor. A fost o oră cu urmări cit se poate de binefăcătoare, pentru toți cei de față, deși de fapt conținutul și concluzia relatării ar fi trebuit să aibă un efect nimicitor. Fiindcă trimiterea unor emisari fusese o încercare zadarnică. Speranța unei eliberări dinspre mare se dovedise a fi rodul unei imaginații bolnăvicioase, demnă de pensionarul unui ospiciu. Și totuși, o lumină blîndă tremura parcă pe fețele oamenilor care se strînseseră în jurul celor doi eroi într-un cerc larg și compact. Înotătorii ședeau pe jos și familiile lor se aflau în imediată apropiere pentru a arăta celorlalți că au dreptul la un regim preferențial. În timp ce ascultau, tații aveau o expresie adecvată situației, o expresie care voia să spună : „Foarte bine ! Cam așa, sau poate chiar cu ceva mai multă înțelepciune, am fi procedat și noi.“ Mamele priveau în jurul lor cu o mindrie fanatică. Numai cele două iubite, sau mai bine zis logodnice, care acum, în pofida obiceiului altfel păstrat cu sfințenie, își mărturiseau din nou apartenența la familiile băieților, cercetau în amănunțime ciudata ținută vestimentară a mesagerilor și-și împărtășeau impresiile în șoapte sfioase și cam crispate, din care răzbea cite un sunet mai tare ce mărturisea starea lor de spirit. Toate acestea erau însă simple fleacuri pe lîngă izbucnirea văduvei Șuşik. Cineva se dusesse s-o cheme din coliba ei. Văduva află astfel că

Haik era în siguranță. La început păru că nici nu înțelege. Aplecată în față, fixa pământul cu o privire inexpresivă. De la moartea lui Stephan, abia dacă mai ridicase ochii. Devenise și mai ciolănoasă. Iar pumnii ei tari, bărbătești atirnavă fără vlagă în lungul trupului. Nu se mai ducea decât rareori să-și ia hrana ce i se cuvenea la împărțire. Când îi vorbea cineva, Șușik se întorcea mai aspră și mai dușmănoasă ca înainte. Dar iată că acum, spatele ei mătăhălos prinse un murmur :
— Șușik ! Ascultă ! Haik trăiește... Haik trăiește...

A durat mult pînă ce murmurul a răzbătut pînă la sufletul ei, pînă ce toată făptura ei l-a absorbit cu nesat și spatele ei mătăhălos a căpătat încetul cu încetul o înfățișare feminină nu lipsită de oarecare mlădierie. Ochii îi rătăceau de la unul la altul, mai întii bănuitori, dar apoi implorînd oamenii să nu fie cruzi cu ea. Atunci unul dintre înotători luă o inițiativă și, în felul celor ce povestesc întîmplări aventuroase încununate de succes, dădu o mîna de ajutor norocului exagerînd puțin :

— Rössler și Jackson se întîlnesc în fiecare zi. Neamțul mi-a spus-o chiar el că l-a văzut pe Haik și că băiatul o duce minunat...

În clipa aceasta certitudinea răzbi pînă în cel mai îndepărtat ungher al ființei lui Șușik. Trase de două ori aer în piept, îndelung, gemînd. Făcu cîțiva pași, clătinîndu-se. Iar pașii aceștia, care duceau în cercul gol format în jurul înotătorilor și al familiilor lor, însemnau ieșirea dintr-o singurătate de cincisprezece ani. Încă un pas șovăitor, și se prăbuși la pămînt, dar se sprijini, se ridică și apoi făptura aceasta puternică îngenunche. Pe chipul fără culoare și fără vîrstă se oglindea un fenomen uimitor — un neașteptat răsărit de soare, cel al dragostei inefabile pentru oameni. Această femeie însingurată și ursuză, care toată viața se ascunsese de oameni, acum își înălța încet și nostalgic minile butucănoase către noii sosiți și familiile lor. Iar aceste brațe butucănoase ale văduvei Șușik implorau :
„Primiți-mă printre voi ! Lăsați-mă să iau și eu parte ! Căci acum sînt una de-a voastră...”

Umbrele stăruiau încă asupra ei. Drumul spre lumină era încă departe, o diră îngustă, rotunjită, ca ieșirea dintr-un tunel. Putea încă să se refugieze în marea ei slăbiciune, în labirintul acesta binefăcător, care acum nu mai pîrjolea ca focul, și nu mai scotea aburi, ci o învăluia cu o răcoare și o prospețime alinătoare. De cele mai multe ori nu vedea decît suprafețe în mișcare. Cînd făcea un efort, reușea să descifreze aceste suprafețe. Dar era mult prea înțeleaptă pentru a face eforturi. Urechea ei percepea toate cuvintele și ecourile ca pe niște sunete seci, de parcă s-ar fi aflat într-o încăpăre cu pereți groși și capitonați. Și iată că se afla într-adevăr în cabina telefonică de la capătul de jos al bulevardului Champs Elysées, și forma numărul lui Gabriel de la Clubul armean, căci la „Trocadéro“ să dădea o comedie nouă pe care voia s-o vadă. Dar cînd viața rece și vagă se intensifica în acest chip concret, Juliette devenea pe dată nervoasă și fugea. Singurul dintre simțurile ei în voia căruia se lăsa cu plăcere nu numai că funcționa cum trebuie, dar era chiar suprasensibil, intensificat la niște proporții grandioase: mirosul. Cu ajutorul mirosului inspira în ea universuri întregi. Universuri care nu angajau la nimic. Cîmpuri violete de trifoi, primăveri timpurii în mici grădini ale unor case din Nord, în care globuri de sticlă colorată reflectau ce se petrece pe stradă. Dar nu trandafiri, pentru numele lui Dumnezeu! Mirosul alcătuit din pulbere de soare, zgomotele amiezii, din benzină de automobil, tămîie rece și din aerul de pivniță, care te întîmpină cînd deschizi portița laterală, dintre schele, pentru a intra în catedrală. Să se mai spovedească o dată și să primească sfînta cuminecătură! I se întîmplă destul de rar, e adevărat, dar cum a sosit timpul, dacă s-ar întîmpla cumva să mai ajungă pînă acolo. Totuși, numele respectiv nu-i vine în minte. Dar este oare necesar să mărturisească o faptă care în realitate nici nu s-a întîmplat și probabil că este legată doar de boala aceasta? Iată însă că începe din nou acest miros îngrozitor al tufișurilor de mirt. Oh, numai asta nu, sfînte Dumnezeule! Există un antidot puternic pentru a des-

trăma vraja mirosului de mirt : să-ți speli părul. Și iat-o instalată la „Fauchardière“, rue Madame 12, în cabina îngustă unde domnește o căldură umedă ; e îmbrăcată într-un halat alb și șade lăsată pe spate în fotoliul de coafură. Nu se simte miros de parfum, ci numai mireasma sălbatică și rustică a mușetelului. (Sătence ce se duc duminica la slujba liturghiei.) Capul Juliettei plutește într-un nor de spumă de muștel. Pe urmă își simte părul neted și moale împărțit în şuvițe ca al unei școlărițe cu oase ascuțite. Dar suflul cald al aparatului electric pentru uscatul părului a și început să dezmierețe şuvițele blonde adolescente și să i le umfle cum se cuvine să le poarte o femeie. Degete pricepute se pun pe lucru. O albeață răcoroasă este aplicată pe frunte, pe obraji și pe bărbic. În curând împlinește treizeci și patru de ani, și la anumite ore pielea din jurul gurii și a ochilor obosește. Ar trebui să fie totdeauna seară și soarele să dea o lumină artificială. Ah, de-ar putea să se iubească din nou pe sine însăși ! Să nu mai trăiască pentru alții. Să fie preocupată exclusiv de propriul ei trup bine îngrijit, să guste numai ea din farmecele lui în ciuda unor momente de neîncredere, ca și când n-ar exista bărbați pe lume...

Cu toate că mintea îi rătăcea astfel, Juliette putea să observe cu multă pispicacitate o sumedenie de fapte care se petreceau în prezența ei. (Chiar în cea mai adîncă incôștientă, nu-și pierduse niciodată simțul pudorii și al curățeniei corporale.) Acum vedea foarte limpede că mairik Antaram se îngrijea cu cea mai mare atenție de însănătoșirea ei. Auzea cum soția medicului se sfătua cu Iskuhi cu privire la hrana ce-ar trebui pregătită pentru ea. Cu toată lipsa de sensibilitate a judecării ei, era totuși capabilă să se mire că mîinile femeilor, cotrobăind în lada cu provizii, izbuteau să mai scoată de acolo o tabletă de ciocolată, un pumn de griș, o cutie cu fulgi de ovăz. Fiindcă toate lucrurile astea trebuiau să se fi consumat de mult. Încercă să-i socotească pe toți cei care trăiau din aceste rezerve : Stephan. Da, mai cu seamă pentru Stephan,

trebuia să se facă mare economie. Apoi Gabriel, Avakian, Iskuhi, cei doi Tomazian, Kristaphor, Missak, Hovhannes și... Nu-și amintea numele. Imediat mintea i se tulbură și începu să se învîrtească, în timp ce urechile-i țiuiau. Nici să numere nu putea și stătea destul de prost și cu noțiunea de timp. Sensul unor cuvinte ca „înainte“ sau „după“, altele ca „de curind“ sau „de multă vreme“ se amesteca în chip confuz. Dacă în aceste zile ale reîntoarcerii ei la viață Juliette nu putea să înțeleagă decît vag cea mai mare parte a evenimentelor, dacă foarte multe dintre ele îi scăpau, nu e mai puțin adevărat că anumite lucruri ascunse i se dezvăluiau cu o îndoită intensitate. Era întinsă în pat, singură. Mairik Antaram trebuise s-o părăsească pentru două ceasuri, căci era nevoie de ea la șopronul-spital. Drept urmare, Iskuhi veni în cort și se așeză în fața patului, la locul ei obișnuit, ascunzîndu-și brațul beteag într-o eșarfă, cum făcea de obicei. Privind printre pleoapele ei subțiate, Juliette își dădea seama că Iskuhi o credea adormită și că în consecință nu era nevoie să-și ascundă expresia feței și a gândurilor care o frămîntau. Își dădea seama însă și de altelc. Gabriel tocmai plecase de lângă fată și de aceea intrase ea acum în cort — își dădea seama și de acest lucru. Iar Iskuhi va sta aici pînă se va întoarce Gabriel. Mai departe, Juliette observă că obrazul fetei îi adresa reproșuri amare, cu toate că ochii ei nu avură decît o lucire tremurătoare. Reproșuri amare, din pricină că nu folosisese favorabilul prilej ca să moară. Iar fata aceasta care o ura, această făptură urîtă și atrăgătoare avea de fapt dreptate. Într-adevăr, cît timp îi va mai fi îngăduit Juliettei să zăbovească în această lume intermediară lipsită de orice răspundere? Cît timp îi va mai fi permis să tacă și să doarmă cînd Gabriel se găsea în apropierea ei? Juliette simțea reproșurile, dojana și dușmănia care emanau din Iskuhi lovindu-i obrazul ca un mănunchi de raze ascuțite. Aici, lângă ea, nu se afla doar un dușman oarecare fixînd-o cu priviri încărcate de o ură de moarte. Aici se afla dușmanul *însuși*, esența lui, ceea ce era străin, ceea ce era implacabil armenesc și căruia îi

căzuse victimă. Și Juliette, care crezuse totdeauna că ea reprezintă tenacitatea, iar ceea ce este asiatic reprezintă moliciunea ! Dar moliciunea dizolvase tenacitatea. În timp ce părea că doarme, avea revelații care o asaltau cu cruzime. Cum oare ? Nu ea, Juliette, avea drepturi primordiale asupra lui Gabriel. Iskuhi avea un drept mai vechi, și nimeni nu putea s-o împiedice dacă își relua ceea ce îi aparținea. Pe Juliette o cuprinsese o compătimire adîncă față de sine însăși. Oare nu făcuse ea totul pentru această asiatică, pentru a-i cîștiga afecțiunea, ea, care-i era de o mic de ori superioară ? N-o îmbrăcase ca pe această muierușcă lipsită de orice experiență, n-o gătise cu propriile ei lucruri cît se pricepuse de bine, n-o învățase cum să-și îngrijească fața și miinile ? (Vai, cînd e goală, în ciuda sînilor ei mici și încîntători, această persoană are totuși o piele de un brun ce bate în cenușiu, împotriva căreia nu există leac. Și brațul ei drept e schilod. E posibil ca asemenea lucruri să placă unui bărbat atît de pretențios ca Gabriel ?) Juliette era uimită de faptul că această străveche rivală, în ciuda infirmității, își dăduse osteneala să-i ducă la gură ceașca sau lingura cu hrană — imagine ce i se fixase în minte din primele clipe ale întoarcerii ei la viață. Căci ar fi putut să-i pună otravă în lingură, ba chiar *trebuia* s-o facă, ar fi fost de datoră ei. Juliette își miji ochii, printre pleoapele închise, spre dușmanca ei. Și, într-adevăr ! Iskuhi se ridicase, apoi, cu gesturile pe care le făcea totdeauna, prinsese termosul la subsuoara stîngă și-i deșuruba paharul. Pe urmă îl puse pe măsuta de toaletă, îl umplu cu băgare de seamă și se apropie de bolnavă. Prin urmare, totuși ! Bănuiclile Juliettei nu erau lipsite de temei. Ucigașa se apropia cu otrava. Juliette își strînse ochii și buzele. Avea impresia că ucigașa, în timp ce-și săvîrșea fapta, avea nerușinarea să cînte încet, sau măcar să fredoneze, cu vocea ei subțire ca de sticlă. Suna ca zumzetul unui roi de țîntari ce se așeza pe fața Juliettei. Își încordă auzul. Iskuhi se aplecă asupra ei :

— Sînt cinci ore de cînd n-ai mai băut nimic, Juliette. Ceaiul e încă destul de cald.

Bolnava își ridică pleoapele de pe ochii care stăteau la pîndă. Iskuhi nu observă nimic. Puse paharul înapoi pe măsuță și mai vîrî o pernă sub capul Juliettei ca să stea mai comod. Abia pe urmă îi duse din nou paharul la buze. Juliette așteptă, pentru ca dușmanca ei ereditară să nu devină bănuitoare, și se prefăcu apoi că se pregătește într-adevăr să bea. Deodată, cu o șiretenie bine calculată, o lovi pe Iskuhi peste mîină aruncîndu-i paharul cît colo. Ceaiul se vărsă peste așternut. Iar Juliette, care se ridicase între timp, gîfii :

— Pleacă ! Pleacă ! Pleacă odată...

A trebuit să îndure o scenă și mai penibilă cînd, spre seară, Gabriel veni lîngă patul ei. Acum, cel mai important lucru era să fugă degrabă, să se cufunde din nou, cît mai repede, în labirintul ei. Dar, pe neașteptate, gangurile întunecoase aveau intrările zidite și toată lumea intermediară nu mai era alcătuită decît dintr-un spațiu ridicul de strîmt. Gabriel, ca totdeauna, îi apucă mîina cercetînd-o atent. Inima ei bătuse mai repede, întrebîndu-se cu luciditate : „Va vorbi oare ? Voi fi silită să ascult și să aflu totul chiar astăzi ? Oare nu mai e cu putință să mă ascund ?“ Încercă să respire prelung și cu regularitate. Dar în același timp simțea că, în ceasul acesta, tendința ei către somnolență nu mai era nici adevărată și nici justificată, ci tulburată prin intervenția voinței. De altfel, Gabriel nu-i spuse nici un cuvînt. După o vreme, aprinse lumînările de pe măsuța de toaletă — nu mai foloseau petrol — și plecă. Juliette respiră ușurată. Dar după două minute Bagradian se mai întoarse pentru o clipă, ca să pună pe patul Juliettei fotografia mare a lui Stephan, cea de anul trecut, pe care el obișnuia s-o țină pe biroul său, la Paris, și în ultima vreme la Yoghonoluk.

„Asta nici măcar nu e fotografia lui Stephan, se gîndea Juliette, e altceva, poate vreo scrisoare pe care va trebui s-o citesc cînd voi fi din nou sănătoasă. Dar acum, nu e recomandabil să mă expun eforturilor vieții.

Asta îmi face rău. Deocamdată am încă dreptul să mă ascund.“ Se ghemui și cu mâinile ei reci ca gheața își trase pătura pînă la gură. Cu acest prilej, cartonul căzu pe jos, cu imaginea în sus. Chipul din fotografie privea spre Juliette, al cărei cap ieșea puțin în afara patului. Lumina luminărilor, amplificată de oglindă, se reflecta pe suprafața lucioasă a pozei. Ceea ce trebuia să se întîmple, se întîmplase. Pentru ca nu mai exista acum nici un mijloc să dea înapoi. Totuși, avea impresia că Stephan n-o vizita prin mijlocirea fotografiei. Prezența băiatului se situa undeva, dincolo de căpățiul patului. Părea că venise în fugă, gîfîind, părăsind pentru o clipă cohorta tineretului sau banda lui Haik sau serviciul de curieri sau un joc oarecare, pentru a-și înghiți laptele cît mai repede cu putință și fără nici o plăcere: „M-ai căutat, mămico?“

„Încă nu, Stephan, imploră Juliette, astăzi nu veni. Deocamdată sînt încă prea slabă. Vino abia mîine! Astăzi mai lasă-mă să fiu bolnavă! Du-te mai curînd la tăticu...”

„Dar cu tăticu sînt mereu...”

„Știu că nu mă iubești, Stephan...”

„Dar tu, mămico...?”

„Cînd ești un băiețel cuminte, te iubesc. Trebuie să-ți pui iar costumul albastru. Altfel arăți ca un armean...”

Aceste cuvinte îl nemulțumeau pe Stephan din caleafară. Părea că nu este cîtuși de puțin dispus să se întoarcă la hainele lui de odinioară. Tăcerea lui dovedea că se împotrivește. Atunci Juliette începu să-l implore din ce în ce mai pătimaș :

„Nu astăzi, te rog, Stephan! Vino mîine dimineață! Mai lasă-mă noaptea asta...”

„Mîine dimineață...?”

Nu era o promisiune, ci o simplă întrebare, pe un ton nerăbdător, absent, cu gîndul la plecare, cu ochii întorși spre tovarășii de joacă de afară.

Totuși, cînd Juliette simți că rugăminta ei fusese împlinită, sări din pat. Glasul îi reveni, răgușit, sugrumat :

„Stephan... rămii... nu fugi... rămii... Stephan...”

Mairik Antaram tocmai se îndrepta spre Poiana celor trei corturi pentru a se îngriji de odihna de noapte a bolnavei. Şuşik i se alăturase. Căci de cînd ştia că Haik trăieşte, era însufleţită de o nevoie sfioasă de a fi împreună cu alţi oameni şi de a ajuta pe măsura puterilor ei. Iar în această privinţă, oare cine era mai în măsură să-i arate calea cea mai bună decît săritoarea Antaram? Femeile o găsiră pe hanum prăbuşită pe drum, cam la două sute de paşi depărtare de cort. Era ghemuită lîngă un tufiş, numai în cămaşă, cu picioarele slăbite strînse pînă la bărbie. Pe frunte avea încă broboane de sudoare. Sudoarea rece a morţii, dar ochii ei deschişi îşi reluasera expresie vagă, îndepărtată.

Se auzeau lovituri seci dinspre înălţimile nordice ale Musa Daghului, răzbătînd pînă la poziţiile din curmătură. Turcii doborau gorunii muntelui. Oare construiau amplasamente pentru artilerie? Sau amenajau o tabără fortificată spre a avea asigurată o poziţie de retragere în cadrul asediului pe care îl pregăteau şi a nu fi obligaţi să părăsească noaptea înălţimile, ca pînă acum, pentru a nu fi expuşi unui atac prin surprindere? Fură trimise iscoade să cerceteze coasta muntelui aflată dincolo de şaua nordică — patru dintre cei mai buni băieţi din grupul de cercetaşi. Nu s-au mai întors. Vastul podiş înalt, care abia cu cîteva zile în urmă mai oferea căi libere de acces pînă la Sanderan într-o parte şi pînă la Ras el Chansir în partea cealaltă, era acum închis, înconjurat de o primejdie de moarte. Ştirea a provocat o consternare dintre cele mai profunde. A fost trimisă Sato, iscoada cea mai meşteră dintre toate. Nu era nici o pagubă dacă i se întîmpla ceva. De altfel, ea se întoarse. Dar nimeni n-a putut scoate de la fată vreo indicaţie folositoare.

— Soldaţi, mii de soldaţi !

Noţiunile pe care le avea Sato despre cifre erau de parte de a inspira incredere, deoarece ele se limitau la desemnarea de cantităţi foarte mici sau foarte mari. Cît priveşte îndeletnicirea acestor „mii de soldaţi“, ea nu

dădea decît informații vagi : „Rostogolesc lemne“. Sau : „Gătesc mîncare“. Misiunea părea că n-o interesase în mod deosebit. În schimb, pentru ea personal reușise să facă o captură de război : o lipie, mare cît o roată și proaspătă. O ținea strîns lipită de trupul plătînd ca de vrabie și înveșmîntat tot în rochița fără talie frumos croită, care, ce-i drept, flutura acum în jurul goli-ciunii ei respingătoare sub formă de zdrențe și fișii dintre cele mai fantaziste. Dinții de șobolan ai fetei mușcară din roata de pîine, nu în două sau trei locuri, ci în zece, și nu în felul cum mușcă oamenii. Curînd le întoarse pur și simplu spatele celor ce o iscodeau, între care se afla și Nurhan Elleon, și dispăru fără urmă. Nimeni nu trebuia să capete vreo îmbucătură din prețioasa ei pradă, nici măcar vreunul dintre băieții din cohorta tineretului, iar Iskuhi mai puțin decît oricine. În ce o privea pe aceasta din urmă, Sato nutrea sentimente asemănătoare cu cele ale învățătorului Oskanian față de Juliette. Tare ar fi vrut s-o muște în zece locuri și pe kütşük hanum cea atît de iubită înainte vreme, s-o muște cu dinții înveninați de ură. Dar în ceea ce privește pîinea, Sato nu izbuti totuși să înfulece mai mult de un sfert din ea. Fiindcă Nunik nu putea fi păcălită și nu exista ascunzătoare pe care să n-o descopere. Era atotștiutoare, ba mai mult ca atît, își revendica drepturile fără ca măcar să fie de față. Sato n-avea încotro, trebuia să se ducă în tabăra izolată a prietenilor ei, fie că o dorea sau nu. Iar atotștiutoarea părea că o așteaptă mai de mult. Sta în bătaia vîntului, care făcea să-i fluture către spate faldurile bogate ale rochiei, și-și întindea brațele către prada fetei.

Asta se întîmpla în a treizeci și șasea zi de viață în tabără, așadar în a patra zi a lunii septembrie. Dimineață se distribuise fiecărei familii porția reglementară de carne de măgar. Și nimeni nu știa dacă nu cumva e pentru ultima oară. În același timp, toate punctele de observație raportară că în sate și în tot fundul văii domnește o animație mai vie ca niciodată. Nu forfoteau acolo numai soldați și saptiehi sosiți de curînd, ci și o mulțime alcătuită din tot felul de curioși care se

adunase din nou de prin satele musulmane. Pricina acestei curiozități ieși curînd la iveală. Cînd Samuel Avakian, echipat cu binoclul lui Gabriel, urcă pe principala înălțime teșită pentru a cerceta situația, observatorii de-aici se repeziră în întîmpinarea lui pradă unei mari agitații. Se ivise ceva cu totul nou și neașteptat. Cei mai mulți dintre locuitorii satelor vedeau un asemenea obiect pentru întîia oară. Obiectul tocmai se oprise pe șoseaua principală dintre Antakie și Suedja, la intrarea în cătunul Jedidje, unde era așteptat de un mic detașament de cavalerie. Avakian recunoscă prin binoclul său un mic automobil militar, de culoare cenușie, care probabil că înfruntase moartea cînd trecuse prin defilcurile din regiunea Ain el Jerab. Trei ofițeri coborîră din mașină și încălecară caii pregătiți pentru ei. Micul grup de călăreți coti imediat către valea celor șapte sate. În față călăreau la trap ofițerii, în urmă veneau cavaleriștii ; în cîteva minute toți aceștia urmau să ajungă la Vakef. Ofițerul din mijloc călărea tot timpul cu o jumătate de lungime de cal în fața celorlalți. În timp ce toți ofițerii purtau căciulile obișnuite de astrahan, el avea pe cap un chipiu cenușiu. Avakian văzu limpede vipușca roșie de general la pantalonii lui de cavalerist. Cavalcada străbătu satele în trap, fără să oprească. Îi trebui mai puțin de un ceas ca să ajungă la Yoghonoluk. În piața bisericii, generalului și ofițerilor din suita sa le ieșiră în întîmpinare cîțiva domni. Erau, fără îndoială, caimacamul de Antakie care cu mudirul și cu ceilalți funcționari îl conduseră pe general împreună cu escorta lui la Vila Bagradian. Acest eveniment important a fost semnalat imediat lui Bagradian. Samuel Avakian dispuse, pe răspunderea lui, instituirea stării de alarmă generală. Gabriel aprobă ulterior această măsură. Ba chiar o intensifică, ordonînd ca începînd din acel ceas toată tabăra să rămînă în permanență sub stare de alarmă, fie că se vor petrece sau nu evenimente ieșite din comun. Lui Avakian însă îi dezvălui convingerea lui că turcii erau încă departe de a-și fi terminat pregătirile și că nu se va produce nimic nici astăzi, nici mîine și probabil că nici în cursul

zilelor următoare. Faptele păreau să-i dea dreptate. După o ședere de două ore în vilă, ofițerii străini își încălecară iarăși caii și plecară, într-un trap mai susținut decît la sosire, îndreptîndu-se spre Jedidje. Abia dacă zăboviseră o jumătate de zi în zona de operații, cînd micul automobil, huruind cu disperare, se îndreptă cu ei spre Antakie. Caimacamul îi însoțea pe acești domni, înapoindu-se și el în orașul său de reședință.

În aceeași zi, Gabriel Bagradian se smulse din durerea priciunită de moartea fiului său și-și regăsi energia. Ceea ce era războinic în firea sa și fusese scos la suprafață de evenimentele legate de deportare puse din nou stăpînire pe el. De altfel, ultima noapte o petrecuse iarăși la poziția nord. Dar, din pricina sentimentelor ostile care se făceau simțite în tabără față de Poiana celor trei corturi, nu era prudent ca femeile să rămîină fără nici un fel de pază, și atunci îi scuti pe Kristaphor și pe Missak de serviciul de noapte pe poziție și-i trimise să asigure paza corturilor. În afară de asta, mai-rik Antaram o luase pe lîngă ea pe văduva Sușik s-o ajute la îngrijirea bolnavei, astfel că încă două brațe, de o forță cu nimic mai prejos celei bărbătești, puteau fi eventual folosite.

Gabriel izbuti, de la un ceas la altul, să îndepărteze cu totul din preocupările sale tot ce era legat de viața lui lăuntrică. Durerea era acolo, dar numai ca o conștiință depărtată și înnăbușită, ca o rană primită într-o anumite regiune a trupului și care a fost amortită printr-o injecție. Și iarăși se cufundă cu o patimă sălbatică în muncă. Părea să-și fi revenit pe de-a-ntregul datorită unui brusc efort de voință, ba chiar să fi devenit mai aspru și mai neînduplecat ca înainte. Abia în aceste clipe îi apăru cu limpezime faptul că avea un colaborator de neprețuit în persoana lui Avakian, adjutantul său, sau mai bine zis șeful statului său major. Acest tînăr neobosit, acest cu ciudat de impersonal nu încercase nici o singură clipă să-și atribuie vreun rol preponderent — deși prin cunoștințele sale și prin inteligența sa era infinit superior majorității celorlalți

comandanți — iar în afară de aceasta se dovedise a fi înzestrat cu forțe de-a dreptul nepuizabile. Lui Avakian îi revenea meritul, în mai mare măsură decât lui Nurhan Elleon, că organizarea de luptă și disciplina din cadrul grupelor de combatanți nu suferiseră pînă acum prea mult. E adevărat că unii trînceneau fără încetare despre neindemnaticul „scribălău“ cu ochelari, fiindcă în multe locuri unde se află oameni care poartă arme se instaurează numaidecît o atitudine de dispreț și de zeflemea față de intelectuali. Și totuși, cînd apărea Avakian pe pozițiile fortificate, se răspîndea în jurul lui o atmosferă de zel împletit cu oarecare voieșie, acea prețioasă atmosferă cazonă ce se numește încrederea în superiori. Cauza stătea în faptul că adjutantul chiar în absența comandantului, reflecta ca o lumină superioritate ce emana din Bagradian. Nici Avakian nu mai putea să-și găsească somnul de la moartea lui Stephan. Durerea și conștiința vinovăției îi chinuiau sufletul. Trăise patru ani în casa familiei Bagradian și-l iubise pe Stephan ca pe un frate mai mic. Trebuia mereu să-și încleșteze dinții, și singele îi năvălea în obraji. Se gîndea dacă n-ar fi fost cu putință să împiedice nenorocirea. De ce nu simțise, în ziua aceea îngrozitoare, ce se petrecea în sufletul băiatului? Era o lipsă de conștiință pe care nu și-o va ierta niciodată. Niciodată? Vai, era într-adevăr o mîngiere, singura de altfel, că acest „niciodată“ era doar o chestiune de cîteva zile și astfel totul, absolut totul, cîntărea mult mai ușor. Samuel Avakian avea grijă să nu-și trădeze aceste frămîntări și în relațiile cu Gabriel nu menționa numele lui Stephan. De altfel, numele acesta revenea tot atît de puțin și pe buzele tatălui. Totuși, sau poate că tocmai de aceea, Avakian își concentra toată energia pentru a-i fi de folos lui Gabriel. Între altele întocmise și o nouă listă cu evidența oamenilor din grupele de combatanți. Ea îi îngădui lui Bagradian să constate că numărul acestora scăzuse la circa șapte sute. Marele gol pe care-l crease moartea nu însemna totuși o scădere simțitoare a forței de luptă. Cu puștile disponibile puteau fi echipați oamenii cei mai buni din rezervă. Dar nu

numai atât. Trebuie avut în vedere că frontul de apărare se îngustase grație incendiului pădurii și nu mai cuprindea decât un număr redus de sectoare. Rîpa gorunilor mai era încă și acum o enormă vatră cu cărbuni încinși. Dogoarea se simțea, ca și înainte, pînă în Vilccaua orășenească, unde, mai ales către seară, irita spiritele. Oricum, punctul cel mai slab al liniei de apărare devenise inatacabil o dată pentru totdeauna. Dar nu numai în această enormă adîncitură a Damlajikului, cea mai mare între toate, ci și departe împrejur, pe pantele, spinările și colinele de la poalele muntelui, focul mocnea pe sub trunchiurile prăbușite. O mină binefăcătoare rînduise aici totul în favoarea armenilor. Bagradian desființă definitiv efectivele sectoarelor devenite de prisos și creă în schimb o rețea puternică de posturi de pază menite să apere coasta muntelui de acțiuni prin surprindere și de cercetașii turci. Judecînd după realitățile terenului și după diverse indicii, intenția turcilor era să porncască, folosind forțe de zece ori superioare, un asalt general dinspre nord, acțiune care, sprijinită probabil de artilerie, era menită să-i distrugă definitiv pe armenii epuizați. Loviturile de topor răsunau fără încetare. Deși toate aceste pregătiri nu lăsau nici o umbră de îndoială, Bagradian fu destul de prevăzător să trimită o grupă de cercetași și în regiunea sudică. Erau niște băieți curajoși care îndrăzniră să se aventureze seara pînă la Suedja. Ei raportară că în cîmpia Orontelui nu se găseau decât foarte puțini soldați și aproape de loc saptiehi. Că toate trupele fuseseră concentrate în valea celor șapte sate. Bastionul stîncos și eventualitatea unei noi avalanșe de pietre păreau că inspiră în continuare turcilor un respect nemărginit, în ciuda prezenței generalului lor. Totuși Gabriel hotărî să inspecteze a doua zi bastionul sudic.

În acea seară, Gabriel, așezat pe locul unde își avea culcușul, privea îndelung panta șei și grupurile de copaci de pe linia crestei, printre care dispăruse Stephan fără ca el să-l poată împiedica. Cei care dormeau alături de el continuau să se țină la distanță. Cînd apărea, își întrerupeau discuțiile, se ridicau în picioare și-l

salutau. Asta era tot. Nici printre ei nu se afla vreunul care să-i spună măcar un singur cuvînt în legătură cu Stephan. Poate că nu îndrăzneau. Îl priveau cu toții într-un fel ciudat — în privirile lor era ceva trist și totodată cercetător. Numai Nurhan-ceaușul îl urma pretutindeni, de parcă ar fi avut multe pe suflet și nu făcea decît să aștepte momentul potrivit pentru a vorbi. Acum însă își dormea și el somnul binemeritat — nici unul dintre cei tineri nu se putea măsura cu bătrînul sergent care pur și simplu nu știa ce-i oboseala. Gabriel Bagradian nu le mai văzuse nici pe Iskuhi și nici pe Juliette de douăzeci și patru de ore. Se simțea mai bine așa. Toate legăturile se destrămau. Nu-i mai era îngăduit să se lase cuprins de slăbiciune. Trebuia să rămînă rece și liber pentru ultima luptă. Și, într-adevăr, cu toată tristețea lui nemăsurată se simțea rece și liber pentru această ultimă luptă. Pe acest podiș înalt, serile de septembrie erau foarte răcoroase. Tot așa, vîntul capricios nu se potolise încă, chiar dacă din cînd în cînd avea unele întreruperi. Unde erau nopțile acelea frumoase cu lună, din perioada în care înfiorătorul asasinat comis asupra lui Stephan de patruzeci de ori în șir, nu trăia încă în conștiința lui? Gabriel continua să privească țintă masivul întunecat din fața lui. Uneori vîntul trecea cu gemete subțiri printre copacii de pe înălțimi. Cît de lași erau dușmanii! Într-o astfel de noapte ei ar fi putut săpa o tranșee, acolo, pe versant, fără a fi stingheriți. Ba nu, de fapt nici nu aveau nevoie de asemenea stratageme ingenioase dacă aveau tunuri. În acest caz, totul se va sfîrși cît ai bate din palme. Dar poate că armenii n-ar trebui să lase lucrurile să ajungă pînă acolo, poate că ar trebui s-o ia înainte, să preia iarăși inițiativa. Oare el, Gabriel Bagradian, n-a avut întotdeauna inițiative salvatoare, datorită cărora se mai aflau astăzi aici, fără să fi suferit vreun eșec? Mai întîi a fost planul de apărare, întregul sistem defensiv, apoi comitagiîi, brigada volantă, incendiul salvator... Să prevină atacul? O idee nouă, neapărat! Dar ce? Mîntea îi era sleită.

A doua zi, Gabriel Bagradian inspectă bastionul sudic, după cum avusese intenția. Făcu mai întâi o scurtă haltă lângă obuziere. Gurile de foc erau îndreptate în direcții opuse, una spre înălțimile de la nord, cealaltă spre Suedja. Încă în zilele ce precedaseră moartea lui Stephan, Gabriel determinase elementele de pontaj după harta lui. Oricum, era totuși posibil să stingherească și să întârzie marșul inamicului. În lăzile cu muniții se mai aflau patru șrapnele și cincisprezece obuze. Cei opt oameni din corpul de pază, care erau în același timp și servanții obuzierelor, fuseseră instruiți de Nurhan Elleon în executarea celor mai simple comenzi, cum sînt apropierea proiectilului, deschiderea chiulasei, introducerea și tragerea.

Nurhan-ccaușul, Avakian și cîțiva dintre comandanții de sector îl însoțeau pe Gabriel în inspecție. Prima impresie pe care o avură despre oamenii repartizați în zona bastionului sudic nu genera nici un fel de suspiciuni. Sarkis Kilikian binevoise chiar să îmbunătățească mecanismul berbecelor de asalt, imediat după ce fusese eliberat din arest. Puternicele scuturi de izbire fuseseră mărite prin adăugarea unor birne care, așezate ca razele unui cerc, le depășeau marginile. Efectul izbiturii se făcea simțit acum pe o suprafață mai largă a pereților formați din pietre instabile. În afară de aceasta, înseși plăcile în formă de scuturi fuseseră dublate și întărite masiv cu colțuri metalice și scoabe solide. Judecînd după aspectul lor impunător și compact, aceste catapulte păreau capabile să arunce blocuri de stîncă de cîte un chintal pînă în ruinele din Seleucia. Pe Kilikian părea să nu-l mai intereseze nimic altceva decît această jucărie distrugătoare. Accesul bizar de rivnă, obsesia cu care se întorcea mereu și mereu să meșterească la berbece, formau o trăsătură copilărească a firii sale. De altfel, această rivnă era în contrast izbitor cu întreaga lui făptură uscată și devastată. Gabriel Bagradian simțise însă din prima clipă că această victimă a unui destin înfricoșător ascundea un izvor viu care se pierduse undeva pe parcurs. Relațiile sale cu Kilikian erau presărate cu încordări care nu

scădeau în tensiune. Există ceva în acest om binecrescut și obișnuit cu viața în marile orașe, în acest burghez cu purtări alese, care se temea de neantul absolut ce zăcea în deșertor. Între ei nu avusese loc o luptă decît o singură dată și ea se sfîrșise cu rușinoasa înfrîngere a lui Kilikian. Totuși, pe de o parte învingătorul nu încercase atunci nici o satisfacție, iar pe de altă parte nici astăzi încă nu-și putea înfringe cu totul un fel de nesiguranță, care-l cuprindea în fața acestui om la fiecare întîlnire a lor. Era pur și simplu o slăbiciune de caracter a lui Bagradian ce nu putea fi de loc lesne explicată. Nu reușea să scape de acea stimă, de o natură ciudată, pe care i-o inspira acest om, deși nu-și cîștigase dreptul la ea prin vreo însușire sau faptă deosebită. De fiecare dată cînd îl întîlnea, Gabriel încerca să se apropie cît de cît de Sarkis, prin cîteva cuvinte amabile sau punîndu-i vreo întrebare din care să rezulte interesul ce i-l purta, dar de fiecare dată această osteneală bine intenționată se dovedea penibil de zadarnică. Kilikian era singurul om de pe Musa Dagh față de care Gabriel Bagradian nu reușea să găsească tonul potrivit. Uneori îi vorbea cu un aer prea protector, alteori, dimpotrivă, ca de la egal la egal. În schimb, rusul găsea totdeauna un mijloc oarecare de a respinge bunăvoința lui Bagradian. Acum, de pildă, faptul că rămase trînit pe spate fără să facă vreo mișcare, în timp ce comandantul suprem îl lăuda din nou pentru catapultele sale, nu constituia numai o obrăznicie fără seamăn, dar și o abatere de la disciplina militară, abatere care ar fi trebuit sancționată imediat. Totuși, în loc să procedeze astfel, Gabriel se întoarse căutîndu-l din ochi pe învățătorul Oskanian. Dar acesta, cuprins de o lașitate de-a dreptul isterică, dăduse bir cu fugiții de îndată ce aflase de sosirea lui Bagradian. Căci n-avea de unde să știe că nici Ter Haigasun, nici Bedros-hekim și nici Șatakhian nu-l înformaseră pe cel în cauză de consfătuirea respingătoare în cursul căreia învățătorul vărsase atîta venin împotriva familiei Bagradian. De altfel, de cînd fusese exclus din sfatul conducătorilor, starea de spirit a lui Hrand

Oskanian părea că suferise schimbări și mai ciudate în ceea ce privește vanitatea. După toate probabilitățile, încerca să întemeieze un „partid Oskanian“. De câteva zile își revărsa șuvoiul vorbelor sale față de tot felul de oameni modești, care nu făceau parte din efectivul bastionului sudic, dar veneau acolo să-l viziteze. „Ideea“, cum îi spunea el, lua o formă din ce în ce mai lămurită în creierul lui. Această idee nu era, de altfel, propria-i născocire, ci provenea dintr-o luminoasă dizertație a maestrului Krikor care, cu mulți ani în urmă, în timpul unei plimbări filozofice, analizase tema morții voluntare, punînd față în față „obligția de a trăi“ cu „dreptul de a muri“, ajutîndu-se în acest scop de citate din autori necunoscuți, dar cu nume de o plăcută sonoritate.

Cei veniți în inspecție nu găsiră pe pozițiile bastionului sudic neglijențe prea mari în executarea serviciului reglementar. Acesta se desfășura conform dispozițiilor privind activitatea grupelor de combatanți, la posturile de pază erau repartizați oameni, sentinelele înaintate erau la locurile lor din marginea vastei pante presărate cu bolovani. Nici îngrijirea armelor nu lăsa nimic de dorit. Și totuși, în ciuda acestei perfecte ordini aparente, în atitudinea oamenilor era un element tulbure, de delăsare, suspect, care-i pricinuia lui Nurhan-ceaușul o senzație de nemulțumire. Efectivul era alcătuit din unsprezece grupe de combatanți numărînd cîte zece oameni, între care se aflau vreo optzeci și cinci de dezertori. Firește că nu toți aceștia erau indivizi îndoielnici, ba dimpotrivă, majoritatea era formată din fugari destul de inofensivi, care voiseră să scape de schingiuire, de pedeapsa corporală în armată și de munca la șosele. Dar indiferent care ar fi fost pricina, fie că era mizeria, decăderea morală sau exemplul prost, fapt este că toți adoptaseră atitudinea de apatie îndărătnică a lui Sarkis Kilikian, de parcă aceasta ar fi fost modul de comportare cel mai potrivit, unicul corespunzător unor oameni de condiția lor. Își trăiau pașii de colo pînă colo, dezordonați, luau totul și toate în zeflema, cu mutre sarcastice, stăteau trîntiți pe spate,

impertinenți, întinzându-și alene mădularele, căscînd și scoțînd șuierături provocătoare — și este limpede că toate acestea nu erau cîtuși de puțin un semn bun pentru bătălia ce se pregătea. Observatorului neavizat nici nu i-ar fi trecut prin minte că are în fața sa o trupă de combatanți și nici măcar o bandă de tîlhari în adevărata accepție a cuvîntului, ci o adunătură de vagabonzi netrebniți, complet decăzuți, care se adunaseră într-un colț pierdut și pustiu, departe de lume. Totuși, Gabriel Bagradian nu părea să acorde prea mare însemnătate acestei stări de lucruri. Cea mai mare parte dintre flăcăii de aici dovediseră în luptă de ce sînt în stare. Restul avea o importanță secundară. Oricum, oamenii aceștia trebuiau tratați cu mai multă prudență decît trupele de elită.

Dar încălcarea dispozițiilor privind aprinderea focului le întrecu pe toate. Bastionul sudic avea la apus, acolo unde Damlajikul descria curba către mare, trei parapete foarte înalte, folosite acum pentru asigurarea flancurilor. Aceste adăposturi dominau panta abruptă a muntelui, care pornea de-aici coborînd spre Habaste în terase împădurite și făcînd imposibilă orice mișcare de învăluire. Și aici, la cincizeci de pași dedesubtul acestor parapete, săpate de asemenea în peretele stîncos, ardea pe terasa descoperită un foc mare, vesel — pur și simplu o invitație amabilă adresată turcilor. Or, o dispoziție foarte severă interzicea să se aprindă focul la loc deschis, fără autorizația specială a comandantului. Dar asta nu era tot. Împrejurul focului ședea nu numai o adunătură de derbedei formată din dezertorii cei mai de nimic, ci și două femei care veniseră din Vilceaua orășenească alăturîndu-se acestei lumi. Iar femeile acestea înfipseseră în frigări lungi și învîrteau deasupra focului cele mai frumoase bucăți de carne de capră. Nurhan și ceilalți se repeziră ca niște apucați asupra „simandicoasei” adunături. Bagradian venea încet în urma lor. Ceașul îl apucă pe unul dintre dezertori de cămașa murdară și-l ridică furios. Era un om cu părul lung și fața gălbuie, ai cărui ochi mici și vioi nu aveau nici cea mai mică asemănare cu ochii armenilor. Mus-

tața de plutonier, lungă și cenușie, a lui Nurhan, tremura de mînie :

— Păduchios afurisit ! De unde ați luat caprele astea ? Omul cu păr lung încercă să scape din strînsoare. Se purta de parcă nici nu l-ar fi cunoscut pe ceuaș :

— Ce te privește asta pe tine ? Și cine ești tu ?

— Ține aici, să știi cine sînt :

Dintr-o lovitură de pumn îl culcă la pămînt pe dezertor, și nu lipsi mult ca acesta să se rostogolească pînă în foc. Omul cu plete se adună de pe jos, supărat dar și slugarnic :

— De ce mă bați ? Ce ți-am făcut eu ? Caprele le-am luat azi noapte de la Habaste...

— De la Habaste, javră împuțită ! ? Le-ați furat din tabără, adunătură de lași ce sînteți ! I-ați jefuit pe înfometați de ultimul lor avut... Abia acum am înțeles...

Privirea celui cu plete îl căuta pe Gabriel Bagradian, care se ținea deoparte, lăsînd în seama subordonatului său epiloglul acestei scene penibile.

— Efendi, se plînzea derbedeul, nu sîntem și noi oameni, nu ni-e foame și nouă ca și celorlalți ? Și pe deasupra ne cerceți să muncim, trebuie să facem serviciu toată ziua și toată noaptea, mai rău ca în orice cazarmă...

Bagradian nu răspunse, ci se mulțumi să arate printr-un semn scurt, oamenilor care-l însoțeau, să stingă focul și să confişte carnea. Agitînd în mîină o ciozvirtă de carne rumenită, Nurhan-ceaușul îi amenință pe dezertori :

— O să crăpați de foame ! Și n-aveți decît să vă mîncăți unii pe alții !

Pletosul se apropie de Bagradian, cu brațele încrucișate umil pe piept :

— Efendi, dă-ne muniție ! Fiecare dintre noi nu are decît un singur încărcător. Celălalte ni le-ați luat. Am putea merge la vînătoare, să doborîm cîte un iepure sau o vulpe. Nu e bine să avem atît de puține cartușe. Noaptea ar putea să vină turcii.

Gabriel Bagradian se întoarse fără să-i răspundă dezertorului. Pe drumul de înapoiere, Nurhan Elleon, care era încă foarte agitat, declară :

— Trebuie făcută curățenie la bastionul sudic. Cel mai bine ar fi să alungăm de acolo vreo douăzeci dintre cei mai înrăiți.

Gabriel Bagradian nu mai era de mult preocupat de acest incident respingător — gîndurile lui trecuseră la treburi mai importante :

— Imposibil, replică el absent, nu putem trimite la moarte armeni, compatrioți de-ai noștri.

— Armeni, compatrioți de-ai noștri ! ?

Nurhan-ceaușul scupă în arc mare, batjocoritor. Cu ochii minții, Gabriel văzu obrazul pletosului :

— Între cinci mii de oameni, trebuie să fie și canalii. Asta se întîmplă peste tot.

Ceaușul privi spre Gabriel cu oarecare suspiciune :

— Nu-i bine să răbdăm în liniște asemenea nelegiuiri...

Bagradian se opri, apucă pușca Mauser a veteranului și izbi cu putere patul armei de pămînt :

— N-avem decît o singură pedeapsă pe care o putem da, ceaușule Nurhan, asta ! Oricare alta e ridicolă ! Oare n-a fost ridicol că l-am închis pe Kilikian în baracă, unde era vecin cu sărmanul Krikor ? Pentru a pedepsi cum se cuvine banda adunată în jurul focului ar fi trebuit să-i împușcăm pe toți.

— Chiar așa ar fi trebuit să facem !... Iar acum o să trebuiască să trecem la o nouă repartitie a trupelor, efendi...

Gabriel Bagradian se opri din mers :

— Am să fac o nouă repartitie, ceaușule Nurhan, una cu totul și cu totul nouă...

Nu mai spuse nimic, căci el însuși nu se lămurise încă pe deplin cu privire la această schimbare.

În dimineața de 6 septembrie, cînd femeile veniră la butucii de măcelărie pentru a-și lua porțiile zilnice de carne cuvenite fiecărei familii, numai o parte dintre ele mai primi cîteva oase de care atîrnau zgîrciuri. Disperate, mamele se năpustiră asupra muhtarilor, care

supravegheau ca totdeauna împărțirea la butucii satelor respective. Primarii se feriră din calea lor, iar pe fețe le apărură nuanțe verzi și cenușii, care sînt, se pare, culorile conștiințelor chinuite de remușcări. Arătară, bîlbîindu-se, că datorită hotărîrii luate de sfatul conducătorilor urmau să fie repartizate în tranșee bucățile cele mai bune, căci trebuia ca luptătorii să fie în putere pentru atacul care se pregătea. Iar cît privește ultimele animale — capre și măgari — o hotărîre a conducătorilor a interzis să fie sacrificate caprele din cauza laptelui ce-l dădea pentru copiii mici, iar cei patru măgari de povară fiindcă erau necesari pentru luptă. Nu mai exista decît o singură cale, anume ca în zilele următoare mamele de familii să-și procure hrana prin propriile lor mijloace. Trebuiau să încerce acum să pregătească din tot felul de fructe — din cereșe pădurețe, ghindă, smochine sălbatice, afine și diferite rădăcini — și din frunze, o fiertură cu care să poată ca măcar să-și amortească durerile provocate de foame. Dînd asemenea sfaturi deznădăjduite, muhtarii își încovoiau spinările și-și fereau fețele cu mîinile, căci se temeau că femeile, în mînia lor, ar putea să-i gîtuie sau să-i sfișie. Dar lucrurile se petrecură altfel. Femeile își plecară capetele și rămaseră nemișcate. Neliniștea plină de încordare din ochii lor făcu loc acelei expresii împietrite de atunci, din ziua cînd ordinul de strămutare căzuse ca un trăsnet asupra satelor. Muhtarii respirară ușurați. Nu mai aveau motive să se teamă. Mulțimea femeilor începu să se împrăștie. Erau cîteva sute, bătrîne și tinere, frumoase și urite, dar toate într-o stare vrednică de milă, slăbite, sălbăticate. O răbufnire de vînt ar fi putut să le doboare chiar și pe cele care păreau mai voinice. Încet, întoarseră spatele butucilor unde se împărțea carnea și pe care nu se afla nimic. Picioarele cel multe se puseră greoi în mișcare, de parcă în tălpile lor goale sau în tocurile scîlciate ale papucilor uzați erau nevoite să tîrască după ele întregul pustiu de piatră și de mizerie al Damlajikului.

Citva timp după aceea, mulțimea femeilor se risipi în toate părțile peste podișul muntelui, se împrăștie printre stîncile coastei abrupte și se aventură chiar pînă în scobiturile înverzite dinspre vale, pe care le ocolise marele incendiu. Copiii luau și ei parte, chiar unii de trei și patru ani, care se încurcau mereu printre picioarele mamelor lor împiedicîndu-le de la treabă. Ce bine era dacă ar fi putut, ca altădată să treacă dincolo de șaua nordică, unde mai era oarecare nădejde să descopere niscaiva hrană neașteptată! Regiunea aflată înlăuntrul centurii de apărare era, dimpotrivă, roasă și lustruită ca un os furat de un ciîne vagabond. O parte a femeilor colinda pentru a suta oară aceste locuri presărate cu coacăzi de pădure și afini pentru a încerca să smulgă tufișurilor spinoase ultimele resturi lăsate de culegătoarele de dinaintea lor. Altele încercau să se cațere pe pereții stîncoși spre acele locuri rare unde creștea smochinul sălbatic, ale cărui fructe cărnose și mari treceau drept deosebit de gustoase. Dar la ce bun? Toate gîndurile erau de-a dreptul obsedate de grăsime și făină, de o bucățică de unt din lapte de oaie, de o îmbucătură cît de mică de brînză. Orice ar fi înghițit, nu făcea decît să ametească temporar stomacul, fără a izbuti însă să potolească necesitatea imperioasă și obsedantă a organismului de grăsime și pîine. Cafeaua și zahărul aduse de agă, din care i-a revenit fiecăruia cîte o cantitate minusculă, cîte o înghițitură, de asemenea rațiile de carne de măgar uscată cu mijloace primitive și avînd consistența tălpii, (pezmëtii cazoni aduși de înotători nu aveau nici o importanță) toate acestea constituiau un motiv în plus ca, în timp ce spectrul foametei totale stătea la pîndă, această necesitate imperioasă să se transforme într-o obsesie morbidă.

Pastorul Aram nu avusese succes cu inițiativa lui în ce privește pescuitul. Lipsa uneltelor potrivite făcea imposibilă construirea unei plute în stare să reziste valurilor, iar plasele de prins pește se dovediseră și ele necorespunzătoare. Specialiștii în prinderea păsărilor avuseseră tot atît de puțin noroc, în ciuda faptului că-și

construiseră crăcanele de momeală și lațurile, așa cum se cerea. Aici, în perioada aceasta, pasărilor nu cădeau în laț, pentru motivul foarte simplu că nu se întorseseră încă din călătoria lor de vară din regiunile nordice ; cît privește prepelițele, sitarii și porumbeii sălbatici, aceștia nu se lăsau prinși în capcane atît de primitive. Trebuie avută în vedere însă și existența unor forțe ca Nunik, Vartuk, Manușak și cei de-o teapă cu ele. Oamenii de felul lor erau obișnuiți din timpuri străvechi să se hrănească din ceea ce le oferea întîmplător pămîntul. De treizeci și șapte de zile, jos, în vale, și sus, pe Damlajik, nu mai reușiseră să culeagă nici măcar o firimitură de la masa altuia. Și iată că acum Nunik se milostivi de bieteile femeii. Adunătura de la cimitir trăise întotdeauna în afară de restul populației și acceptase excluderea ei din sînul comunității ca pe o lege naturală. Că bocitoarele, cerșetorii, orbii, schilozii, neputincioșii, nebunii nu trebuie să vicțuiască laolaltă cu oamenii teferi nu se îndoia nici unul dintre ei, și drept urmare nici nu nutreau ură sau vreo dorință de răzbunare împotriva celor de-un neam cu ei, care oricum trebuiau să-și plătească existența lor mai luminoasă muncind din greu. Îndeosebi bocitoarele, care-i plingeau pe morți și-i ocroteau de duhurile rele pe cei ce se nășteau, se simțeau, în ciuda izolării lor, personalități cît se poate de folositoare și de un netăgăduit merit. Căci ajutau generațiilor să intre în această lume și să părăsească această lume. Folosindu-se de magie, ele erau într-o oarecare măsură stăpîne pe anumite mijloace tainice și foarte însemnate ale salvării sufletelor — mijloace pe care lui Ter Haigasun și bisericii nu le era îngăduit să le folosească. Ce-i drept, piine și grăsimi nu putea procura prin vrăjile ei nici măcar Nunik. Dar ea le ajută acum pe femeile infometate dezvăluindu-le una dintre propriile ei surse de hrană. Sub ochii lor se desfășură o scenă de-a dreptul neverosimilă cînd această bătrînă, despre care mulți naivi nici nu se îndoiau că depășise vîrsta de o sută de ani, se lăsă fără eforturi vizibile în lungul unui perete stîncos, pipăi cu picioarele ei uscate și negricioase după un reazem și cu

mişcări sigure se agăță mai departe pentru a dispărea curînd într-o crăpătură. Numai trei fete îndrăzniră s-o imite pe Nunik în treaba asta cu cățărătul. Celelalte femei o urmăreau cu priviri nedumerite. Dar și aceste făpturi tinere abia dacă puteau înainta, se încleștau cu teamă de plantele crescute pe stînci, picioarele le tremurau la fiecare pas, iar salbele de monede zornăiau temătoare la gîturile lor. Totuși, această acțiune plină de îndrăzneală părea că nu va rămîne nerăsplătită. Nunik descoperise în crăpătura peretelui de stîncă și destăinuise și celorlalte femei taina ei, un loc unde veneau să clocească pescăruși și alte păsări de mare. Femeile au putut duce astfel la casele lor cîteva coșuri cu ouă mici de pescăruș. Dar împărțite la o mie de familii, ele nu însemnau decît o cantitate abia vizibilă, tinzînd către zero.

În timp ce se desfășura această expediție deznădăjduită a femeilor, conducătorii taberei țineau sfat. Nici unul dintre oamenii aceștia nu avea de unde ști că era cea din urmă oară că se adunau în baraca administrației. În fața culcușului, acum gol, unde Krikor din Yoghonoluk se sfîrșise din viață, se ridica intact peretele de cărți pe care farmacistul îl clădise între el și lume. Cărțile păreau că muriscă și ele împreună cu stăpînul, atît de înghețate erau în nemișcarea lor — cărămizi reci, cuprinse de rigiditate cadaverică. Dar nu numai cărțile fuseseră atinse de aripa morții. Față de ceară a lui Ter Haigasun părea că devenise propria lui mască mortuară. Cu ochii săi de preot, sfioși și totodată inaccesibili, îi număra pe cei prezenți. Erau toți, în afară de cel decedat și de Hrand Oskanian, care nu îndrăznise să încalce interdicția lui Ter Haigasun. În schimb, se afla aici Asaian cel slab ca un țîr, prietenul lui Oskanian și vechi dușman al lui Ter Haigasun pe care-l ura din răsputeri. Cu insistența lui arțăgoasă, taciturnul îl prelucrase pe cîntărețul de biserică, pînă în urmă cu o jumătate de oră, arătîndu-i că trebuie să-l răzbune, să-i dezbine pe conducătorii taberei și să adîncească mereu și mereu contradicțiile dintre ei. Iar Asaian

era gata și astăzi, ca totdeauna, să aducă orice fel de prejudiciu dușmanului care-l chinuia de atîta amar de vreme în activitatea sa de la biserică și de la școală. Ultimul care sosi la adunare fu Bedros-hekim. Cu picioarele sale betege, care deveneau tot mai strîmbe, înainte clătîindu-se pînă la peretele de cărți și aruncă o privire lungă spre cămăruța goală. Abia după aceea se întoarse către cei de față :

— Să ne amintim o clipă de farmacist ! Era puțin cam scrîntit la minie, să mă ierte Dumnezeu, dar un om de felul lui Krikor nu se naște a doua oară pe lumea asta...

Era un fel cam nedelicat de a ține un discurs funebru, dar oratorul însuși părea foarte impresionat și un suspin adînc îi ieși din piept. Ter Haigasun își împreună mîinile :

— Medicul are dreptate. Să cinstim vreme de o clipă amintirea lui Krikor. El n-a așteptat sfîrșitul nostru, al tuturor. Dumnezeu se va milostivi de sufletul lui.

Își împreunară și ceilalți mîinile, cufundîndu-se în meditație. La cei mai mulți dintre ei era o atitudine pur formală. Iar Gabriel Bagradian își plecă foarte adînc capul, ca să nu fie nevoit să-și arate fața care, ce-i drept, nu din pricina lui Krikor era mîhnită. Îndată după această scurtă comemorare, Ter Haigasun dădu cuvîntul pastorului Aram. Discuțiile desfășurate în această zi, precum și încheierea nefericită la care se ajunsese, își aveau originea în încordarea ce domnea între Aram Tomazian și Gabriel Bagradian. Pastorul încă nu-i ceruse explicații lui Gabriel. În fața propriei sale conștiințe izbutea să găsească numeroase motive menite să-i justifice sfiala. De cîteva zile trăia în permanență jos, pe malul mării, așteptînd zadarnic să se producă un miracol în ceea ce privește pescuitul. Urca foarte rar pînă în tabără, numai cînd Ter Haigasun trimitea după el. Aceasta era justificarea formală pe care o găsisese pentru sine însuși. În afară de aceasta, Bedros-hekim își trimisese soția să stea în permanență cu bolnava, dîndu-i îngrijiri, astfel încît rușinea care plana asupra surorii sale Iskuhi pierduse mult din gravitate. De asemenea, Bagradian se mutase din nou la poziția nord

și diverși martori relatau că nu mai venea de loc în Poiana celor trei corturi. Cu asemenea fapte, precum și cu altele de același fel, pastorul reușea să-și liniștească aparent sufletul. În fond însă știa foarte bine care sînt adevăratele sale sentimente. O sfială de neînvins îl împiedica să vorbească despre aceasta cu Bagradian. Era un simțămînt în care se împloteau, într-un complex dureros, rușinea, respectul și mîhnirea. Și apoi, Aram o iubea pe Iskuhi; acum, cînd evita s-o mai vadă, cînd Hovsannah o înfiera pe sora lui în cursul unor izbucniri violente — acum o iubea și mai mult. Mereu și mereu îi răsuna în ureche cuvintele ei :

„Am nouăsprezece ani și nu voi împlini douăzeci“.

Tomazian nu voia să împingă conflictul la limitele lui extreme. Știa că Iskuhi era hotărîtă la orice, chiar să rupă relațiile cu familia; i-o declarase tatălui ei, cînd acesta o implorase să părăsească Poiana celor trei corturi. „La ce bun tortura asta suplimentară, se gîndea Tomazian. Zilele se tîrîie încet, nesfîrșite, și una dintre următoarele le va fi și ultima.“ Și mai era ceva: Iskuhi nu mințise niciodată și nu mințea nici acum cînd afirma: „Între mine și Gabriel Bagradian nu s-a întîmplat nimic“. „Așadar, păcatul cel mare nu se săvîrșise, își spunea pastorul. Dar poate că Dumnezeu va arăta o cale cu totul nouă, cu totul neașteptată, care va schimba pe de-a-ntregul lucrurile.“ În fiecare zi, pastorul Aram se ruga fierbinte să-i fie arătată această cale, acest drum al izbăvirii. Și era încredințat că a și început să-l întrezărească.

Prima întîlnire cu Gabriel Bagradian a umplut sufletul lui Aram de un simțămînt de jenă și mîhnire. Deși nu-l văzuse pe Gabriel de la moartea lui Stephan, nu izbuti să găsească măcar un singur cuvînt pentru a-i arăta că ia parte la durerea lui. Și alții remarcaseră, pesemne, că pînă și în discuția directă dintre ei, Tomazian se ferise să se uite la Gabriel. Ședința începu cu raportul lui Tomazian în legătură cu situația deznădăjduită :

— Ceea ce era de prevăzut s-a întîmplat. Am împărțit toată carnea. Nu s-au putut pune deoparte, pe furis,

decît ultimele rații pentru oamenii din grupele de combatanți. Dar aceste cantități vor ajunge cel mult pentru două zile. Femeile și copiii sînt astăzi în prima lor zi de post negru, în cazul că nu categorisim și hrana din zilele precedente drept post.

Muhtarul Thomas Kebussian ridică mîna, după ce se asigură cu o privire a ochilor lui inegali că toți partizanii săi de la consfătuirea trecută erau la locurile lor :

— Eu nu văd pentru ce să dăm de mîncare oamenilor din grupele de combatanți și să lăsăm să flămînzească femeile și copiii. Oamenii tineri și viguroși îndură mai ușor lipsurile.

Gabriel Bagradian interveni imediat în discuție :

— E foarte ușor de înțeles, muhtarule Kebussian. Combatanții au nevoie de forțele lor, acum mai mult ca oricînd.

Pentru a-l sprijini pe comandantul apărării, Ter Haigasun schimbă tema discuției, lăsînd deoparte problema hranei :

— Poate că Gabriel Bagradian ne va spune părerea lui asupra forțelor reale ale grupelor de combatanți.

Gabriel făcu un gest în direcția ceașului Nurhan :

— Starca de spirit care domnește în grupele de combatanți nu este cu mult mai rea decît înainte de ultima luptă. Este destul de surprinzător, dar adevărat, iar Nurhan-ceașul o poate confirma. În afară de asta, lucrările de fortificații sînt cu mult mai solide și mai bune decît erau atunci. Posibilitățile de atac ale turcilor sînt astfel considerabil reduse. În linii mari, nu le rămîne decît calea de acces dinspre nord, și toate pregătirile lor o dovedesc de altfel. Ei nu vor îndrăzni să atace bastionul, în ciuda faptului că printre ei se află un general — asta-i lucru cert. După cum știm cu toții, nu ne putem mîndri în mod deosebit cu oamenii pe care-i avem acolo. Dar am de gînd să-l trimit acolo pe Nurhan-ceașul pentru o zi sau două, ca să facă ordine. În nord însă atacul turcilor va fi fără îndoială mai cumplit decît toate celelalte luate împreună. Chestiunea cea mai importantă este dacă au artilerie și cită anume. Pînă acum cercetașii noștri n-au putut să

afle. De asta depinde totul. Bineînțeles, dacă nu vom recurge la un mijloc nou... dar despre asta voi vorbi mai târziu...

Ter Haigasun, care după obiceiul lui ascultase cu capul plecat și mâinile vârte în mineci, de parcă i-ar fi fost frig, nu se putu stăpîni să nu pună întrebarea cea mare :

— Bine, și pe urmă ?

Gabriel Bagradian, cuprins de o sete arzătoare ca totul să se sfîrșească odată și să-și simtă sufletul eliberat, ridică glasul adoptînd un ton mult prea puternic pentru această încăpere strîmtă :

— Să cumpănim situația ! În ceasul acesta, milioane de bărbați din lumea întreagă se află în tranșee, întocmai ca și noi. Așteaptă să înceapă lupta, sau sînt chiar în toiul luptei, își varsă singele și mor, întocmai ca și noi. Este singurul gînd care mă liniștește și mă consolează. Cînd mă gîndesc la asta, îmi dau seama că nu sînt nici mai rău și nici mai laș decît oricare dintre aceste milioane. Și în situația aceasta sîntem cu toții ! Luptînd, nu mai sîntem niște gunoaie care putrezesc undeva pe lîngă Eufurat. Luptînd, sîntem vrednici de cinste, sîntem demni. De aceea nu ne este îngăduit să căutăm altă cale, să dorim altceva decît lupta.

Această concepție eroică asupra situației părea însă că este împărtășită de foarte puțini dintre cei de față. Acel „și pe urmă ?“ aruncat de preot găsea un ecou larg, era exprimat pe rînd de către ceilalți. Gabriel aruncă o privire mirată împrejur :

— Pe urmă ? Credeam că sîntem cu toții de acord în această privință. Pe urmă ? Să sperăm că nimic, absolut nimic !

Aici, Asaian prinse prilejul favorabil de a se arăta îndatoritor față de prietenul său. Oacheșul învățător îl rugase stăruitor să nu lase să-i scape vreo ocazie care ar putea semăna neîncrederea, cu alte cuvinte să se refere, ori de cîte ori va fi posibil, la „trădătorul“ Gonzague Maris și la vizita misterioasă a bătrînului agă. Cîntărețul în strană își dresе glasul cu afectare :

— O moarte eroică, efendi, nu înseamnă că e cu totul dezinteresată. În ce mă privește, nu-mi doresc nimic altceva. De asemenea, nu-mi voi lua îngăduința să judec într-un fel oarecare pe doamna soția dumneavoastră. Poate că în privința ei ați ajuns la o anumită înțelegere cu acel pașă turc care v-a vizitat în urmă cu câteva zile. Ce-ați discutat atunci, nu se poate ști. Dar ce se va întâmpla cu femeile *noastre*, cu surorile noastre, cu fiicele noastre, dacă-mi îngăduiți să întreb?

Una dintre trăsăturile firii lui Gabriel era că nu avea niciodată prezență de spirit în fața săgeților otrăvite ale răutății și josniciei, împotriva cărora era dezarmat mai ales din pricina faptului că-i trebuia totdeauna un oarecare timp înainte de a le sesiza pe deplin proporțiile. Și acum, ca și altădată, privirea lui zăbovi îndelung asupra lui Asaian, fără să înțeleagă. Dar Ter Haigasun, care ajunsese să-l cunoască temeinic pe Bagradian, se grăbi să-i sară în ajutor :

— Cîntărețule, te sfătuiesc să iei seama la ce vorbești! Dar dacă vrei să știi de ce l-a vizitat aga Rifaat Bereket din Antakie pe efendi, am să ți-o spun. Gabriel Bagradian putea de mult să se afle în casa agăi, bucurîndu-se de pace și de siguranță, mîncînd în tihnă din pîinea și pilaful gazdei lui căci turcul i-a făcut propunerea și i-a pus la dispoziție mijloacele să se salveze. Dar tovarășul nostru de suferință, Gabriel Bagradian a preferat să ne rămînă credincios și să-și îndeplinească nobila lui datorie pînă în ultima clipă.

După aceste cuvinte — prin care preotul, silit de împrejurări, își călcase promisiunea — urmă o tăcere destul de lungă, o tăcere în care se împletea o oarecare consternare. În afară de Ter Haigasun, numai Bedros-hekim știuse care era adevărul. Căzuseră de acord să prezinte poporului vizita agăi ca pe un simplu gest de prietenie față de Bagradian. Tăcerea se prelungea. Ar fi totuși greșit să se creadă că ea exprima stima pe care o inspira tuturor celor de față gestul plin de noblețe al lui Gabriel. La muhtari, de pildă, nu era cîtuși de puțin cazul. Fiecare dintre acești vajnici oameni din popor își punea în gînd întrebarea cum s-ar fi compor-

tat în fața unei ispite asemănătoare. Și fiecare dintre ei, în adîncul sufletului, ajungea la o singură concluzie, anume că nepotul bătrînului și vicleanului Avetis, cel venit de undeva din Europa, s-a purtat ca un neghiob fără pereche, ca un catîr dintre cei mai îndărătnici. Aram Tomazian a fost primul care a rupt această tăcere plină de consternare :

— Gabriel Bagradian, începu el, fără să-și privească însă adversarul, consideră totdeauna situația ca un militar, ca un ofițer. În definitiv, nici mie nu-mi poate nimeni reproșa că m-am sustras vreodată de la luptă. Și totuși, eu nu privesc lucrurile ca un militar. Eu le privesc altfel. Noi, cu toții, le privim altfel decît Bagradian, e un fapt de netăgăduit. Oare ce rost are să ne vărsăm din nou sîngele într-o luptă inegală, cînd asta înseamnă în cel mai bun caz că vom muri de foame trei zile mai tîrziu, netulburati de nimeni ? Și asta numai în cazul că vom avea un noroc cu totul de neînchipuit. Prin urmare, la ce bun ?

Pînă în acest moment „soluția“ întrevăzută de Aram nu fusese pentru el decît un vag joc al imaginației, lipsit de o realitate solidă. Dorința înverșunată de a-l contrazice pe Bagradian dădu pe neașteptate planului său nedeslușit forme precise și aparența că fusese îndelung și temeinic cumpănit :

— Ter Haigasun, și voi toți cei de față trebuie să recunoașteți împreună cu mine, că aici, sus, pe Damlajik n-o mai putem duce și că este mai bine să le ucidem mai întîi pe soțiile noastre, apoi pe noi înșine, decît să-i așteptăm pe turci sau moartea în chinurile foamei. De aceea propun să părăsim muntele mîine sau poimîine, cît mai repede cu putință. Urmează să discutăm în amănunțime cum am putea face asta cît mai cu folos. După părerea mea, va trebui să alegem direcția spre nord, evitînd, firește, înălțimile, care sînt supravegheate de turci, și strecurîndu-ne de-a lungul coastei. Am putea alege, ca primă țintă, pantele de la Ras el Chansir. Micul golf de acolo e bine adăpostit și fără îndoială mai bogat în pește decît coasta de-aici. Nu vom avea

nevoie de plută și plasele noastre vor fi de ajuns, acest lucru vi-l pot garanta...

Expus astfel, planul nu părea chiar atât de fantastic pe cît era poate în realitate. Înainte de orice, cuvîntarea lui Aram propunea o acțiune și prin urmare perspectiva vagă, dar ademenitoare de a putea evada din înfruntarea morții pe Damlajik. Peste capetele pînă acum nemișcate trecu parcă o ușoară boare de vînt — începură să se clatine, să prindă culoare. Numai la Gabriel nu se remarcă nici o schimbare cînd ridică mîna pentru a cere cuvîntul.

— E un vis foarte frumos, cel pe care și l-a imaginat pastorul Aram. Vă mărturisesc că și eu am avut uneori visuri asemănătoare. Dar este de datoria noastră să analizăm în ce măsură astfel de proiecte sînt realizabile. Voi presupune deci — lucru ce n-ar trebui să-l fac în calitatea mea de comandant, răspunzător de problemele apărării — voi presupune deci cazul cel mai fericit, anume că vom reuși să trecem neobservați pe lingă turci, în toiul nopții, și vom porni spre Ras el Chansir. Voi merge chiar mai departe cu optimismul meu imprudent și voi admite că saptiehii și militarii nu vor observa convoiul lung, mergînd alandala și cuprinzînd patru pînă la cinci mii de oameni ce-și desfășoară rindurile în lungul falezei luminate — da, luminate ; fiindcă luna e acum în al doilea pătrar. Bun ! Vom ajunge fără nici un incident pînă la pantele stîncose ale capului. Acolo va trebui mai întîi să ocolim un promontoriu larg, deoarece abia dincolo de cap se formează golfulețul nostru strecurîndu-se printre stînci.. Nu mă întrerupe, pastore, poți avea deplină încredere în cuvintele mele, am harta foarte limpede în memorie.. Dacă aceste golfuri nu sînt decît niște stînci pleșuve sau dacă oferă vreo suprafață locuibilă, nu știu. Dar vreau să presupun încă o dată, în sprijinul lui Tomazian, eventualitatea cea mai favorabilă. Așadar găsim acolo loc suficient pentru tabăra noastră și turcii sînt într-atîta de orbi, că le vor trebui șase zile, să zicem chiar opt, pentru a-l descoperi. Acum însă sînt nevoie să-mi pun întrebarea cea mai importantă dintre

toate : ce-am câștigat noi în aceste condiții ? Răspuns : am schimbat ceea ce ne era binecunoscut cu ceea ce ne este necunoscut. Am expus trupurile istovite, înfometate ale femeilor și copiilor unui marș greu, de durată de-a lungul unor faleze și peste stînci lipsite de poteci, un marș pe care fără îndoială că nici nu vor fi în stare să-l ducă pînă la capăt. În locul taberei noastre cu care ne-am obișnuit încetul cu încetul, sîntem nevoiți să construim o așezare nouă, fără să avem forța și mijloacele necesare. De acest lucru își poate oricine da seama ! Cum nu mai avem animale de povară, bineînțeles că toate paturile și păturile, vasele de bucătărie și uneltele vor trebui să rămînă pe Damlajik. Dar fără aceste lucruri ce ne aparțin, nu putem începe o viață nouă, chiar dacă am ajunge într-un loc care să fie raiul pe pămînt, într-un loc unde pîinea crește în copaci — e un fapt pe care nu-l poate tăgădui nici pastorul. Părăsim o fortăreață puternică și verificată, față de care chiar turcii au un respect deosebit. Părăsim o poziție dominantă, situată pe o înălțime, în schimbul unui loc fără apărare, situat într-o vale. Vom fi reperați într-o jumătate de ceas, Tomazian. Am avea, ce-i drept, un mare avantaj. Refugiul nostru cel din urmă, în apa mării, ar dura mai puțin decît săritura de pe terasa de-aici. Oricum, tare mi-e teamă că peștii vor avea din trupurile noastre o hrană mai abundentă decît am avut noi din ale lor.

Aram Tomazian însoțise această expunere limpede a lui Gabriel cu intervenții iritate. Glasul bunului-simț, care-l avertiza să nu se lase tîrît de sentimente obscure în ceasul acesta hotărîtor, găsea din ce în ce mai puțină ascultare. În timp ce-l ataca pe Bagradian cu o violență abia stăpînită, evita în continuare să-l privească :

— Gabriel Bagradian se supraestimează, ca întotdeauna cînd își apără punctul său de vedere. Nouă nu ne recunoaște posibilitatea de a avea o inteligență proprie. Noi sîntem niște bieți țărani. El ne e infinit superior. În ce mă privește, n-am intenția s-o tăgăduiesc. Sîntem oameni simpli, țărani și meșteșugari, nu sîntem de o seamă cu el. Dar, deoarece ne-a pus atîtea întrebări, aș

dori și eu să-i pun cîteva întrebări. El, ca ofițer cu școală, a transformat Damlajikul într-o fortăreață solidă, e un fapt pe care trebuie să-l recunoaștem ! Dar la ce ne servesc astăzi toate aceste fortificații și tot Damlajikul ? La nimic ! Dimpotrivă, ne împiedică să căutăm o ultimă cale de eliberare. Dacă turcii sînt cît de cît înțelepți, nici nu mai pornesc vreun atac, căci oricum, în cîteva zile își pot atinge scopul fără a suferi nici cea mai mică pierdere. Dar indiferent dacă va avea sau nu va avea loc vreo luptă, unde este ideea cea nouă, unde este o nouă încercare de a scăpa de moarte ? E în orice caz o soluție mai la-ndemînă să pierim aici, în mediul acesta cu care ne-am obișnuit. În acest caz, cel puțin nu mai avem nevoie să facem eforturi. Eu însă consider că această acceptare indolentă, această agonie plină de moleșală, constituie o atitudine vrednică de dispreț. Și acum, întrebarea care le rezumă pe toate : ce propuneri are Gabriel Bagradian împotriva foamei ? E suficient să ia în deridere încercările mele de pescuit ? Din păcate, pînă acum ele sînt și rămîn singurele întreprinse în acest sens. Dacă aș fi fost sprijinit, în loc ca toți bărbații în putere să nu facă altceva toată ziua decît instrucție și iarăși instrucție, am fi obținut fără îndoială rezultate mai bune... Pastorul, care pînă acum își păstrase de bine de rău calmul exterior, se repezi înainte și începu să strige cu patimă : Ter Haigasun, fac aici, în fața adunării, o propunere cît se poate de serioasă. Să se taie toate vitele care au mai rămas, să se frigă carnea și să se împartă. Plecarea, la noapte, sau cel mai tîrziu mîine noapte. Ținta, instalarea taberei într-unul dintre golfurile stîncose unde există perspective de pescuit îmbelșugat !

Felul rapid și brusc în care fusese făcută această propunere descumpăni capetele mai greoaie. Muhtarii începură să se frămînte pe băncile lor, vădit la strîmtoare, executînd, fără să-și dea seama, mișcările musulmanilor din timpul rugăciunii. Bătrînul Tomazian, tatăl lui Aram, își mînea ochii speriat. Iar Kebussian își ștergea craniul pleșuv și nădușit, gemînd din străfunduri :

— Măcar să fi plecat în deportare... morți sau vii... am fi dus-o mai bine...

În clipa aceea, Ter Haigasun scoase din mîneca sutanei un bilețel boțit. Sosise cel mai bun prilej nu numai pentru a răspunde la gemetele lui Kebussian, ci și pentru a apăra Damlajikul împotriva lui Aram. Dădu citire acestui mesaj al destinului cu o voce destul de joasă și aproape fără inflexiuni :

„Harutium Nokhudian, pastor din Bitias, către vartabedul coastei de lîngă Suedja, Ter Haigasun din Yoghonoluk. Înainte de toate pace și viață lungă pentru tine, Ter Haigasun, scumpul meu frate întru Isus Cristos, și pentru toți scumpii mei compatrioți aflați sus pe Musa Dag, sau unde veți fi, dar nădăjduiesc că încă pe munte. Dacă o vrea Dumnezeu, această scrisoare va ajunge la tine ; o înmînez unui ofițer turc binevoitor. Încrederea noastră în Dumnezeu a fost pusă la o înspăimîntătoare încercare și Domnul ne va ierta cu siguranță dacă o vom fi pierdut. În timp ce scriu cele de față lîngă mine se află, neîngropate, rămășițele pămîntești ale sărmanei mele tovarășe de viață, cea de o bunătate îngerească și o rară credință. Ea a tremurat, după cum îți vei aminti desigur, pentru viața mea și, din pricina sănătății mele șubrede, s-a îngrijit întotdeauna să nu muncesc din răsuputeri, să nu ies cu capul descoperit, sau să beau în cantitate prea mare băuturi dintre cele ce te înviorază, căci am avut uneori asemenea vinovată slăbiciune. Rugămințile ei fierbinți au fost ascultate, ca s-a stins în fața mea de foame și m-a părăsit, reaua ! Ultima ei faptă a fost că m-a silit să iau propriu-i șal pentru a mă feri de frigul matinal al stepii. Dumnezeu mă pedepsește ca pe Iov. Eu, cel șubred, cel bolnav, prăpăditul de mine cu tusea mea, am forțe care nu vor să mă părăsească și pe care le blestem de o mic de ori. Cea care mă ocrea pe pămînt a murit, și eu supraviețuiesc tuturor. Din comunitatea mea au fost separați, la Antakie, toți bărbații tineri, nu știm nimic despre ei, ceilalți au murit, în afară de douăzeci și șapte, și mi-e teamă că va trebui să fiu ultimul, eu, care nu sînt nici destul de puternic și nici destul de

Jemn. Primim acum în fiecare zi puțină piine și puțin bulgur, fiindcă au fost aici niște comisii, dar asta nu face decît să ne prelungească suferința. Poate că vor veni și astăzi cei din înșaat taburi să îngroape cadavrele cele multe, foarte multe. Mi-o vor lua atunci și pe tovarășa mea și va trebui să le fiu chiar recunoscător pentru asta. Iată că hîrtia e scrisă toată. Rămii cu bine, Ter Haigasun, cînd vom fi noi din nou împreună...”

Preotul citise și ultimele rînduri cu o voce tot atît de uniformă, de parcă ar fi fost vorba de o știre oarecare. Și totuși, fiecare silabă trăgea tot mai mult în jos capetele bîrboase ale celor de față, ca greutatea atîrnate de lanțurile pendulelor. Bedros-hekim își ridică vocea spartă și ruginită ca un cuțit vechi :

— Cred că de-acum înainte lui Thomas Kebussian nu-i va mai fi dor de binefacerile deportării. Se împlinesc treizeci și opt de zile de cînd trăim aici, sus, viața noastră proprie, o viață aspră, dar destul de cumsecade după cum mi se pare. Păcat că nici unul dintre noi nu va avea mai tîrziu prilejul să fie mîndru de ea. De altfel, propun ca Ter Haigasun să aducă la cunoștința poporului scrisoarea lui Nekhudian, citind-o în piața altarului.

Propunerea fu aprobată cu mare majoritate. Căci în Vilceaua orășenească se răspîndise de cîtva timp suspinul lui Kebussian : „Măcar să fi plecat în deportare”.

Gabriel șezuse tot timpul cufundat în propriile lui gînduri, fără să ia parte la discuții. Cunoștea, de altfel, scrisoarea pastorului celui mic de stat. Gîndurile lui erau preocupate de animozitatea provocatoare pe care i-o arăta Aram Tomazian la această consfătuire. Gabriel simțea limpede că pricina era Iskuhi. Cu atît mai puțin avea de gînd să răspundă tonului jignitor al lui Aram. Ceea ce voia să propună acum avea o importanță considerabilă. De aceea se strădui să pună în cuvintele sale cît mai multă blîndețe și împăciuire :

— Nici prin minte nu-mi trece să iau în derîdere proiectele și activitatea pastorului Aram. Chiar de la început am socotit drept foarte bun proiectul lui de a organiza pescuitul. Iar dacă n-a avut succes, vina n-o

poartă faptul că ideea n-a fost bună, ci că uneltele sînt rele. Dar cît privește proiectul unei tabere noi, a fost de datoria mea să arăt nu numai că e irealizabil, dar că, mai mult ca atît, va grăbi și va agrava sfîrșitul nostru. În altă ordine de idei, Aram Tornazian mi-a pus pe bună dreptate întrebarea ce am eu de gînd să fac împotriva foametei. Și acum, ascultați-mă cu atenție ! Fiindcă voi răspunde dintr-o dată la toate întrebările...

Gabriel Bagradian improviza și el, într-o oarecare măsură, ca și pastorul. Sucise și răsucise această idee, printre multe altele, fără a o lua cu adevărat în serios, iar acum o dezvolta cu o deosebită precizie. Dar lucrurile se petrec de obicei așa ; de îndată ce o idee sau o intenție se exprimă prin cuvinte, ea pășește prin aceasta pe prima treaptă a realității și capătă o greutate specifică proprie. Gabriel se întoarce către Nurhan Elleon, către Șatakhian și către toți cei de la care aștepta sprijin :

— Există un mijloc foarte vechi, pe care toți asediații îl folosesc din totdeauna... Turcii și-au mutat tabăra pe Musa Dagh. Chiar dacă ar dispune de șase sau opt companii și de un număr de șapte mii numai Dumnezeu știe cîți — au totuși nevoie de o mare parte a acestor trupe pentru a ține împresurat din toate părțile muntele. E de ajuns să socotim distanța între Kebussije și cam pînă la Arsus. E limpede că vor să ne înfometeze și de aceea vor mai aștepta cîteva zile înainte de a dezlănțui atacul cel mare. Acest fapt este dovedit, între altele, și de plecarea generalului lor, care trebuie să conducă atacul. Vedeți cîtă importanță ne dau !... Presupun că acest general se va întoarce curînd, cu ofițerii lui, cu caimacamul și poate că și cu alte personalități de vază, și că vor locui în casa mea... Așadar, vreau să încerc un atac prin surprindere, înțelegi Ter Haigasun ? Și anume, în felul următor : din cele mai bune grupe de combatanți vom alcătui o grupă de asalt. Va cuprinde patru sute sau cinci sute de oameni, nu știu încă. Pînă diseară voi elabora și calcula expediția noastră în cele mai mici amănunte. Printre zonele mistuite de incendiu există destule drumuri care duc în vale. Vor trebui cer-

celate cu de-amănuntul Dar, după informațiile mele, turcii au constituit jos numai patrulă de noapte însărcinate să colinde valea și colinele de la poalele muntelui. Va trebui să prindem un moment de pauză între două patrulări, ceea ce nu va fi greu. Vom efectua atacul prin surprindere la ceasurile două sau trei din noapte... cum?... Nu, nu la Yoghonoluk, atât de departe nu ajungem... vom ataca doar casa mea, cu toate forțele noastre. Bineînțeles că în prealabil va trebui să cercetăm și să aflăm la cât se ridică efectivul corpului de pază de acolo. În afară de ordonanțe, îl apreciez la cel mult un pluton de infanterie sau de saptiehi. Vom înlătura sentinelele de la poartă și vom ocupa fără întârziere grădina și grajdurile. N-are rost să expun aici totul în amănunțime. E treaba mea și a lui Nurhan-ceaușul. Cu ajutorul lui Dumnezeu, vom izbuti să-i luăm prizonieri pe general, pe caimacam, pe mudir, pe jûsbași și pe ceilalți ofițeri. Dacă lovitura ne reușește în ansamblu, atunci în răstimp de două ceasuri putem fi în Vilceaua orășenească, împreună cu simandicoasele personalități, precum și cu numeroase vite de povară și poate chiar făină și provizii.

— Iată că acum Gabriel Bagradian e cel care visează, cîrîi cîntărețul de biserică, emisarul lui Oskanian.

Dar cumpătatul Șatakhian sări în picioare, entuziasmat :

— Eu cred că Bagradian este din nou singurul care are o idee îndrăzneată. Iar aceasta e și mai grandioasă decît toate cele dinainte. Dacă izbutim într-adevăr să cucerim vila și să luăm prizonieri un general, un caimacam și un jûsbași, atunci consecințele sînt pur și simplu de neprevăzut...

— Ba pot fi foarte bine prevăzute, învățătorule, îl întrerupse Aram Tomazian pe un ton în care disprețul se împletea cu aroganța. Dacă luăm prizonieri pe unul dintre ofițerii superiori și pe unul dintre cei mai înalți funcționari, turcii vor lăsa gluma deoparte. Vor trimite atunci regimente și brigăzi împotriva noastră. Dacă Gabriel Bagradian crede că armata va sta cu el la tocmeală pentru viața ostatecilor și va face concesii, se

înşală amarnic. Uciderea unui general şi a unui caimacam de către rebeli armeni le vine foarte bine la socoteală. Ar avea atunci la îndemână cea mai bună justificare a politicii lor de deportare atît faţă de străinătate, cît şi înlăuntrul ţării. Asemenea incidente le sînt întotdeauna binevenite. Ce ştiţi voi, cei de la Yoghonoluk ? Eu am trăit evenimentele de la Zeitun.

— Nu Gabriel Bagradian, ci tu te înşeli amarnic, pastore, cu tot Zeitunul tău, sări Şatakhian, minios. Eu cunosc Ittihadul şi cunosc pe Junii turci, deşi n-am trăit decît la Yoghonoluk. Nu jertfesc pe unul de-ai lor. Pentru nimic în lume. Point d'honneur ! ¹ Moartea ruşinoasă a unui general şi a unui caimacam ar fi pentru ei o înfrîngere teribilă în faţa poporului, pe care nu şi-o pot îngădui. Dimpotrivă, vor face totul ca să răscumpere viaţa ostaticilor cu făină, grăsime, carne şi chiar cu libertate...

Optimismul plin de entuziasm al învăţătorului Şatakhian stîrni observaţiile batjocoritoare ale celor sceptici. Şi din nou se porni, ca la consfătuirea precedentă, o dispută înverşunată şi lipsită de sens, în cursul căreia nimeni nu reuşi să-şi expună limpede punctul de vedere. Numai că de data această poporul nu se mai amestecă, ameninţător, ca prima oară. E adevărat că în piaţa altarului stăteau fără nici un rost grupuri compacte de oameni, dar erau prea osteniţi şi prea slăbiţi ca să-şi impună voinţa sau măcar să exprime vreun protest. Cei din corpul de pază se aflau în faţa barăcii administraţiei — parte dintre ei şedeau toropiţi, ceilalţi dormeau. În încăperea unde avea loc consfătuirea însă. Asaian făcea tot ce-i stătea în putinţă ca disputa să nu adoarmă şi ea. Ba chiar merse cu neobrăzarea pînă acolo, încît făcu unele aluzii, de altfel cam nebuloase, la comorile care s-ar afla în magazia cu provizii a familiei Bagradian, al cărei conţinut îmbelşugat constituia încă obiectul unor visuri îndrăzneţe. Aluzia îşi greşi ţinta. Cu cîteva zile mai înainte, Gabriel pusese să se

¹ Un punct de onoare ! (fr.)

transporte la poziția nord toate conservele pe care le mai avea și să fie împărțite oamenilor din grupele de combatanți. Iar Nurhan Elleon, veteranul cel impunător, se apropie cu o mutră de-a dreptul asasină de cîntărețul de biserică cel slab ca un țîr, îi puse degetele puternice ca niște clești în jurul gîtului subțirel și-i făgădui că la prima vorbă mai răutăcioasă i-l răsucesce ca la un pui de găină. Ter Haigasun, care după obiceiul lui răbdase o vreme gălăgia fără să intervină, încercă să restabilească liniștea făcînd pe un ton sec observația că ar fi mai nimerit să se rezolve diferendul dacă generalul și caimacamul le pot fi sau nu de folos după ce aceștia vor fi prinși. Între timp, duhurile rele puseseră cu totul stăpînire pe sufletul lui Aram Tomazian. El săvîrși imprudența, pe cît de neîntemeiată pe atît de nebunească, de a-l ataca pe preotul ortodox :

— Ter Haigasun ! Tu ești șeful suprem și principalul responsabil. Te acuz : te faci vinovat de nehotărîre. Lași lucrurile să se desfășoare la întîmplare. Nu vrei să superi pe nimeni. E o adevărată minune că în ciuda — cum să-i spun — impasibilității tale, am mai apucat să trăim pînă astăzi...

Această lezare a autorității supreme — eveniment unic și nemaiauzit — îl indignă pînă într-atît pe liberul-cugetător Altouni, încît luă apărarea vartabedului vechii biserici împotriva pastorului protestant și începu să strige :

— Cine ești tu ca să acuzi, tinere ? Asta mai lipsca ! Tu nu știi nimic despre noi și despre viața noastră, căci tatăl tău te-a trimis la Maraș pe cînd nu erai decît un băiețaș. Prin urmare, nu te întinde mai mult decît ți-e plapuma !

Dojenit ca un copil neascultător, și suferind totodată din pricina propriei lui lipse de tact, vocca și comportarea lui Aram deveniră și mai stridente :

— Poate că eu sînt aici un străin și nu vă înțeleg, deși voi îi înțelegeți perfect pe cei care sînt într-adevăr străini și se află printre voi. Dar propunerea pe care am făcut-o, o mențin. Mai mult încă ! Sînt hotărît să acționez cum cred de cuviință în ceea ce mă privește pe

mine și familia mea. De altfel, scrie undeva că trebuie să rămînem cu toții împreună pînă la capăt ? Ar fi cu mult mai înțelept să desființăm toată tabăra. Fiecare familie să se salveze după cum i-o fi norocul. Oricum, toată mulțimea asta adunată într-un punct e mult mai ușor de nimicit. Dacă ne vom împrăștia de-a lungul întregii coaste, măcar o parte dintre noi va rămîne în viață într-un fel sau altul. În ce mă privește, îmi adun familia, întreaga mea familie, și voi încerca să găsesc cu ea o cale de ieșire. Am spus întreaga mea familie, Gabriel Bagradian...

În timpul numeroaselor și adesea foarte furtunoaselor adunări ale conducătorilor taberei, Ter Haigasun nu-și pierduse niciodată calmul. Chiar cînd — se împlineau exact șase zile de atunci — îl dăduse afară pe Hrand Oskanian cu o lovitură de picior, o făcuse cu o demnitate suverană, fără să-și iasă din fire. Nici acum nu arată vreun semn exterior de enervare cînd se ridică foarte palid și aproape solemn :

— Destul ! Consfăturile noastre nu mai au nici un rost. Poporul ne-a încredințat mandatul de conducători ai săi. Astăzi, în a treizeci și opta zi, declar acest mandat nul, deoarece conducerea taberei nu mai are nici forța lăuntrică și nici unitatea necesară pentru a lua hotărîri. Dacă este posibil ca un om ca pastorul Aram Tomazian, care are răspunderea ordinii și disciplinei în tabără, să dorească dizolvarea comunității noastre, atunci nu putem pretinde de la nimeni altcineva ascultare și supunere. Drept urmare, în acest moment se instaurează aceeași situație care domnea în sate înainte de alegerea sfatului conducătorilor. Muhtarii preiau din nou, în exclusivitate, grija comunelor lor, iar eu, ca vartabed al districtului, preiau conducerea generală. În această calitate îi cer lui Gabriel Bagradian să conducă mai departe toate treburile legate de apărare. În privința dispozițiilor pe care le va da, nu depinde de nimeni. Dacă va hotărî efectuarea unui atac prin surprindere sau altă măsură de apărare, e treaba lui și nimeni nu are dreptul să se amestece. De asemenea, în calitate mea de preot, hotărîesc un serviciu religios

solemn pentru mîntuirea noastră — la o oră pe care o voi comunica mai tîrziu. Nu am dreptul să resping vreo posibilitate de salvare, oricare ar fi ea. De aceea, după oficierea slujbei religioase, pastorul Aram Tomazian va avea prilejul să-și mai expună o dată propunerea și s-o argumenteze, în fața adunării generale a poporului. Astfel, poporul va putea să hotărască el însuși, în majoritate, dacă vrea să părăsească muntele sau dacă își păstrează încrederea în vitejia luptătorilor noștri și în planurile comandantului lor. Dar după această decizie, poporul va trebui să decreteze ca oricine care, prin faptă sau prin vorbă, se va împotrivi hotărîrii luate în comun, să fie împușcat pe loc. Așa ! Mai are cineva ceva de spus ?

— De acord, de zece ori de acord ! Astfel va înceta măcar trîncăneala asta fără rost, mirii Bedros-hekim.

Medicul se ridicase mai de mult și stătea acum lingă citadela de cărți a lui Krikor, rămasă fără moștenitor. și-și plimba privirea peste planșele colorate ale unui volum dintr-o ediție veche a enciclopediei Brockhaus. Dar și majoritatea celorlalți membri ai conducerii taberei era destul de mulțumită de această hotărîre. Fiindcă multora dintre cei de față, declarația dictatorială a lui Ter Haigasun le venea la îndemină. În vremurile de propășire, e un sentiment măgulitor să joci rolul de conducător, dar cînd ești la un pas de dezastrul final, e preferabil să dispari în mulțime. Multarii redeveniseră simpli primari de țară și nimic mai mult. Și astfel, sfatul conducătorilor, instituit de marea adunare din parcul Vilei Bagradian, se dizolvă fără împotrivire, de parcă nici n-ar fi existat. Ter Haigasun luase o măsură dintre cele mai înțelepte, dar în același timp acceptase un sacrificiu teribil. Pe de o parte, conducerea poporului fusese purificată de toate sufletele șovăitoare și arțăgoase. Pe de altă parte, el însuși își luase obligația, acum, în acest cel din urmă ceas, să-și conducă poporul prin moarte către Dumnezeu — el singur. Oamenii părăsiră în tăcere baraca administrației.

Cît privește pe pastorul Aram, el îl ura pe Ter Haigasun, îl ura pe Gabriel Bagradian, și mai mult

decît pe ei se ura pe sine însuși. Își luă repede rămas bun de la tatăl său, fără să răspundă la întrebările lui deznădăjduite. Zilele deportării de la Zeitun începură să clocotească în el, minioase. Oare nu batjocorise el încă de atunci învățăturile *Evangheliei*, părăsindu-și din a treia zi turma, turma lui de copii? Și oare nu fusese o încălcare a îndatoririlor și o dezertare, că l-a lăsat să plece pe fratele său întru credință, Harutiun Nokhudian, acest martir al Domnului, acest om bătrîn și șubred, dar neclintit? Cu adîncă amărăciune, pastorul recunoscă că mereu aceeași ispită îl face pe om să păcătuiască. Iar el, supus astăzi încă unei încercări, se comportase și mai josnic, mai rușinos, mai descumpănit, mai obsedat de deșertăciunea orgoliului! Mai întii, Aram Tomazian rătăci o vreme pe Damلاج, la întîmplare, pe urmă coborî poteca abruptă ce ducea pînă la malul mării, ca să se ocupe din nou cu problemele insolubile ale pescuitului. Dar lucru ciudat, nu simțea înlăuntrul ființei sale nici un fel de căință, ci își dădu seama cu spaimă că, pe măsură ce treceau ceasurile, sufletul lui se împietrea tot mai mult. Cel mai bun lucru ar fi să nu aștepte hotărîrea pe care urma s-o ia poporul și, fără să mai facă vreo propunere, să pornească pur și simplu la drum cu Hovsannah și cu copilul! În afară de Kevork, n-au nevoie de alți servitori. E adevărat că va trebui să-l lase aici pe tatăl său, care n-are să vrea să plece. Înotătorii ajunseseră destul de lesne la Alexandretta, trecînd prin Arsus. De ce n-ar izbuti și o mică familie să ajungă acolo, mergînd în lungul coastei vreme de trei nopți? Herr Hoffmann, care îi găzduise pe înotători sub acoperișul lui, fiind și el protestant, nu-l va alunga pe un preot protestant. De altfel, după o înfrîngere atît de rușinoasă, s-a isprăvit cu misiunea lui preoțească. Tomazian își pipăi portofelul. Poseda cincizeci de lire, erau bani mulți. Pe urmă, încruntîndu-și fața sub efectul unui simțămînt de dezgust de ordin moral, rămase cu privirea îndelung ațintită spre valurile agitate de la picioarele lui. Și Iskuhi?

Dar destinul hotărî ca nici proiectul lui Gabriel și nici cel al lui Aram să nu se realizeze, de asemenea ca nici poporul să nu voteze în favoarea vreunei decizii. Un dig se rupe totdeauna înainte de a fi acoperit de valuri, și de cele mai multe ori acolo unde te aștepți mai puțin.

În apropierea bastionului sudic, înspre partea mării, se afla o suprafață largă acoperită cu iarbă arsă de soare. Acolo își avea culcușul Sarkis Kilikian precum și prevăzătorul comisar al acestui sector de apărare, Hrand Oskanian. La câțiva pași de ei, omul cu plete, împreună cu alți doi dezertori de proveniență dubioasă, se dedau unui fel de joc cu scoici, însoțind diversele peripeții ale partidei cu exclamații melodioase, în care se recunoșteau toate limbile folosite în Siria. Învățătorul încerca să impresioneze prin cuvintele sale mari nu numai pe rus, ci vorbea atît de tare și de deslușit încît era cu neputință ca decăzuții jucători să nu prindă și ei cîte ceva din părerile lui pline de îndrăzneală. Dar Kilikian, întins cît era de lung și ținînd între dinți ciubucul stins al lui Krikor, răspundea tentativelor înverșunate ale piticului printr-o tăcere surdă și de nezdruncat :

— Ești un om instruit, ai făcut studii, Kilikian, se înverșuna învățătorul cu părul creț, așa că sînt sigur că ai să mă înțelegi. Am tăcut tot timpul, crede-mă, fiindcă gîndurile mele erau prea nobile pentru cei de-aici. Nu le-am împărtășit nici măcar farmacistului, care a preluat, de altfel, multe dintre opiniile și concepțiile mele. Tu cunoști viața, Kilikian, ea te-a lovit ca pe nimeni altul. Și pe mine m-a lovit, chiar dacă vei fi crezînd că Hrand Oskanian n-a fost vreodată, în toată existența sa, altceva decît un învățător batjocorit într-un sat de țărani murdari. Tu nu știi nimic despre el. Dar el își are ideea lui ! Vrei s-o cunoști ? Să termin o dată pentru totdeauna, înțelegi, o dată pentru totdeauna ! Căci la ce bun toate astea ?

Sarkis Kilikian se sprijini în cot și fărîmiță în palmă un rest din tutunul primit în dar. În timp ce toți ceilalți amestecau tutunul blond cu frunze uscate, rusul

il fuma curat, fără să-i pese că în felul acesta rația lui se apropia de două ori mai repede de sfârșit. În taciturnul Kilikian, fostul taciturn Oskanian își găsisse nașul. Tăcerea rusului ar fi putut să ducă la exasperare și un munte de piatră. Dar învățătorului îi smulgea o avalanșă de cuvinte pline de lăudăroșenie, în care pluteau sfărîmături, rău asimilate și despuiate de orice noblețe, ale spiritului lui Krikor :

— Prin urmare, dacă mă înțelegi, Kilikian, așa cum te înțeleg eu pe tine, atunci nu mai e nevoie să scoți vreo vorbă. Ca și tine cred că nu există Dumnezeu. Într-adevăr, pentru ce ar exista o astfel de prostie ? Planeta noastră nu este decît un bulgăre de murdărie care zboară prin spațiu. Nu e decît chimie și astronomie, altceva nimic. Am să-ți arăt o carte despre stele, din biblioteca farmacistului. Acolo poți vedea totul în imagini. Nu există altceva decît natura. Și dacă a zămislit-o vreodată cineva, acela e dracul. E o porcărie, o murdărie dezgustătoare. Dar există un ultim bun, pe care nu ni-l poate lua, Kilikian, și tu mă înțelegi. Anume, faptul că poți s-o scuipi în față, că poți s-o batjocorești, că poți să-i arăți că ești mai tare, poți s-o părăsești. Vezi, asta este ideea mea. Eu, Hrand Oskanian, așa mic cum sînt, voi pune la locul lor natura, pe Diavol și pe Dumnezeu, îi voi pedepsi, le voi arunca disprețul meu în față. N-au decît să se învenineze, domniile-lor, împotriva învățătorului Oskanian, față de care sînt neputincioși, iar tu mă înțelegi. Am și găsit oameni care înțeleg ideea mea. Noaptea îi vizitez în colibe lor, ha, ha, Ter Haigasun nu poate face nimic în privința asta... Ai privit vreodată cum aruncă prostănacul Kevork morții în mare, de pe terasa stîncoasă ? Ca niște păsări albe, zboară și dispar. Asta e ideea mea. Și noi vrem să zburăm așa, eu, tu și mulți alții, înainte de a crăpa aci împotriva voinței noastre. Un mic pas și nu mai știi nimic, înainte încă de a atinge apa. Mă înțelegi ? Apoi, ne dizolvăm în apa mării. Ne-am ales în mod liber soarta, iar natura, Diavolul, turcii și toți ceilalți ticăloși vor crăpa de ciudă, fiindcă noi i-am

pedepsit, fiindcă ei au fost mai slabi. Tu mă înțelegi, Kilikian...

De mult, Sarkis Kilikian zăcea iarăși întins pe spate. Privirea apatică a capului său de mort urmărea goana norilor pe cer. Nimic nu îngăduia să se presupună că ascultase imnul înălțat de Oskanian sinuciderii. În schimb pletosul își întrerupsese jocul și-l cercetă cu un ochi atent pe vicleanul biruitor al naturii, de parcă ar fi înțeles „ideea” și n-ar găsi-o chiar atât de rea. Apoi veni mai aproape de Oskanian :

— Au multe lăzi cci de-acolo, din cele trei corturi ?

Învățătorul tresări consternat. Așadar, spre rușinea lui, predicase în deșert. În afară de asta, pomenirea Poienii celor trei corturi trezea totdeauna ecouri dure-roase în sufletul său. Pe de altă parte însă acum avea un bun prilej să le arate tuturor acestor indivizi aroganți, trecuți prin ciur și dirmon, că el era cineva, un bărbat de seamă, un om cultivat din pătura superioară a societății, un conducător ales de popor. Drept urmare, tonul pe care-l alegea Oskanian se situa la mijloc între dispreț și lăudăroșenie :

— Numai lăzi ? Lăzile sînt departe de a fi totul ! Au dulapuri mari și au cufere care sînt ca dulapurile. Iar înăuntru atîrnă rochii atît de multe, cum nici cel mai bogat pasă nu poate visa pentru haremul lui. Și fiecare arată altfel. Căci ea își schimbă rochia nu numai în toate zilele, ci de trei ori pe zi. Dimineața poartă rochii largi, de culoare roz sau albastru deschis. Materialul e mai fin decît cele mai fine feregele, și nu poartă vâl. Rochiile de amiază sînt croite pe corp și scurte, încît se văd picioarele încălțate în alți pantofi nu de trei ori, ci de șase ori pe zi. Dar toate astea nu-s nimic pe lîngă rochiile de seară.

Pletosul căscă îndelung auzind această enumerare, în care talentul poetic al învățătorului Oskanian pusese involuntar o notă nostalgică :

— Ce-mi pasă mie de rochii ? Vreau să știu ce au ei acolo în materie de provizii !

Oskanian își aruncă pe spate capul din care nu se mai vedea decît o pată de obraz gălbui, atît îi crescuse barba creată și părul țepos :

— Asta pot să v-o spun foarte exact. Nimeni n-o știe mai bine ca mine. Căci jos, în vilă, pe mine m-a chemat hanum s-o ajut să aleagă și să împacheteze toate lucrurile astea. Au acolo stive întregi de cutii argintii, în care se află pești înotînd în untdelemn. Au cozonac, și prăjituri, și ciocolată. Au o mulțime de ulcioare cu vin. Au carne afumată din America și butoiașe pline cu griș și cu fulgi de ovăz...

Cînd ajunse la fulgii de ovăz, Oskanian se opri. Pe neașteptate îl cuprinse o cumplită senzație de dezgust. Era un moment de sinceritate lucidă, în care avu pe deplin conștiința josniciei pătrunse de îndărătnicia ce caracteriza atitudinea și ieșirile sale impetuoase de cînd fusese dezamăgit în dragoste. Pe fruntea lui joasă apărrură broboane de sudoare. Se lovi peste genunchi cu un aer descurajat :

— Trebuie să sfîrșim... trebuie să sfîrșim odată...

Iar Sarkis Kilikian declară scurt și posac :

— O vom face... mîine seară...

La aceste cuvinte spuse pe un ton somnoros, mîinile micului învățător deveniră reci ca gheața. Și nu se încălziră cîtuși de puțin cînd Kilikian își destăinui intențiile în patru fraze tot atît de scurte și spuse pe un ton nepăsător. Ochii holbați ai lui Oskanian rămaseră pironiți pe obrazul rusului, de parcă n-ar fi fost capabil să sesizeze numai cu ajutorul auzului ceea ce oamenii de la bastionul sudic puseseră de multă vreme la cale. Sarkis Kilikian, dezertorii și alți cîțiva oameni aflați sub influența lor se săturaseră de Damlajik. Aveau de gînd să plece în primele ceasuri ale nopții următoare. O trădare rușinoasă față de colectivitate ! Dar poate că numai Kilikian singur simțea acest lucru, în chip destul de vag. Cît privește pe ceilalți, în cursul numeroaselor luni în care trăiseră ca animalele de pradă, pierduseră orice urmă a aceluși simț moral ce alimentează de obicei remușcările. Cu o ușurință dintre cele mai condamnabile, socoteau fortificația de pe Musa Dagh

nu ca o tabără aflată pe picior de război, pe care se obligaseră s-o servească în mod loial, ci o considerau ca pe un fel de adăpost vremelnic, a cărui chirie o plătiseră din plin prestînd serviciu militar aproape patruzeci de zile. Acuma, foametea anula oarecum acest contract, deoarece cu excepția unei grămezi de oase respingătoare, proprietarii adăpostului nu mai trimiseseră de cîteva zile nici un fel de hrană la bastionul sudic. Oare trebuiau neapărat să moară încetul cu încetul de foame, doar pentru a cădea în mîinile turcilor? Ce le păsa lor de populația celor șapte sate? Fiindcă numai o mică parte dintre ei erau originari din valea armenescă. De altfel, chiar înainte ca Ter Haigasun și Gabriel Bagradian să fi pus stăpînire pe Musa Dagħ, ei trăiseră în regiunea muntoasă înconjurătoare și găsiseră mijloacele să se hrănească de bine de rău. Nici unul dintre ei nu se gîndea să împărtășească soarta celor cinci mii. La urma urmei pentru ce ar face-o? Puteau foarte ușor să-și salveze pielea. Vor fi pur și simplu în situația în care fuseseră înaintea acestor patruzeci de zile. Dincolo de Oronte, spre sud, se întindea uriașii masiv pleșuv Djebel el Akra, prelungindu-se pînă aproape de Latakijeh. Acest Djebel el Akra nu era nici atît de bogat în izvoare și nici atît de verde ca Musa Dagħ, ci pustiu, prăpăstios, lipsit de poteci și în consecință constituia un refugiu ideal pentru dezertori. Planul lor era foarte simplu: vor forma un grup de circa o sută de oameni și, strecurîndu-se noaptea pe lîngă Habaste și ruine, vor năvăli în cîmpia Orontelui. Cum toată forța armată era concentrată în vale și pe înălțimile nordice, probabil că acolo nu se găseau decît cîteva posturi de saptichi care păzeau noaptea drumurile de la poalele muntelui și podul de peste Oronte aflat lîngă El Eskel. După toate probabilitățile, nu vor avea de întîmpinat o rezistență prea înverșunată. Fie că va avea loc sau nu o luptă, este în afară de orice îndoială că cei o sută de oameni vor străbate repede cîmpia îngustă și vor ajunge în zona muntoasă către răsăritul soarelui. În timpul consfătuirilor tainice, cîteva elemente mai cînstite puseseră întrebarea dacă n-ar fi

posibil să se încunoștințeze conducerea taberei că au hotărît să plece. Dar din pricina acestei întrebări erau cît pe ce să fie luați la bătaie. Dacă și-ar fi dat pe față în felul acesta prostesc planul, care ar fi fost urmarea? Bagradian și Nurhan-ceaușul probabil că i-ar fi lăsat să se ducă dracului, dar fără îndoială că mai înainte le-ar fi confiscat puștile cu ajutorul grupelor de combatanți de la poziția nord. Prin urmare, o atitudine cinstită era, în cazul acesta, în afara limitelor posibilului cum se întîmplă adesea pe lumea aceasta. De altfel, elementele mai cinstitute se aflau într-o minoritate de-a dreptul înspăimîntătoare, în timp ce fracțiunea extremistă reprezenta o partidă foarte puternică. Această fracțiune nelegiuită n-avea nicidecum intenția să se mulțumească doar cu o fugă tăcută. Și avea motive foarte logice pentru a-și justifica intenția. Era, mai întii, povestea cu munițiile. De ele depind viața și viitorul oricărei bande de briganzi hăituiți în permanență. Acesta este motivul pentru care, cînd se produsese incidentul cu focul interzis, pletosul îi ceruse lui Bagradian, cu umilință, dar nu fără oarecare impertinență, magazii cu cartușe. Iar Nurhan-ceaușul se arăta foarte econom cu munițiile. Numai cînd lupta era iminentă, lăzile erau transportate pe poziții și un om de încredere al conducerii împărțea cartușele — și chiar și atunci o făcea cu mare zgîrcenie. În ziua aceea, dezertorii dispuneau de cel mult cinci gloanțe pentru fiecare pușcă. Era o stare de lucruri revoltătoare! Fiindcă în baraca administrației, lăzile cu muniții erau stivuite pînă în tavan și în afară de asta se aflau aici coșuri întregi pline cu cartușe, căci atelierul lui Nurhan lucrase fără nici o întrerupere și nu numai că umpluse iar tuburile cartușelor trase, dar fabricase chiar gloanțe noi. Dezertorii se aflau în fața necesității de neînlăturat de a-și completa cantitatea de muniție trebuincioasă din stocurile obștești. În acest scop trebuiau să dea o cuvenită raită pe la baraca administrației — cînd și cum era o chestiune care nu părea încă stabilită. Cu același prilej vor putea să-și arunce ochii prin Vilceaua orășenească pentru a vedea dacă nu se mai găsea cîte ceva ce merita

să fie luat. Fiindcă nu puteau sta în pustietatea de pe Djebel el Akra fără anumite articole neapărat necesare, care oricum nu mai făceau trebuință poporului de pe Damlajik, deoarece soarta îi era pecetluită. Și dacă tot se vor afla cu diverse treburi în Vilceaua orășenească, atunci ar putea să se ocupe mai îndeaproape de cîteva personalități antipatice, cum este Ter Haigasun de pildă. Preotul nu-și ascunsese niciodată ura față de dezertori, iar la fiecare ședință de judecată, precum și cu orice alt prilej, îi făcuse să simtă din plin severitatea legilor ce cîrmuiau tabăra. Întregul efectiv al bastionului sudic fusese osîndit una peste alta la cinci zile de post negru. Dar asta nu era tot. Ter Haigasun nu se sfiise ca, la nevoie, să condamne pe cutare sau cutare dezertor la pedeapsa corporală în forma cea mai aspră. Deci nu strica să se socotească nițeluș cu el. Pentru toate aceste motive, din proiectul inițial de fugă izvorîse al doilea proiect, cel al organizării unui puci — termen care nu desemnează decît foarte aproximativ toată treaba asta. În ce măsură era amestecat Sarkis Kilikian în acest proiect nelegiuit nu se poate stabili acum și nu se va mai putea stabili niciodată, tot așa cum nu s-a putut stabili în mod sigur participarea lui activă la atentatul împotriva prințului Galițin. Kilikian continua să stea întins pe spate și părea că nu-i pasă nici de Oskanian și nici de drăgălașele aluzii ale pletosului. Dacă i-ar fi fost dat unui muritor de rînd să poată privi înlăuntrul ființei sale, n-ar găsi nimic altceva decît *nerăbdare*. Nărdarea norilor care goneau deasupra lui, pe albasturul cerului. Îndărătul măștii sale rigide se zbătea impetuos dorința arzătoare de a evada din această captivitate într-o altă captivitate.

Învățătorul se ridicase de cîtva timp și stătea pe picioarele lui pipernicite. Își boltea pieptul de gîină ca pentru a dovedi că el, un entuziast al sinuciderii, nu se dă înapoi de la nici o nelegiuire, oricît de temerară. Și totuși, acum ar fi putut să-și dovedească vitejia numai într-un singur fel, anume luînd-o la goană ca să scape de dezertori. Dar Oskanian nu se mișca din loc, nu alerga să înștiințeze poporul din tabără. Rămînea

împlintat acolo, cu buzele țuguiate și clătinînd din cap. Kilikian și ceilalți ar fi putut socoti această atitudine drept un semn de admirație. Ideea de a le da de veste celor din tabără flutura în creierul învățătorului ca o pasăre prinsă în laț. Dar acestui gînd i se împotriva mereu frica vanitoasă ca nu cumva Kilikian și acoliții săi să-l ia drept un moliiu, și nu drept un tip trecut prin ciur și dirmon, printre alți tipi plămădiți din același aluat. Și iată că, deodată, împotriva voinței lui, o indicație neprecisă, dar constituind o trădare de proporții înspăimîntătoare scăpă de pe buzele sale :

— Ter Haigasun a anunțat pentru mîine, către seară, un serviciu divin special. Iar oamenii din grupele de combatanți vor rămîne în tranșee...

În timp ce vorbea, privea spre dezertori cu ochi tulburi și nu lipsiți de oarecare slugărnicie. În această privire nu mai trăia nici măcar înfumurarea respingătoare a unui om ciudat, ci doar un laș înfrînt. Iar unul dintre derbedei răspunse cum se cuvine rușinii cu care Oskanian se împovăraseră :

— Ca să-ți ții clanța, învățătorule, n-ai să te miști de-aici nici astăzi și nici mîine.

Fără milă, dezertorii își apucară comisarul și începură să-l îmbrîncească, deși nu era nevoie de asta, căci Oskanian mergea alături de ei ca prizonier voluntar, fără să nutrească gînduri de fugă. După aceea nu-l scăpară, într-adevăr, nici o clipă din ochi. Oskanian ședea melancolic la unul dintre punctele de observație și privea neîncetat în jos, spre panglica subțire a drumului ce duce de la Antakie la Suedja. Ura împotriva lui Gabriel, a Juliettei și a lui Ter Haigasun nu mai ardea, deodată, decît cu flăcări foarte modeste în inima lui bîntuită de spaimă. Dorea din adîncul sufletului ca turcii să atace. Dar aceștia nu păreau de loc dispuși să se mai cațere o dată pe pantele stîncioase și descoperite, expunîndu-se unei avalanșe de pietre. Pe șoseaua ce străbătea cîmpia Orontelui domnea o animație cu aspect pașnic. Nu se zărea nici măcar urma vreunui detașament de soldați sau de saptiehi. Care cu boi, magari de povară și chiar cîteva cămile înaintau încet

către Suedja, la tirgul săptămînal, de parcă nu s-ar mai fi aflat nici un armean pe Musa Dagħ. Numai la poalele colinelor, lîngă Jedidje, se ridică pe neașteptate un nor de praf. Cînd se risipi, cei de sus zăriră un mic automobil militar de culoare cenușie.

Și iată că veni a patruzecea zi pe Musa Dagħ, a opta a lunii septembrie și a treia de foamete totală. În ziua aceasta, femeile nu-și mai dădură osteneala să plece în căutarea buruienilor cu totul nehrănitore, din care să pregătească o fiertură cu gust amar. Apa limpede de izvor avea același efect. Iar dacă pe lîngă apă mai rodeai ceva, un fir de papură, verde și gras, sau o rădăcină curățată de coajă, atunci dădeai de lucru și organelor de mestecat. Toți cei care se mai puteau ține în picioare se așezaseră pe lîngă diferitele izvoare : bătrîni, mame, fete, copii. Era o priveliște ciudată să vezi aplecîndu-se mereu, spre firicelele de apă, cînd una, cînd alta dintre aceste fețe obosite de moarte, pentru a bea fără sete din căușul palmei, de parcă îndeplinirea acestui act ar fi reprezentat o datorie foarte strictă. Era destul de uimitor că aceste izvoare care hrăneau pămîntul încă nu secaseră, după atîtea săptămîni fără ploaie și atîtea mii de guri care sorbisera din ele. Acum oamenii se tîrîseră pînă la ele și nu mai prindeau viața decît cu mîinile și cu buzele, fără s-o mai ducă la casele lor în ulcioare și găleți.

Totuși, nu se poate nega că în această a treia zi de post total înfometării se simțeau îndeobște mai bine decît în perioada precedentă. Crampele stomacale și apăsarea asupra diafragmei cedaseră locul unei senzații de liniștire lipsită de sensibilitate. Unii erau întinși pe spate, respirînd adînc și-și simțeau propria ființă ca plămădită dintr-un ghips poros care se întărea în contact cu aerul. Tot așa, alții visau cu ochii deschiși visuri plăcute. Li se părea că din pielea lor se formează încetul cu încetul un înveliș înaripat, și depindea numai de voința lor ca să înceapă a pluti, pornind astfel la prima încercare de zbor spre o lume mai bună. Nu puțini erau și cei care, cuprinși de o veselie oarecum

prefăcută, istoriseau povești lungi din viața lor de odinioară, anecdote lipsite de miez din viața casnică și activitatea de meșteșugari, despre albine și viermi de mătase, despre cultivarea viței de vie și cioplitul lemnului, cu care prilej râdeau singuri copios de propriile lor glume. Asupra tuturor plutea însă un val de încetineală, care amortiza totul. Copiii mici dormeau adânc, cei mai mari nu făceau zgomot, și chiar cohorta tineretului vădea, în măsura în care nu se afla în serviciu, o inerție cât se poate de îngrijorătoare. Până către amiază muriră trei bătrâni și doi sugari. Mamele strinseră la sînii lor secați sărmanele făpturi, pînă ce trupușoarele se răciră și întepeniră.

Vîntul schimbător din ultimele zile se hotărîse astăzi să renunțe la orice echivoc. Se năpustea în răbufniri scurte dinspre sud-est asupra podișului înalt. Vilceaua orășenească nu era destul de adânc așezată ca să ofere adăpost împotriva vîlului subțire de nisip în care se învelea vîntul. Adesea se părea că are de gînd să înțească iar uriașele maldăre de cărbuni incandescenti care acopereau suprafețe întinse ale coastei frontale a Damlajikului. Și fierbințeala ucigașă a stepei se mai năpusti o dată, cu ghearele ei uscate și înnăbușitoare, asupra a tot ce era viu. Frunzișul stejarilor și fagilor se uscasse de mult. Dar și frunzele veșnic verzi și lucioase ca pielea ale tufișurilor și plantelor cățărătoare aveau tendința să se chircească, așa cum se zbîrcesc mîinile la oamenii bătrîni. Și totuși oamenii, în amortirea lor binefăcătoare, abia dacă mai sufereau din pricina vremii. Nici măcar nu-și mai dădeau seama că nările, cerul gurii, limba și gîtlejul le erau inflamate din cauza firicelelor de duritatea cristalului ale nisipului fin de pe țărmul mării.

Spre deosebire de poporul din tabără, oamenii din tranșee mai aveau încă destulă vitalitate și energie. Erau și ei departe de a se simți sătui. Carnea care li se împărțise și conservele familiei Bagradian nu izbuteau să le potolească foamea decît într-o măsură foarte mică. Totuși, în mod ciudat, lipsa hranei trezea în combatanți o anume stare de neliniște, făcea să se nască un fel de

beție doritoare de luptă, de o soluție definitivă. Noua ordine a lucrurilor avea avantajul că-i îngăduia lui Gabriel Bagradian să-și facă pregătirile pentru incursiunea nocturnă, fără să mai țină seama dacă poporul se va hotări sau nu să părăsească Damlajikul. Era sigur de oamenii lui. Iar în noaptea aceasta voia să dea lovitura decisivă. Atacul prin surprindere în vale era studiat pînă în cele mai mici amănunte. Nu neglijase nimic. Totul fusese repartizat și calculat pe fiecare om și fiecare minut. Cu înclinația lui savantă pentru teoretizare, Gabriel nu lăsase nimic la voia întâmplării. Imagina mereu noi posibilități de a întâmpina rezistență, mereu opunea o eventualitate alteia. Linia pe care urma să se retragă grupa de șoc propriu-zisă fusese asigurată de către un sistem de comitagii, cîntărit cu cea mai mare atenție, fiecare om urmînd să-și ia în primire postul cu trei ore înainte ca acțiunea să pornească. Dar asta nu era tot. Gabriel Bagradian se hotări să-i hărțuiască toată ziua pe turcii aflați pe înălțimile nordice, prin atacuri simulate și activitate de francțirori bazată pe surpriză pentru ca dușmanul să îndepărteze din vale cît mai multe trupe cu putință. Contrar oricărei așteptări, turcii veniră în întâmpinarea planurilor sale tactice. Judecînd după pregătirile lor, nu era greu de tras concluzia că acțiunea hotărîtoare urma să se producă în următoarele douăzeci și patru de ore. Pe înălțimile situate dincolo de șa se desfășura activitatea caracteristică trupelor aflate pe poziții de asediu, în așteptarea unei ofensive iminente. Combatanții armeni vedeau limpede, printre arborii și tufișurile din fața lor, șiruri de infanteriști înaintînd prudenți, cu pas șovăitor și purtînd pe umeri trunchiuri groase de copaci desfrunziți, pe care le aruncau în marginea pantei. Era în afară de orice îndoială că aceste trunchiuri mari, bine cojite, urmau să fie folosite ca protecție mobilă cînd liniile de trăgători, tîrîndu-se pe burtă, vor porni la atac. Bagradian și Nurhan-ceaușul inspectară tranșeea cea mai avansată trecînd din om în om și verificînd dacă înălțătoarele puștilor sînt corect fixate în raport cu distanța. De îndată ce, pe panta opusă vreunul dintre

turci se aventura prea departe printre arbori, dădeau ordinul să se tragă. În felul acesta, pînă la amiază căzură cîțiva dintre dușmani. Un asemenea glonte ucigător primea de fiecare dată drept răspuns o rafală furioasă, lansată la întimplare și care trecea peste capetele apărătorilor sau se pierdea în grămezile de pietre ale fortificațiilor. Luptătorii armeni constatară cu un entuziasm plin de mîndrie că noile fortificații erau atît de rezistente, încît numai cu sprijinul artileriei ar putea fi distruse. Dar deocamdată nu se ivise nimic care să îngăduie presupunerea că această artilerie exista. Ciudata beție a foamei provoca la armeni manifestări de temeritate vecină cu nebunia. Căutau prin toate mijloacele să-i ademenească pe turci să treacă la atac. Se cățarau afară din tranșec, dansau pe întărituri, unii se hazardau pînă departe pe pînă pe povîrnișul semănat cu obstacole; Nurhan-ceaușul și ajutorii de comandanți întîmpinau mari dificultăți să-i oprească pe cei nedisciplinați de la asemenea acțiuni de o îndrăzneală nebunească. Turcii nu se lăsau provocați. După toate aparențele, erau surprinși în cel mai înalt grad de temeritatea nebunească a celor despre care li se spusese că sint pe jumătate sau pe de-a-ntregul morți de foame. Iar mai tîrziu, cînd o parte a grupelor de combatanți, aflate pe pozițiile dintre stînci, năvăli în față din proprie inițiativă, atacînd cu focuri de armă o patrulă turcească și întorcîndu-se apoi fără a suferi pierderi, trupele guvernamentale avură încă o dată dovada limpede că puterile întunericului sprijină rasa blestemată.

Către ceasul amiezii, Ter Haigasun veni să-i vadă pe combatanți. Gabriel Bagradian îl rugă să țină o scurtă slujbă în mijlocul lor, deoarece grupele de combatanți nu puteau lua parte la marele serviciu religios de astăzi. Preotul făcu întocmai. De asemenea, Gabriel aduse la cunoștința preotului că participarea acestor oameni la hotărîrea pe care urma s-o ia poporul era inutilă, căci toți declaraseră, prin gura lui Nurhan-ceaușul, că-l vor urma pe comandantul lor peste tot și totdeauna. Ter Haigasun îl privi cu oarecare uimire pe Gabriel, în ființa căruia se simțea dorința arzătoare

de a trece la fapte. Abia cu câteva zile în urmă, crezuse că acest suflet nu era destul de tare pentru a-și putea învinge durerea pricinuită de moartea în chinuri a fiului său. Pe drumul întoarcerii către Vîlceaua orășenească însă, Ter Haigasun își dădu seama limpede că sufletul lui Bagradian nu învinsese nimic, ci se biruise doar pe sine însuși. Și asta poate că numai pentru cele câteva ceasuri ale ultimei înțeleștări.

Generalul-maior Ali Riza Bei era unul dintre cei mai tineri generali de brigadă din armata otomană — încă nu împlinise patruzeci de ani. Se distinsese mai întâi în Libia și apoi în Războiul balcanic, ca ofițer de front, iar acum făcea parte din statul-major al celor mai apropiați colaboratori ai lui Djemal. Și totuși, Ali Riza era, atît prin înfățișarea exterioară, cît și prin profilul său lăuntric, opusul șefului său, pitorescul dictator al Siriei. El reprezenta într-o oarecare măsură tipul militar cel mai modern și mai occidental ce se poate închipui. În acest moment, de pildă, era de ajuns să-l vezi măsurînd în lung și în lat selamlîcul Vilei Bagradian, în timp ce ofițerii din suită grupați în jurul lui îi urmăreau, umili și într-o tăcere deplină, pașii sprinteni. Marea deosebire devenea evidentă dacă-l comparai, de pildă, pe tînărul general cu jûsbașîul cel rănit, care, cu brațul încă în eșarfă, aștepta în atitudinea reglementară ca superiorul lui să-i adreseze cuvîntul. Maiorul, cu degetele îngălbenite de tutun și trăsăturile răvășite de timpuriu, avea, pe lîngă Ali Riza, ceva tulbure pentru a nu spune murdar. Generalul deschise cu un gest de nemulțumire ferestrele salonului, pentru a alunga norii groși de fum proveniți de la țigările ofițerilor. El nu fuma, nu bea, nu iubea nici femeile și nici bărbații și umbla zvonul că din pricina unei boli de stomac se hrănea exclusiv cu lapte crud de capră — pe scurt, era un tipic ascet al războiului. În clipa aceasta intră un onbași întinzîndu-i un bilet de serviciu. Generalul își aruncă ochii asupra mesajului și-și strînse buzele subțiri și palide :

— Am avut pierderi în nord ca urmare a unei acțiuni a armenilor... Voi trage la răspundere cu toată severi-

tatea pe comandantul companiei... Vă rog, domnilor, să luați cu toții aminte... I-am promis excelenței-sale să nu sacrific nici un om de-al nostru în această acțiune... Curățăm o tabără de tîlhari, orice altă soluție ar însemna pentru noi o rușine fără seamăn... E și așa destul de rușinos că lucrurile au ajuns pînă aici. Privirea lui îl căută pe adjutant : Încă n-avem vești cu privire la cele două baterii ?

Adjutantul negă scurt. De două zile așteptau cu nerăbdare sosirea tunurilor de munte, care fuseseră transportate cu trenul pînă la Alep. Cum transportul acesta nu trecea prin Antakie, ci prin Beilan și pe drumuri anevoioase de munte, dura peste măsură de mult. De aceea, generalul se văzuse silit să amine pe a doua zi atacul principal prevăzut inițial pentru ziua aceea. Acum se opri în fața unuia dintre ofițerii mai tineri :

— De cîți kilometri de fir telefonic dispun companiile ? Cel întrebant păli și începu să bîiguie ceva de neînțeles. Dar Ali Riza nici măcar nu-l asculta : De altfel, mi-e indiferent ! Dar te fac răspunzător ca pînă în seara asta, mai exact pînă cu un ceas înainte de asfințitul soarelui, să instalezi aici, în casă, un post telefonic în legătură cu muntele, atît cu pozițiile din sud cît și cu cele din nord. Cum vei reuși să execuți ordinul acesta, e treaba dumitale. Mîine voi cere raportul telefonic asupra operației conduse de jûsbași. Acum puteți pleca...

Sărmanul ofițer, care habar n-avea de cîte bobine de fir telefonic dispuneau companiile și se vedea pus în fața unei probleme ce nu putea fi soluționată, se repezi afară deznădăjduit. Iar generalul strigă acum pe un ton destul de aspru :

— Jûsbași... Te rog...

Rănitul își îndreptă ținuta. Apoi, cei doi bărbați trecură în anticamera goală. Ali Riza aruncă în treacăt o privire rece spre brațul bandajat al maiorului :

— Jûsbași ! Îți dau astăzi prilejul să îndrepti grava înfrîngere pe care ai suferit-o... Dar îți atrag atenția că va fi o reparație numai în cazul că nu vei avea pierderi. Ești răspunzător în fața mea pentru fiecare rănit. Te

rog să ai în vedere acest lucru... Aşadar, situaţia în legătură cu dezertorii este pe deplin lămurită ?

Jūsbaşul schiţă cu braţul rănit un gest expresiv, ca pentru a arăta că făcuse mai mult decît să-şi îndeplinească datoria :

— Eu însumi, domnule general, am fost ieri pînă foarte aproape de tranşeele de flanc aflate deasupra satului Habaste. Erau complet goale. Adunătura de-acolo nu mai ocupă poziţiile. Era cu un ceas înainte de apusul soarelui...

— Bine ! Şi cele patru companii ale dumitale ?

— Cred că marşul nostru nevăzut din timpul nopţii a reuşit pe deplin. N-a fost aprins nici un felinar. În cursul zilei de ieri, trupele nu s-au mişcat o clipă din Habaste. Acum sînt repartizate în spatele stîncilor, pe poziţii perfect camuflate. Inclusiv cele trei mitraliere ale unităţii mele.

— Vei veni chiar dumneata la telefon, jūsuşaşi, seara, după ce se va sfîrşi operaţia. După ce veţi fi luat înălţimea, doresc să nu continuaţi înaintarea.

O dată cu aceasta, convorbirea era încheiată şi Ali Riza dădu să plece.

Dar vocea jūsuşaşului îl reţinu :

— Cu respect rog pe domnul general să-mi îngăduie un cuvînt... Mai este încă o problemă... Dezertorii aceştia, după cum rezultă din informaţiile mele, nici nu sînt armeni... De altfel, ieri s-a prezentat la mine un fost armean, care a trecut la credinţa cea adevărată, un avocat, doctorul Hemikian, aşa îl cheamă... E gata să stea de vorbă cu oamenii aceştia, îndemnîndu-i să evacueze voluntar poziţia... Poate că vom fi nevoiţi să facem cîteva concesii, în schimb vom avea certitudinea că lucrurile vor decurge fără vărsare de sînge...

Generalul îi ascultase calm. Acum îl întrerupse brusc pe maior :

— Exclus, jūsuşaşi ! Doar nu ne putem îngădui ca după aceea să se răspîndească zvonul că am izbutit să-i lichidăm pe aceşti armeni afurisiţi numai cu ajutorul trădării altor armeni. Gîndeşte-te la atacurile batjocori-

toare ale presei dușmane, care se vor îndrepta împotriva excelenței-sale și a întregii Armate a patra.

Pași grei răsărară pe lespezile de piatră ale coridorului. Silueta mare și moliie a caimacamului se ivi în încăperea, urmată de mudirul pistruiat. Caimacamul își duse neglijent mîna la fes :

— În sfîrșit, domnilor ! Bateriile dumneavoastră, domnule general, vor fi peste trei ceasuri la Sanderan. La dumneavoastră treburile merg mai prost chiar ca la noi...

Fața de militar, străvezie și ascetică a lui Ali Riza, îl enerva peste măsură pe caimacamul obez și chinuit de arsuri la stomac. Hotărî să necăjească puțin armata. Pe cînd ținea din nou mîna pe clanța ușii, pentru a părăsi încăperea, se mai întoarse o dată și spuse de la înălțime :

— Nădăjduiesc că forța noastră armată nu mă va dezamăgi și a patra oară.

Deoarece Kristaphor și Missak nu trebuiau să stea de pază în Poiana celor trei corturi decît pe timpul nopții, femeile se aflau singure acum, la ceasurile patru după-amiază. Văduva Șușik, mama lui Haik, o îngrijea pe Juliette într-un fel pe cît de mișcător, pe atît de neîndemînic. Totuși, era un ajutor foarte necesar, deoarece mairik Antaram, care preluase iarăși conducerea șopronului-spital, nu mai putea să vină decît în treacăt. Iar în ceea ce o privea pe Iskuhi, lucrurile se prezentau într-un fel anume. Juliette era acum pe cale de a se însănătoși trupește, deși deocamdată era atît de slabă și de vlăguită, încît genunchii i se îndoiu la cel mai mic pas. Fața ei căpătase o culoare alb-albăstruie, sau mai curînd se decolorase, de parcă după această boală îngrozitoare ar fi vrut să se deosebească și mai mult de fețele brune, arse de soare, din jurul ei. Zilnic se dădea jos din pat vreme de o oră sau două. Se așeza atunci în fața măsutei de toaletă, cu capul culcat pe braț, nemișcată. Uneori îngenunchea în fața patului, cum mai făcuse și altă dată în timpul crizelor de disperare, și-și lipca de obraz pernița cu dantelă, ca

pentru a căuta un ultim refugiu în această reminiscență din patrie. Dar semnul cel mai îngrijorător al tulburării ei morale era că imboldul atât de pronunțat pentru frumusețea și curățenia trupului părea că se stinsese și el. Valiza în care se afla lenjeria era larg deschisă în cort. Dar nu se mai apropia de ea și nu mai cerea să i se schimbe rufăria, deși cămașa pe care i-o pusese mairik Antaram în ziua în care îi scăzuse brusc temperatura se mototolise între timp foarte tare. Juliette părea că nici nu-și dă seama că breteaua de la umărul drept al cămășii fine de batist se ruptese, lăsând aproape tot timpul să i se vadă sânul vlăguit. În contradicție totală cu dorințele ce răzbăteau din imaginile lăuntrice de care era bîntuită, nu întindea mîna spre sticluta cu „Eau de printemps“, unde se mai afla un rest cu care ar fi putut să-și reîmprospăteze pielea uscată a trupului. Nici măcar nu-și punea pantofii de casă, aflați sub patul ei, ci, desculță și clătîindu-se, făcea cei cîțiva pași cîți îi îngăduiau puterile. În ochii ei nu trăia nici suferința și nici spaima, ci stătea la pîndă cu neîncredere rigidă, gata să se apere împotriva oricui ar fi încercat s-o readucă la viața adevărată.

Șușik vedea în Juliette o mamă care-și pierduse mințile din pricina morții îngrozitoare a unicului ei copil. Vedea în ea propria-i soartă, pe care însă o minune dumnezeiască, nemăsurată și nemeritată, o abătuse din calea ei. Haik trăia. Ba mai mult. Viața îi era definitiv salvată, căci se găsea sub ocrotirea lui Jackson și a Americii. Aceste cuvinte aveau în inima văduvei Șușik însemnătatea unor puteri supranaturale. Jackson nu era probabil un om, ci arhanghelul însuși, care minuia paloșul de foc. Dumnezeu îi hărăzise așadar o favoare de care nu se bucura nici o altă mamă de pe Musa Dagh. Și asta după o viață trăită sub semnul păcatului și al mîniei, după cum îi atrăsese mereu atenția preotul. Oare nu trebuia să-și consacre acum, zi și noapte, toate forțele pentru a-și arăta recunoștința servind pe alții și pentru a servi pe alții arătîndu-și recunoștința? Dar față de cine să-și arate recunoștința, pe cine să

servească dacă nu pe această mamă pe care blestemul o lovise în chip atât de înspăimântător ? Era o hanum bogată, o femeie de neam mare, o străină. Ce nesfârșit de lung era drumul de la Șușik pînă la ea ! Și totuși — caucaziana cea mătăhăloasă o simțea limpede — nu putea fi un drum chiar atât de lung între o mamă salvată și una pierdută. Șușik își regăsi vocea răgușită de atîta amar de ani, și-i dădu un ton blînd, duios, aproape cîntat, cînd încercă s-o mîngîie pe Juliette. Totul era acum atât de simplu ! Îi arată că lumea aceasta nu era decît lumea aceasta, dar dincolo, înîntuitorul Isus Cristos a orînduit totul cu nespusă înțelepciune, și cei ce se iubesc se vor regăsi uniți pe vecie. Mai întîi și întîi de toate, mamele își revăd copiii. Ceea ce îi destăinuia acum Juliettei n-o știa de la Nunik și nici de la vreo alta dintre femeile care spală morții, ci propria ei mamă o aflase de la un vartabed înțelept, care trăia la mînăstirea de pe insula Agthamar, pe lacul Van. Acolo sus, în ceruri, acolo mamele nu-și revăd copiii, băieții și fetele, așa cum erau cînd i-au părăsit pe pămînt, adică mari, ci-i revăd într-adevăr copilași, așa cum arătau între doi și cinci ani. Și mamele care au fost bune au iarăși dreptul, acolo sus, în ceruri, să-și poarte copiii mici în brațe.

Nespus de fericită de această perspectivă, femeia cea mătăhăloasă își ridică brațele și legănă un Haik micuț, invizibil. În timp ce se desfășurau asemenea scene, ochii Juliettei începeau să exprime repulsia și deveneau reci ca de gheață. Șușik credea că străina nu-i înțelege limba. Se așeza pe pămînt, alături de hanum, întrebîndu-se cum ar putea s-o consoleze și să-i fie de folos. Îi pipăi Juliettei picioarele care erau înghețate. Cu un ușor suspin de compătimire, îi strînse picioarele la piept și începu să i le mîngîie ușor, cu mîinile ei bătătorite, de țarancă, apoi să le frece pentru a le încălzi. Juliette închise ochii și se lăsă pe spate. Șușik nu se îndoia că nefericita își pierduse mințile. Și înțelegea perfect această nebunie, căci și ea ajunsese destul de departe pe aceeași cale, înainte ca mesajul salvator s-o oprească la marginea prăpastiei. În simpli-

citătea ei primitivă nici măcar nu putea să-i treacă prin minte că această nebunie nu era o nebunie adevărată, ci numai un zid alcătuit din slăbiciune fizică, urmările febrei, groază, fugă de realitate și teamă de adevăr, un zid în spatele căruia această hanum se ascundea de cunoașterea clară a lucrurilor. De altfel, Bedros-hekim împărtășea și el părerea lui Șușik și socotea comportarea Juliettei drept o stare psihică bolnăvicioasă, rezultată de pe urma febrei tifoide. Un incident surprinzător ce se produsese în timpul vizitei sale de astăzi, în dimineața celei de a patruzecă zi, îi pusese la îndemână încă un motiv puternic care să-l întărească în convingerea aceasta. Bătrînul ședea la marginea patului și încerca, în cca mai bună franțuzească de care era capabil, să aducă puțină speranță și lumină în acest suflet împietrit. Toată situația evoluează cit se poate de favorabil, zicea el. Fără îndoială că războiul avea să se sfîrșească în cîteva săptămîni, și lumea va intra din nou într-o eră de pace. Iar madame a auzit desigur de vizita agăi din Antakie. Ei bine, acest bătrîn domn turc dăduse să se înțeleagă limpede că Gabriel Bagradian va putea să se întoarcă în Franța, împreună cu madame, și chiar foarte curînd. Așadar, nu mai e vorba decît de cîteva zile, și va începe o viață nouă și mai frumoasă, de care doi oameni atît de tineri și de minunați se vor putea bucura din plin. Bunătatea sufletească îl transforma pe acest veșnic nemulțumit, care nega totul, într-un blind narator de basme cu imaginație prodigioasă. Pînă și vocea lui, de obicei disprețuitoare și spartă, era acum prevenitoare. În timp ce el turuia basmul acesta liniștitor, Iskuhi se ivi deodată la intrarea cortului. Juliette, care asculta cu o privire prietenoasă și absentă poveștile născocite de medic, tresări speriată la vederea lui Iskuhi, apoi se îndreptă în pat, țeapănă de spaimă și, ridicîndu-și genunchii, începu să strige :

— Ea nu... Ea nu... Să plece... Nu iau nimic de la ea... Vrea să mă omoare...

Și, fapt ciudat, Iskuhi nu se urni din loc în fața acestui acces de nebunie, ci, dimpotrivă, obrazul ei

delicat se schimonosi și el, începînd să semene cu o mască a nebuniei și s-ar fi spus că ea însăși va izbucni acum în țipete isterice. Bedros-hekim le privi pe cele două femei cu un aer de consternare. Pe neașteptate, îl năpădiră revelații îngrozitoare. Chiar după ce Iskuhi dispăruse de mult, Juliette, a cărei inimă slăbită bătea nebunește, nu se putu liniști multă vreme.

Ce se întîmplase cu Iskuhi ?

De cinci zile nu-l văzuse pe Gabriel. De două zile nu mai mîncase nimic. N-ar fi avut nevoie să stea flămîndă, căci Kristaphor, atunci cînd dusesese conservele la șaua nordică, le lăsase femeilor tot ce se mai găsea în materie de ciocolată și biscuiți. Dar Iskuhi voia să sufere de foame, și asta nu numai din pricină că tot poporul suferea de foame. De cinci zile nu-l văzuse pe Gabriel; în schimb, fratele ei Aram venise de două ori în fața cortului, iar ea se ascunsese și nu răspunsese la la chemarea lui. Fiecare dintre aceste cinci zile, cu ceasurile lungi cît anii, se prelungea insuportabilă. De ce nu venea Gabriel ? Iskuhi îl aștepta să vină în fiecare clipă din zi și din noapte. Acum, chiar dacă trupul nu i-ar fi fost cu totul vlăguit, nu s-ar fi dus să-l caute în tranșee pe omul iubit. Și cu fiecare ceas ce trecea, ar fi făcut-o tot mai puțin. Era întinsă pe patul ei, în cortul locuit altădată de familia Tomazian, și respira greu, incapabilă să facă vreo mișcare. Vîjiituri în urechi, persistente ca valurile mării izbindu-se de stînci, îi loveau dureros oasele capului. Și totuși, aceste vîjiituri nu erau destul de puternice ca să acopere cu zgomotul lor vocea adevărului. După cum un muribund își cheltuiește cu zgîrcenie ultimele clipe, tot așa Iskuhi folosisese cu zgîrcenie minutele în care se aflase împreună cu Gabriel. Și oare nu era firesc să fie așa ? Cîte minute își puteau îngădui să irosească oamenii de pe Damlajik ? Gabriel însă irosea nu numai aceste minute de neînlocuit, ci toată durata nesfîrșită a zilelor acordate iubirii lor atît de scurte. Irosea ? Iubire ? Iskuhi recapitula cu cruzime în minte toate cîte le trăiseră împreună. Da, Gabriel fusesse tandru cu ea, adică o

mîngîia și uneori îi era și ei îngăduit să-și țină mîna pe inima lui dezgolită și să plîngă împreună cu el, Dar el plîngea din pricina lui Stephan. Iar cînd își deschidea inima, în ea nu se afla decît mîhnire și milă pentru femeia adulteră. Era indestructibil legat de ceea ce era „străin“, deși fusese trădat tocmai de acesta. Ce folos că o numea pe Iskuhi „surioară“ și „reîntorcere-acasă“. Aceste cuvinte încetaseră să mai fie afectuoase, și o ardeau ca un fier înroșit în foc. În mintea ei revenea mereu răspunsul șovăitor pe care Gabriel i-l dăduse încă înainte de moartea lui Stephan, atunci cînd ea îl întrebase, plină de dor, dar și cu oarecare șiretenie : „Dacă ne-am fi întîlnit undeva în lumea civilizată, ai fi recunoscut în mine tot o soră ?“ Cel puțin Gabriel era foarte sincer cu ea. Toată atitudinea lui părea că-i spune : „Ești o făptură ștearsă, neștiutoare și de rînd, iar dacă evenimentele n-ar fi luat un curs atît de înspăimîntător, n-ai fi fost niciodată demnă să-mi arunc ochii asupra ta. Îți mulțumesc, micuță surioară, îți mulțumesc cu mîinile mele reci, cu sărutările mele distante și frățești pentru faptul că te-ai străduit atît de mult să duci împreună cu mine povara durerii ce m-a lovit. Dar cum vei putea să reușești, sărman copil armean din Yoghonoluk ? În ciuda celor întîmplate, îi aparțin pentru totdeauna străinei, franțuzoaicei. Nu cu Iskuhi voi muri eu, ci cu Juliette. Chiar dacă ea m-a trădat, mă înclin în fața Juliettei, în timp ce înspre tine, Iskuhi, nu mă înclin, mă aplec numai.“

O dată cu aceste revelații, chinul nu lua sfîrșit. Dimpotrivă, cu sporită înverșunare încerca să afle adevărul. Ceea ce îi dădea Gabriel nu era decît o tandră acceptare a afecțiunii ei, nimic altceva. Oare situația ar fi fost alta, se întreba Iskuhi, dacă Juliette — lucru pe care-l dorise de o sută de ori, fierbinte, din tot sufletul — n-ar fi rezistat febrei ? Și își dădea seama că nu exista decît un singur răspuns la această întrebare : „Nu ! În cazul acesta Gabriel m-ar iubi mult mai puțin ca acum.“ Vai, cum ghicea bolnava asta sentimentele cele mai tainice ! Iskuhi nu mai voia să intre în cortul Ju-

liettei, nu mai voia s-o vadă în viața ei. Și totuși, nu Juliette era ceva vinovată, ci numai ea, Iskuhi. Dar pe ce se întemeia faptul că nu era vrednică de a fi iubită de el? Ea nu era o europeană, era numai fiica unui dulgher armean, o fată de la țară, din Yoghonoluk. Putea aceasta să fie cauza cea mai adîncă? Gabriel era oare un european? Nu era și el originar din același sat armenesc ca și ea? Toată deosebirea era că ea nu stătuse decît doi ani la Lausanne, iar el trăise douăzeci și trei de ani la Paris. Dar asta nu putea fi cauza. Cînd o privea, îi spunea că e frumoasă. Atenție! Aci era toată pricina. De ce o privea uneori cu un aer atît de ciudat, atît de îndepărtat? Era în ea ceva care-l stînjenea și-l înstrăina. Iskuhi se smulse din slăbiciunea ei și alergă spre mica oglindă de pe măsută. Nu avea însă nevoie să ceară părerea oglinzii, căci știa totul. Era o infirmă, deși nu din naștere, ci în urma nenorocirii care o lovise. În timpul celor șase luni care urmaseră zilelor cînd porniseră de la Zeitun în deportare starea brațului ei stîng nu făcuse decît să se înrăutățească. Cînd nu și-l susținea în eșarfă, spînzura uscat și pipernicit în lungul trupului. Și oricîtă îndemînare dobîndise să-și ascundă această infirmitate, Gabriel trebuia s-o remarce, o da, era sigură de asta. O dată o sărutase în treacăt pe brațul acesta. I se părea că mai simte și acum efortul plin de compătimire din sărutul lui. Din nou, Iskuhi căzu pe pat. Vîjiiturile din urechi crescură pînă la proporțiile unui uragan care înghițea totul. Cu o încordare pătimașă, ea încercă să justifice absența lui Gabriel prin rațiuni de ordin obiectiv: în ultimele zile foametea pricinuisese, desigur, tot felul de schimbări în situația efectivelor de pe poziții. Bagradian trebuia să reorganizeze complet sistemul de apărare. Începuseră să se audă din nou împușcături. Dar aceste explicații logice nu izbuteau cîtuși de puțin s-o convingă. În schimb, pe fondul sonor al vîjiitului din urechi, își auzea propria voce, care i se părea totuși străină. Era acel „chanson d'amour“ pe care-l cîntase o dată, jos, în Vila Bagradian, la rugămîntea Juliettei — se afla acolo Stephan, se afla și

Gabriel care venise ceva mai târziu. Primele versuri ale vechiului cîntec popular i se roteau cu viteză amețitoare în cap, innebunind-o :

Din livadă venea fata
Și strîngea la pieptu-i cald
Două poame-nmiresmate,
Două mere mari, lucioase.
Mi le-ntinse, nu le-am luat.

Cîntecul se opri aici. În același timp însă se ivi din nou imaginea înspăimîntătoare de care fusese crutată multă vreme. Obrazul de pe șoscaua spre Maraș, fața caleidoscopică, schimbătoare ca o mască, a ucigașului cu barba încilcită, era acolo și o asalta. Apoi, pe neașteptate, înspăimîntătorul obraz se imobiliză, de parcă s-ar fi stricat ceva în aparat oprind succesiunea imaginilor. Și, dintr-o pricină misterioasă, fața aceasta rigidă deveni a lui Gabriel, ba încă mai dușmănoasă și mai ucigătoare decît cealaltă. De spaimă și de deznădejde, Iskuhi își pierdu răsufierea. Scoase un strigăt mut de ajutor :

— Aram... !

În acele clipe, pastorul Aram Tomazian se afla, într-adevăr, nu prea departe de cortul surorii sale. Venise cu Hovsannah, care-și ducea în brațe nefericitul copil. Cînd Aram, pe un ton aspru, își strigă sora, nu primi nici un răspuns. Atunci, fără să mai aștepte, își scoase briceagul și tăie sforile ce legau perdeaua de la intrarea în cort. Apoi pastorul își lăsă jos sacul mare, pe care-l purta pe umăr. Soția lui, cu prețioasa ei povară, trupușorul aproape neînsufletit al pruncului, rămase la cîțiva pași în urma lui. Întreaga scenă părea să indice că acești oameni descumpăniți au într-adevăr intenția să părăsească Damlajikul de pe acum, fără să mai aștepte serviciul divin și adunarea populară. Tomazian părea preocupat numai să-l găsească pe Kevork, pentru ca apoi să pornească, împreună cu ai lui, către salvarea pe care i-o oferea neantul.

Dacă în ceasul acesta pastorul Aram ar fi fost el însuși, adică blînd, evanghelic, iubitor, așadar dacă ar fi

fost fratele vesel și plin de forță sufletească de la Zeitun, poate că Iskuhi nu s-ar fi împotrivit mult timp și ar fi plecat cu el. Într-adevăr, de ce ar mai fi rămas în cortul acesta pustiu ? Știa că picioarele nu mai puteau s-o poarte multă vreme. Și atunci, la un moment dat, totul s-ar fi sfârșit în mod lin, într-un loc oarecare, s-ar fi sfârșit — și vijiiturile din urechi, și Gabriel, și ea însăși. Dar în locul fratelui afectuos de la Zeitun, în cort se afla un necunoscut autoritar, violent, care începu să gesticuleze cu bastonul :

— Scoală-te ! Pregătește-te ! Mergi cu noi !

Cuvintele acestea spuse cu răutate se rostogoliră asupra fetei ca niste pietre grele. Culcată în pat, îl privea împietrită pe acest străin în care nu-l mai recunoștea pe Aram. Acum, chiar dacă ar fi vrut să-i dea ascultare, nu mai putea să se miște. Tomazian strînse și mai tare bastonul în mînă :

— Nu auzi ? Îți poruncesc să te ridici imediat și să te pregătești. Ți-o poruncesc alit ca frate mai mare, cît și ca părinte spiritual. Ai înțeles ? Vreau să văd dacă nu sînt în stare să te smulg din păcat !

Pînă la cuvîntul „păcat“, totul fusese împietrit în ea. Dar „păcatul“ trezi în Iskuhi o sută de surse minioase de împotrivire. Tot ce era slăbiciune în sufletul ei dispăru. Și Iskuhi sări în picioare. Retrăgîndu-se în spatele tăbliei patului își strînse pumnul drept, un pumn micuț, ca pentru a se apăra. Dar un nou dușman apăru acum la intrarea cortului, anume Hovsannah :

— Las-o, pastore, las-o în plata Domnului ! E o ființă pierdută. Te rog, nu te apropia prea mult de ea, ca să nu te molipsești. Las-o ! Dacă vine cu noi, Domnul ne va pedepsi și mai mult. N-are nici un rost. Să mergem, pastore ! Am știut din totdeauna cîte parale face. Pe tine însă a știut să te vrăjească și să te lege la ochi. Încă la școala din Zeitun se încurca cu învățătorii tineri, stricata asta ! Las-o te rog, și haide să plecăm !

Ochii fetei se măreau treptat, înspăimîntați. De cînd se îmbolnăvisese Juliette, n-o mai văzuse pe Hovsannah și nu-și dădea seama că avea în fața ei o femeie obsc-

dată de o idee fixă. Tînăra femeie se schimbase într-un fel îngrozitor. Încercase să implore mila divină printr-un sacrificiu, și-și tăiasc scurt de tot frumosul ei păr. Acum capul părea foarte mic și de o răutate ce o făcea să semene cu o vrăjitoare. Totul în Hovsannah era uscat și zbîrcit, numai pîntecele ieșea în afară — consecință patologică a nașterii. Și iată că acum, cu un gest de acuzare ce nu poate fi descris, Hovsannah întinse către cumnata ei pruncul înfășat, strigînd cu voce stridentă :

— Privește ! Numai tu ești pricina acestei nenorociri !

În clipa aceasta de pe buzele fetei se auziră primele sunete :

— Doamne Dumnezeule !

Capul îi căzu pe piept. Se gîndea la ceasurile grele prin care trecuse Hovsannah, aflată în durerile facerii, cînd o sprijinea cu spatele ei. Ce voiau de la ea acești oameni smintiți ? De ce nu-i era dat să-și petreacă în liniște cele din urmă ceasuri ale vieții ? Între timp, pastorul își scosese ceasul gros de argint și-l legăna la capătul lanțului :

— Îți dau zece minute ca să te pregătești. Apoi se întoarse către Hovsannah : Nu, nu ! Are să vină cu noi. N-o părăsesc ! Sînt răspunzător pentru ea în fața lui Dumnezeu...

Iskuhi continuă să stea în spatele patului fără să se miște. Dar Aram Tomazian nu așteaptă să se scurgă timpul ce-l acordase, ci ieși după numai trei minute din cort. Ceasul cel gros se legăna mai departe la capătul lanțului. Între timp, afară, în Poiana celor trei corturi se auzeau zgomote bizare :

Cei douăzeci și trei oameni, care mișunau acum în spațiul cuprins între cortul șeicului și cel al bolnavei, apăruseră pe neașteptate, strecurîndu-se pînă aici cu pași de lup. După felul cum se purta, dezertorul pletos părea să fie șeful. Iar dacă individul acesta îndoielnic juca rolul de comandant al neașteptaților oaspeți, atunci fără îndoială că Sato, care era al douăzeci și patru al membru al grupului, juca rolul de iscoadă. Cu mîneca își freca nasul, luînd o mutră nevinovată, ca pentru

a da impresia că ea, cu mintea ei puțină de copil, nu putea nici să cunoască și nici să înțeleagă ce scop are această expediție neanunțată. Nu cumva o fi vorba de o misiune de serviciu? Totuși, nici Kilikian și nici faimosul său supracontrolor nu erau prezenți. Domnea atmosfera aceea stîmjenită și încărcată de viclenie care precedă adesea o nelegiuire. La început aspectul dezertorilor n-ar fi avut nimic deosebit, dacă nu ținem seamă de faptul că unii dintre ei își fixaseră la puști baionetele luate ca pradă de război de la turci. Căci era un lucru obișnuit ca oamenii din grupele de combatanți să treacă în rînduri strînse cînd se întorceau de pe poziții, după schimbarea gărzii, sau se îndreptau spre poziții, pentru a-și schimba camarazii. Mai ales astăzi, cînd împușcăturile dinspre nord nu mai încetau, o trupă de oameni înarmați n-avea nimic neobișnuit. Cînd Aram Tomazian ieși din cortul surorii sale, lucrurile păreau că încep să se precipite. Și totuși, cîtva timp el privi scena cu cea mai mare nepăsare. Mintea lui — înnegurată de propria-i inițiativă, de neiertat, pe care tocmai voia s-o ducă la îndeplinire, — presupunea că trebuie să fie vorba de vreun ordin dat de Bagradian și pe care acești combatanți urmează să-l execute acum. Și ce-i mai păsa lui de apărarea Dam-lajikului, lui care se și despărțise de restul poporului?

Dar văduva Șușik avea ochi mai ageri. Silueta ei masivă umplea toată intrarea cortului. Înțelese imediat ce se ascundea îndărătul gesturilor haimanalei Sato, îndărătul acestui limbaj exprimat prin semne încîlcite, cu ajutorul cărora indica mereu spre cortul unde locuia hanum. Șușik se propti în fața lor, cu picioarele depărtate și-și deschise brațele, gata să primească toate loviturile pe propriul ei trup. Pletosul se desprinsese din grup:

— Am fost trimiși să luăm proviziile care mai sînt la voi.

— Nu știu nimic despre vreo provizie.

— Ba eu cred că știi foarte bine. Cutiile de argint, de alea vorbesc, cutiile cu pește care înoată în untdelemn, ulcioarele cu vin și fulgii de ovăz.

— Nu știu de nici un fel de vin, nici de fulgi de ovăz. Cine te-a trimis ?

— Ce te privește asta pe tine ? Comandantul !

— Comandantul n-are decît să vină chiar el.

— Hai, dă-te la o parte ! Ți-o spun pentru ultima dată, muiere proastă ! N-o să vă mai îndopați mult timp, acolo, înăuntru, cu bunătățile voastre. Nouă ni se cuvin !

Sușik nu mai spusese nimic, dar urmărea cu o privire și cu o mîină de luptător mișcările pletosului, care-și azvîrlise pușca și căuta cel mai nimerit punct de atac. Dar cînd se repezi la văduva dinspre stînga, ea îl înhăță dedesubtul șoldurilor, după care îl ridică pe dezertorul uscățiv cu brațele ei de fier și-l aruncă pînă în mijlocul grupului cu asemenea forță, încît în cădere mai trase încă doi după el. Pe urmă, femeia se propti în același loc, uriașă, liniștită, fără ca răsuflarea să i se fi iuțit, cu brațele deschise la pîndă, în așteptarea următorului mușteriu. Dar mai înainte ca Sușik să-și dea seama că i se apropie moartea, totul se sfîrșise. Un pat de armă țintit cu viclenie dinspre partea stîngă îi zdrobi țeasta. Muri fulgerător, în culmea fericirii, căci în aceste clipe ale luptei toată ființa ei era încă plină de un simțămînt unic : Haik va trăi. Prăbușindu-se la pămînt, cadavrul ei bara drumul ce ducea spre o mamă mai nenorocită ca ea, mama lui Stephan. Abia acum pastorul Aram înțelese ce se întîmplase. Cu un strigăt minios, ridică bastonul și se repezi asupra adunăturii de dezertori care, oarecum potolită la vederea crimei, se dădu înapoi intimidată. Acum Tomazian ar fi trebuit să facă uz de toată puterea lui de înrîurire. Era pastor și unul dintre conducătorii de frunte. Două ordine scurte, aruncate spre cei din grup, apoi să ridice cu un gest hotărit pușca pletosului ! Se afla acolo mai mult de o pereche de ochi care pîneau, curioși, să vadă dacă această autoritate va putea să-i domolească. Dar Aram, care de multă vreme nu mai era stăpîn pe forțele lui sufletești, făcu tocmai contrariul. Se repezi în mijlocul adunăturii de răufăcători lovind orbește, în stînga și în dreapta, cu bastonul lui

ridicul. Răspunsul a fost o lovitură de baionetă, care-i străpunse spatele sub umărul drept.

„Ce se petrece, se gîndi el, și la urma urmei ce am eu de-a face cu toată istoria asta? Sînt un om al lui Dumnezeu, datoria mea este de a răspîndi cuvîntul Domnului, nimic altceva. Străinii ăștia n-au decît să-și rezolve singuri treburile.“ Bastonul îi căzuse din mînă. Dar pe deplin conștient de demnitatea cerută de rangul său preoțesc, se îndreptă de spate cît era de mare, se întoarse și porni cu pasul țeapăn către locul de unde venise. Ah, da, femeile acelea! Ei bine! S-a hotărît, în sfîrșit, Iskuhi să-i dea ascultare? Dar de ce s-a îmbrăcat în alb? Da, va începe din nou viața pașnică și afectuoasă, viața de familie de la Zeitun. Hovsannah va trebui să înțeleagă. Drumul pînă la al treilea cort se prelungea nespus de mult. Pastorul îi zîmbi soției sale încurajator. Dar ea părea că privește departe, deasupra lui, cu ochii plini de spaimă. Cînd nu mai avea decît trei pași pînă la ea, Aram se prăbuși, colorînd cu sîngele lui iarba arsă de soare. Deși rana lui nu era foarte gravă, își pierdu cunoștința. Hovsannah se chină lîngă el, neajutorată, descumpănită, cu copilul în brațe. Cînd Iskuhi văzu sîngele, scoase un strigăt și alergă în cort, aduse cirpe curate și un foarfece, apoi îngenunche lîngă fratele ei. Abia acum Hovsannah făcu un efort ca să-și vină în fire și-și puse pruncul în iarbă. Îi tăiară lui Aram haina. Iskuhi apăsă pinza pe rană, din toate puterile ei. Mîna ei dreaptă se mînji de sîngele fratelui care-i devenise pentru totdeauna străin.

Pletosul, Sato și cîțiva dezertori săriseră peste trupul văduvei Șușik și se înghesuiau în cortul Juliettei. Aceasta, care tocmai începuse să se trezească din somnul ei de plumb, percepu vag schimbul de cuvinte, gălăgia, strigătele. „E febra, slavă Domnului, febra care a revenit“, credea ea pe jumătate adormită. Și nici atunci cînd făpturile acelea și duhoarea năpădiseră cortul, teama nu izbuti să înlocuiască moleșeala căreia i se lăsase pradă cu totul. „Dacă este febra, sînt fericită. Iar dacă sînt turcii, atunci mai bine acum, între două

somnuri, unul scurt și celălalt veșnic.“ De altfel, nimeni nu se gîndea s-o tulbure pe hanum. Nu-i dădeau nici o atenție bolnavei. Erau preocupați numai de fabuloasele bogății culinare despre care circulau legende pline de invidie. Cărară în fața cortului marele cufăr-garderob și toate celelalte bagaje. Se și aflau acolo toate lăzile și valizele găsite în cortul șeicului. Numai Sato și pletosul mai zăboviră citva timp lîngă Juliette, el pentru că nădăjduia să găsească de unul singur vreun obiect folositor, ea din curiozitate și răutate. Cum nu-i veni în minte vreo idee mai cruntă, Sato smulse deodată pătura ce-o acoperea pe Juliette. Bărbatul s-o vadă pe străină în toată goliciunea ei! Dar acesta își alesese între timp, drept amintire, un pieptene mare de бага — alegere la care probabil că avusese în vedere părul lui lung și încîlcit. Cufundat în admirarea prăzii sale, ieși nepăsător din cort fără a se atinge de femeie. Afară, banda terminase de scotocit toate bagajele, aruncîndu-le de-a valma pe jos. Rochiile și rufăria Juliettei erau din nou risipite împrejur, ca atunci cînd saptiehii i le pîngăriseră în vila de la Yoghonoluk. Pantofii de lac și de atlas, pantofii cu paiete aurii și cizmulițele subțiri stăteau alandala peste tot. Și nu numai rochiile și vesela, ci tot ce fusese cărat cu atita trudă sus, pe Musa Dagh. Cît privește proviziile, prada tilharilor era ridiculă : două cutii de sardele, o cutie cu lapte condensat, trei pachetele de ciocolată și o cutie de tablă cu firimituri de biscuiți. Nu se poate ca asta să fie tot ! La cortul al treilea, repede ! Sato gesticula. Dar iată că dinspre piața altarului se auzi sunînd micul clopot, care chema poporul la slujba divină. Era semnalul, asupra căruia dezertorii conveniseră cu grupul principal — semnalul de a trece la îndeplinirea celei de a doua părți a planului. Trebuiau să se grăbească pentru a ajunge la timp. Fiecare apucă un obiect oărecare, pentru a nu părăsi locul cu mîna goală, linguri și cuțite, un castron, o cană, ba chiar o pereche de pantofi de damă.

Iskuhi și Hovsannah opriseră sîngerarea rănii cu ajutorul cîrpelor. Pastorul își revenise. Pe fața lui era

întipărită o umire fără margini. Nu putea înțelege cum se făcea că în el fusese ucis un om dezorientat. Acum avea dreptul să rămână în colectivitatea poporului său. Acum îndărătnicia lui orgolioasă nu-l mai silea să săvârșească din nou greul păcat al izolării de ai săi. Fusese vărsat sînge! Și acest sînge vărsat era mila divină care-l ferea de încercare, de examenul pe care nu-l trecuse. O privi pe Hovsannah. Ea își curăța mîinile frecîndu-le cu smocuri de iarbă, pentru a nu mînji cu sînge scutecele copilului. Aram Tomazian se mira că i se viriseră sub cap o grămadă de pături și perne, astfel încît ședea aproape drept. Iskuhi continua să apese cu mîna dreaptă compresa pe rană și prin gestul acesta îl împiedica totodată să se rezeme pe spate. Obrazul ei slăbit era cu totul desfigurat de acest efort care-i depășea puterile. Aram întoarse capul și spuse :

— Iskuhi ! apoi de cinci, de șase ori șopti, ca un suspin, acest unic cuvînt : Iskuhi !

Numele suna ca un afectuos : „Iartă-mă !“

Paracliserul trăgea ca un smintit de micul clopot, care se bălăbănea legat de un stîlp, lîngă altar. Sunele acestea poruncitoare nici nu erau necesare, deoarece bătrînii, femeile și copiii erau de mult adunați în piața altarului. Sub mîna fanatică a paracliserului, micul clopot se lamenta pînă în depărtări, de parcă vestea nu numai companiilor turcești, ci și peste țări și peste mări, că aici sunase ultimul ceas al unui popor creștin. În mîna stîngă, paracliserul agita cu tot atîta avînt cădelnița. Pe Damlajik, unde nu mai exista nici un fel de hrană pămîntească, tămîia se găsea în asemenea cantități enorme, încît ai fi putut să acopere necesitățile vreme de multe luni de zile. În acest ceas hotărît pentru oficierea serviciului divin — ceas care, de altfel, trecuse — vîntul dinspre sud-est nu se potolise cîtuși de puțin. Ca niște nelegiuîți care vor să împiedice desfășurarea unei manifestări de credință, răbufnirile de vînt măturau piața, înghițeau sunetele clopotului, își înfigeau mirîind colții în ramurile împletite ce formau acoperișurile colibelor și zguduiau altarul ale cărui

podoabe trebuiseră din această pricină să fie solid fixate. Peretele gros de frunziș, care se ridica în spatele sanctuarului pînă la o înălțime de patru metri, părea că devenise o pradă ușoară pentru furia vîntului. Freamăta sub loviturile furtunii, frunzele uscate se învîrtejeau și întregul perete înalt se clătina uneori atît de tare, încît părea că nu va rezista. În fața altarului, pe treapta lui cea mai de sus, se aflau la dreapta și la stînga doi pari legați printr-o frînghie transversală, pe care alunecau verigile ce țineau o perdeă, căci conform ritului armean preotului nu-i era îngăduit să îndeplinească sacrificiul sub privirile credincioșilor. Stofa groasă din care era făcută perdeaua, umflată de vînt, atîngea mereu masa sfințită. Fu legată strîns, ca să nu măture de pe altar obiectele sfinte. Cîțiva credincioși supravegheau cu ochi atenți aceste obiecte, îndeosebi sfeșnicele înalte de argint, în care ardeau lumînări ferite de vînt cu ajutorul unor apărători de sticlă. Între diferitele răbufniri ale vîntului erau intercalate lungi pauze încărcate de o liniște apăsătoare. În această liniște răsună cînd și cînd un foc de armă dinspre șaua nordică.

Ter Haigasun își pusese de mult odăjdiiile, în coliba lui parohială care se ridica alături de baraca administrației. Cîntăreții și diaconii, care trebuiau să-l asiste în timpul slujbei, îl așteptau de cîtva timp în fața intrării în colibă. Dar o îngrijorare profundă îl împiedica să iasă și să se apropie de altar. Ce se întîmplă ? Inima lui, care nu-și pierduse niciodată cumpătul, bătea cu putere sub haina sacerdotală. Se temea el de necunoscut, de ceea ce avea să se întîmple peste foarte puțin timp ? Se întrebă oare dacă procedase bine convocînd poporul în clipa aceasta de restriște cumplită ? Oare nu dovedise astfel o slăbiciune plină de perfidie, prin faptul că-și sustrăgea propria persoană de la luarea deciziei supreme și arunca asupra unor oameni nepregătiți o răspundere pe care nu erau în stare să și-o asume ? Ei, dar luptătorii îl urmau cu toții pe Gabriel Bagradian, iar Ter Haigasun era convins că pastorul nu va găsi partizani pentru propunerea lui, fie chiar în număr cît

de mic. Și totuși! Nu exista primejdia ca, imediat ce se va sfârși slujba religioasă, propunerea lui Tomazian să stîrnească descumpănire, ceartă, dezbinare în rîndurile poporului ce flămînzea? Poate însă că Ter Haigasun nu simțea altceva decît gravitatea de-a dreptul nimicitoare a îndatoririi sale, care însemna pentru el totodată o cinste și un blestem. În ciuda vîntului fierbinte, îi era frig. Avea impresia că-i crește capul, că se mărește mereu și-și subțiază pereții ca un balon pe care-l umfli. Nici el nu mai mîncase aproape nimic de două zile. Ședea pe rogojina ce-i servea noaptea de culcuș. Pe genunchi ținea deschis registrul parohial. Își petrecuse toată după-amiaza înscriind în el diferite note, și întocmind bilanțul acestor patruzeci de zile. Acum, cartea vieții și a morții era pusă la zi, în măsura în care acest lucru stătea în puterea lui, iar socotclile erau încheiate. Își făcuse datoria și putea să predea registrul parohial. Cui să-l predea? Ter Haigasun își clătină capul. Și totuși, era o mare mulțumire pentru el să știe că sufletele celor vii și ale celor care părăsiseră această lume se aflau înscrise aici cu numele lor și că respectase pînă în ceasul de față această rînduială, divină și omenească totodată. Datorită faptului că toate sufletele care porniseră către veșnicie se aflau notate aici cu grijă — cu ziua nașterii și ziua morții, cu numele și obîrșia părinților — lui Dumnezeu îi va fi mai ușor să se milostivească de ele și nu vor mai trebui să dea tircoale porților iadului ca niște ciini ai nimănui. Ter Haigasun credea neabătut în mîntuirea prin acordarea unui nume și înscrierea lui în registru, care nu face decît să continue mîntuirea prin botez. Mîinile lui îngălbenite răsfoiră încă o dată ultimele pagini ale registrului. Botezase șaptesprezece copii ai Musa Dagului. Dar față în față cu acest număr se afla un altul, reprezentînd cele patru sute treizeci și două de suflete pe care le binecuvîntase în călătoria lor către veșnicie. O cifră uriașă. Și totuși, oare nu era un miracol că, în ciuda companiilor turcești și în ciuda foametei, mai mult de patru mii cinci sute rămăseseră încă în viață? Iar printre aceștia se găseau,

răspîndiți pe pozițiile de apărare, mai mult de șapte sute de luptători bine instruiți și bravi în fața morții, care poate că vor mai respinge o dată atacul armatei turcești superioare numericește ! Dumnezeu, în mila lui nemăsurată, îndrumase pașii lui Gabriel Bagradian către Yoghonoluk. Pleoapele lui Ter Haigasun, grele ca de plumb, îi cădeau peste ochi. Cei patru mii cinci sute nu mai trăiau. Se văzu, singur printre morți, stînd în odăjdiile lui rigide. Niciodată nu se îndoise că va rămîne cel din urmă, cricît de înspăimîntător va fi acest lucru. Inima lui își regăsise acum ritmul obișnuit. În schimb, toată ființa lui era plină de așteptarea înfiorătoare a morții, senzație pe care n-o încercase nici măcar în clipele cele mai grele ale luptei. Fără să știe pentru ce, desenă cu creionul roșu, sub numele ultimului decedat, o cruce mare în registrul parohial.

Unul dintre cei doi preoți-ajutători își vîra mereu capul pe ușa colibeii. Ora anunțată trecuse de mult și exista primejdia ca discuțiile de la adunarea populară ce avea să urmeze să se prelungească pînă după căderea nopții. Dar Ter Haigasun nu izbutea să se smulgă din gîndurile sale. Avea impresia că o putere lăuntrică îl înlănțuia, o putere care încerca să împiedice oficierea serviciului divin extraordinar. O amețelă și o senzație de slăbiciune amenințau să-l doboare, să-l silească să se culce. Era bolnav și chinuit de foame. Să revoace oficierea serviciului divin sau să delege pe altcineva să-l înlocuiască ? Ter Haigasun își dădu seama că nu era slăbiciune, ci teama că nu va fi în stare să-și îndeplinească misiunea ce-i revenea astăzi. La asta se mai adăuga și altceva, un simțămînt confuz. În sfîrșit, se ridică și făcu semn celorlalți. Un copil al paracliserului luă crucea înaltă, hărăzită procesiunilor, pentru a o purta în fruntea cortegiului. Ter Haigasun mergea încet în urma cîntăreților și diaconilor, cu mîinile împreunate și privirea în pămînt. Totuși, această privire preotească, introspectivă — care trecea absentă prin fața mulțimii, ce se deschidea pentru a-i croi drum, cum ar fi trecut prin fața unor tufe străjuind o alee — înregistra totul cu o limpezime dintre cele mai lucide. Ter Haigasun nu

avea de străbătut decît cincizeci de pași pentru a ajunge la altar. Dar la fiecare pas, starea sufletească a poporului adunat împrejur îl pătrundea cu iradiațiile ei lovindu-l dureros. Letargia ce se făcuse simțită dimineata cedase locul unei agitații pline de neastîmpăr. Natura umană găsisese în ceasul acesta unele rezerve extreme, sau poate erau doar forțe iluzorii. Mai ales copiii mici se dezlănțuiseră cu toată furia de care erau capabili. Țipau în gura mare, topăiau și se zvîrcoleau pe jos. Poate că erau durerile pricinuite de foame în burțile lor mici și umflate. Iar mamele, indignate de asemenea purtare, îi zgîlțiau și-i băteau, pentru că orice alt mijloc de a-i potoli nu ajutase la nimic. Cum Țipetele prelungi și stridente, precum și gîlceava creșteau mereu în intensitate, era de prevăzut că sfînta slujbă va fi în permanență stînjenită și că nu va fi cu putință ca oamenii să se concentreze în rugăciune și să se reculeagă. Dar nu numai copiii, ci și o parte dintre adulți se arătau a fi pradă unci mari agitații. Se aflau aici oameni în vîrstă — îndeosebi acei cunoscuți „mici proprietari“ — care rosteau discursuri umflate și fără nici o noimă, în loc să păstreze o tăcere respectuoasă, cum se cuvenea cînd preotul trecea pe lîngă ei în drumul său spre altar. Din acest fapt Ter Haigasun își dădu seama că descompunerea lăuntrică merge mîna în mîna cu foamea. „E foarte bine, cumpăni el, că grupele de combatanți nu vin la adunare. Atîta vreme cît își vor menține moralul, încă nu e totul pierdut.“ Dar în timp ce prin minte îi trecea acest gînd menit să-l liniștească, își ridică ochii și rămase o clipă locului, încremenit. Ce însemna asta ? Iată că apăruseră totuși oameni înarmați. Ce-i drept cîte unul pe ici, pe colo, sau în grupuri mici, izolate, dar oricum împotriva voinței sale și a lui Gabriel Bagra-dian, care dăduse un ordin categoric în acest sens. Oare cine-i scosese pe oamenii aceștia din tranșee trimițîndu-i aici ? Cum femeile, biruindu-și apatia din prima jumătate a zilei, se înveșmîntaseră pentru serviciul divin în hainele de sărbătoare și-și puseseră șalurile pestrițe și salbele de monede scînteietoare, petele cafenii făcute de hainele combatanților dispăreau în ansam-

blul multicolor. Dar Ter Haigasun se putu convinge, printr-o mai atentă privire, că în cazul de față nu era vorba nicidecum de combatanții loiali din sectoarele mai apropiate, ci de dezertorii din îndepărtatul bastion sudic, de acei flăcăi străini de partea locului și ținuți la limita extremă a colectivității, care nu erau înscrși în registrul parohial și din fericire nu apăreau decît ararcori în tabără și niciodată la slujba liturghiei. Adu-nătura asta să fi devenit ea dintr-o dată cucernică ? Ter Haigasun își întoarse cu o mișcare scurtă capul spre baraca administrației aflată la dreapta lui. Unde era garda ? Ah da, Bagradian chemase pe pozițiile de apărare toți combatanții și chiar o parte din grupele de rezerviști. Preotul cumpăni cu iuțeala fulgerului : să se întoarcă, sub un pretext oarecare ? Să amîne oficierea serviciului divin ! Să trimită după Gabriel Bagradian ! Să-i convoace pe muhtari ! Să ia măsuri pentru a asigura securitatea ! Dar în ciuda acestor considerații continua să înainteze, ce-i drept mai încet, cu pași mici și șovăitori. În apropierea altarului stăteau în rînduri strînse membrii familiilor vechi, de frunte, muhtarii cu nevestele și fiicele lor — un grup de capete cărunte, respectabile, așezate în aceeași ordine în care obișnuiau să se așeze în bisericile lor din vale. Sfatul conducătorilor părea să fie foarte slab reprezentat. Bedros-hekim, care de obicei nu-și manifesta niciodată fățiș convingerile sale de liber-cugetător, nu putuse scăpa de obligațiile ce-l rețineau la șopronul-spital. Ter Haigasun căută zadarnic chipul pastorului Aram. Absența învățătorului Șatakhian era motivată, deoarece în calitatea lui de comandant al grupului de curieri nu putea să lipscască de la poziția nord. Cît privește pe Gabriel Bagradian, e drept că făgăduise să ajungă la vreme pentru serviciul divin, dar părea să fi fost reținut de o împrejurare oarecare. Cînd rîndurile notabililor satelor se desfăcură pentru a lăsa o trecere pentru cortegiul preoților, sufletul lui Ter Haigasun primi încă un avertisment. Între Sarkis Kilikian și un necunoscut, stătea Hrand Oskanian, supravegheat de aproape ca un prizonier. Stîrpitura, cu obrazul sălbăticit de barba neagră

și încilcită, avea o mutră deznădăjduită, clipea violent din ochi spre preot și gura lui parcă încerca cu disperare să prindă ceva, ca un pește pe uscat. Și iarăși simți Ter Haigasun îndemnul acela lăuntric, că ar trebui să se oprească și să se întoarcă brusc spre cel pe care îl izgonise din conducerea taberei : „Ce se petrece aici ? Ce vrei să-mi spui, învățătorule Oskanian ?“ Și iarăși Ter Haigasun își continuă drumul, abia ridicându-și privirea, călăuzit de o putere sau de o neputință care, pentru prima oară de când se afla pe Damlajik, îi anihila voința de obicei atât de neclintită.

Chiar în clipa când pași pe prima treaptă a altarului, își dădu seama că uitase scrisoarea lui Nokhudian în colibă. Acest fapt îl tulbură peste măsură, căci zădărnicea intenția lui ca imediat după terminarea slujbei să dea citire scrisorii despre pieirea compatrioților din Bitias, ca în felul acesta să împiedice planurile unora de a fugi de pe munte. Hîrtia pe care o uitase, precum și presimțirile lui sumbre îl consternau atât de adînc, încît lăsa să se scurgă un timp aproape nesfîrșit înainte de a continua să urce treptele altarului. Poporul adunat în spatele lui părea că simte cît se poate de limpede descumpănirea și șovăiala preotului, căci țipetele copiilor, freamătul neliniștit și pălăvrăgeala nelalocul ei deveneau din ce în ce mai necuviincioase. Iar în inimile acestea deșarte trebuia să se nască arzătoarea credință care să implore o minune dumnezeiască ? Pradă unor grele chinuri sufletești, Ter Haigasun se întoarse. În clipa aceea sosi în goană Gabriel Bagradian răsuflînd greu, și se opri în primul rînd de lingă altar. Vreme de o clipă, Ter Haigasun încercă o oarecare ușurare. În spatele său, corul începu să intoneze imnul. Avea astfel un răgaz și închise ochii pentru a se reculege. Vocile se înălțau cavernoase și fără vlagă în spațiul deschis dimprejur :

O tu ce brațul creator îl înalți către stele,
Dă brațelor noastre putere
Să poată ajunge la tine !

Cu sfînta-ți cunună-mpodobește-ne cugetul,
Dă simțurilor noastre veșmîntul de aur
Și de flori, al preamăritului Aron !

Asemeni slăviților arhangheli teocratici,
În faldurile mantiei tale iubitoare
Îngăduie, o Dăamne ! să slujim sfintelor tale taine.

Corul tăcu. Ter Haigasun văzu în fața lui micul vas de argint pe care i-l întindea diaconul. Își cufundă degetele în apă și le ținu atît de mult încît diaconul, cu o privire mirată, îl trase dinaintea lui. Abia pe urmă preotul se întoarse pe jumătate, din profil, către credincioși, și-i binecuvîntă făcînd asupra lor de trei ori semnul crucii. După aceea se întoarse iarăși cu fața la altar și-și ridică miinile. În momentul acela, ființa lui Ter Haigasun se dedublă. De o parte era preotul oficiar, care ținea acest serviciu divin extraordinar după vechile canoane și nu întîrzia cu nici unul dintre răspunsurile ce trebuiau date cînturilor alternative ale corului. Cealaltă parte a ființei sale era însă alcătuită din mai multe straturi formînd împreună un luptător obosit de moarte, silit să depună eforturi supraomenești pentru ca preotul să-și poată face datoria. Acest al doilea Ter Haigasun trebuia, înainte de orice, să lupte împotriva propriului său trup. La fiecare cuvînt al liturghiei, acest trup spunea : „Pînă aici, nu mai departe ! Nu vezi oare că nu mai am nici o picătură de sînge în cap ? Încă un minut sau două și te voi pune în situația rușinoasă de a te prăbuși aici, înaintea altarului.“ Totuși, luptătorul ar fi biruit destul de lesne dacă ar fi fost vorba numai de trup. Dar îndărătul acestuia se ascundeau dușmani mult mai perfizi. Unul dintre ei era un scamator de bîlci care transforma mereu, sub ochii preotului, obiectele de cult. Sfeșnicele mari de argint deveniră baionete înfipite în puști. Pe paginile frumos tipărite ale cărții de rugăciune răsăreau numele morților din registrul parohial și peste tot stăruia amenințătoare crucea mare, făcută cu creionul roșu. Din cînd în cînd, o răbufnire de vînt se isca șuierînd și atunci ramurile

impletite ale peretelui din spatele altarului se agitau foșnind, iar frunze uscate începeau să dăntuiască prin aer și coborau lipsite de respect pe tabernacol și pe *Evangelia* cu scoarta împodobită cu o cruce de aur. Frunzele acestea uscate și cafenii se aflau acum pretutindeni, câte una sau în grămăjoare. Ter Haigasun, cel care oficia, ajunsese la psalm. Vocea lui, cu totul detașată parcă de ființa sa, cânta :

— Fă-mi dreptate, o Doamne, și hotărăște soarta mea cu dreapta ta judecată !

Diaconul răspunse bălmăjind pe nas :

— Scutește-mă de neamul nelegiuit, de omul nedrept și păcătos.

— De ce m-ai uitat ? De ce mă lași în mîhnire și asuprit de dușmanul meu ?

— Mă voi apropia de altarul lui Dumnezeu și de Dumnezeu cel care îmi luminează tinerețea.

În timp ce Ter Haigasun împreună cu diaconul duceau pînă la capăt și fără nici o greșeală acest lung cîntec dialogat, ochii celui alt Ter Haigasun înregistrau tot soiul de lucruri cu neputință de răbdat. Frunzișul veșted risipit împrejur nu mai era cîtuși de puțin frunziș. ci murdărie, bălegar, scîrnă dezgustătoare aruncată pe altar de dușmanii Domnului, de nelegiuiți. Nu putea să existe nici o altă explicație, că doar n-a putut să plouă cu murdărie din cer. Ter Haigasun își ținea ochii ațintiți pe cartea de rugăciuni pentru a nu fi silit să vadă îngrozitoarea pîngărire. Dar poporul oare n-o vedea ? Și iată că atunci se produse prima eroare din citirea textului. Diaconul cîntase :

— Stăpîne atotputernic. Dumnezeule din ceruri, mințuiește-ne și milostivește-te de noi.

Acum era rîndul preotului să răspundă cu partea de text ce-i revenea. Dar Ter Haigasun tăcu. Diaconul se întoarse cu ochii mari de uimire spre cor. Și cum vocea lui Ter Haigasun încă nu se înălța, făcu un pas spre el și-i șopti foarte deslușit :

— În acest sfînt lăcaș...

Preotul părea că nu mai aude. Atunci diaconul mai încercă, de data aceasta cu jumătate glas și fără să-și ascundă deznădejdea :

— În acest sfânt lăcaș și în acest loc...

Ter Haigasun se trezi :

— În acest sfânt lăcaș și în acest loc al laudelor întrupămărire, în acest sălaș al îngerilor și în această lume unde oamenii vin să-și ispășească greșelile, cădem cu umilință în genunchi înaintea acestui semn luminos și plăcut Domnului, și ne închinăm...

Ter Haigasun respira cu greutate. Sub coroana arhierască îi curgea nădușeala pe frunte și pe ceafă. Nu îndrăznea s-o șteargă. În spatele lui se ridica acum vocea nazală a solistului corului, Asaian, în toată amploarea ei :

— Iată-ne adunați, în fața altarului sfințit prin jertfe al templului, pentru a implora harul divin...

Vocea vanitoasă și plină de înfumurare a lui Asaian, îl irită pe preot mai mult ca oricând. „Cînd voi izbuti, în sfîrșit, să scap de omul acesta ?“ se gîndi. În același timp apăsarea din tîmple slăbi puțin. „Poate că voi izbuti, totuși, să ajung pînă la capăt, ajută-mă, Doamne !“ Ter Haigasun își pironi privirea înspăimîntată asupra crucifixului de pe altar. Vocea uneia dintre cele două ființe din care era alcătuit îl avertiza : „Nu privi în altă parte !“ Dar tocmai din pricina acestui avertisment, se simțea irezistibil atras să privească în altă parte, și anume înainte, spre peretele înalt, din ramuri de cimișir împletite, ce slujea de fundal altarului. Iar acolo stătea cineva sprijinit ușor de cadrul de lemn, cu brațele încrucișate și fumînd o țigară. Ce obraznicie nemaipomenită ! Ter Haigasun își innăbuși aceste vorbe, înghițindu-le. Dar cînd mai privi o dată într-acolo, acest cineva nu mai era Sarkis Kilikian, pe care-l ura și pe care-l pusese în lanțuri. Acum, acest cineva nu mai era nimeni. Peretele era cu desăvîrșire gol. Apoi rusul reveni, se transformă rînd pe rînd în tot felul de oameni, la un moment dat păru chiar să fie Krikor, iar pînă la urmă s-a întîmplat ca un preot în odăjdii să stea în locul acela. Mai întîi Ter Haigasun socoti că-i ridicol ca

acest preot să fie chiar el însuși. De altfel nici nu era el, că doar nu purta o căciulă cazonă din blană de miel, ci o coroană aurită :

— Recunoștință și slavă Tatălui, Fiului și Sfântului Duh...

Mai departe nu ajunse. Propria lui voce plutea între omul sprijinit de perete și el însuși, venind să-i lovească dureros auzul : „Ce tot boscorodești acolo, ziua-n amiaza mare ? La ce bun această slujbă religioasă ?“

Ter Haigasun urmări cu privirea norișorii de tămâie ce urcau spre cer. Dar silueta aceea și glasul nu-l slăbeau o clipă : „Ce diavol trebuie să fie Dumnezeuul pe care-l slujești, dacă trimite asemenea vremuri poporului său de armeni credincioși...“

Ter Haigasun începui atunci, după rînduiala slujbei, cîntecul de vecernie :

— Sfinte Dumnezeule, sfinte fără de moarte, miluiește-ne pre noi ! Ferește-ne de ispită și de toate săgețile ei !

De data aceasta, răspunsul păru că nu mai vine de la Kilikian, ci chiar din propria sa ființă : „Tu nu crezi, e limpede că nu crezi într-un miracol. Ești convins că miine patru mii cinci sute de cadavre armenesti vor acoperi Damlajikul.“

Diaconul îi întinse lui Ter Haigasun cădelnița ca să tămâieze poporul după cum o cerea ritualul. O senzație absurdă de sete cuprinse întreaga ființă a lui Ter Haigasun. Nu mai era nimeni rezemat de perete. Dar vocea era tot atît de aproape ca și înainte : „Vrei să mă ucizi. Ucide-mă, dacă ai curajul.“

Cădelnița îi scăpă preotului din mînă și căzu la pămînt cu zgomot. În clipa aceea se născu un Ter Haigasun cu totul nou. Cu un țipăt sălbatic apucă unul dintre sfeșnicele grele de argint și-l agită deasupra capului. Dar nu se repezi, pentru a-și căuta dușmanul, spre silueta din fața peretelui de ramuri împletite, ci dimpotrivă, se năpusti drept în mijlocul credincioșilor.

Fără această halucinație pricinuită de foame și fără atacul căruia îi căzuse pradă Ter Haigasun, probabil

că nici nu s-ar fi ajuns la un „puçi“. Dezertorii de la bastionul sudic erau și ei în cea mai mare parte fii de armeni, care în fața altarului deveneau sfioși și plini de respect. Dar pletosul își adunase trupele pregătite pentru atac în apropierea bărăcii administrației. Cînd în capătul pieței altarului se iscă agitația, socoti că semnalul fusese dat. Zece dintre oamenii săi începură să slobozească focuri de armă în aer, pentru a speria lumea și a produce pânica necesară. Alții sparseră ușa barăcii și în cîteva secunde descoperiră lăzile cu muniții și le cărară afară, în fața clădirii. Ceea ce se petrecea însă în acest timp pe treptele altarului se desfășură cu o iuțeală atît de fantastică, încît nici muhtarii și nici Gabriel nu-și putură da seama de incident. Și, de fapt, caracterul fantastic era mai esențial decît iuțeala, căci totul a durat poate vreo două minute. Dar fără îndoială că au fost două minute care s-au precipitat cu viteză amețitoare, pe o linie secundară și necunoscută a timpului. Cînd Ter Haigasun se repezi în mijlocul credincioșilor agitînd sfeșnicul, mulțimea s-a ferit în lături din fața lui. Bagradian văzu că preotul se îndreaptă spre un grup de dezertori. Nici el nu înțelesese cine chemase această pleavă la serviciul divin și la adunarea populară. Ter Haigasun părea să caute pe cineva anume. Dar chiar în clipa următoare se și afla înghesuit într-un grup compact format din acești oameni înarmați. Îi smulseră sfeșnicul, îl îmbrînciră de colo pînă colo urlînd, și pînă la urmă îl aruncară la pămînt. În acel moment, în spatele credincioșilor răsunară împușcăturile. Un țipăt de groază vecină cu nebunia trecu prin mulțime în toate direcțiile. Muhtarii cu nevestele lor, scoțînd vâiete deznădăjduite, încercară să fugă. Bagradian, cu revolverul în mînă, pătrunse în grupul compact pentru a-l elibera pe Ter Haigasun. Unul dintre dezertori, care-l urmărea, îl izbi din toate puterile în cap, cu patul puștii. Gabriel se prăbuși. Dacă lovitura i-ar fi smuls din cap casca tropicală, acesta ar fi fost sfîrșitul lui. Dar izbătura patului de armă îi înfundă casca solidă și căptușită cu plută adînc peste obraz, fapt care atenuă forța, împiedicînd-o să fie mortală. Bagradian își pierdu cu-

noștința, fără a fi într-adevăr rănit. Între timp, alți dezertori îl legaseră pe Ter Haigasun cu frînghii solide de cînepă de unul dintre stilpii adînc înfundați în pămînt, de la extremitățile altarului. Preotul se zbătea fără să scoată vreun sunet, dar cu o forță surprinzătoare. Dacă ar fi avut asupra lui cuțitul în formă de pumnal, pe carc-l purta în sutana de toate zilele, cel puțin unul dintre criminali ar fi plătit cu viața. Muhtarii se țineau departe, cu sufletul la gură și tremurînd de teamă. Erau cu toții oameni bătrîni, cu mușchii chirciți de foame. Nu erau în stare să sară în ajutorul lui Ter Haigasun. Le lipsea pînă și puterea să fugă și să se pună la adăpost. Cu țipete de-a dreptul neomenești nevestele și fiicele lor încercau să-i smulgă de acolo. Mulțimea nu înțelegea încă nimic. Pe jumătate înnebunită de împușcături, se îmbulzea către altar. Dar cum în același timp rîndurile din față se dădeau îndărăt, urmarea fu o învălmășeală deznădăjduită de trupuri și de țipete stridente de spaimă și durere. Iar cîțiva dintre dezertori, cei mai înrăiți, care nu se mai apropiaseră de luni de zile de o femeie, se năpustiseră din lături asupra mulțimii agitate, și, ca niște păsări de pradă, apucau ici și colo cu ghearele lor murdare cîte o femeie sau cîte o fată. Încercau chiar acolo, pe loc, să smulgă de pe trupurile victimelor lor, care urlau înnebunite, veșmintele de sărbătoare și podoabele. Un alt grup dovedi mai mult simț practic, năvălind în ulicioare, prin colibe, pentru a jefui sărăcia de ultimul ei avut. Toate acestea erau de o atrocitate atît de nemăsurată, încît sufletul omenesc, pentru a nu se sufoca, prefera să pună nelegiuirea pe seama unui acces de turbare, pe seama ultimei zvîrcoliri de moarte a trupului unui întreg popor, căruia dușmanul îi tăiasc fiecare nerv în parte. În cazul că privim astfel lucrurile, putem socoti ca o circumstanță atenuantă faptul că nu toți dezertorii au luat parte activă la nelegiuire, ci că un număr destul de mare dintre ei au participat numai ca privitori, însoțitori și simpli figuranți.

Între timp, începură să se manifeste primele semne de rezistență și luptă. Cîțiva dintre bărbații din tabără,

care-și mai păstrasera măcar pe jumătate forțele, înghesuiră pe unul sau pe altul dintre dezertorii care nimerise în mijlocul lor, cărîndu-i la pumni cu nemiluita. Respectivii derbedei fură dezarmați, trîntiți la pămînt și călcați în picioare. Oameni hotărîți își făcură loc prin mulțime, încercînd să ajungă la Ter Haigasun și să-l elibereze. Cîteva minute încă, și poate că s-ar fi ajuns la o baie de sînge îngrozitoare, deoarece criminalii, copleșiți de superioritatea numerică a celorlalți, își și pregătiseră armele. Dar destinul, care turbase de tot, se depăși încă o dată pe sine însuși. După cum făcuse de multe ori în ultimele zile, vîntul își schimbă dintr-o dată direcția și începu să se învîrtească prin piață cu răbufniri neașteptate. Cum nimeni nu mai supraveghea altarul, două sfeșnice de lemn și un vas cu flori fură răsturnate și se rostogoliră de pe masa sfîntă. Ter Haigasun își continua lupta tăcută împotriva frînghiilor groase ce-l legau de stîlpul peretelui de ramuri. Din cînd în cînd se oprea pentru a-și aduna puterile. Fiecare dintre smuciturile sale zguduia peretele din temelii. Ochii lui injectați căutau pe preoții-ajutători, pe dascăli, pe Asaian, cîntărețul, pe paracliser. Dar aceștia dispăruseră cu toții sau nu îndrăzneau să se apropie de cel legat, pe care-l păzea un grup de dezertori, probabil pentru a permite celor ce furau munițiile să dispară nestingeriți. Printre acești dezertori adunați lîngă altar se găsea și Sarkis Kilikian. Privea cu mult interes la Ter Haigasun și la eforturile lui furioase de a se elibera, de parcă n-ar fi avut nici cea mai mică legătură cu aceste diferite întîmplări și destine omenești și s-ar afla aici din simplă curiozitate. După cîtva timp părăsi locul cu pas agale. Spinarea lui nespus de plictisită părea să spună : „M-am săturat. Și apoi, e timpul să-mi văd de treburi.“ Dar Kilikian abia apucase să se îndepărteze că faptul monstruos se și produse. Și numai fiindcă dispariția dezertorului a coincis în chip atît de izbitor cu începutul incendiului, Ter Haigasun stabili mai tîrziu o legătură între aceste două întîmplări. În realitate, rusul trecuse prin fața treptelor altarului și nici măcar nu atinsese peretele de frunziș, care se ridica la trei

pași în spatele sfântului edificiu. La început, erau numai niște trosnete abia perceptibile și destul de inofensive ce răzbăteau din împletitura de nuiele și frunziș. Dar flacăra care izbucni apoi pe neașteptate era cel puțin de două ori mai înaltă decât peretele de ramuri împletite. Vântul dinspre mare o încovoie de îndată și o împinse către dreapta. Limbi de flăcări înaripate și scînteii izolate se desprinseră și săriră pe acoperișul barăcii celei mai apropiate. Era casa arătoasă locuită de Thomas Kebussian și care se distingea nu numai prin construcția deosebită, ci și prin inscripția de pe fronton : „Primăria“. În această primă încercare, focul mai arăta oarecare sfială, de parcă trebuia să învingă unele nustrări de conștiință. Dar după mai puțin de un minut, cînd acoperișul de ramuri al barăcii își înalță flăcările cu un trosnet puternic, orice piedică era pe de-a-ntregul înlăturată. Ca pe bulevardele marilor orașe, cînd luminile se aprind în șir lung, una după alta, tot așa pirjolul se propaga în jurul pieței, izbucnind din fiecare colibă aproape în același timp. Poate că răufăcătorii dăduseră foc în mai multe locuri pentru a ține pe loc poporul printr-un incendiu de mari proporții și a zădărnici astfel orice urmărire. O flamură de flăcări se înalța acum și pe baraca administrației. Un singur lucru era sigur : că încă de la începutul incendiului, nelegiuții musafiri nici nu se mai aflau în Vilceaua orășenească.

Cînd din peretele de ramuri aflat în spatele altarului țîșniră pe neașteptate limbile mari de flăcări, mulțimea avu o izbucnire asemănătoare cu explozia unui obuz. Nimănui nu-i mai păsa de dezertori, nici de altar, de preotul legat la stîlp și de comandantul pe care-l credeau mort. Cu un urlet de durere și deznădejde cu totul neobișnuit, ce aducea cu un uriaș muget, oamenii se repeziră spre ulicioarele străjuite de colibe. Totul era pierdut ! N-aveau cu ce stinge focul ! Cine poseda puterea magică să stăvilească prin vrăji incendiul ? Nu le rămînea decît să salveze ce se mai putea salva ! Rogojinile, păturile, paturile ! Scriptul necesar. Poate și cite o unealtă, o amintire, totul, tot ce căraseră cu prețuri atîtor eforturi din căminul aflat în vale ca să-i înso-

țească pînă la moarte. Chiar și în această clipă, instinctul de proprietate și cel vital erau atît de puternic înrădăcinate, încît în toată mulțimea poporului nu se afla nici măcar unul singur care să nu fie cuprins de pornirea nestăvilită de a-și pune la adăpost avutul. Nici unuia dintre ei nu părea să-i fi venit gîndul cel mai simplu cu putință : „La ce bun această osteneală ? La ce-mi mai poate folosi dacă am sau nu toate boarfele astea ? E mai bine să stau și să privesc liniștit pîrjolul !“

Dar muhtarii și bogătanii satelor, acești bătrîni cuprinși de un tremur continuu și pe care frica îi pironise într-atîta locului, încît nu-i putuseră veni în ajutor lui Ter Haigasun, acum își regăsiră pe neașteptate sprinteneala. Avutul lor luase foc. Lirele lor, bancnotele frumos împăturite, îngropate în colțurile colibelor sau ascunse cu grijă sub așternuturi, așteptînd deznădăjduite să fie salvate. Banii erau bani, cîștigați cu trudă, păstrați cu sfînțenie, chiar dacă în viața aceasta nu mai puteau fi folosiți la îndeplinirea vreunui scop anume. Cu salturi mari, bătrînii, urmați de femeile și de fiicele lor, goneau spre colibe. Kebussian împreună cu familia lui impresuraseră de mult „Primăria“, luptînd cu curaj împotriva incendiului. Dar Ter Haigasun ! Ei, dar fără îndoială că l-o fi eliberat cineva.

Încă un efort disperat, apoi Ter Haigasun renunță. Frînghiile aspre de cînepă îi jupuiseră pielea brațelor și pieptului prin țesătura mătăsoasă și compactă a veșmîntului sacerdotal. O sudoare rece ca gheața i se prelingea de-a lungul spinării. Ramuri aprinse se desprindeau neîncetat din peretele cuprins de flăcări căzînd pe altar, care pe alocuri începuse și el să ardă. Ici și colo, cîte una dintre aceste făclii îl atîngea și pe captiv. Părul și barba i se și pîrliseră. Perdeaua grea a altarului se aprinsese în cîteva locuri, pe urmă însă frînghia pe care aluneca se rupse brusc, astfel că acum perdeaua nu mai era decît un morman de flăcări pe treptele altarului. Nu mai avea nici o importanță ! Piața era goală. Nu se vedeau decît familiile sărînd cu țipete asurzitoare în jurul colibelor în flăcări. Nu, nu va striga după ajutor. Unui preot căruia îi este dat să moară ca martir, legat

de altarul lui, îi este asigurată și iertarea păcatelor în lumea celor drekți. Din nou o pală de foc trecu foarte aproape de Ter Haigasun, ca o fierbinte lovitură de bici. Dacă măcar turcii ar fi ucigașii lui ! Dar fii de armeni, propriul său popor ! ? Cîinii ! Cîini turbați ! Și o dată cu acest cuvînt, din el izbucni un urlet de turbare și avu senzația că-i pîesnește țeasta. Își întinse picioarele cît putu de mult și, urlînd, începu să se opintească în frînghiile cu care era legat, după cum o vită se opintește în hamurile care o leagă de carul încărcat din greu. Dinspre colibe răzbătea chelălăitul glasurilor deznădăjduite. Cînd însă urletele furioase ale lui Ter Haigasun, „cîini ! cîini turbați !“ răsunară prin piață, oamenii, pînă acum orbiți de pornirile lor josnice, fură cutremurați de spaimă și alergară cu toții spre altar pentru a-l elibera pe vartabed. Dar încă înainte ca primul dintre ei să fi ajuns pînă acolo, stîlpul slăbit cedă și eșafodajul se nărui, scîndurile căzură pradă flăcărilor și preotul se prăbuși. Oamenii îl prinseră în brațe. I se tăiară iute legăturile. Ter Haigasun făcu cîțiva pași, dar trebui imediat să se întindă pe jos.

Bedros-kekim sosi tocmai în clipa cînd un grup de bărbați și femei, toți oameni în vîrstă, se pregăteau să vină în ajutorul lui Bagradian care nu-și recăpătase cunoștința. Încă înainte de a-i fi pipăit pulsul, medicul își dădu seama că Gabriel nu era mort. Altouni se lăsă cu un geamăt la pămînt și așeză pe genunchii lui capul celui doborît. Cu mare grijă încercă să desprindă casca tropicală, căptușită cu plută, pe care lovitura patului de pușcă o înfundase atît de adînc, încît acoperea și ochii. Imediat după ce i se scoase casca, Gabriel întredeschise pleoapele. Crezu că dormise. Căci totul se desfășurase într-un timp ireal de scurt, într-un timp situat parcă în afara limitelor timpului. Abia încetul cu încetul începu să simtă o greutate fierbinte în moalele capului. Medicul îi trecu ușor cu degetele peste pielea capului. Nu erau urme de sînge. Numai un cucui mare. Dar poate că în urma loviturii se produsese o leziune internă, poate că plesnise o arteră în creier. Cu voce afectuoasă, Bedros-hekim rosti numele lui Gabriel.

Acesta privi uimit în jurul lui și zimbi. Nu înțelegea nimic. Colibele arzînd de jur împrejur și focul cel mare care mistuia baraca administrației. Ei da, biblioteca farmacistului furniza combustibil din belșug. Oameni care plingeau, tîrînd după ei cearșafuri și pături, alergau de colo pînă colo împiedicîndu-se unii de alții. Iată-i și pe preoții de țară și pe cîntăreții din cor, toți în veșmintele sacerdotale, cum se năpustesc spre altarul prăbușit, în mijlocul flăcărilor, ca să salveze odoarele sfinte, *Evanghelia*, cartea de rugăciuni. El însuși, Gabriel, stătea cu capul pe genunchii bătrînului medic, cum stătuse încă pe vremea cînd era copil mic. O senzație foarte familiară. Dar asta oare ce să însemne? Acolo, la numai cîțiva pași, zăcea și Ter Haigasun, iar notarul primăriei din Yoghonoluk îi întindea o cană cu apă. Pieptul preotului era dezgolit, și o femeie bătrînă îi punea comprese ude. Gabriel îl privi pe bătrîn cu nespusă uimire :

— Ce s-a întîmplat aici...

Bedros-hekim avu un ris scurt :

— Nici eu nu înțeleg, băiete...

Apoi, cu un gest plin de gingășie, luă între miinile lui brune și zbîrcite obrajii celui ce-și revenise în sfîrșit :

— În orice caz, ție nu ți s-a întîmplat nimic, de asta sînt sigur acum.

Gabriel Bagradian sări în picioare. Amintirile nu reveneau decît încet, șovăitoare. Cuvintele ieșeau dintr-un fel de amețală toropitoare :

— Ce s-a întîmplat cu atacul nostru prin surprindere... ? L-am dus la bun sfîrșit... ? Pentru numele lui Dumnezeu, bastionul sudic... Acum totul e pierdut...

Dar și Ter Haigasun se ridicase într-o rină. Iar vocea lui părea că vine dintr-o amețală de altă natură, o amețală limpede, de o nemaipomenită luciditate :

— Nu, acum nu mai e pierdut...

Bagradian nu-l auzi. Fișîitul și trosnetul focului erau atît de puternice, că vorbele nu se mai puteau distinge. Pas cu pas incendiul își crea drumul său nimicitor în ulițele străjuite de colibe. Chiar și cîteva pîlcuri de

copaci, situate în marginea Vilcelei orășenești, erau acum buchete scînteietoare de flăcări. Familiile se adunau în număr mereu mai mare în piața altarului, cu modestul avut pe care izbutiseră să-l salveze, așteptînd o poruncă menită să le arate o direcție și o țintă. Cîteva femei își tîrîseră pînă aici, cu ultimele puteri, mașinile de cusut pentru a le pune la adăpost. Toți ochii căutau un conducător. Dar nu găseau nici unul. Căci atît Ter Haigasun cît și Gabriel Bagradian păreau încă pe jumătate adormiți și priveau înaintea lor în gol. Bedros-hekim nu conta. Nu se vedea nici un muhtar, nici un învățător; erau cu toții ocupați să-și salveze avutul. În acest răstimp plin de deznădejde, se produse totuși un fapt îmbucurător: sosi ajutor de la șaua nordică. Drept dovadă a repeziciunii fantastice cu care s-au desfășurat evenimentele dintre accesul lui Ter Haigasun și clipa aceasta stă faptul că Avakian sosi cu cele șase grupe de combatanți abia acum, după ce totul se sfîrșise. Și totuși, Nurhan-ceaușul îl trimisese cu ajutoare de îndată ce se auziseră împușcăturile slobozite de dezertori. Avakian se repezi spre Gabriel:

— Sînteți rănit, efendi?... Isuse Cristoasc, ce înfățișare aveți... De ce nu-mi răspundeți?...

Dar Gabriel nu răspunse. Cu pas grăbit trecu pe dinaintea altarului în flăcări, părăsi piața și Vilceaua orășenească, apoi începu să gonească și se opri în sfîrșit pe o mică înălțime. Avakian îl urmă fără să mai spună vreo vorbă. Gabriel, cu trăsăturile încordate, își întindea capul și asculta cu atenție, încercînd să străpungă obstacolul format de zgomotele incendiului. Dinspre sud, se auzeau pocnituri îndelungi, pîriituri sacadate. Ca de mitraliere. Iată că au reînceput. Dar poate că era doar o iluzie, căci durerca lui de cap devenise turbată.

INSCRIȚIA DIN CEAȚĂ

TINARUL OFIȚER REUȘISE SĂ REALIZEZE turul de forță. Instalase legătura telefonică de campanie, bineînțeles că nu pînă la Vila Bagradian — probabil că o asemenea cantitate de fir nu se găsea în toate unitățile Armatei a patra — ci doar din satul Habaste și pînă la aproximativ patru sute de picioare mai jos de bastionul sudic. Avînd în vedere dificultățile pe care le prezenta terenul stîncos și pregătirea nesatisfăcătoare a respectivilor ostași, era într-adevăr o performanță apreciabilă. După-amiază, generalul Ali Riza Bei, îmbrăcat în civil pentru a înșela pe observatorii de pe Dam-lajik, își deplasă prețioasa persoană pînă la Habaste. Soarele tocmai apusese, cînd aparatul telefonic primitiv, așezat în fața lui pe o măsuță, începu să zbîrnîie. A mai trecut vreme destul de îndelungată și a mai fost nevoie să fie rezolvate tot soiul de probleme tehnice, pînă ce la celălalt capăt al firului vocea jûsbașului să capete oarecare claritate. Pe urmă însă, în ciuda curentului prea slab care alimenta instalația, se auzi limpede o voce pătrunsă de satisfacție și mîndrie :

— Domnule general, am onoarea să raportez că muntele e în mîna noastră.

Ali Riza Bei, cu obrazul proaspăt al celui ce nu fumează și nu bea, se lăsă ușor pe spate în scaunul lui pliant, cu receptorul lipit de ureche :

— Cum așa muntele, jûsbași ? Vrei să spui extremitatea sudică a muntelui ?

— Da, efendi, extremitatea sudică a muntelui.

— Bine, mulțumesc ! Am avut pierderi ?

— De loc, nici măcar un singur om !

— Și cîți prizonieri ai făcut, jûsbași ?

În momentul acela probabil că intervenise o nouă defectiune tehnică în funcționarea instalației. Generalul îi aruncă o privire semnificativă ofițerului care supraveghea aparatul. Dar curînd glasul jûsbașului răsună din nou, deși de data aceasta oarecum șovăitor :

— N-am făcut prizonieri. Pozițiile inamice erau neocupate. De altfel, am contat pe asta. Mai bine zis, aproape neocupate. Numai vreo zece oameni, adică între ei erau și aproximativ patru băiețandri...

— Și ce s-a întîmplat cu oamenii aceștia ?

— Ai noștri i-au doborît...

— Au opus rezistență ?

— Nu, n-au opus...

— Asta diminuează în mod apreciabil succesul dumitale, jûsbași. Prizonierii ne-ar fi cruțat multă ostenală.

Deși receptorul acestui telefon de campanie era destul de primitiv, totuși minia jûsbașului se simțea :

— N-am dat eu ordinul acesta.

Tonul rece și totodată pățimaș al generalului nu se schimbă :

— Și încotro au pornit-o dezertorii ?

— N-am găsit decît boarfele lor zdrențăroase, nimic altceva.

— Aha ! Mai ai ceva de raportat, jûsbași ?

— Armenii au dat foc taberei. E un incendiu de mari proporții...

— Și după părerea dumitale, ce poate să însemne asta, jûsbași ? Ce motive credeți că se ascund îndărătul acestei acțiuni ?

Glasul maiorului sună setos de răzbunare, mușcător :

— Nu sînt calificat pentru a judeca. Domnul general o va face singur mult mai bine. Poate că adunătura aceea are de gînd să părăsească muntele... în noaptea asta...

Înainte de a-și da părerea, Ali Riza Bei tăcu două secunde, în timp ce ochii lui de un cenușiu-palid rătăceau undeva departe :

— E posibil... Dar se poate tot atât de bine ca îndărătul acestei acțiuni să se ascundă un vicleșug... Șeful lor i-a mai indus în eroare pe ofițerii noștri și nu numai o dată... Poate că plănuiesc un atac... Apoi, generalul se întoarse către domnii care-l înconjurau : În noaptea aceasta, posturile de pază din vale să fie întărite la maximum.

Vocea jûsbașului ceru nerăbdătoare :

— Binevoiți a-mi da alte ordine, domnule general.

— Până unde au înaintat companiile duminale ?

— Compania a treia și două grupe de mitraliere ocupă cea mai apropiată înălțime teșită, la aproximativ cinci sute de pași de postul meu principal.

— Am auzit până aici, jos, foc de mitraliere. Ce semnificație are asta ?

— N-a fost decât o mică demonstrație...

— Această demonstrație era absolut de prisos și chiar dăunătoare... Trupele să rămână unde se află și să-și asigure în mod corespunzător pozițiile.

La celălalt capăt al firului, vocea căpătă acum un ton perfid :

— Trupele vor rămâne unde sînt. Îmi permit să solicitez ordinul acesta în scris, efendi !... Iar miine ?

— Cu o jumătate de oră înainte de răsăritul soarelui, artileria din nord va deschide focul. Potrivește-ți ceasul exact după al meu, jûsbaș !... Bun !... Îndată după răsăritul soarelui, voi fi sus, la dumneata, și voi conduce acțiunea dinspre sud. Asta-i tot !

Sus, pe munte, jûsbașul scrișni din dinți și trînti furios receptorul în furcă :

— Vine la spartul tirgului, acest papă-lapte de pașă. Și pe urmă el va fi învingătorul de pe Musa Dagh !

Gabriel Bagradian se întoarse tăcut în piața altarului. În timpul drumului scurt făcut împreună, ținuse mîna lui Avakian încheștată într-a lui. Incendiul își croise drum în continuare, pătrunzînd adînc în ulicioare.

Soarele apusese de puțină vreme. Dar în ciuda flăcărilor din jur — peretele de ramuri împletite ridicat în spatele altarului continua să ardă fără sfârșit — Gabriel simțea că-l învăluie tot mai mult întunericul. Siluete negre și tînguitoare, glasuri negre și tînguitoare se agitau în piață executînd dansuri nebunești. Balanța vieții lui oscila. Nu era el cu totul îndreptățit să se prăbușească din nou, de data asta pentru totdeauna în tenebrele deplinei inconștiențe? Stephan murise. La ce bun s-o ia de la capăt? Și totuși, cu fiecare clipă ce trecea, capul său, acest recipient dureros, se umplea cu gânduri tot mai clare și mai energice.

Și Ter Haigasun își revenise și se ridicase în picioare. Primul lucru pe care-l făcu a fost să-și strîngă cu grijă stiharul sfișiat, patrafirul și toate celelalte lucruri ce formau veșmîntul pentru sfînta slujbă. Goli-ciunea și-o acoperi cu o pătură pe care i-o împrumutase cineva. O șuviță din barba lui Ter Haigasun arsese complet și o arsură îi brăzda obrazul. Fața i se schimbă cu totul. Nuanța gălbuie de camee a obrazilor lui căzuți făcuse loc unei roșeți întunecate, pricinuită de febră sau de minie. Cînd îl zări pe Bagradian, buzele i se mișcară tăcute, căutînd zadarnic cuvintele.

Între timp, muhtarii își aduseseră și ei aminte care era datoria lor și soseau în fugă. Bineînțeles că nu se poate stabili dacă reușiseră sau nu să-și salveze din mijlocul flăcărilor și al fumului gros pungile doldora de bani. În orice caz, tăgăduiau cu toții, în frunte cu Thomas Kebussian, că ar fi izbutit să le salveze. Și astfel, în acest ceas în care se pecetluia sfîrșitul, ei dădeau glas văicărelilor lor în legătură cu avutul pierdut. Mereu mai mulți oameni li se alăturau, făcînd ca orăcăiala asta tînguitoare să crească în intensitate. Poporul renunțase să mai lupte împotriva focului. Nu mai avea decît atîta putere și voință cît să alerge de colo pînă colo fără nici un rost, dar și zarva asta începu să se potolească încetul cu încetul. Nici grupele de combatanți, pe care le trimisese în ajutor Nurhan-ceaușul, nu mai putură salva nimic. Priveau posomorîți la flăcările incendiului, care dădeau impresia că nu

asaltează colibele dinafară, ci izbucnesc dinlăuntru lor, de parcă s-ar fi aflat de mai multă vreme acolo așteptînd doar să se ivească prilejul. Acoperișurile de frunziș, cuprinse de flăcări, se ridicau brusc, iar în văzduh pluteau răsucindu-se fișii și rămășițe incandescente. Curînd se regăsiră cu toții laolaltă, chinciți pe pămîntul pieței largi în grupuri strînse, femeile, copiii, bătrînii. Chinuți de foame, nu se mai mișcau. Pe fețele pămîntii trecea cînd și cînd licărul incendiului, fără ca ochii să mai ia cunoștință de el. Toată ființa lor nu mai exprima decît o singură dorință fierbinte : nu cumva vreunul dintre conducători să-și închipuie că le-ar putea cere să facă măcar un pas, un gest, cea mai mică expresie a unei activități noi. Voiau numai să stea aici chinciți, și să nu mai opună nici o rezistență pînă se va ivi sfîrșitul. Starea aceea, care poate fi desemnată drept satisfacție în fața nimicirii, fusese atinsă.

Totuși, aceste trupuri și suflete uscate mai fură o dată smulse din starea atit de plăcută a înfrățirii cu moartea. Îndărătul pleoapelor sale închise, ideile lui Bagradian căpătau forme concrete. Fenomenul se petrecea aproape fără voia lui. La început încercase chiar să se sustragă eforturilor dureroase pricinuite de această concentrare. Pe urmă, avu impresia că în cavitatea plină de sunete prelungi a craniului său nu gîndește el, Gabriel Bagradian, ci, independent de el, misiunea aceea, pe care o primise în urmă cu atîta timp, acolo, jos, în vale — misiunea de a organiza apărarea pînă la ultima posibilitate. În timp ce conștiința propriului său eu era aproape cu desăvîrșire anihilată, o forță incoruptibilă dinlăuntru ființei sale cumpănea : „Oare nu mai există nici această ultimă posibilitate ? Nu ! Turcii probabil că au ocupat bastionul sudic. Au mitraliere. Tabăra e mistuită de incendiu. Ce se mai poate face ? O nouă linie de apărare, care să le bareze drumul în măsura posibilului ! Dar înainte de orice, poporul trebuie să părăsească podișul, să coboare spre mare. Apoi să ne ocupăm de obuziere !

Avakian se apropia. Gabriel îi strigă :

— Ce mai cauți aici ? Fugi repede la Nurhan ! Să nu se miște din loc. Toate grupele de combatanți, pe care le-am pregătit pentru atacul prin surprindere, să se prezinte imediat la mine ! Tot așa, jumătate din curieri și din observatori. Trebuie să formăm imediat o linie nouă, astfel ca fiecare combatant să-și poată adăposti măcar capul.

Avakian ezită, voia să mai pună unele întrebări, dar Gabriel îl îmbrânci și înaintă pînă în mijlocul poporului cuprins de rigiditate.

— De ce să cădem pradă deznădejzii, fraților și surorilor ? Nu există pricină pentru asta ! Avem încă șapte sute de luptători și puști și cele două tunuri. Puteți fi liniștiți ! Pentru organizarea apărării e mai bine ca în noaptea aceasta comunele să coboare și să-și așeze taberele pe coastă. Dar oamenii din rezervă rămîn aici !

Între timp, își veniseră în fire și muhtarii. Ter Hagasun le ceru ca fiecare să-și adune populația din satul său și să coboare în grupuri strînse pe poteca abruptă ce ducea spre țărmul mării. Le spuse că el însuși va coborî primul, pentru a căuta cele mai bune locuri unde să se așeze taberele. Era în afară de orice îndoială că preotul avea febră și trebuia să facă eforturi uriașe pentru a se reintegra vieții și datoriei sale. Образul lui cu barba pîrlită părea mic de tot și întunecat cînd se întoarse acum spre Gabriel :

— Mai important decît orice altceva este pedeapsa. Trebuie să-i ucizi pe vinovați, Bagradian !

Gabriel îl privi fără să spună nimic. „Nu-l voi găsi pe Kilikian“, se gîndi. Încetul cu încetul, cei prăbușiți se ridicară din nou. Se iscă atunci forfota dezordonată a oamenilor buimăciți de perspectiva morții apropiate. Muhtarii, preoții de țară și doi dintre învățători îi împingeau pe oameni, grupîndu-și comunele cum puteau mai bine. Nimănui nu-i mai păsa de ceea ce avea să se întîmple cu el. Nici măcar copiii nu mai țipau. Bedros-hekim se depărtă pe ascuns pentru a încerca să-i salveze, din cele două lazarete, cel puțin pe bolnavii

care se puteau mișca. Nenorocirea dădea puteri de uriaș acestui bătrîn, care nu mai era decît o șubredă epavă.

Gabriel Bagradian lăsă evacuarea taberei pe seama lui Ter Haigasun. Nu-și mai putea îngădui să piardă nici măcar o clipă, căci deși era noapte nu se putea ști pînă unde vor înainta turcii. Obuzierele erau în primejdie. Iar dezertorii, adunătura aceea de derbedei, constituiau și ei un mare semn de întrebare. Cu atît mai rău! Acum nu mai era vorba ca situația să fie analizată în amănunțime, ci pur și simplu să se acționeze, cu ochii închiși și în mod hotărît. Gabriel îi adună pe toți cei complet înarmați sau înarmați numai pe jumătate, tineri sau bătrîni care se grupaseră în jurul lui. Chiar și băieții mai tineri trebuiră să-l urmeze. Vintul se potolise. Mirosul pătrunzător de lemn fumegînd îi irita pe oameni. Era amestecat și cu duhoarea de stofe arse. Aerul era aproape irespirabil, ochii lăcrămau. Gabriel dădu semnalul de plecare. Împreună cu Șatakhian, care apăruse și el între timp, mergeau în fruntea liniei de trăgători larg desfășurată. Îndărătul lor păseau greoi oamenii sleiți, o sută și cincizeci la număr, între care o treime erau sexagenari. Iar această adunătură mizerabilă de oameni flămînzi avea pretenția să respingă cu succes atacul a patru companii aflate pe picior de război, prevăzute cu mitraliere, comandate de un major, patru căpitani, opt locotenenți și șaisprezece sublocotenenți? Era foarte bine că Bagradian nu cunoștea efectivul de luptă al dușmanului. Dar chiar dacă l-ar fi cunoscut, n-ar fi putut să procedeze altfel. Își simțea capul din ce în ce mai umflat și mai dureros. Picioarele, dimpotrivă, își pierduseră orice sensibilitate. I se părea că pășește pe lîngă el însuși.

Îndreptîndu-se către colina unde se aflau obuzierele, grupul trecu pe lîngă cimitirul care ocupa acum un teren destul de mare. După vechiul obicei, adunătura care trăia printre morminte își adăpostise și aici, sus, boarfele printre morți. Nunik, Vartuk, Manuşak și ceilalți erau acum într-o continuă și plină de rîvnă mișcare, încărcîndu-și în spinare sacii umflați cu tot felul

de bulendre mucegăite. La treaba asta îi ajuta Sato. În rest, mutarea taberei nu părea să-i facă a-și pierde cumpătul. Ultimele două morminte îi adăposteau pe Krikor și pe Bagradian-fiul. Mormîntul lui Krikor, după cum dorise acesta, nu se deosebea cu nimic de celelalte. În movilița de pe cel al lui Stephan, era înfiptă o cruce de lemn negeluit. Tatăl trecu pe lângă ea cu pasul țeapăn, fără să-și întoarcă privirea într-acolo. Noaptea se lăsase acum deplin. Lumina incendiului însă se boltea deasupra Damlaĵikului ca o cupolă roșie. S-ar fi zis că ardea un craș mare, iar nu cîteva sute de colibe din ramuri împletite și cîteva pîlcuri de copaci.

Deodată, la jumătatea drumului, acolo unde începe urcușul spre înălțimea rotunjită, acoperită cu iarbă, unde fuseseră așezate obuzierele, se produse ceva cu totul neașteptat. Gabriel și Șatakhian se opriră. Trupa, care se țira fără vlagă îndărătul lor, se aruncă la pămînt. Oameni înarmați, dispuși în linie de trăgători, coborau panta în fugă. Nu se vedeau decît siluete care își agitau puștile făcînd semne celor ce soseau. Turcii ! ? Cei mai mulți dintre armeni căutară un adăpost oarecare în întuneric. Dar umbrele, care se proiectau tremurate pe cerul roșu al incendiului, se apropiau șovăind. Erau cam treizeci de oameni. Gabriel văzu că împingeau înaintea lor un om legat. Păși în întîmpinarea lor. Aveau felinare cu ei. Cînd fură la cinci pași depărtare, Bagradian recunoscu în cel legat pe Sarkis Kilikian. Erau o parte dintre dezertori. Se aruncară la pămînt înaintea lui Bagradian, atingînd țărîna cu fruntea. Simbol străvechi al pocăinței și căinței. Ce rost ar fi avut să vorbească, să se dezvinovățească ? Orice retragere le era tăiată. Funiile cu care era legat Kilikian stăteau mărturie pentru faptul că regretau crima monstruoasă, că aduceau un țap ispășitor și erau hotărîți să-și primească pedeapsa, oricare ar fi fost ea. Unii se grăbiră să depună la picioarele lui Gabriel, cu o grabă oarecum copilărească, ceea ce jefuiseră. Printre lucrurile furate se aflau și lăzile cu muniții, precum și tot ce luaseră din corturi. Dar Gabriel nu-l vedea decît pe Kilikian. Dezertorul legat fusese silit de

tovarășii lui să ingenuncheze. Își lăsase spre spate capul. În amurgul subțire al flăcărilor, trăsăturile lui se distingeau limpede. În ochii liniștiți ai lui Kilikian se citea tot atât de puțin dorința de a trăi, cît și dorința de a muri. Priveau la judecătorul lor fără nici o urmă de tulburare. Bagradian se aplecă și mai mult către obrazul acesta înspăimîntător de mut. Nici măcar în clipa aceasta nu-și putea birui adierea de simpatie împletită cu oarecare respect ce-l cuprindea de fiecare dată în fața rusului. Oare Kilikian, acest permanent spectator cu înfățișare fantomatică, era adevăratul vinovat ? N-are importanță ! Gabriel Bagradian vîrî mîna în buzunar și ridică piedica revolverului său de tip militar. Apoi îl scoase cu o mișcare repede și-l duse la fruntea rusului. Prima împușcătură nu porni. Kilikian nu-și închisese ochii. Numai gura și nările îi fremătau. Parcă ar fi încercat să-și rețină un zîmbet. Bagradian însă avea simțămîntul că îndreptase țeava armei împotriva lui însuși. Cînd apăsă pentru a doua oară pe trăgaci, era cuprins de o asemenea slăbiciune că trebui să-și întoarcă fața. În felul acesta căzu Sarkis Kilikian, după ce dusesse o existență de neconceput între ziduri de temniță — după ce copil fiind, scăpase de un masacru turcesc, iar ca adult scăpase de salva unui pluton de execuție turcesc — doborît în cele din urmă de glonțul unui compatriot.

Cu un gest scurt, Gabriel Bagradian porunci celorlalți dezertori să se alătore grupului.

Doi dintre derbedeii pocăiți se oferiră, plini de rîvnă, să iscodească poziția trupelor turcești. Se întoarseră cu un raport care exagera adevărul și așa destul de îngrijorător. Poate că starea de spirit jalnică a acestor indivizi, care-și așteptau pedeapsa, dădea proporții faptelor, sau poate că voiau să-și reducă propria vină zugrăvind forța uriașă a inamicului. Cu alte cuvinte : chiar și fără marea crimă pe care o comiseseră, cum ar fi putut oare cele cîteva grupe de dezertori să reziste împresurării atât de viclene întreprinse de trupele turcești ? Bagradian nici nu-i privi pe cei întorși din recunoaștere și nu

roști un cuvînt. Știa că o mare parte din vină cădea asupra lui. Nu ținuse seama de avertismente și amînase mereu reorganizarea în cadrul căreia adunătura asta de nelegiuîți urma să fie altfel repartizată.

Samuel Avakian i se alăturase mai demult lui Gabriel, împreună cu oamenii grupului de asalt. După aproximativ un ceas, cîteva linii răzlețe de trăgători, așezați pe cîte două rînduri, se întindeau de-a curmezișul înălțimii teșite și pe undulațiile podișului, pînă în zona tufișurilor, și, mai departe, pînă unde începau blocurile de stîncă. Pînă și combatanții temerari de la poziția nord ajunseseră la capătul puterilor. În aceste condiții, ce pretenții se mai puteau avea de la oamenii în vîrstă care făceau parte din rezervă? Fiecare stătea culcat la pămînt, ca un lemn uscat, pe locul ce-i fusese indicat, fără fie cu totul treaz, dar și fără să doarmă. Ordinul ca fiecare să-și construiască din pietre și pămînt un mic meterez, care să-i apere capul, nu mai fu luat aproape de loc în seamă. Gabriel, după ce trecu în revistă întregul front exasperant de lung și după ce postă în fața acestui front încă un rînd de sentinele la intervale destul de mari, se deplasă pînă la obuziere. Avea în minte amplasarea fiecărui punct de pe Damlaĵik, fiecare distanță și configurația tuturor locurilor. Prin urmare, putea să calculeze exact, pe cîrnetul lui, elementele de pontaj pentru sectorul bastionului sudic.

După ziua aceasta de căldură caniculară, sosi prima noapte în care se făcu simțită brusc răcoarea toamnei. Bagradian ședea singur lîngă tunuri, ale căror servanți fuseseră trimiși de el să se culce. Avakian îi făcu rost de o pătură. Dar nu se înveli cu ea, căci trupul și-l simțea arzînd de febră, iar capul părea că e pe cale să-și ia zborul de ușor ce era. Gabriel se întinse, dar nu era nici cu totul treaz și nici nu dormea. Ochii lui erau ațintiți către imensul lac roșu ce se boltea sus, pe cer. Reflexul incendiului părea că se adîncește și se lărgeste neîncetat. O întrebare revenea mereu, ca un refren, în mintea lui zdruncinată: „De cît timp arde altarul?” Apoi, după ce stătuse pesemne multă vreme fără să-și mai dea seama de nimic, îl trezi ceva ce se afla aproape

de el. Nu era nici mină, nici glas, ci numai o prezență. Dar tocmai această clipă a trezirii, o clipă miraculos de lungă și încărcată de experiențe profunde acționează asupra lui cu o blindețe atât de maternă, încît se împotrivi revenirii totale la realitate. În acest scurt răstimp, solidaritatea dintre cel epuizat și această prezență apropiată era atât de strînsă, încît realitatea pe care o constituia Iskuhi aproape că-i pricinui o ușoară decepție, căci ea aducea cu sine întoarcerea la conștiința inevitabilului. Văzînd-o pe Iskuhi, se gîndi deodată la Juliette și fu cuprins de o spaimă năprasnică. Nu-și mai văzuse soția de o veșnicie și aproape că nici nu se gîndise la ea. Prima lui întrebare, din care răzbătea teama, a fost :

— Și Juliette ? Ce se întîmplă cu Juliette ?

Iskuhi se tîrîse pînă aici adunîndu-și ultimele puteri. Pentru ea, toate evenimentele se dizolvaseră într-o negură difuză. În adîncul ființei ei ardeau fără încetare numai întrebările: „De ce nu vine ? De ce m-a părăsit ? De ce nu mă cheamă în acest din urmă ceas ?” Întrebarea lui în legătură cu Juliette gîtuise fără milă aceste întrebări. Tăcu, și a durat apoi destul de multă vreme pînă a izbutit să-și recapete stăpînirea de sine și să înceapă a povesti, cu cuvinte întretăiate, toate cîte se petrecuseră în Poiana celor trei corturi, expediția de jaf, moartea văduvei Șușik și rănirea pastorului. Bedros-hekim încercase în zadar s-o hotărască pe Juliette să se lase dusă de Kevork pînă la malul mării. Juliette refuzase categoric, strigînd că nu se va mișca din cortul ei. De asemenea, Aram, rănit, se află încă în cort... Gabriel avea mereu ochii ațintiți către bolta cea roșie de pcer, care nu pălise cituși de puțin:

— E foarte bine așa... Nu se va întîmpla nimic pînă în zori... E vreme destulă... O noapte sub cerul liber ar putea s-o ucidă pe Juliette...

În cuvintele acestea era ceva ce-l durea pe Gabriel. Apăsă pe butonul lanternei de buzunar. Dar ultima baterie, uzată și ea, mai dădea lumină doar cît un licurici. În ciuda roșetii tragice ce sclipea acolo, sus, în ciuda flăcărilor ce continuau să se ridice dinspre Vilceaua orășenească, noaptea aceasta i se părea mai întunecoasă

decît toate cele dinainte. Abia putea distinge silueta lui Iskuhi, aflată totuşi aproape de el. Întinse mina căutîndu-i cu gingăşie faţa şi trupul, şi fu îngrozit să simtă cît erau de îngheţate şi slăbite obrajii şi mîinile ei. O undă de duioşie îl cuprinsese. Luă pătura şi o înveli pe fată :

— De cît timp n-ai mai mîncat, Iskuhi ?

— Mairik Antaram ne-a adus ceva adineauri, minţi ea, am mîncat pe săturate...

Gabriel o strînse pe Iskuhi lingă el, căutînd în prezenţa ei acel simţămînt al dulcii toropiri :

— A fost atît de ciudat şi de frumos să mă trezesc lingă tine cu o clipă înainte... Ce mult e de cînd nu te-am mai avut lingă mine, Iskuhi, surioară... Acum sînt foarte fericit că ai venit... Sînt fericit acum, Iskuhi...

Obrazul ei se lăsă încet, lipindu-se de al lui, de parcă ar fi fost prea slabă să-şi poată susţine capul.

— Tu n-ai venit... Aşa că am venit eu... Căci se apropie ceasul, nu-i aşa ?

Vocca lui era învăluită, de parcă ar fi vorbit în somn :

— Da, cred că se apropie ceasul...

Din cuvintele sărmanei Iskuhi răzbătea un fel de „e-dreptul-meu-şi-nu-renunţ-la-el“, destul de obosit, dar îndărătnic :

— Îţi aminteşti ceea ce am vorbit... ceea ce mi-ai făgăduit... Gabriel... ?

Bagradian o auzea de undeva, departe, şi încercă s-o readucă lingă el :

— Poate că mai avem o zi lungă înaintea noastră...

Răsuflînd adînc, Iskuhi repetă cuvintele acestea de parcă ar fi constituit pentru ea un dar :

— O zi lungă înaintea noastră...

Braţul lui o strîngea tot mai afectuos :

— Am o mare rugămintă, Iskuhi... De altfel, am vorbit adesea despre asta... Juliette este cu mult mai de plîns şi mai nefericită decît noi doi...

Ea îşi îndepărtă obrazul de cel al bărbatului. Dar Gabriel îi apucă mina infirmă, o mîngîie şi o sărută mereu şi mereu :

— Dacă ții la mine, Iskuhi... Juliette e atât de îngrozitor de singură... îngrozitor de singură...

— Juliette mă urăște... Nu poate să mă sufere... Nu vreau s-o mai văd...

Mîna lui simți încrîncenarea care trecea prin trupul fetei :

— Dacă ții la mine, Iskuhi... Te rog, rămîi lângă Juliette... La răsăritul soarelui, trebuie să părăsiți cor-turile... Voi fi mai liniștit așa... Ea este pe cale să înnebunească, iar tu ești sănătoasă... Ne vom revedea... Iskuhi...

Fata își lăsa bărbia pe piept. Plîngea tăcută. Gabriel murmură :

— Te iubesc, Iskuhi... Vom fi împreună...

După o vreme, ea încercă să se ridice :

— Acum mă duc...

El o reținu :

— Încă nu, Iskuhi ! Trebuie să mai rămîi lângă mine. Am nevoie de tine...

Urmă o lungă tăcere. Gabriel își simțea limba grea și înțepenită. Dureri ascuțite îi săgetau capul, crescînd mereu în intensitate. Craniul, ușor ca un fulg, se transforma într-o uriașă bilă de plumb. Bagradian se prăbuși în el însuși, ca doborît de o nouă lovitură de pat de pușcă. Ochii indiferenți ai lui Sarkis Kilikian îl priveau cu o gravitate apatică. Îl cuprinse un fel de groază de sine însuși. Unde zăcea rusul acum ? Oare dăduse ordin să fie luat cadavrul de acolo ? Tot ce se petrecuse în ultimele ceasuri i se părea că n-are nici o legătură cu el, că este ceva foarte depărtat, un fel de zvon absurd fără vreo contingentă cu realitatea. Se cufundă în tot felul de gînduri greoaie și vagi, în care el însuși nu era decît punctul central al unei dureri de cap ce-l asalta ritmic, așa cum valurile mării asaltează țărmul. Mai tîrziu, cînd Gabriel tresări brusc din gîndurile sale, Iskuhi se și ridicase în picioare. Speriat, se pipăi în zbuzunar după ceas :

— Cît e ceasul ?... Doamne, Isuse !... Ah, timpul, timpul !... De ce mi-ai dat pătura ?... Vai, dar tremuri de frig... Ai dreptate, cel mai bun lucru e să pleci chiar

acum, Iskuhi... Du-te la Juliette... Mai aveți cinci sau șase ore înaintea voastră... Îl voi trimite pe Avakian la momentul potrivit... Noapte bună, Iskuhi... Fă-mi plăcerea și ia pătura, pune-o pe umeri... Eu n-am nevoie de ea...

O mai strînse o dată în brațe. Dar i se păru că ea nu mai năzuia decît să plece, că devenise imaterială, o siluetă fantomatică. Atunci îi mai făgădui încă o dată :

— Nu e un bun rămas. Vom fi împreună...

După ce se scursese o bună bucată de vreme de la plecarea sărmanei Iskuhi, iar Gabriel se pregătea să se întindă din nou, amintirea ei îl năpădi pe neașteptate și-și simți inima grea. Căci fata abia era în stare să meargă, într-atît era de slăbită. Mîinile și picioarele îi erau țepene de frig. Făptura ei gingașă părea că-și pierduse materialitatea. Oare nu era și ea bolnavă și infirmă ? Iar el o trimisese lîngă Juliette. Gabriel își reproșa acum că n-o însoțise pe Iskuhi măcar o bucată de drum — un drum întortocheat și întunecos. Cobori în goană pînă la jumătatea colinei și strigă :

— Iskuhi ! Unde ești ? Așteaptă-mă !

Nici un răspuns. Probabil că fata ajunsese prea departe ca să-i mai poată auzi glasul.

Trosnetele și pîriiturile incendiului care mistuia colibe de ramuri împletite continuau să răzbată destul de puternic pînă aici. Numai Dumnezeu știe cum de reușea focul să se alimenteze din sărăcia asta așa fel încît să continue pînă la asemenea oră tîrzie din noapte cu pălăvrăgeala lui gălăgioasă. E drept că între timp cuprinsese tot mai mulți copaci precum și tufe din imediata apropiere a taberei. Poate că mîine turcii se vor afla în fața unui al doilea incendiu care va mistui vegetația muntelui. Gabriel alergă o bucată de drum în direcția Poienii celor trei corturi. Dar cum nu izbuti nici s-o ajungă din urmă pe Iskuhi și nici să se facă auzit de ea luă drumul înapoi mergînd încet către obuziere.

Ceasul lui de buzunar, pe care-l întorcea cu cea mai mare regularitate, deoarece îl socotea ca unica sa legătură cu lumea cea mare de afară, arăta ceva mai puțin de ora unu. Dar nu mai putu să adoarmă.

Către orele trei dimineața, incendiul din Vilceaua orășenească se potolise aproape de tot. Numai urme de fum și scilipiri roșietice, și din cînd în cînd o străfulgerare bruscă mai aminteau de cele întîmplăte. Bineînțeles că în copaci focul continua să ardă mocnit, dar era evident că și aici ajunsese la capătul forțelor sale. Pe cer mai stăruia însă un ecou incandescent care supraviețuise propriei sale cauze. Pata de văpaie roșie refuza să dispară. Ceața absorbise probabil pînă la saturatie acest reflex și-l fixase acum de parcă ar fi fost într-adevăr de natură materială. La această oră, Gabriel îl trezi pe Avakian. Studentul se întinsese și el la întimplare, în apropierea obuzierelor. Dormea atît de adînc, încît Bagradian îl zgîlții mult timp în zadar. Omul bun se cunoaște după felul cum se comportă cînd este trezit brusc din somn. Avakian schiță cîteva mișcări, de parcă ar fi voit să se apere, apoi își ridică buimăcit capul. Dar imediat ce-și dădu seama că Gabriel era lîngă el, sări în picioare și zîmbi stingherit în întuneric, de parcă s-ar fi cuvenit să-și ceară scuze pentru că dormise atît de adînc. Totuși, chiar și acum, starea sa de trezie era mai puțin intensă decît bunăvoința lui. Gabriel îi întinse bidonul de campanie în care se mai afla un rest de coniac:

— Uite, trage o dușcă, Avakian !... Haide, curaj ! Am nevoie de dumneata. De acum înainte nu vom mai avea vreme să stăm de vorbă.

Se așezară cu spatele către Vilceaua orășenească, astfel încît puteau observa în chip nedeslușit posturile ce alcătuiau noua linie de apărare. Unii dintre oamenii de acolo aveau felinare oarbe. Erau ca niște enigme luminoase care se agitau alene dintr-un loc într-altul. Vîntul continua să nu dea nici un semn de viață:

— N-am dormit nici măcar o singură clipă, mărturisi Gabriel, prea s-au ivit multe la care trebuie să mă gîndesc, în ciuda cucuiului ăstuia de-aici, care îmi dă al naibii de furcă.

— Nu e bine ! Ar fi trebuie să dormiți, efendi...

— Pentru ce ? Ziua, pe care am izbutit s-o amînăm atita vreme, a sosit. Da, asta voiam să-ți spun, Avakian, că oamenii îți datorează în mare parte și dumitale faptul

că totul a durat atît de mult. Am realizat împreună o colaborare admirabilă. Ești omul cel mai de nădejde pe care-l cunosc. Iartă-mă pentru acest cuvînt nepotrivit. În realitate ești mult mai mult... Avakian făcu un gest de uimire. Dar Gabriel îi puse mîna pe genunchi: Într-o bună zi simțim nevoia să vorbim cu inima deschisă. Și cînd dacă nu acum?

— Au distrus totul cîinii, se jelui studentul, dar o făcu mai ales din pricină că se simțea stingherit.

Dar Bagradian îndepărtă tot ce aparținea trecutului:

— La asta nu trebuie să ne mai gîndim de acum înainte. Odată tot trebuia să vină... Iar pe lumea asta ceea ce aștepti vine de cele mai multe ori pe neașteptate... Dar nu despre asta vreau să vorbesc, ci... Ascultă-mă, Avakian, am avut adineauri un simțămînt, certitudinea că totul se va sfîrși cu bine pentru dumneata. De ce, asta bineînțeles că n-aș putea să-ți spun. Poate că nu e decît o închipuire fără nici un sens, dar te-am văzut întors la Paris, Avakian, naiba știe cum de-ai ajuns pînă acolo, mai bine zis cum vei ajunge acolo...

Fruntea palidă și teșită a preceptorului sclipea în întuneric:

— Fără îndoială că e o închipuire fără nici un sens, scuzați-mă, domnule Bagradian. Lucrurile se vor petrece cu mine așa cum se vor petrece și cu dumneavoastră, nu poate să fie altfel...

— De ce nu?... Bineînțeles că din punct de vedere rațional, ai dreptate, altfel nu poate fi. Dar să admitem iraționalul, prin urmare să admitem că dumneata vei scăpa într-un fel oarecare. Gabriel Bagradian se întrerupse și privi țintă undeva în gol, de parcă ar fi putut să distingă acolo conturîndu-se foarte precis viitorul fericit al lui Avakian. Pe urmă își scoase din buzunar portvizitul și-l puse alături de el: N-aveam intenția să te țin aici, ci să te trimit înapoi la poziția nord. Sînt mult mai liniștit cînd te știu lîngă Nurhan. Dar acum, toate astea nu mai au cine știe ce însemnătate. Trebuie să-mi faci un serviciu mult mai important, Avakian. Rămii lîngă femeii, adică lîngă soția

mea și lingă domnișoara Tomazian. Ceea ce îți cer e în legătură cu presimțirea fericită pe care o am în privința dumitale. Poate că ești o persoană aducătoare de noroc. Fă tot ce-ți stă în putință ! Înainte de orice, te rog ai grijă să fie evacuate corturile la vreme, adică o dată cu răsăritul soarelui ! Ai grijă ca soția mea să fie purtată cu cea mai mare atenție pe poteca abruptă care coboară spre țarm. Găsește pe altcineva în locul lui Kevork ! Gîndul la mîinile lui mă înfioară. Ia-i pe Kristaphor și pe Missak...

Samuel Avakian protestă. Arată că mîine, în ultima bătălie, va fi mai multă nevoie de el ca oricînd. Că problemele cele mai importante încă nu erau rezolvate. Și conștiinciosul adjutant începu să enumere în grabă cele o sută de obligații pe care trebuia să le îndeplinească. Dar comandantul, nerăbdător, refuză să țină seama de toate acestea :

— Nu, nu ! Nu se mai pot face nici un fel de pregătiri. Lasă totul în grija mea. Nu mai am nevoie de dumneata aici. Începînd de acum misiunea dumitale s-a încheiat, Avakian. Trebuie doar să-mi îndeplinești rugămintea, să-mi îndeplinești dorința. Îi întinse lui Avakian un plic sigilat : Îți încredințez testamentul meu, prietene. Îl vei păstra pînă cînd madame va fi din nou sănătoasă, înțelegi ce vreau să spun. După cum vezi, procedez în continuare bazîndu-mă pe acest presentiment irațional cu privire la viitorul dumitale. Nu-i așa ? În afară de asta, iată și un cec pentru „Crédit Lyonnais“. Nici nu știu, la drept vorbind, pentru cîte luni îți mai datorez salariul... Ai, fără îndoială, perfectă dreptate să te uiți la mine ca la un nebun. În situația noastră, lichidarea unor socoteli de felul acestora constituie un lucru cît se poate de absurd. Sînt un pedant. Dar poate că totul nu este decît o superstiție, iar eu mă îndeletnicesc cu vrăjitoria, înțelegi ce vreau să spun ? Mă îndeletnicesc nițeluș cu vrăjitoria. Bagradian sări în picioare rîzînd. Acum părea bine dispus și plin de încredere în sine : În cazul că-ți voi supraviețui, atît testamentul, cît și cecul nu vor avea nici o valoare... Prin urmare, liniștește-te...

Risul lui suna cam silit. Avakian ținea hîrțiile departe de el și reîncepu să argumenteze în contradictoriu. Dar de data asta Gabriel se răsti la el mînios :

— Acum, pleacă, te rog, misiunea mea va fi astfel mai ușoară !

Ultimele ore dinaintea zorilor se țirau cu o încetinelă cumplită. Cu dinții strînși, Bagradian stătea la pîndă, încercînd să străpungă negura pe cale de a se destrăma. La primele luciri ale aurorei, îndreptă țeava tunului către bastionul sudic. Ceața groasă a acestei dimineți, cu desăvîrșire lipsită de orice adiere de vînt, se risipea cu mare greutate. Pe urmă se ivi deodată un soare roșu, mînios. Gabriel îngenunche, conform regulamentului, la dreapta primului obuzier și trase cu înverșunare fitilul de aprindere. Formidabila detunătură, reculul afetului, focul și fumul, urletul din aer, secunde de o duritate de cristal pînă la explozia obuzului cînd își atinse ținta — toate laolaltă însemnau o anume izbăvire. O dată cu lovitura de obuz, sufletul tunarului se descărcă și el de o incomensurabilă tensiune. Dar oare pentru care pricină comandantul Dam-lajikului, de obicei atît de prudent, își irosea astfel zadarnic obuzele de neînlocuit, înainte chiar ca turcii să fi pornit la atac ? Voia să-l trezească pe dușman, sau voia să-l înfricoșeze ? Voia să-i îmbărbăteze pe ai săi ? Oare cu ajutorul acestui tir nădăjduia să provoace în rîndul companiilor turcești distrugeri atît de importante încît nu vor mai cuteza să pornească la atac ? Nu, nimic din toate acestea ! Gabriel Bagradian slobozise primul obuz fără nici o pricină de natură tactică, ci numai pentru că nu mai putea să suporte așteptarea. Era strigătul lui de durere și de sfidare, era în parte o chemare în ajutor și în parte expresia unui tragic triumf care marca sfîrșitul nopții. Dar nu numai el, ci și toți oamenii aceia sleiți de oboseală și cu trupurile încovoiate de frig simțeau la fel. Cu fețele schimonosite așteptară răspunsul care nu mai putea să întîrzie. Cei din efectivele posturilor înaintate se cățărară pe înălțimea cea mai apropiată pentru a avea o perspectivă mai bună. Dar cît puteau cuprinde cu ochii terenul

ondulat al podișului înalt, pe Damplajik nu se simțea nici o mișcare. Se părea că turcii nu-și părăsiseră încă poziția principală și nici pe cea dinspre nord. Totuși răspunsul sosi. Ce-i drept, a trecut cîtăva vreme înainte de venirea lui, răstimp în care Bagradian a putut slobozi încă două obuze. Pe urmă a răsunat o detunătură surdă, uriașă. Nimeni nu pricepea ce putea să însemne. Sus de tot, trecu un vuiet de oțel, care părea să domine întreaga regiune muntoasă, de la Amanus pînă la El Akra. Explozia răsună undeva departe. Trebuie să fi fost în cîmpia Orontelui. Dar puternica detunătură se ridicase dinspre mare.

Încă din timpul nopții — populația diferitelor sate își așezase taberele de noapte printre recifele și stîncile povîrnișului abrupt, fără să respecte vreo ordine anume — Ter Haigasun dădu muhtarilor ordinul să fie adus înaintea lui învățătorul Hrand Oskanian, viu sau mort. În sufletul preotului nu mai sălășluia decît o singură și arzătoare dorință: să-l pedepsească pe cel vinovat de încălcarea legii, pe cel ce trădase în chip atît de josnic comunitatea. Iar în ochii lui Ter Haigasun, vinovatul era învățătorul, „comisarul“ — mai vinovat poate decît Sarkis Kilikian. În pornirea lui pătimașă, preotul era gata să smulgă cu propriile lui miini, bucată cu bucată, viața din trupul de pitic negricios al învățătorului. Lumea nu-l mai văzuse niciodată pe impasibilul Ter Haigasun într-o stare de spirit cît de cît asemănătoare. Ședea chincit printre familiile din Yoghonoluk care se aciuseră în cîteva locuri cu iarbă sau copaci aflate în preajma potecii șerpuite. Ter Haigasun nu răspundea întrebărilor, oricine le-ar fi pus, și-și ținea capul plecat pînă aproape de genunchi. Numai uneori își îndrepta spinarea, își agita pumnii în aer și profera blesteme îngrozitoare, în timp ce lacrimi de mînie îi șiroiau pe obrajii încinși de febră. Thomas Kebussian ședea pe una din păturile salvate de la incendiu și-și clătina prosteste chelia. Lîngă el primăreasa sporovăia neîncetat cu vocea ei ascuțită. Îi reproșa că numai el singur poartă vina acestui sfîrșit. Că dacă ar fi plecat

din vreme la Antakie, la hiükümet, atunci este de la sine înțeles și în afară de orice îndoială că din ordinul caimacamului s-ar fi făcut o excepție plină de solici-tudine cu o familie putred de bogată și bucurându-se de înaltă prețuire cum este familia Kebussian. Acum s-ar fi aflat într-o căsuță confortabilă din oraș, așezați pașnic pe veranda cu pereții de lemn îmbrăcați în ier-dă. Kebussian nu luă în seamă nici reproșurile ne-vestei și nici ordinul preotului cu obrajii încinși de febră. De altfel, pe cine ar fi putut trimite să-l aresteze pe învățător? Oamenii din corpul de pază precum și aceia dintre locuitorii Vilcelei orășenești care se mai puteau cit de cit mișca îl urmaseră pe Gabriel Ba-gradian.

Cît privește pe învățătorul Hrand Oskanian, acesta se ascundea în preajma terasei în formă de tipsie. Nu era singur. Adepții religiei sinuciderii propovăduită de el i se alăturaseră. (În aceste săptămîni și luni existau în sinul neamului armenesc mulți profeți ai sinuci-derii, aidoma lui Oskanian, precum și mii de sinucigași. Trupul martirizat al poporului se zvîrcolea în ghearele ucigașilor. Și atunci moartea își extinse puterea și asu-pra unora care se aflau în siguranță. În afară de plutitoarele hecatombe de femei din șuvoaiele Eufra-tului, au existat destui armeni și în marile orașe eu-ropeene pe care o tainică solidaritate i-a îndemnat să-și pună capăt zilelor.) Pe Musa Dagh însă nu se înre-gistrase pînă acum nici un caz de sinucidere. Fapt destul de curios, avînd în vedere existența distrusă, permanenta primejdie de moarte, sfîrșitul de neîn-lăturat, înfometarea lentă a cinci mii de oameni. Chiar și în noaptea aceasta, numai patru sărmani discipoli îl urmau pe Oskanian ca adepți ai teoriilor lui. Un bărbat și trei femei. Bărbatul avea cincizeci de ani, dar arăta ca un moșneag. Era unul dintre țesătorii de mătase din Kheder Beg. Între toți meșteșugarii din valea satelor armenesti, țesătorii de șaluri de mătase formau o categorie aparte, care din pricina debilității lor fizice nu puteau fi folosiți cu succes nici în serviciul combatant și nici în munca aspră a rezervei. Ca toți

cei nu prea înzestrați de natură, își ofereau cu aviditate sufletele celor ce profesau idei ciudate, de natură religioasă sau politică. Predica lui Oskanian în favoarea sinuciderii găsisese în urechile lui Margos Arzruni — acesta era numele țesătorului de mătase — o primire dintre cele mai binevoitoare. Dintre femei, cea mai în vîrstă era o matroană care-și pierduse toată familia, celelalte două erau încă tinere. În ajun, uneia dintre ele copilul i se stinsese de foame în brațe. Cealaltă, nemăritată, aparținea unei familii înstărite din Yoghonorluk și era cunoscută în general ca o persoană înclinată către melancolie și cu mintea cam confuză.

Oskanian, cuprins de o spaimă vecină cu panica, se refugiase încă din timpul tulburărilor în această ascunzătoare. Dar Margos Arzruni, credincios apostol al profetului, reușise să-l descopere și-i adusese învățătorului pe cele trei discipole credincioase, care erau gata să-i traducă în viață învățătura. E mai ușor să mori împreună cu alții decît de unul singur. De altfel, țesătorul de mătase era unul dintre apostolii aceia neînduplecați care nu admiteau ca profetul lor să se abată nici măcar cu o iotă de la învățătura sa. Zile în șir îl vizitase cu regularitate pe învățător la poziția sudică pentru a desăvîrși în el însuși noua învățătură. Cei cinci ședeau împreună sub unul dintre blocurile mari de piatră care barau drumul spre terasa în formă de tîpsie. Deoarece dîrdîiau de frig, se strîngeau unul într-altul. Hrand Oskanian își rezuma încă o dată opiniile cu privire la moarte și la viață. Astăzi însă, aceste opinii sunau ciudat, ca învățate papagalicește și n-aveau mai multă consistență ca un fir de păr. Chiar și vocea sfredelitoare a taciturnului își pierduse ascuțimea. Uneori s-ar fi zis că în decursul cuvîntării sale își suprasolicita singur vocea, numai ca să nu-și dezamăgească apostolul. Oskanian ședea lîngă tînăra melancolică, o fată destul de drăguță. Propovăduitorul sinuciderii era uimit să constate că doar cu cîteva clipe înainte de a lua cea mai înăltătoare hotărîre de care e capabil un om, apropierea mlădioasă a unui trup de femeie îți poate da o asemenea senzație plăcută și

înviorătoare. Dar fără să acorde importanță acestui lucru o lămurea pe matroană care, plină de încredere în învățător îi puna întrebări — căci el studiasse totul și avea răspunsuri pentru toate — cu privire la urmările îngrijorătoare ce le poate avea, pe lumea cealaltă, o asemenea inițiativă :

— E un păcat mare, învățătorule, fără îndoială. O fac numai pentru a-i revedea pe ai mei, pentru a-i revedea cît mai iute cu putință. Dar poate că în acest caz nici n-are să mi se îngăduie să-i revăd și are să trebuiască să rămîn în iad pe vecie, deoarece fără îndoială că e un păcat mare...

Oskanian își ridică nasul ascuțit, care lucea în întinerie :

— Nu faci decît să înapoiezi naturii ceea ce ți-a dat.

Această frază plină de semnificații părea să pricinuiască o plăcere diabolică lui Arzruni, țesătorul de mătase. Își frecă mîinile și cîrîi din pieptul lui slab, dar plin de entuziasm :

— Ți-a zis-o, bătrînico... Dacă vrei să-i revezi pe ai tăi, poți să aștepți și pînă mîine. Turcii n-or să te cruce tocmai pe tine. Nici unul n-are nevoie de tine pentru haremul lui. Eu însă nu mai am chef să aștept, m-am săturat !

Matroana își încrucișă mîinile pe piept și se aplecă în față :

— Isus Cristos mă va ierta... Dumnezeu știe tot...

Aceste vorbe îi dădură învățătorului un excelent punct de pornire :

— Dumnezeu știe tot, strigă el, singura rațiune pentru care l-am putea ierta că a creat lumea, ar fi gîndul că nu știe nimic, absolut nimic... Îi pasă de noi tot atîta cît i-ar păsa de niște păduchi. Înțelegi ? Altfel, ar avea multe de făcut...

Apostolul Arzruni repetă batjocoritor și amețit :

— Altfel ar avea multe de făcut... E foarte limpede... Ca de niște păduchi...

Iar profetu!, cu totul epuizat de propria sa agerime de minte, se întoarce către matroana cea temătoare de a nu cădea în păcat :

— Cum ar putea să-i pesc de tine, cînd el nu-i altceva decît o scornire neroadă în propriul tău cap...

Țesătorul de mătase își miși o clipă ochii, încordat, pe urmă scoase un strigăt de entuziasm, se bătu peste coapse și începu să se răsucească într-o parte și-n alta, ca un musulman în timpul rugăciunii :

— Numai în capul tău e scornirea asta neroadă, bătrînico... Ai înțeles cum vine asta?... Numai în capul tău... Și-atunci, scuipe-o afară, scornirea asta neroadă, scuipe-o afară !

Această blasfemie, precum și risul lui Arzruni, provocară la tînăra mamă un acces de durere deznădăjduită. Ea își aminti cum, după o luptă îndelungată, cineva îi smulsese din brațe cadavrul țeapăn al copilului. Omul, unul dintre îngrijitori, se grăbise după aceea să dispară, pentru a arunca undeva, nu se știe unde, trupul copilășului de trei ani. Ceasuri în șir căutase ea trupușorul neînsuflețit. Ah ! Poate că a fost aruncat în mare, să sperăm că așa a fost. Mama voia să fie împreună cu copilul ei în mare. Se ridică în picioare, cu un țipăt pătrunzător :

— De ce vă pierdeți vremea vorbind ceasuri în șir ? Haideți, să sfîrșim odată !

Dar învățătorul o dojeni :

— Trebuie să ținem seamă de o anumită rînduială. Era trecut de miezul nopții cînd se hotărîră să stabilească ordinea respectivă. Arzruni propuse să se tragă la sorți. Dar Oskanian fu de părere că, în orice caz, femeile trebuie să facă începutul, pentru că așa se cuvine, mai întîi cea mai în vîrstă, apoi cea tînără și la urmă cea mai tînără dintre ele. Nu argumentă mai în amănunt cum ajunsese la această hotărîre, dar cum nici una dintre femei nu-l contrazise, lucrurile rămaseră așa. La sfîrșit, învățătorul se arătă gata să tragă la sorți între el și apostolul lui. Destinul decise împotriva lui, sau, dacă vrem s-o luăm altfel, în favoarea lui, căci îi dădu întîietatea față de țesătorul de mătase. Era ceasul cînd vîntul nu se face simțit nici prin cea mai slabă adiere. Totuși marea, stirnită mai devreme, continua să se frămînte în adincuri. Întunericul avea o

densitate materială. Pe dibuite cu felinarul în mână, tirându-se cu nesfârșite precauții, învățătorul înaintă pînă aproape de marginea stîncii. Acolo așeză felinarul cu mîna tremurîndă. Lumina, ciudat de liniștită, marea hotarul dintre Aici și Dincolo. Oskanian se trase repede înapoi. Pe urmă, asemenea unui deschizător de drumuri și maestru de ceremonii al adîncurilor abisale, schiță cu mîna un gest politicos de invitație în direcția felinarului.

Matroana stătu în genunchi vreme de cîteva minute făcîndu-și într-una semnul crucii. Apoi înaintă cu pași mici și grăbiți și dispăru fără un țipăt. Mama cea tină ră porni imediat pe urmele ei. Își luă avînt. Un strigăt scurt, ascuțit... Fata cea melancolică era acum mai șovăielnică. Îl rugă pe învățător ca în ultima clipă să-i dea un brînci. Dar Oskanian refuză cu deosebită înverșunare să-i vină într-ajutor cu acest serviciu. Melancolica se tîri în patru labe pînă la margine. Acolo păru să ezite, să cumpănească dacă nu cumva să revină asupra hotărîrii ei. Întinse mîna spre felinar, cu care prilej îl răsturnă. Felinarul căzu în neant. În loc să-și păstreze calmul și să se tîrască înapoi, fata își întinse mîinile după el, se aplecă înainte și-și pierdu echilibrul. Un țipăt înspăimîntător, nesfîrșit, căci sărmana se agăță încă vreme de două minute încheiate de o ieșitură stîncosă, înainte de a se prăbuși în adînc... Oskanian și Arzruni stăteau tăcuți în întuneric. Trecu vreme îndelungată, nespus de îndelungată. Strigătul de moarte al fetei melancolice continua să răsune ca un ecou sfișietor în creierul învățătorului. În sfîrșit, apostolul îi atrase profetului atenția :

— Ei, acum, învățătorule, ți-a venit rindul...

Hand Oskanian păru să cumpănească temeinic situația. Apoi, cu o voce din care nu răzbătea cine știe ce încredere în sine, zise :

— Felinarul s-a dus. Nu-mi place s-o fac pe întuneric. Să așteptăm pînă are să se ivească lumina zorilor. Nu poate să mai dureze mult...

Țesătorul argumentă pe bună dreptate :

— Păi e mult mai ușor pe întuneric, învățătorule !

— Pentru tine poate, dar nu pentru mine, îl apostrofă profetul furios, eu am nevoie de lumină !

După toate aparențele, Margos Arzruni se mulțumi cu acest argument sublim și plăcut. Dar nu-l părăsea pe Oskanian nici cu un pas. De îndată ce învățătorul, așezat lângă el, schița cea mai mică mișcare, îl apuca imediat de pulpana hainei. (Era epava murdară și zdrențuită a acelei redingote splendide, cu coadă de rîndunică, pe care Oskanian și-o confecționase odinioară pentru a-l îndepărta pe Gonzague din calea Juliettei.) Gestul prin care Arzruni își reținea profetul mărturisa teamă, supunere și neîncredere. Hrand Oskanian devenea astfel prizonierul propriei sale învățături. La un moment dat, sări pe neașteptate în picioare. Dar aproape în același timp țesătorul de mătase țîșni lângă el. Nu era chip să scape de discipolul său. Cînd, după o veșnicie, marginea stîncii se ivi printre primele luciri lăptoase ale zorilor, Arzruni se ridică și-și scoase entariul :

— Haide, învățătorule ! Întunericul s-a destrămat...

Oskanian își întinse îndelung mădularele, căscă de parcă tocmai s-ar fi deșteptat dintr-un somn deosebit de odihnitor și se ridică tacticos. Mai întii își suflă nasul de mai multe ori, cu sunete ca de trîmbiță, pe urmă, urmat de apostolul și gardianul său, făcu cîțiva pași înspre terasă. Dar la o bună distanță de marginea abisului se întoarse :

— E mai bine să începi tu, țesătorule !

Arzruni, în cămașa lui murdară, își apropie cu băgare de seamă fața zbîrcită de obrazul lui Oskanian :

— De ce eu, învățătorule ? Am tras la sorti. Soarta te-a ales pe tine. Cele trei femei ne-au luat-o înainte...

Pe sub firele încîlcite ale bărbii, obrazul lui Oskanian era alb :

— De ce tu ? Pentru că eu vreau să fiu ultimul ! Pentru că nu vreau ca după aceea tu să dai bir cu fugiții și să-ți bați joc de noi !

La început, țesătorul de mătase păru să mediteze temeinic asupra acestor cuvinte ale lui Oskanian. Apoi, pe neașteptate, apostolul se năpusti asupra profetului. Acesta din urmă presimțise atacul, și în curînd se con-

vinse că, în ciuda staturii sale scunde, era mai voinic decît Arzruni cel sleit de puteri. Totuși țesătorul — un fanatic care se vedea înșelat în credința lui — amenința să devină primejdios. Oskanian se lăsă tirît o distanță oarecare către marginea stîncii. Era în afară de orice îndoială că turbatul ăsta voia să-l tragă împreună cu el în adîncuri. Apoi, învățătorul se aruncă pe neașteptate la pămînt, cu o mină se agăță zdravăn de o tufă scundă, cu cealaltă apucă piciorul drept al țesătorului și-l trînti pe jos. Încleștat de tulpinile dure ca sîrmele de oțel, cu picioarele îl lovea ca un turbat în obraz și în piept pe cel căzut la pămînt. Nu-și dădu nici el seama cum s-a întîmplat, dar o clipă mai tîrziu picioarele lui loveau în gol. Corpul lui Arzruni, țesătorul de mătase, trecu de marginea stîncii și dispăru în ceață. Oskanian înlemni vreme de o clipă. Apoi, continuînd să stea aproape lipit de pămînt, se tirî încet înapoi, mereu mai înapoi. Se simți în siguranță. Dar numai scurtă vreme, numai o clipă. Pe urmă înțelese că nici biruința aceasta nu-i mai era de nici un folos. Căci nu se mai putea întoarce niciodată în comunitatea celor cinstiți și drepti, așa cum nu putea nici să fugă. Micul învățător sări în picioare și începu să umble în lung și-n lat cu pași apăsati. În timpul luptei, țesătorul de mătase îi rupsese jumătate din coada de rîndunică a redingotei. Pieptul lui ascuțit se boba în față, ca întotdeauna cînd trecea prin ceasuri grele, deoarece simțea nevoia să-și pună în valoare sărmana făptură. Uneori însă se prăbușea în el însuși și începea să țopăie în ceață ca o pasăre cu aripa rănită. Încercă să se consoleze și să se emoționeze cu ajutorul unei fraze care suna ca un vers de poem și care-i veni pe neașteptate în minte. De douăzeci de ori repetă:

„În plin soare, nu în ceață“.

În timp ce se plimba de colo pînă colo, Oskanian se împiedică de o prăjină. Era drapelul cu cuvintele care chemau în ajutor : „Creștini în primejdie“ pe care vîntul îl răsturnase mai de mult și-l aruncase într-o parte. De cîteva zile terasa în formă de tîpsie nu mai era folosită nici ca punct de observație și nici ca loc de înmormîntare. Hrand Oskanian ridică de pe jos prăjina des-

tul de grea a drapelului, o puse pe umăr fără să știe prea bine ce face și începu să umble cu pași apăsați, din ce în ce mai agitați — un portdrapel foarte ciudat. Tare ar mai fi vrut acum să surghiunească soarele, trimițându-l înapoi, undeva în spatele muntelui Amanus. Dar iată-l că a și apărut, roșu și mînios. Un ultim gînd pîlpîi deznădăjduit în mintea lui : să fugă de pe această stîncă blestemată ! Să caute o ascunzătoare ! Mai bine să se stingă încetul cu încetul de foame ! Dar Oskanian nu mai putea să dea înapoi. Trebuia să-și traducă în faptă cuvintele : „În plin soare...” Femeile și țesătorul îl așteptau. Purtînd drapelul în fața lui, înaintă șovăind pînă aproape de margine. Sub el, ceața se destrăma. Straturi și grămezi de pîclă groase se involburau în dansuri grotești, dezvelind ici și colo cîte o porțiune de mare, netedă și mohorită ca un postav cenușiu-închis. Într-un anume loc al acestui postav sclipcea ceva. Hrand Oskanian închise ochii. Iată că înnebunise cu adevărat, fapt de care se temuse totdeauna. Deschidea și închidea ochii mereu și mereu. Între timp ceața se ridica, dar obiectul acela sclipitor nu dispărea, ci parecă era prins în ace pe suprafața imensă a postavului. Nu avea, la drept vorbind, cine știe ce sclipiri, ci era doar un vapor mare, albastru-cenușiu, cu patru coșuri, care, văzut de sus, părea destul de mic și făcea impresia unei jucării. Cîteva fișii de ceață zdrențuită stăruiau încă în jurul lui.

Învățătorul avea ochi foarte ageri. Fără nici o dificultate putu să descifreze, în razele agresive ale soarelui proaspăt răsărit, literele mari, negre, de la proră : „Guichen“.

Oskanian scoase cîteva sunete jalnice.

— Guichen !

Minunea se înfăptuise. Dar nu pentru el. Toți vor putea fi salvați. Numai el nu. Deodată începu să agite drapelul larg desfășurat : „Creștini în primejdie“. Tot mai repede, cuprins parecă de nebunie, învățătorul agita prăjina grea, neobosit, minute în șir. De pe puntea de comandă a cuirasatului, sosi răspunsul prin mijlocirea unui fanion francez de semnalizare. Dar Oskanian nu-l

văzu. Nu mai știa pe ce lume se află. Agita fără încetare cearșaful alb, descriind semicercuri largi. Gemea din pricina efortului. Atîta vreme însă cît mai avea putere, avea și dreptul să trăiască. Departe, sus, bubuiau obuzierele lui Bagradian. În fluturarea lor, semicercurile drapelului armenesc deveneau tot mai scurte și mai neregulate. „Poate că voi izbuti totuși să mă strecor neobservat pe vas“, auzea Oskanian înlăuntrul ființei lui. Dar în același timp, tras mai mult de greutatea drapelului decît de propria-i voință, păși în gol cu un înspăimîntător urlet de groază.

În clipa aceea, pe „Guichen“ un tun cu calibrul de două sute și patruzeci de milimetri slobozi în direcția Suedjei lovitura formidabilă, somîndu-i pe turci să-și oprească înaintarea.

„Această somație sfișie sufletele generalului, caimacamului și jûsbașului. Respectivii domni se adunaseră cu cîteva minute mai înainte la cartierul general al maiorului — venise chiar și caimacamul cel gras și bolnav de ficat, pentru care sculatul de dimineață și cățărutul pe munte constituiau un sacrificiu cu totul ieșit din comun. Cei patru comandanți de companie se adunaseră în jurul jûsbașului pentru a primi personal ordinul de înaintare. În timpul nopții, cercetașii depuseseră o activitate excelentă. Cercetaseră în amănunțime noile locuri de refugiu ale poporului din tabără, situate pe coasta abruptă. Se știa de asemenea că două linii de trăgători, cam lăbărțate și prost acoperite, barau Damlajikul către sud. De aceea, Ali Riza ordonase ca împotriva acestor poziții slabe să nu fie trimise decît două companii prevăzute cu mitraliere, și anume chiar în momentul cînd artileria de munte, situată în nord, va lua sub foc susținut tranșeele armenesti. Atît caimacamul cît și jûsbașul erau convinși că în aproximativ un ceas, rezistența va fi cu desăvîrșire înfrîntă. După aceea, grupul din nord urma să facă joncțiunea cu cel din sud, pentru a porni împreună la nimicirea taberei de pe malul mării. Astfel, nu mai exista nici o cale de scăpare. Primul obuz tras de Gabriel Bagradian căzu în grohotișurile situate

dedesubtul turnului stîncos, al doilea se rătăci și mai departe, în schimb al treilea nimeri destul de aproape de grupul pe care-l formau ofițerii. Schije și sfărîmături ascuțite de piatră şuierau prin aer. Doi infanteriști zăceau la pămînt gemînd de durere. Jûsbașul își aprinse calm o țigară :

— Suferim pierderi, domnule general...

Obrazul tînăr și străveziu al lui Ali Riza deveni purpuriu. Buzele se subțiară și mai mult ca de obicei :

— Îți ordon, jûsbași, ca acest Bagradian să nu fie ucis, ci adus înaintea mea personal.

Dar abia rostise aceste cuvinte că se auzi răsunînd bubuitul care porunca turcilor să se oprească. Domnii de față se repeziră înspre tranșeele fortificate situate spre apus, de unde puteau observa marea pe o întindere vastă. Pe suprafața plumburie, „Guichen“, albastriu-cenușiu, părea încremenit, cu cele patru coșuri ale lui, într-o rigiditate de gheață. Un nor negricios de funingine plutea peste coșuri. Fumul ieșit din țeava tunului se și risipise. După toate aparențele, comandantul ordonase doar o lovitură de avertisment înspre cîmpia Orontelui. Caimacamul fu cel cîntii care-și recăpătă vocea. Ea tremura de emoție :

— Să fim bine înțeleși, domnule general ! Dumneavoastră comandați trupele de asistență militară. Dar luarea hotărîrii îmi revine.

Fără să răspundă, Ali Riza privea către „Guichen“ prin binoclul său de campanie. Dar caimacamul, care în clipele de grea cumpănă adopta de obicei o atitudine placidă de așteptare, își pierdu de data aceasta calmul :

— Vă somez, domnule general, să începeți imediat operațiile. Vasul acela de-acolo nu ne poate împiedica...

Ali Riza lăsă în jos binoclul și se întoarse către adjutantul său :

— Telefonază la Habaste. Ordinul meu să fie transmis prin rețea, cu cea mai mare urgență, pînă la pozițiile din nord ale artileriei : Bateriile să nu deschidă focul !

— Bateriile să nu deschidă focul, repetă adjutantul și porni în goană.

Caimacamul își îndreptă făptura vlăguită, dar masivă :
— Ce înseamnă acest ordin ? Insist să mi se dea explicații, efendi !

Generalul nici nu-l învrednici cu o privire, ci își îndreptă ochii albaștri-cenușii către jûsbași :

— Ia măsuri pentru retragerea companiilor care au înaintat. Toate trupele să părăsească muntele și să se adune jos, în valea celor șapte sate. Executarea imediat !

— Insist să mi se dea explicații, strigă caimacamul scos din fire, și pungile de sub ochii lui căpătară o nuanță de un albastru-negricios : Asta-i lașitate. Sint răspunzător față de excelența-sa. Nu există nici un motiv pentru încetarea operațiilor !

O privire lungă și glacială a tinărului general zăbovi asupra lui :

— Nici un motiv ? Doriți să dați flotei aliate prilejul de a bombarda coasta descoperită ? Tunurile cu tragere lungă bat pină la Antakie. Poate credeți, domnule caimacam, că acel crucișător va rămîne multă vreme singur ? Sau doriți cumva ca francezii și englezii să debarce trupe și să deschidă un nou teatru de ostilități în inima Siriei lipsite de apărare ? Ce părere aveți, domnule caimacam ?

Iar caimacamul, a cărui față prinsese o nuanță brun-gălbuie, răspunse furios, cu spume în colțurile gurii :

— Asta nu mă privește cituși de puțin. Eu răspund și vă ordon...

Mai departe nu ajunse. Evident, contraordinul generalului nu putea, în nici un caz, să ajungă în atît de puține minute pînă la pozițiile artileriei turcești. Primele ei proiectile explodau acum în strunga șei nordului. Și iată că țevile lungi și elegante ale lui „Guichen“ începură de îndată să se învîrtească în turelele lor blindate. Se scurse doar atîta timp cît ai clipi de trei ori din ochi și primele obuze grele se abătură cu explozii formidabile peste casele în formă de cuburi din Suedja, El Eskel și Jedidje. De-a lungul coșului înalt al fabricii de spirt începu să urce imediat drapelul american. Cîteva case de lemn turcești începuseră să ardă. Ali Riza se răsti la jûsbași :

— Telefonează ordinul de încetare a focului, fir-ar să fie ! Saptiehii să evacueze populația. Toată lumea în valea celor șapte sate !

Mudirul pistruiat, originar din Salonic, care ca subaltern ce era nu deschisese gura pînă acum, fu apucat și el de un acces de turbare. Punîndu-și miinile căuș la gură urlă, de parcă în ciuda șuierăturilor de obuze voia să se facă înțeles pînă pe bordul lui „Guichen” :

— Asta-i o încălcare a normelor de drept internațional... Coasta descoperită, lipsită de apărare... Imixtiune în treburile interne...

Generalul-maior Ali Riza se mulțumi să-și ridice de pe jos bastonul și se pregăti de plecare. Ofițerii îl înconjurau. Se mai întoarse încă o dată :

— De ce strigi așa, mudirule ?... Mulțumește superiorilor dumitale...

— Nu mă simt bine, gemu caimacamul care, față de starea sănătății lui, depusese astăzi eforturi exagerate.

Corpul său masiv se prăbuși la pămînt. Părea să lupte din toate puterile ca să nu-și piardă cunoștința. Dintre buzele lui negricioase ieșeau fără încetare, ca un gifiit, aceleași cuvinte :

— E sfîrșitul... E sfîrșitul...

Mudirul trebui să-și transporte în vale superiorul bolnav, cu ajutorul a patru saptiehi.

Ar fi firesc să se creadă că și Gabriel Bagradian, după ce conștiința miracolului îi pătrunsese pînă în adîncul ființei, s-a prăbușit și el sub violența acestei revelații mintuitoare. Dar nu s-a întimplat nimic de felul acesta. Sensibilitatea lui Gabriel nu mai era capabilă să reacționeze. Chiar și cuvintele cele mai prudente n-ar putea reda cît de cît veridic ceea ce se petrecea acum înlăuntrul ființei lui. Nu, nu era simțămîntul dezamăgirii. Dezamăgire ar fi un termen prea brutal. Mai degrabă efortul nedorit pe care un organism obosit de moarte trebuic să-l depună pentru a se adapta unei situații noi. În felul acesta reacționează și ochiul omenesc, cînd iese pe neașteptate din obscuri-

tate nimerind într-o lumină intensă — într-un asemenea caz el se apără împotriva acestei schimbări bruște, chiar când sufletul a dorit-o cu ardoare. Prima reacție a lui Bagradian a fost un ordin, pe care-l transmise în lungul liniei de apărare :

— Nimeni nu se mișcă din loc ! Fiecare rămâne unde se află !

Executarea acestui ordin era un lucru extrem de important. În primul rînd, deoarece Gabriel nu cunoștea intențiile turcilor, apoi, fiindcă încă nu văzuse cu proprii lui ochi pavilionul francez al navei de război. În afară de asta, era foarte puțin probabil că acest vapor putea și voia să ia pe bordul lui patru mii cinci sute de oameni.

Nu mai puțin ciudat a fost efectul pe care l-a avut miracolul asupra combatanților dispuși în lungul dispozitiv de apărare, care păreau paralizați după această ultimă noapte nesfîrșită, în așteptarea morții. Un băiețaș, care abia își mai trăgea sufletul, adusese vestea relatînd-o în cuvinte întretăiate. Ea nu provocă o izbucnire zgomotoasă, ci, la început, o tăcere încordată. Pe urmă, pe neașteptate, oamenii începură să-și părăsească locurile din cadrul dispozitivului de apărare. Cei care aflaseră vestea minunată se îmbulzeau pe colină, în sus, spre poziția obuzierelor, spre comandantul suprem. Dar nu aceasta părea ieșit din comun, ci schimbarea subită a glasurilor bărbătești, de obicei profunde și aspre. Pe neașteptate, oamenii începură să vorbească în falset. Sunete subțiri și sugrumate îl asaltau din toate părțile pe Gabriel. S-ar fi zis că e un soi nou de sporovăială a unor femei cicălitoare, cu vibrații tremurătoare, sau accesul de spaimă al unor debili mentali. Încă înainte de a fi pus stăpînire pe suflete, simțămîntul salvării provoca un spasm al coardelor vocale, care se propaga ca o boală molipsitoare. Oamenii se supuseră imediat ordinului. Se înapoiară la liniile lor și se așezară în poziția reglementară, cu arma la îndemînă, de parcă nu s-ar fi întîmplat nimic ieșit din comun. Numai învățătorul Hapeth Șatakhian ceru comandantului să-l trimită jos, la malul mării, ca dele-

gat, deoarece datorită cunoștințelor lui excepționale de limbă franceză și accentului său impecabil, este fără îndoială cel mai indicat pentru a duce tratativele. Obrazul învățătorului radia de entuziasm. Gabriel Bagradian care, prin exemplul său personal, voia să țină grupele de combatanți pe poziții pînă cînd va fi înlăturat orice pericol al unui atac turcesc, îl lăsă pe Șatakhian să plece, cu următoarele recomandări: Oricare ar fi condițiile, trebuie menținută o legătură permanentă între poporul din tabăra așezată acum pe malul mării și apărătorii rămași sus pe munte. Ter Haigasun și doctorul Altouni să se deplaseze împreună cu Șatakhian pe vasul francez. În sfîrșit comandantului crucișătorului să-i fie imediat adus la cunoștință că printre cei din tabără se află o franțuzoaică de origine, care este bolnavă, și anume într-o stare gravă.

Tirul de artilerie îndreptat împotriva șcii nordice întări bănuiala lui Bagradian. Așadar, turcilor nici nu le trecea prin minte să renunțe deocamdată la prada sigură care le căzuse în gheare. Un curier plecă imediat la Nurhan-ceaușul:

„Poziția nord trebuie apărată pînă la ultimul om“. De asemenea, dispozițiile precizau că pînă va sosi ordinul respectiv de la el, Bagradian, grupele de combatanți nu vor părăsi sub nici un motiv tranșeele și baricadele stincoase, îndărătul cărora trebuie să caute adăpost în timpul tirului de artilerie.

Dar în scurtă vreme tirul acesta se stinse, în timp ce tunurile uriașe ale navei își slobozeau obuzele cu bubuituri de tunet, după o anume tactică, asupra localităților musulmane. S-ar fi zis că în cîmpia Orontelui răsună, minioase, trîmbițele Judecății de-apoi. Cînd Gabriel ajunse sus, la postul de observație, Suedja, El Eskel, Jedidje și chiar îndepărtatul Ain Jerab erau năpădite de flăcări și fum. Pe cai, pe măgari, în care cu boi și în grupuri formînd pete de culoare deschisă în peisajul sumbru, populația fugea către valea armenescă. După o vreme, Bagradian se întoarse la obuzierele lui. În spatele pintenului fiecareia dintre piesele de artilerie se aflau obuzele gata amorsate. Avusese

intenția să întoarcă țevile tunurilor către nord și, cind lucrurile vor ajunge pînă acolo, să ia sub focul lor liniile de asalt turcești. Renunță la această intenție, deși după părerea lui primejdia era departe de a fi fost înlăturată. Gabriel se așează lîngă obuziere. Privea în depărtare și în același timp înlăuntrul lui : „Așadar, poate că în cîteva săptămîni mă voi afla din nou la Paris. Ne vom instala în apartamentul din Avenue Kléber și ne vom relua vechea existență.“ Dar gîndul acesta — care numai cu un ceas înainte ar fi putut incolți doar în creierul unui nebun — nu schimba nimic înlăuntrul uimitorului gol ce-i umplea ființa. Nici urmă de bucurie entuziastă și smerită, de recunoștință înflăcărată față de divinitatea care se manifestase printr-un miracol atît de uluitor. Lui Gabriel nu-i era dor de Paris, nu-i era dor de apartamentul său, nici de relațiile cu oameni cultivați, nu-i era dor de confort, ba nici măcar să mănînce pe săturate, să doarmă într-un pat și să fie curat. Cînd izbutea să simtă înlăuntrul ființei sale vreo dorință, aceasta era o nevoie de însingurare dureros de ascuțită, care creștea clipă de clipă. Dar trebuia să fie o singurătate cum nu se află nicăieri. Un univers fără oameni. O planetă pe care nu există necesitate, mișcare, suferință. O sihăstrie cosmică în care unica făptură să fie el, o făptură calmă, contemplativă, fără trecut, fără prezent și fără viitor.

Taberele diferitelor comune erau destul de depărtate una de cealaltă. Yoghonoluk și Habibli erau situate încă destul de sus, în timp ce Bitias, Azir și Kebussije își aleseseră singurele locuri de pe coastă unde pereții abrupti se retrăgeau, făcînd loc cîtorva terenuri accidentate, acoperite cu mărăcinișuri rezistente.

În timp ce învățătorul Oskanian agita drapelul cu chemarea în ajutor, toată lumea dormea încă. Nu mai era somnul unor făpturi umane, ci somnul materiei neînsufiețite, dormeau cum doarme o stîncă sau un mușuroi de pămînt. El fu destrămat de bubuitul formidabil al tunului de pe vas. Aproape patru mii de femei, copii și bătrîni își deschiseră ochii înspăimîntați

pentru a zări lumina celei de a patra zile a infometării lor. Oamenii de jos, de pe mal, avură un miraj, un vis neverosimil, rod al epuizării lor — dar un vis care rămânea neclintit pe o mare încremenită. Cîțiva încercară să se ridice, pentru a goni această vedenie. Alții, indiferenți, continuară să stea întinși pe piatra tare, care pătrunsese prin pielea lor subțire, pielea care nu mai acoperea carne, ci doar oase. Nici măcar nu-și dădură osteneala să se întoarcă pe partea cealaltă. Totuși, pe neașteptate, se ridică printre cei mai în vîrstă un plîns întretăiat de sughituri, care se răspîndi în jur cum se răspîndesc scîncetele abia auzite ale copiilor atinși de o boală gravă. Și iată că și cele mai trîndave dintre umbre începură să se agite încercînd să se ridice. Băieții, care aveau ceva mai multă putere decît ceilalți, se cățărară pe stîncile țarmului. Toată lumea se înghesuia către mal.

Marele crucișător „Guichen“ era ancorat la aproximativ o jumătate de milă marină de coastă. Ofițerilor și mateloților li se înfățișă o scenă zguduitoare. Văzură sute de brațe goale, uscate ca ale scheletelor, întinzîndu-se spre ei ca pentru a cere de pomană. Trupurile omenești de care erau legate aceste brațe, și mai ales fețele aveau chiar și în binocluri contururi confuze, șterse, ca ale fantomelor. În același timp răzbătea dintr-acolo un talmeș-balmeș de voci ascuțite, care amintea de țîriitul unor insecte și părea să vină de la o distanță mult mai mare decît venea în realitate. Iar dintre pereții abrupti se revărsau ca un șuvoi mereu mai mulți dintre acești greieri umani, îngroșînd mulțimea brațelor care implorau mila. Comandantul de pe „Guichen“ încă nu avusese vreme să ia o hotărîre în legătură cu acești oropsiți, și iată că de pe stînci săriră în apă două siluete scunde — fără îndoială doi băieți — și începură să înoate spre vas. Reușiră să ajungă pînă la o distanță de aproximativ o sută de metri, apoi părăură să-și fi pierdut puterile. Dar, ca o măsură de prevedere, li se trimisese în întîmpinare o barcă, și marinarii îi culeseră. O altă barcă se apropia de coastă. Avea misiunea să-i aducă pe bordul vasului

pe delegații acestor ciudați „creștini în primejdie”. Curind însă se văzu că, atunci cînd Dumnezeu înfăptuiește o minune, realitatea izbutește totuși să umbrească strălucirea acestei minuni prin tot felul de șiretlicuri. Căci configurația coastei abrupte prezenta atîtea dificultăți și valurile care se spargeau de stîncile ieșite din apă erau atît de puternice, încît chiar mateloții îndemnatîci de pe barca trimisă de „Guichen” izbutiră numai cu greu să acosteze, ceea ce constituia un argument concludent în ce privește eșuarea încercărilor de pescuit inițiate de Aram. Aproape o oră trecu în încercări zadarnice de acostare, înainte ca Ter Haigasun, Altouni și Hapeth Șatakhian să se poată urca în barcă. În decursul aceleiași ore, „Guichen” iritat de provocatorul tir de artilerie de pe Musa Dagh, slobozi o sută douăzeci de obuze grele asupra cîmpiei musulmane.

Căpitanul de fregată Brisson primi delegația în sala de mese a ofițerilor, imediat după ce focul artileriei de bord încetase. Brisson avu o tresărire de groază la vederea celor trei bărbați, a acestor trupuri uscate, învelite în zdrențe, a acestor fețe năpădite de bărbi încîlcite, cu frunțile lor înalte și ochii imenși. Dintre toți, Ter Haigasun avea înfățișarea cea mai sălbătică. Jumătate din barba lui era complet pîrlită. De-a curmezișul obrazului drept avea o arsură de un roșu aprins. Cum sutana lui de fiecare zi arsese în coliba parohială, continua să poarte pe umeri pătura ce-i fusese împrumutată.

Căpitanul de fregată strînse mina noilor veniți :

— Preotul... învățătorul... ? întrebă.

Dar Șatakhian nu-i lăsă timp să mai întrebe ceva, ci își adună toate puterile, se înclină și se avîntă în cuvîntarea pe care și-o pregătise pe cărarea ce cobora în serpentină către țărm și continuase s-o pregătească, tot cu glas tare, chiar și în barcă. Începu cu formula nepotrivită „mon général” Poate numai din pricină că era tulburat. Dar, la urma urmelor, cine putea să pretindă de la învățătorul școlii primare armenesti din Yoghonoluk să cunoască temeinic ierarhia din marina

militară franceză, cu atât mai mult cu cât maestrul socratic al acestui învățător obișnuia să nu pună nici un fel de preț pe știința militară. După ce — prin intermediul acestui discurs eminent orientat datorită lungimii lui — căpitanul Brisson află tot ce era util să știe, precum și multe altele complet inutile, oratorul, fericit de performanța lui, așteptă plin de speranță să primească, din gura acestui înalt personaj, un cuvânt cît de modest care să-l răsplătească pentru accentul său ireproșabil. Dar căpitanul îi examinează fără grabă unul după altul, după care întrebă cum o chemase pe madame Bagradian ca fată. Hapeth Șatakhanian fu din caleafară de fericit să se poată arăta util și în domeniul acesta, dovedind astfel că este familiarizat cu unele date referitoare la familiile franceze neaoșe. Apoi luă cuvîntul Ter Haigasun. Învățătorul fu uimit, ba chiar stupefiat, să constate că preotul vorbea curent franceza, fapt despre care nu făcuse pînă acum, în atîția ani, decît unele vagi aluzii. El atrase imediat atenția asupra faptului că populația era înfometată și sleită de puteri, și ceru să i se acorde imediat asistență, altfel multe femei și mulți copii n-ar mai putea decît cu greu supraviețui următoarele ceasuri. În timp ce Ter Haigasun vorbea, lui Bedros-hekim i se făcu rău și fu cît pe ce să cadă de pe scaun. Brisson dădu dispoziția să se aducă imediat coniac și cafea, și să se servească delegaților o masă consistentă. Dar acum se dovedi că nu numai bătrînul medic, ci și ceilalți doi abia dacă puteau să se atingă de mîncare. Între timp comandantul vasului îl chemă la el pe ofițerul cu aprovizionarea și-i ordonă ca fără întîrziere să trimită la mal bărcile încărcate cu toate proviziile disponibile. Medicul, personalul sanitar al vasului și un detașament de pușcași marini primiră de asemenea ordinul să debarce pe coastă.

După aceea, Brisson explică oaspeților armeni că vasul lui nu constituia o unitate care opera pe cont propriu, ci era avangarda unei escadre anglo-franceze aflată în misiune de recunoaștere de-a lungul coastei Anatoliei, în direcția nord-vest. „Guichen” părăsise încă de aseară golful Famagusta din Cipru, cu trei ore

înainte de grosul escadrei. Comandantul suprem al flotei, contraamiralul, se află pe vasul de linie „Jeanne d'Arc“, nava-amiral. Era necesar să se aștepte hotărârea lui. Încă de acum un ceas fusese trimis un mesaj prin telegrafie fără fir către vasul „Jeanne d'Arc“. Dar delegații n-au nici un motiv să fie îngrijorați, căci e în afară de orice îndoială că un amiral francez nu va lăsa pur și simplu în voia soartei un grup atât de viteaz al poporului armean și creștin, care suferise asemenea persecuții. Ter Haigasun își înclină capul cu barba pocită de flăcări :

— Îmi iau îngăduința să vă pun o întrebare, domnule căpitan. După cum ne-ați spus, nu acționați cu nava dumneavoastră independent ci sub ordinele unui superior. În acest caz, cum se face că n-ați păstrat direcția nord-vest, ci v-ați oprit aici, pe țărmul nostru... ?

— Fără îndoială că ați resimțit multă vreme lipsa de țigări domnilor, vă ofer cu plăcere această cutie... Brisson îi întinse învățătorului un pachet mare de țigări, apoi își întoarse spre Ter Haigasun capul de marinăr încărunțit, cu ochi gânditori : Întrebarea dumneavoastră este interesantă, mon père, căci am acționat într-adevăr împotriva ordinelor primite și m-am îndepărtat apreciabil de itinerarul nostru. Din ce cauză ? La orele zece am dublat capul nordic al Ciprului. La ora unu după miezul nopții însă mi s-a semnalat un incendiu de mari proporții pe coasta siriană. După aspect, s-ar fi zis că un oraș de mărime mijlocie este mistuit de flăcări. O porțiune mare de cer se roșise ! Ne aflam în larg, la cel puțin treizeci de mile de coastă. Și totuși, din cele ce mi-ați relatat, rezultă că ați incendiat doar câteva colibe de ramuri. E adevărat însă că uneori ceața acționează ca un aparat optic, ca o lentilă măritoare. Asemenea fenomene s-au mai înregistrat. Jumătate de cer era roșu, vă rog să mă credeți. Din curiozitate — da, era pur și simplu curiozitate — m-am abătut de la itinerarul nostru.

Ter Haigasun se ridică de pe scaun. Părea că are intenția să aducă în discuție o chestiune foarte importantă. Buzele lui se mișcă. Dar pe neașteptate făcu

cîtiva pași nesiguri către peretele cabinei și-și apăsă obrazul de geamul unuia dintre hublouri. Căpitanul de fregată Brisson avu impresia că preotul trecea acum prin aceeași criză de slăbiciune prin care trecuse mai înainte bătrînul medic. Ter Haigasun se întoarse. Strălucirea soarelui inunda scunda sală de mese a ofițerilor de pe „Guichen“. În razele lui fața preotului avea scîlpiri de parcă ar fi fost cioplită în alabastru. Ochii lui Ter Haigasun erau înecați în lumină, cînd șopti nedeslușit, în armeneste :

— Răul s-a întîmplat numai... pentru ca grația divină să ne poată fi dăruită...

Își ridică încet miinile, parcă pentru a arăta că depășise din punct de vedere spiritual tot ce fusese suferință. Francezul nu putea să-l înțeleagă. Bedros-hekim își sprijinise capul pe masă și adormise. Cît privește pe Hapeth Șatakhian, acesta nu se gîndea la incendiul Vilceleii orășenești, care începuse în chip neglegiuit cu flăcările altarului și se sfîrșise cu mîntuirea de suferință.

Două ore mai tirziu, silueta masivă a navei „Jeanne d'Arc“ se ivi în zare și îndărătul ei un crucișător englez precum și alte două crucișătoare franceze. Nava mare de transport sosi abia către amiază. Aceste animale de luptă albastre-cenușii, prevăzute cu turele, înaintau într-o linie largă și perfect ordonată, apropiindu-se de coastă și lăsînd îndărătul lor lungi brazde paralele de spumă. Comandantul escadrei îi răspunsese prin telegrafie fără fir căpitanului Brisson că avea intenția nu numai să-i primească pe refugiații armeni și în acest scop să întrerupă executarea misiunii prevăzute, ci că dorește să viziteze personal teatrul acestei lupte eroice, unde o mică parte a unei națiuni creștine ținuse piept vreme de patruzeci de zile barbariei superioare din punct de vedere numeric. Contraamiralul era un catolic fervent și cunoscut ca atare, iar lupta armenilor sub semnul crucii îl mișca în mod sincer.

După ce vasele escadrei ancorară în poziții de o simetrie exemplară, pe luciul de oglindă al mării se iscă

un du-te-vino plin de strălucire. Semnale de goarnă răsunau zeloase de la un bord la celălalt. Lanțuri și macarale gemeau. Bărcile mari se clătinau, coborînd încet. Între timp, mateloții de pe „Guichen” amenajaseră un fel de debarcader primitiv, în punctul unde stincile erau mai accesibile, cu care prilej plutei de pescuit a pastorului Aram îi reveni un loc de cinste cu totul neașteptat. Culcați, așezați sau chinciți pe stincile înguste, cei salvați priveau acest spectacol cu ochii pierduți, de parcă n-ar fi avut nici o legătură cu ei. Medicul-șef de pe „Guichen”, împreună cu infirmierii și sanitarii lui, se ocupa de bolnavi și de cei sleiți de foame. Îl felicită cu multă căldură pe Bedros Altouni pentru faptul că încă de ieri, cu ultimele sale puteri, găsise un loc izolat pentru cei cu boli molipsitoare sau bănuți ca atare. Altouni, suspinînd din adîncul ființei sale, mărturisi că sus, pe Damlajik, se mai aflau încă mulți dintre acești nenorociți care își așteptau moartea, lipsiți de tratament adecvat și de hrana întăritoare, deși cea mai mare parte dintre ei ar putea fi salvați dacă li s-ar da îngrijirile trebuincioase. Medicul-șef se întunecă la față. Să primească pe bord acești oameni cu febră mare era o grea răspundere. Dar ce să facă? Doar nu putea să-i părăsească pe creștinii aceștia, lăsîndu-i la cheremul răzbunării turcilor. Cum medicul-șef era un om de inimă, îl avertiză pe colegul său armean:

— Nu vorbiți prea mult despre asta !

Vasul care servea pentru transportul trupelor era aproape gol și avea săli de infirmerie încăpătoare și bine amenajate. Medicul-șef clipi din ochi către bătrîn asigurîndu-l că nu avea motive de îngrijorare. Celor sănătoși — în măsura în care se mai putea vorbi de oameni sănătoși — li se distribuira piine și conserve în cantități apreciable. Bucătarii navelor pregătiseră supă de cartofi în cazane mari, iar binevoitorii marinari francezi puseră la dispoziția refugiaților gamelele și tacîmurile lor. Iar armenii primeau toate acestea de parcă n-ar fi fost întru totul reale, ci doar o piine

de vis și o supă de vis, care nu puteau astimpăra foamea. Totuși, de îndată ce fiecare își înghițise porția, aproape fără s-o mestece și fără să-i simtă gustul, o stare de spirit nouă se răspîndi în rîndul oamenilor. Erau, ce-i drept, sleiți de ultimele puteri și lipsiți de vitalitate, cu toate acestea cele patruzeci de zile rămăseseră undeva departe, în urmă, ca o legendă pe jumătate uitată. Organismul continua deocamdată să se împotrivească hranei de care se dezobișnuise (ah, pîine, pîinea de mii de ori dorită) dar sufletul, dimpotrivă, găsea din nou că toate întîmplările acestea sînt firești, de parcă nimic nu s-ar fi schimbat vreodată, de parcă grația divină n-ar fi fost decît evoluția firească a lucrurilor.

Contraamiralul, înconjurat de un important stat-major, debarcă pe puntea oscilantă. Șalupa lui cu motor era urmată de o mică flotilă de ambarcații care săgetau apa cu mare viteză. Pentru paza comandantului esca-drei, toate navele trimiseseră pe țărm detașamente de infanterie marină prevăzute cu mitraliere. Soldații debarcați ocupaseră stîncile înguste de pe țărm producînd o mare îmbulzeală, astfel că, din pricina uniformelor franceze, amiralul aproape că nu mai reuși să zărească obiectul curiozității sale. Pe urmă, în timp ce pășea încet printre grupurile de săteni, ceru lămuriri amănunțite despre începutul și desfășurarea luptelor de apărare. Și iată că învățătorul Șatakhian avu pentru a doua oară, și încă într-o măsură sporită, prilejul și cîntea de a uimi urechile unui înalt personaj francez cu vocabularul său nespus de bogat. Contraamiralul era un domn scund și vîrstnic, cu fața severă și stăpînită, caracteristică militarului, rigidă dar în același timp delicată. obrazul avea nuanța brun-roșcată a bătrînilor lupi de mare. O mustăcioară aspră, ca o perie, de un alb imaculat, îi împodobește buza de sus. Ochii albaștri erau foarte duri, dar privirea lor devenea mai blîndă cînd se pierdea undeva în depărtare. Silueta mlădioasă a bătrînului domn nu era înveșmîntată în uniforma reglementară, ci într-un costum comod din olandă albă, căruia numai bareta îngustă cu deco-

rații, prinsă pe piept, îi dădea un aspect oarecum militar. Amiralul puse diferite întrebări cu privire la forțele armate turcești, apoi arătă cu bastonul lui subțire de bambus spre pereții falezei și repetă celor de față hotărîrea sa de a vedea cu propriii lui ochi podișul înalt și teatrul de luptă. Unul dintre domni își îngădui să atragă atenția asupra faptului că, oricum, aceasta presupune o ascensiune de cîteva sute de metri, ceea ce poate că va fi destul de obositor pentru comandantul suprem. Pe de altă parte, probabil că nu se vor mai putea întoarce la timp pentru masa de amiază. Îndrăznețul nici măcar nu primi vreun răspuns. Contraamiralul dădu semnalul de plecare. Drept care adjutantul fu nevoit să dispună în mod discret ca un detașament de infanterie marină să urce în pas alergător pe cărarea în serpentină, pentru a se instala în punctele strategice ale Damlaĵikului înainte de sosirea excelenței-sale. Această excursie pe teritoriu inamic era o acțiune cît se poate de riscantă. Muntele părea împresurat de trupe și unități de artilerie turcești. În consecință, nu era exclusă posibilitatea unor surprize dintre cele mai neplăcute. Dar avînd în vedere firea îndărătnică a acestui înalt personaj, orice obiecție ar fi fost zadarnică. În aceste condiții, hotărîră să-i țină pe turci la o distanță respectuoasă în timpul cît va dura această excursie, slobozind cîteva obuze asupra localităților de pe coastă. În afară de aceasta, adjutantul trebui să se îngrijească să fie pregătită o gustare, deoarece eforturile necesare pentru o astfel de ascensiune nu erau de loc neglijabile pentru un marinăr bătrîn. Dar tocmai asta era ambiția amiralului: de a le arăta domnilor mai tineri din suită că le este superior în ce privește inima, plămîinii și picioarele. Cu pas elastic, începu să urce pe poteca abruptă, luînd-o înaintea celorlalți. Sato făcea pe călăuza. Puterile ei nu suferiseră de pe urma foamei. După obiceiul ei alerga înainte, se întorcea iarăși, și iarăși o lua înainte, parcurgînd ca o cățea tină ră de trei ori același drum. Orfana de la Zeitun nu mai văzuse în viața ei personaje atît de strălucitoare. Ochii ei lacomi de coșofană

devorau uniforme, fireturile aurite și decorațiile de război, în timp ce degetele ei rîcneau într-o cutie de conserve, ca să scoată din îndoiturile tablei ultimele resturi de grăsime rece. Rachiul pe care i-l dăduseră mateloții făcea să-i curgă foc prin vine. În fosta ei rochiță — care înainte vreme arăta ca un fluture și acum nu mai era decît o adunătură de zdrențe indescriptibile — dădea din șolduri cu obrăznicie, răsucindu-se încolo și încoace prin fața acestor zei plini de strălucire. Uneori își întindea către ofițeri laba ei negricioasă și murdară, în timp ce de pe buzele ei țîșnea sunetul firesc, obișnuit în această parte a lumii:

— Bacșiș !

Domnii ofițeri din statul-major se opreau mereu și mereu cercetau peisajul, admirau frumusețea vegetației și bogăția de izvoare ale Musa-Daghului. Și nu numai unuia dintre ei îi veni în minte comparația pe care o găsisese Gonzague Maris : Riviera. Ba mulți dădură preferință, în această comparație, muntelui lui Moise, datorită sălbaticiei sale virginități. Ultimii de pe potecă erau doi tineri ofițeri de marină. Pînă acum, abia dacă scosese vreun cuvînt și nu elogiaseră nici peisajul. Unul dintre ei, un englez, se opri, dar fără a se întoarce spre mare, ci cu privirea pironită în fața lui, pe solul stîncos :

— Ce ființe, domnule ofițer, armenii ăștia ! Am impresia că n-am văzut oameni, ci numai ochi.

Gabriel Bagradian încă nu dizolvase liniile de apărare. Deși primise rapoarte că trupele turcești evacuasera terenul în nord și în sud, părea că încă nu crede în pace. Dar poate că această atitudine ținea de etica firească a comandantului militar, care nu îngăduie ca luptătorii să plece de pe cîmpul de bătălie înainte ca destinul poporului să fi fost pe deplin lămurit. În sfîrșit, poate că severitatea cu care aplica acest principiu avea o cauză mai adîncă. Noul Gabriel înaintase prea departe pe calea necunoscută pentru a-și regăsi atît de repede drumul de înapoiere spre vechiul Gabriel. În patruzeci de zile se săvîrșise în el o schim-

barc care acum îl țintuia pe loc ca o vrajă. Mulți oameni mai duri ca el încercau un simțămînt asemănător. Printre combatanții din dispozitivul liniei nu se auzi nici un murmur, nimeni nu se revoltă împotriva perseverenței lui Bagradian, și dezertorii mai puțin decît ceilalți, deoarece se simțeau cu musca pe căciulă și acum se întreceau în manifestări de rîvnă servilă. Gabriel adresase cîteva cuvinte grupelor de combatanți: Nimeni nu are deocamdată dreptul să vorbească de o salvare definitivă, înainte ca toate femeile și toți copiii să fi fost imbarcați. Prin această rezistență pe poziții trebuie să dovedească francezilor demnitatea națiunii armene. Se cuvine să-și părăsească vechea patrie ca războinici neînvinși, cu arma în mînă, în ordine și disciplină. De asemenea, el nu are cîtuși de puțin intenția să săvîrșească fapta reprobabilă de a lăsa pe Damlajik obuzierele — pentru care poporul trebuie să fie recunoscător fiului său — ca turcii să vină și să le ia îndărăt chiar în seara asta. Are mai degrabă intenția să predea francezilor această importantă și valoroasă pradă de război. Dar un fapt material avu un efect mai mare decît aceste vorbe — anume faptul că Ter Haigasun trimise pe munte o cantitate apreciabilă de piine, magiun, vin și conserve, și pe deasupra tutun. Oamenii stăteau întinși într-o dulce toropeală, și găseau că această odihnă prelungită era mai plăcută decît cea mai neînsemnată agitație.

Odihna aceasta luă sfîrșit cînd pușcașii marini apărură pe podiș și înaintară în linie desfășurată drept spre înălțimea teșită pe care se aflau obuzierele. Atunci, grupele de combatanți armeni săriră în picioare și se năpustiră cu urale în întîmpinarea francezilor, care în uniforme lor strălucitoare formau un contrast izbitor cu făpturile zdrențăroase de pe Musa Dagh, ostentate de luptă și sleite de foame. Abia acum combatanții înțelesesă cu adevărat proporțiile uriașe ale triumfului ce încununa acțiunea lor. Pe urmă, cum impunătorul grup al ofițerilor se apropia și el, Gabriel merse cu pas măsurat în întîmpinarea lor. O făcu într-un fel foarte calm evitînd, cu oarecare jenă parcă,

orice putea aduce a atitudine milităroasă. Carabina o lăsase pe jos. Semăna acum cu un vânător sau cu un inginer de pe un șantier de săpături. Iși scoase casca tropicală turtită de lovituri și se prezintă contraamiralului. Vreme de câteva clipe, bătrînul domn îl examinează pe Gabriel cu ochii lui sfredelitori, pe urmă îi întinse mîna :

— Dumneavoastră sînteți comandantul ?

Gabriel arată imediat către obuziere, de parcă pentru el ar fi fost o chestiune de cea mai mare însemnătate să dovedească salvatorilor că nu se prezintă în fața lor cu mîna goală :

— Domnule amiral ! Am onoarea să vă predau, dumneavoastră și poporului francez, aceste două piese de artilerie pe care le-am cucerit de la turci.

Contraamiralul, căruia îi plăceau ceremoniile solemne, luă poziția reglementară. Ceilalți ofițeri luară de asemenea poziția de drepti :

— Vă mulțumesc, domnule comandant, în numele națiunii franceze, care ia în păstrare aceste trofee de război cucerite de armeni. Îi întinse din nou mîna lui Bagradian : Cucerirea acestor obuziere este fapta dumneavoastră personală ?

— Este fapta tînărului meu fiu, care a fost ucis.

Acestei mărturisiri îi urmă-o lungă tăcere generală. Cu virful bastonului său, contraamiralul izbi o piatră, aruncînd-o într-o parte. Apoi se întoarse către suita lui :

— Există vreo posibilitate de a cobori aceste piese de artilerie pînă la țărm și de a le aduce pe bord ?

Ofițerul competent, căruia i se adresase întrebarea, cumpăni o vreme. Apoi arată că, dispunînd de mijloacele necesare, ar fi posibil, dar că este o treabă legată de greutatea enorme și în orice caz va necesita o zi întreagă. Excelența-sa reflectă o clipă, apoi hotărî :

— Să se ia măsuri ca obuzierele să devină inutilizabile. E de preferat să fie aruncate în aer, dar vă rog, domnilor, cu mare atenție !

„Cu atît mai bine, se gîndi Gabriel, două tunuri mai puțin pe lume.“ Și totuși, simți o oarecare părere de

râu. Din cauza lui Stephan. Amiralul pregătise câteva cuvinte de consolare :

— Ați adus un mare serviciu cauzei noastre, domnule comandant, chiar dacă aceste obuziere vor fi distruse.

O dată cu aceste cuvinte se făcu trecerea de la tonul solemn la cel practic, de lucru. Contraamiralul ceru un raport asupra luptelor purtate în cadrul sistemului de apărare. Schițînd în câteva minute sistemul elaborat de el, Gabriel Bagradian se simți cuprins de o vie nerăbdare. Domnii aceștia spălați și parfumați, în uniforme lor impecabile, priveau înfiorătoarea realitate a celor patruzeci de zile cu un interes plin de condescendență — o priveau ca pe un joc de-a războiul executat de diletanți. Cele trei lupte ? Ele n-au fost nici pe departe lucrul cel mai important. Ce știau acești domni spilcuiți despre destinul neamului armenesc, despre descompunerea lăuntrică pe care a suferit-o aici, sus, fiecare existență în parte ? Nerăbdarea lui păli, făcînd loc, încetul cu încetul, dezgustului. Oare n-ar putea să le întoarcă pur și simplu spatele și să plece ? Acum nu mai era decît un civil oarecare, și trebuia să aibă grijă ca Juliette și Iskuhi să fie puse la adăpost. Dar nu, pentru numele lui Dumnezeu, acești francezi erau salvatorii miraculoși și aveau dreptul la recunoștință nesfîrșită ! Contraamiralul își dovedi meticulozitatea exprimîndu-și la urmă dorința de a cunoaște teatrul principal al ostilităților de la șaua nordică. Cu voce joasă dădu ofițerilor săi dispoziția să ia note cu privire la toate cele relatate. Fără îndoială că avea intenția să trimită un raport amănunțit Ministerului Marinei. La urma urmelor, salvarea a șapte sate armenesti nu constituia numai o realizare importantă, ci și una cît se poate de decorativă. Bineînțeles că lui Gabriel Bagradian nu-i rămase altceva de făcut decît să se supună dorinței exprimate de excelența-sa. Trimise un curier să-l anunțe pe ceaușul Nurhan Elleon. În același timp, călăuzit de cîțiva cercetași armeni, un grup de infanterie marină, prevăzut cu o mitralieră, porni la drum pentru a asigura secu-

ritatea comandantului flotei. O jumătate de oră mai târziu, când Gabriel sosi cu statul-major pe coama șei, Nurhan-ceaușul își și adunase grupele de combatanți într-o ordine destul de acceptabilă, pentru a-i primi pe francezi cu o înfățișare militară. Iar Gabriel, fără a ține seama de prezența amiralului, se repezi la veteranul cu trăsăturile răvășite și-l îmbrățișă :

— Ceaușule Nurhan ! Acum totul s-a sfârșit ! Îți mulțumesc ! Și mulțumesc fiecăruia dintre voi !

În clipa aceasta, armenii cei bărboși rupseră rîndurile frumos orînduite și se îmbulziră în jurul lui Gabriel Bagradian. Unii încercau să-i apuce mina ca să i-o sărute. În manifestările acestea de atașament față de cel care-i conduseseră în luptă se simțea și o urmă de neîncredere și respingere a acestor oaspeți atît de plini de strălucire. Ofițerii, dimpotrivă, priveau cu uimire și înduioșare scena aceasta de loc militară, dar cu atît mai bărbătească. După ce contraamiralul vizită în grabă tranșeele și baricadele stîncoase, socoti că era de datoria lui să-l felicite pe Gabriel Bagradian și o dată cu el tot grupul de combatanți, printr-o cuvîntare solemnă. Ceea ce și făcu, cu o elocință eminent galică, dar și cu severitatea reținută pe care i-o impuneau profesiunea și credința lui :

— Domnule comandant, începu el, în zilele noastre se înfăptuiesc acte de eroism în toate țările și pe toate mările lumii. Dar adversarii care se află față în față sînt soldați instruiți pentru luptă. Aici, pe Musa Dagh, nu s-a întimplat așa. N-ați avut la dispoziție soldați instruiți pentru luptă, ci numai țărani și meșteșugari, oameni simpli și pașnici. Și totuși, sub conducerea dumneavoastră, această mînă de săteni prost înarmați nu numai că s-a bătut vitejește împotriva unui dușman de o mie de ori mai puternic, ci a reușit chiar să învingă în lupta deznădăjduită pe viață și pe moarte. Este o faptă care merită să nu fie dată uitării. Ați făcut astfel dovada celui mai înalt eroism dintre toate. Națiunea franceză vă mulțumește prin mine și e mîndră că vă poate ajuta. Sînt fericit că am prilejul să vă duc pe toți, pînă la ultimul om, în siguranță, și vă comunic

că escadra mea vă va transporta într-un port egiptean, la Port-Said sau Alexandria...

Ca răspuns la acest discurs inspirat de simțăminte sincere, Gabriel se înclină adânc exprimându-și astfel recunoștința și strînse cu căldură mîna delicată a excelenței-sale; dar, în același timp, prin minte îi trecea: „Port-Said, Alexandria, eu? Ce să caut eu acolo? Nu cumva într-un lagăr de refugiați? De ce tocmai eu?” Dar iată că în ochii vii și severi ai bătrînului amiral apăru o lumină de simpatie, de afecțiune aproape părintească:

— Monsieur Bagradian, vă rog ca pe toată durata traversării pe „Jeanne d'Arc” să vă considerați oaspețele meu. Fără să aștepte să i se mulțumească pentru invitație, scoase dintr-un săculeț de piele un ceas gros de aur cu aspect foarte burghez și-i consultă cadranul cu o privire îngrijorată: Și acum, vă rog să-mi faceți cîntea de a mă prezenta doamnei Bagradian. L-am cunoscut bine pe tatăl ei...

În timpul nopții, Juliette închisese intrarea cortului ei cît mai solid, cu toate curelele și șireturile pe care le avusese la îndemînă. Fusese o treabă grea pentru mîinile ei lipsite de putere, și după aceea abia dacă reuși să se tîrască pînă la pat. Nu-și închisese cu atîta grijă cortul de teama unui nou atac banditesc. Lucru ciudat, dar năvala jefuitorilor, obrazul schimonosit al dezertorului cu părul lung, gestul haimanalei Sato de a-i smulge pătura — toate acestea lăsaseră în mintea Juliettei mai puține urme ca un vis oarecare visat în stare de trezie. Ea se baricadă astfel ca să nu se mai fată niciodată lumină, ca să nu mai înceapă o zi nouă, ca să poată sta singură în patul ei, odihnindu-și capul pe pernita cu dantelă la care ținea atît de mult și de pe care dorea să nu se mai scoale niciodată. Avea într-un fel intenția să se zidească de vie. Și cînd reuși să-și izoleze propriul eu ca într-o crisalidă, se înfioră simțîndu-se năpădită de un întușeric binefăcător — nu mai trăia pe Musa Dagħ, și nu-și pierduse copilul. Spațiul dinăuntru cortului devenise ca

prin farmec spațiul lăuntric al Juliettei însăși, dincolo de care nu exista decît rumoarea nedeslușită a unei lumi exterioare plină de primejdii. Era încă departe de a-și fi recăpătat rațiunea, în timp ce felul de a fi și-l regăsisse într-o măsură uimitoare.

Către dimineață, micul gong de la intrarea cortului începu să răsună cu putere. Juliette nu se mișcă. Chiar cînd recunoscuse vocea rugătoare, insistentă a lui Avakian, nu dădu nici un răspuns. Pe urmă răsunară obuzierele, iar lovitura de avertisment de pe „Guichen“ bubui puternic. Dar pentru ea era încă noapte, și se ghemui mai adînc sub pătură, ca nimic să n-o stingherească în mormîntul ei. Teama să nu fie tulburată în obscuritatea zidurilor ei izolatoare era mai puternică decît orice instinct de spaimă. Memoria ei bolnavă uită îndată bubuiturile amenințătoare. Se ghemui din ce în ce mai adînc în ea însăși, pentru a nu auzi vocile stăruitoare. Dar acestea o sîciau fără încetare. Și iată că acum începură să se clatine și pereții cortului zguduit cu putere. Oare sosiseră turcii? La glasul lui Avakian se adăugă cel al lui Kristaphor :

— Madame, vă rog, deschideți ! Deschideți imediat, madame !

Pinza cortului se unduia din ce în ce mai tare. Juliette nici măcar nu-și scoase capul de sub pătură. Acum o recunoscuse și pe mairik Antaram :

— Răspunde, sufletelele, pentru numele lui Dumnezeu ! S-a întîmplat o bucurie mare, foarte mare...

Juliette se întoarse pe o parte. „Ce se chemă la armenii ăștia o bucurie ? Chiar de-ar veni Gabriel în persoană, rămîn aici la mine, nu mă las atrasă în cursă. De fapt, cine e Gabriel Bagradian ? Nu cumva mă numesc și eu Bagradian ? Juliette Bagradian ?“ În cele din urmă, cineva de afară tăie șireturile și deschise brusc cavoul ei nestabil. Dar ea le întoarse spatele celor ce intrau, pentru a le dovedi că putea să rămînă singură în propriul ei univers oricînd o dorea. Avakian și Antaram Altouni, cu glasuri nefirese de pițigăiate, istorisau ceva despre o navă de război franceză care se numea „Guichen“. Juliette se pre-

făcea că e încă amețită, dar asculta cu mare atenție, după care, cu atitudinea neîncrezătoare a tuturor dezechilibraților, trase imediat concluzia: „O cursă!“ Oare doctorul Altouni nu voise încă de aseară s-o silească să plece din cortul ei iubit, singurul loc într-adevăr al ei și numai al ei, ca să meargă să stea cu ceilalți, cu animalele acelea murdare de care-i era scîrbă și care la rîndul lor o urau? Fără îndoială că șiretlicul ăsta grosolan fusese născocit de Gabriel și Iskuhi împreună. Povestea cu francezii era menită s-o ademenească, pentru ca apoi să fie la cheremul lor cu desăvîrșire și fără putință de scăpare. Dar Juliette nu se lăsa atît de ușor păcălită. Ea nu va putea fi smulsă din acest înveliș de o bunătate angelică, în care nu era nevoită să facă față vreunui adevăr, nu, din acest înveliș dulce dușmanii ei nu vor izbuti s-o scoată. Juliette îi lăsă pe Avakian, pe Antaram și pe Kristaphor să se roage și să implore, și deodată păru că iarăși și-a pierdut cunoștința. Cînd toate încercările se dovediră a fi zadarnice, bătrîna le făcu celorlalți semn:

— Să așteptăm! Mai avem destulă vreme.

Dar Avakian și Kristaphor adunară conștiincios bagajele răvășite de răufăcători, le cărară în fața cortului și începură să așeze în grabă tot ce nu fusese jefuit, sfîșiat sau spart. În toiul lucrului însă fură chemați la Gabriel.

S-a întîmplat ca încă în cursul aceleiași dimineți, devreme, perdeaua de la ușa cortului să fie din nou dată deoparte și să intre doi bărbați conduși de mairik Antaram. De data aceasta erau însă doi tineri în uniforme albastre, cu nasturi de metal lustruiți și brasarde cu crucea roșie pe brațul stîng. Juliette, care era întinsă pe spate, nemișcată, văzu două fețe avînd prospețimea laptelui, cu ochii vii și veseli. O spaimă plăcută o străbătu cînd simți familiarul inefabil ce se degaja din ei. Cel mai scund dintre tineri o salută militărește și glasul lui cu accente frățești emise sunete ce veneau din universul pierdut:

— Vă rog să ne scuzați pentru deranj, madame!

Sintem ajutorii de infirmier de pe „Guichen“. Domnul medic-șef a ordonat s-o aducem și pe madame la țärm. Ne vom întoarce mai târziu. Madame să aibă bunăvoînța ca pînă atunci să fie gata.

Scundul se îndreptă din spate și-și duse mîna la bereta de marinar, în timp ce celălalt, cu un pas greoi și cam stingherit, pătrunse mai adînc în cort și puse pe toaletă un termos, un vas cu unt și două chifle din aluat fin :

— Conform ordinului primit de la domnul medic-șef, ceai, pîine și unt pentru madame, deocamdată...

O spuse pe tonul pe care l-ar fi folosit pentru a da raportul superiorului său, lovindu-și călcîiele și întorcîndu-și către pat profilul de copil cu nasul turtit, fără a privi la bolnavă. Era induioșător în timiditatea lui greoaie. Iar Juliette scoase un suspin prelung, drept care cei doi sanitari, avînd impresia că o stingheresc pe bolnavă, părăsiră cortul pășind cu stîngăcie în virful picioarelor. Călăuziți de mairik Antaram, se duseră pînă la șopronul-spital pe care focul îl crășase. Aici se și adunase întregul personal sanitar al cuirasatului, care urma să-i transporte pe răniți și pe bolnavi la țärm. După plecarea compatrioților ei, Juliette întinse cu nostalgie brațele în urma lor, pe urmă însă aruncă pătura de pe ea și se așeză pe marginea patului. Învelișul de crisalidă fusese definitiv străpuns. Cînd își acoperi fața cu mîinile, simți cît îi era părul de răvășit și de încilcit. Îngrozită, șopti cu privirea ațintită înaintea ei :

--- Francezi, francezi ! Vai, cum arăt ! Francezi !

Apoi, pe neașteptate, prin făptura ei sleită de boală țîșni fluidul energiei de altădată, asemenea unei coloane de foc. Se așeză în fața-măsuței de toaletă. Degetele ei înțepenite și tremurînde răsturnară într-o dezordine fără seamăn produsele cosmetice care se mai găseau acolo. Își puse fard roșu pe obraz, fără să-l întindă, ceea ce dădu obrazului un aspect mai bolnăvicios și mai veșted decît era. Apoi începu să-și aranjeze părul, cu pieptenele și peria, șoptind neîncetat :

— Vai, cum arăt !

Dar slabele ei puteri nu puteau învinge rezistența părului încleiat. Atunci își puse capul pe brațe și, descurajată, începu să plîngă cu hohote. Ca totdeauna cînd o cuprîndea mila față de ea însăși, se simți imediat atît de bine și de consolată încît uită cu totul de păr și-l lăsă să atîrne despletit. O nouă spaimă subită : „Francezi, francezi ! Ce rochie să pun ?“ Începu să-și caute lucrurile, cufărul-garderob, celelalte bagaje. Nimic ! Cortul era gol. Cuprînsă de panică, Juliette începu să se învîrtă de colo pînă colo în spațiul restrîns care măsura cîțiva pași. Era din nou spaima aceea din vis, scena cînd era nevoită să apară desculță și în cămașă de noapte în mijlocul unei societăți pline de strălucire. După ce căută îndelung și zadarnic, Juliette îndrăzni în sfîrșit să iasă pînă în fața cortului. Atmosfera limpede, cu sclipiri aurii a zilei de septembrie aproape că o doborî. Dar în clipa următoare îngenunche în fața cufărului-garderob. Cine făptuise infamia aceasta ? Iskuhi ? Toate erau claie peste grămadă, mototolite, zdrențuite. Nici măcar o rochie într-o stare ca lumea, una singură printre cîrpele astea demodate încă de anul trecut. Nu avea nimic, absolut nimic de îmbrăcat, și totuși trebuia să fie frumoasă, căci veniseră francezii. Mairik Antaram o găsi pe Juliette șezînd pe jos, în mijlocul grămăjoarelor de cămăși, ciorapi, rochii și pantofi, pe care hoții le cruțaseră. Era atît de istovită că nu se mai putea mișca, dar se lamenta cu îndărătnicie :

— Au sosit francezii, francezii... Ce să îmbrac...

Mairik Antaram o ascultă pe bolnavă, și parcă nu-și putea crede urechilor. Era oare cu putință ca femeia aceasta, care de la întoarcerea ei la viață abia dacă scosese o vorbă și se apăraseră din toate puterile împotriva înfiorătoareii realități, să se poată gîndi acum la rochii ? Dar încetul cu încetul Antaram înțelese ce se petrecea în sufletul Juliettei. Nu era cochetărie. Fiîncă noii veniți erau frații ei. Îi era rușine, voia să se arate demnă de frații ei. Doamna Altouni îngenunche așadar lingă Juliette și începu să scotocească și ea în grămada de veșminte pestrițe. Dar orice re-

ușea să pescuiască din grămadă stîrnea enervarea Juliettei. După vreme îndelungată, în decursul căreia bolnava refuza în felul acesta ciudat să-și accepte destinul, iar mairik Antaram dădea dovadă de o răbdare încreșcă, un veșmînt oarecare sfîrși totuși prin a avea succes. Era o rochie cu linie severă, și bineînțeles potrivită pentru ocazii festive, cu decolteul împodobit cu dantelă. În timp ce femeia bătrînă, de loc pricepută la asemenea treburi, o ajuta cu mari eforturi pe bolnavă, care aproape că nici nu se putea mișca, să-și pună rochia, Juliette gemu :

— Nu se potrivește...

Dar oare ce rochie s-ar fi potrivit pentru primirea fraților și salvatorilor ei, care nu puteau totuși să salveze o existență sfărîmată ?

Gabriel străbătuse drumul în grabă, luînd-o înaintea contraamiralului, ca să-și pregătească soția pentru această vizită. Cînd intră, Juliette ședea pe marginea patului. Mairik Antaram ținea o ceașcă în mînă și încerca să-i învingă împotrivirea, oferindu-i ceaiul în felul în care se procedează cu un copil rău crescut :

— Dacă vrei să fii frumoasă pentru francezi, trebuie să prinzi puteri, altminteri toate rochiile tale nu-ți vor folosi la nimic...

Juliette se ridică cu un aer de politețe formală, de parcă ar fi sosit un necunoscut față de care avea anumite îndatoriri. Mairik Antaram aruncă o privire spre ei, pe urmă părăsi cortul. Luă cu sine una dintre pînișoare, căci ea însăși era aproape moartă de foame. Cu o conștientă nespus de lucidă Gabriel văzu viața lui de odinioară și prăpastia de netrecut ce se căsca între el și ea. Această viață de odinioară purta o rochie de tafta grea, care la orice mișcare evoca foșnind trecutul. Dar obrazii și brațele vieții de odinioară își pierduseră culoarea și forma, iar trupul nu se mai putea ține decît cu greu pe picioare și stîrnea milă. Gabriel își simți gîtlejul încheștat de o mînă nevăzută. Cît de aproape îi fusese Juliette pe cînd mai era bolnavă ! Abia acum, cînd o vedea înaintea lui în mătasea aceasta pompoasă, își dădu seama de

proporțiile prăpastiei celor patruzeci de zile. Trebuie să facă un efort pentru a putea vorbi :

— Acum ești întocmai cum erai mai înainte, chérie, slavă Domnului...

O întreabă dacă se simțea în putere pentru a face câțiva pași în întâmpinarea contraamiralului, comandantul escadre franceze. Căci nu voia, desigur, să-l primească aici, în cortul întunecos unde zăcuse bolnavă. Juliette își roti privirea în spațiul acesta strîmt, pe care abia cu cîteva ceasuri înainte îl hărăzise să-i fie mormînt. Pe urmă avu o mișcare ușoară dar totuși nostalgică spre pernița ei. Gabriel o luă de braț :

— În seara asta, Juliette, ți se vor aduce toate lucrurile. Nimic nu va fi uitat...

În ciuda acestei afirmații liniștitoare, Juliette se mai întoarse o dată din pragul cortului, către întunericul dinăuntru, ca Euridice către întunericul Infernului.

Contraamiralul sosi însoțit numai de adjutantul său și de un ofițer tinăr. Fusesse sfătuit să nu se apropie prea mult de convalescentă. Febra epidemică de pe Musa Dagh părea de o natură cit se poate de suspectă. Dar comandantul flotei era un om curajos, la care avertismentele aveau de cele mai multe ori un efect contrar. Cu pasul lui sever, care imita în mod exagerat vioiciunea tinerească, se apropie de Juliette și-i sărută mîna :

— Și dumneavoastră, madame, ca franțuzoaică, prin urmare ca străină, aveți merite deosebite ca participantă la suferințele și la faptele al căror teatru a fost muntele acesta. Permiteți-mi să vă prezint felicitările mele pentru că totul s-a sfîrșit cu bine.

Pe fața ofilită a Juliettei trecu o umbră de nostalgie :

— Dar Franța, domnul meu... ?

— Franța străbate o epocă îngrozitoare și trebuie să-și pună nădejdea în mila cerului...

Starea Juliettei părea că-l înduioșează foarte mult pe bătrînul domn. Luă între mîinile lui mîna ei zbîrcită :

— Știi, copila mea, e probabil că nu te văd astăzi pentru prima oară în viața mea... Pe vremea aceea trebuie să fi fost micuță de tot — adică pe vremea când am petrecut o zi întreagă la părinții dumitale, pe atunci tineri căsătoriți... Chiar dacă n-am fost un prieten intim al tatălui dumitale, în tinerețea noastră aparțineam totuși cam aceluiași cerc de relații...

Juliette își innăbuși un suspin, dar nu izbucni în plîns, ci se porni pe o pălăvrăgeală alcătuită din fraze ciudat de întretăiate :

— ...Firește... După moartea tatălui meu, casa a fost vîndută... Dar mama... Mama locuiește acum... Vai, am uitat numele străzii... Nu știți nimic despre ea, domnule... Dar îl cunoașteți fără îndoială pe cumnatul meu... Voi am să spun pe cel de la Ministerul Marinei... E funcționar superior... Dar cum îl cheamă... Vai, capul nu mă ajută... Coulomb, bineînțeles. Jacques Coulomb... Îl cunoașteți... Pe surorile mele... Nu le văd decît rar... Dar cînd voi fi din nou la Paris, îmi voi revedea toți prietenii și toate prietenele, nu-i așa?... Fiindcă o să mă duceți la Paris...

Juliette se clătină. Amiralul o sprijini. Gabriel fugi în cort și aduse un scaun. Bolnava se așează. Cu toată slăbiciunea ei, nevoia de a flecări n-o părăsi cîtuși de puțin. Credea probabil că intră în obligațiile ei să întrețină conversația. Sporovăiala ei devenea din ce în ce mai mecanică, mai papagalicească. Menționa mereu nume noi, pe care și le închipuia a fi cele ale unor cunoscuți comuni. În monologul ei sărea pe neașteptate și fără nici o legătură de la una la alta. Contra-amiralul se simțea vădit jenat. În cele din urmă făcu semn tînărului ofițer :

— Vei îngriji, dragă prietene, de toate cele de trebuință și o vei însoți pe madame... „Jeanne d'Arc“ e o navă de război și pe o navă de război nu există confort. Totuși, ne vom da toată osteneala pentru a-ți face călătoria plăcută, copilă dragă...

Chiar și după plecarea contraamiralului, pe care Gabriel îl conduse o bucată de drum, trîncăneala pa-

pagalicească a Juliettei continuă ca și înainte. Tinărul ofițer, pe care comandantul său îl lăsase ca pe un fel de cavaler cu rol de inger păzitor și de gardă de onoare, privea descurajat buzele palide ale sărmanei femei, de unde țîșneau fără încetare întrebări la care el nu putea răspunde. În afară de asta, se pare că în organismul acesta bolnav se petrecea ceva îngrozitor, căci răsuflarea îi era scurtă și artera de la gît zvîcnea cu lovături repezi. De asemenea, umbrele de sub ochi se adînceau din ce în ce mai mult. Ofițerul răsuflă ușurat cînd Bagradian se întoarse și cînd, ceva mai tîrziu, sosiră sanitariii de pe vas cu o brancardă. La început, Juliette se împotrivi :

— Nu, pe asta nu mă întind... Este o adevărată rușine... Mai degrabă merg pe jos...

Gabriel îi mîngîie mîna :

— Nu poți face asta, Juliette. Fii înțelegătoare și întinde-te. Crede-mă, eu însumi aș prefera să fiu purtat în felul acesta pînă jos.

Cele două fete de lapte surîseră vioaie și încurajatoare :

— Fiți fără teamă, madame, vă vom transporta cu aceleași precauțiuni cu care am transporta un obiect de sticlă. Nu veți simți absolut nimic.

Juliette sfîrși prin a ceda și, o dată întinsă pe brancardă, nu mai scoase o vorbă. Iar Gabriel îi aduse o pătură, îi strecură sub cap pernița la care ea ținea atît de mult, și-i încredință ofițerului poșeta ei. Pe urmă o mai mîngîie o dată pe păr :

— Fii liniștită. Nu va rămîne aici nimic care să merite a fi...

Se întrerupse brusc.

Ofițerul îi aruncă o privire întrebătoare. Gabriel dădu din cap afirmativ. Sanitarii ridicară brancarda și făcură primii pași. Sato aștepta deoparte, agitîndu-se, ca să facă pe călăuza acestui convoi.

— Vă ajung curînd din urmă, strigă Bagradian în urma soției sale.

Dar Juliette făcu o mișcare atît de violentă, încît brancardierii se opriră și o așezară jos. Un obraz

descompus, schimonosit de un acces de nebunie, se întoarce spre Gabriel și o voce, pe care n-o mai auzise vreodată, urlă strident :

— Ascultă... Stephan... Ai grijă de Stephan !

Nici în ceasul salvării cupa durerii nu fusese golită pînă la fund. Din cortul familiei Tomazian, cineva strigă :

— Gabriel Bagradian, vino aici, te rog !

Gabriel presupunea că Iskuhi se afla lîngă fratele ei rănit. N-o mai văzuse de cîtăva vreme. Intră în cortul lui Aram. În definitiv, tot ce se petrecuse înainte nu mai avea importanță, era lipsit de orice sens. Îl găsi pe pastor cu febră mare, foarte agitat :

— Unde e Iskuhi, Gabriel Bagradian, pentru numele lui Dumnezeu, unde ai lăsat-o ?

— Iskuhi ? După miezul nopții a fost o clipă la mine, sus, pe piscul teșit unde se află obuzierele. Apoi am rugat-o să se ducă lîngă soția mea...

— Asta este, strigă pastorul. De dimineață eram încă ferm convins că se află lîngă dumneata, pe linia de apărare... Nu s-a întors, a dispărut... Am trimis oameni... Sînt cîteva ceasuri de cînd o caută... Sanitarii de pe vasul francez au vrut mai de mult să mă transporte jos... Dar nu părăsesc muntele fără Iskuhi... Dacă i s-a întîmplat ceva... Nu părăsesc muntele...

Se încheștă de brațul lui Gabriel și se opinti ca să se ridice, în ciuda rănii :

— Eu sînt vinovatul, Bagradian... Acum pot să ți-o mărturisesc... Eu sînt vinovatul... Dacă Dumnezeu, după ce ne-a trimis tuturor mărturia milei sale, mă pedepsește pe mine personal prin copilul și sora mea, acesta este un act de dreptate... Soția mea a fost și ea tot o unealtă a divinității, pentru a mă pune la încercare...

— Și unde e soția dumitale ? întrebă Gabriel foarte liniștit.

— A coborît în goană. Cu copilul. I s-a spus că jos se găsește lapte. Și atunci, nimic n-a mai putut-o opri...

Surescitarea amenința să-l doboare pe pastorul rănit. Încercă să se scoale, dar căzu imediat înapoi.

— Fir-ar să fie, nu pot să fac nimic, nu pot nici să mă mișc... Fă dumneata ceva, Bagradian. Și dumneata ai o răspundere în ce privește pe Iskuhi... Și dumneata...

— Ai răbdare, pastore... Mă duc...

Gabriel rosti aceste cuvinte fără grabă. Pe urmă porni agale, străbătu Poiana celor trei corturi, și mai parcurse o bucată de drum. Dar nu ajunsese departe, ci se așeză undeva la întâmplare, lăsîndu-și privirea să rătăcească în albastrul cerului. În mintea sa istovită stăruia mereu același gând : „Asta e deci salvarea !“ Încercă să reconstituie în minte convorbirea nocturnă avută cu Iskuhi. Dar nu reținuse nici un amănunt, ci numai ideea resemnării, inconsistentă ca o adiere fantomatică. Fata venise să-i amintească promisiunea pe care el i-o făcuse, venise ca să fie împreună în momentul hotărîtor. El însă o respinsese, o îndepărtase, o trimisese la Juliette. Era totuși foarte firesc ; acum, cînd își analiza propriile simțăminte, își dădea seama că nu încetase nici o clipă să creadă în salvare, nici măcar după nenorocirea de ieri. Iskuhi trebuia să fie în siguranță. Oare nu acesta fusese gîndul lui ? Dar Iskuhi voia ceva ce el nu-i putea da, anume credința oarbă, generatoare de pace sufletească, în pieirea definitivă. Fusese nevoit s-o dezamăgească în această credință plină de forță morală. Unde era Iskuhi acum ? Gabriel n-ar fi putut s-o spună, dar în sufletul său își făcuse loc convingerea fermă că Iskuhi nu se mai afla în viață, că Iskuhi își căutase încă în decursul nopții moartea, că Iskuhi dispăruse de pe Damla-jik și toate cercetările ar fi zadarnice. Cu toate acestea, Gabriel se smulse din deznădejdea lui împietrită și se ridică pentru a lua toate măsurile necesare.

Gabriel Bagradian se înșela. Iskuhi trăia. În timp ce el își ducea la buze fluierul pentru a chema în ajutor pe cei ce ar fi pe aproape, Kevork, dansatorul, o și găsisese. Destul de tîrziu ! Întîrziere care se explica doar prin faptul că Iskuhi se rătăcise noaptea, pără-

șind poteca din greșeală, și căzuse într-o vîlcea sau mai bine zis într-o groapă nu prea adîncă, plină de mărăcinișuri. Această groapă se afla, ce-i drept, în afara drumurilor folosite de obicei, în regiunea accidentată, plină de crăpături, învecinată cu terasa în formă de tîpsie. Ce căutase ea, între miezul nopții și zorii zilei, în regiunea aceasta dezolantă, iată o întrebare la care nimeni nu primi vreun răspuns. În afară de cîteva zgîrieturi pe brațe și picioare, fata nu pățise nimic. Nici o rană, nici o fractură, nici o comotie, nici măcar vreun tendon răsucit. Și totuși, prăbușirea aceasta în întuneric, făcuse să iasă în evidență starea de slăbiciune, ajunsă la limita dintre viață și moarte, în care se găsea Iskuhi, stare împotriva căreia lupta de atîtea zile, deși pe de altă parte ea însăși o sporea prin zbuciumul ei. Cînd Kevork o aduse pe brațele lui, obișnuite să care cu totul alte poveri, era pe deplin conștientă, avea ochi mari, aproape veseli dar nu putea să vorbească. Din fericire, printre sanitarii care urmau să-i transporte pe ultimii bolnavi se afla un felcer tînăr de pe „Guichen“. El îi administră fetei un tonic pentru cord și insistă să fie transportată cît mai repede cu putință pe bordul vasului, pentru a se preveni un deznodămînt fatal. Fără pierdere de timp și fără vorbă multă, pastorul Tomazian și Iskuhi fură așezați pe brancarde și prinși bine în chingi. Gabriel abia dacă avu vreme să-i dea lui Kristaphor dispoziția să incendieze cele trei corturi cu tot ce se mai găsea în ele, de îndată ce bagajele vor fi fost transportate.

Gabriel mergea chiar lîngă Iskuhi ori de cîte ori acest lucru era cu putință. E drept însă că pe poteca îngustă abia dacă era loc pentru un singur om, iar pe porțiunile unde pereții de piatră, lipsiți de orice vegetație, lăsau către dreapta locul gol, brancardierii trebuiau să depună eforturi susținute spre a scăpa teferi împreună cu poverile lor. În frunte se afla brancarda în care se legăna pastorul bolnav. Pe urmă venea Iskuhi, în apropierea căreia mergea și felcerul. Dar cu aceasta convoiul nu se încheia, căci mai ur-

mau brancardele pe care erau purtați trei combatanți, cu răni la picioare căpătate în lupta de la 23 august, precum și o femeie care născuse de curînd. În afară de asta, în coada convoiului se mai aflau o mulțime de întîrziati, oameni din grupele de combatanți, care scotociseră printre resturile arse ale colibelor unde locuiseră familiile lor, în speranța de a găsi vreun obiect pe care focul îl cruțase. Cei ce purtau brancardele făcură trei sau patru popasuri, spre a se odihni, în locurile unde poteca de munte forma trepte mai largi. În acele clipe, Gabriel se apleca înspres Iskuhi. Dar abia dacă putea să-i vorbească. Fiindcă Aram Tomazian pe brancarda lui se afla la doi pași mai în față. Iar medicul venea în fiecare clipă pentru a-i strecura fetei printre buze cîte o înghițitură de lapte sau să-i ia pulsul.

Cu voce scăzută, Gabriel murmură fraze întretăiate :

— Unde voiai să te duci, Iskuhi... Ce aveai de gînd... Acolo...

Ochii ei răspundeau :

— De ce mă întrebi ceca ce nu știa... a fost o amețală... Nu mai avem decît puțin timp înaintea noastră, mai puțin decît aveam în noaptea asta...

Gabriel ingenunche lingă ea și-i viri mina pe sub cap, parcă pentru a o îndemna să vorbească. În același timp, propriile sale cuvinte erau o șoaptă abia perceptibilă :

— Te doare ?

Ochii ei înțeleseră de îndată și răspunseră :

— Nu ! Nici nu-mi simt trupul. Dar sufăr mult din pricină că lucrurile au luat întorsătura pe care au luat-o. N-ar fi fost mai bine fără vapoarele astea ? E un sfîrșit și acesta, dar nu e al nostru, Gabriel...

Ochii lui Gabriel nu știau nici să vorbească atît de bine, nici să citească atît de bine gîndurile ca ochii lui Iskuhi. Tocmai de aceea răspunsul lui fu cît se poate de nepotrivit :

— E numai un șoc fără importanță, Iskuhi... Foaimea... Și, întorcîndu-se către felcer, continuă : Doctorul e de aceeași părere. Peste trei zile, cînd vom

ajunge la Port Said, vei fi complet restabilită... Ești încă atât de tânără, atât de tânără, Iskuhi...

Ochii ei se întunecară și replicară cu asprime :

— N-ar trebui să rostești asemenea cuvinte banale într-o clipă ca asta, Gabriel. Nu-mi pasă cîtuși de puțin dacă voi trăi sau voi muri. Te înșeli dacă îți închipui că doresc cu patimă moartea. Poate că voi trăi. Dar nu-ți dai seama că totul se va schimba cînd vom fi pe bordul acestor vase, că ne vom schimba și tu și eu ? Numai atîta vreme cît vom mai avea sub picioarele noastre pămîntul Musa Dagului vom aparține unul celuilalt, tu vei fi iubirea mea, iar eu sora ta.

Gabriel păru că nu înțelege chiar totul, o bună parte însă da. Cuvintele șoptite treceau pragul buzelor sale ca un reflex al limbii vorbite de ochii lui Iskuhi :

— Da, ce se va întîmpla cu noi... cu mine și cu tine... surioara mea ?

Gura ei se deschise pentru prima oară ca să articuleze patru silabe fremătînd de patimă, care contraziceau tot ce spusese mai înainte :

— Lîngă tine...

Brancardele fură ridicate din nou și restul drumului, mai lesnicios, decurse fără dificultăți. De pe acum răzbea pînă aici zvon nedeslușit de glasuri. Jos, lîngă țarm, pe stîncile netede, domnea o îmbulzeală nespuse de primejdioasă, mărită încă de un anume număr de mateloți, care sub un pretext oarecare obținuseră învoirea de a coborî pe uscat. Pe de altă parte începuse și îmbarcarea refugiaților, care dăduse naștere unei dezordini de nedescris și unui vacarm îngrozitor. Gabriel Bagradian fu asaltat din toate părțile de rugăminți, dorințe, cereri și întrebări. Fără vreun motiv întemeiat, compatrioții lui stabileau o legătură misterioasă între persoana lui și miracolul salvării. Căci el era ca o rudă a puternicei Franțe, omul trimis de Dumnezeu pentru a-i ajuta pe frații lui de pe Musa Dag și în exilul din țări îndepărtate, cum îi ajutase și înainte. Mai ales adversarii lui din sfatul conducătorilor, primarii satelor și mai mult decît toți ceilalți Thomas Kebussian și nevasta lui, cu ochii

neastimpărați de șoarece, nu se mai săturau acum de atâtea lingușiri mieroase și slugarnice. Trebui să-și croiască pas cu pas drumul prin avalanșa aceasta agitată de cereri de ocrotire. În cele din urmă, când ajunse la locul de acostare, barca în care se aflau Aram și Iskuhi plecase, căci din ordinul ofițerului care conducea operația, transporturile de bolnavi aveau prioritate față de toate celelalte. Juliette se afla și ea de mult pe bordul navei „Jeanne d'Arc“, unde o adusese șalupa cu motor a contraamiralului. Soarele așternuse pe suprafața mării mii de paiete și cioburi de o strălucire orbitoare, insuportabilă. Multe bărci se îndreptau spre navele de război, altele se întorceau către țărm. Iskuhi, culcată în barca ei, era invizibilă. Gabriel n-o putu deosebi decît pe Hovsannah — siluetă rigidă ținînd în brațe, nemișcată, legătura sărăcăcioasă în care se afla primul născut de pe Musa Dagh.

Îmbarcarea se desfășura cu mare încetineală. Se iveau numeroase dificultăți care trebuiau învinse. E adevărat că mai mult de jumătate din populația comunelor putea fi primită pe vasul de transport, dar medicii se împotriveau acestei soluții comode a problemei spațiului. Deoarece dacă s-ar fi înghesuit unii lângă alții, ca sardelele, mii de oameni, mai ales în vecinătatea bolnavilor, urmările ar fi putut deveni catastrofale. Trebuia, dimpotrivă, să se procedeze în așa fel ca pe nava aceea să fie adăpostiți numai bolnavii, oamenii complet epuizați, cei suspecti de a fi contagioși sau într-o stare igienică sub orice critică, pentru a fi despărțiți de echipajele navelor și de partea sănătoasă a populației. Respectivul vas apărea deci, față de crucișătoare și mai ales de impunătorul „Jeanne d'Arc“, un sălaș al mizeriei, al rămășițelor netrebuincioase, al gunoiului uman. O comisie alcătuită din ofițeri și medici supuse pe fiecare armean în parte unui examen medical și unui control în ceea ce privește paraziții, după care era repartizat. Membrii comisiei procedau cu deosebită severitate. Oricine trezea cea mai mică bănuială era surghiunit pe vasul de trans-

port. Dintre conducătorii de pe Musa Dagh, numai Ter Haigasun făcea parte din această comisie de control. În ultimele ceasuri, pe Bedros-hekim începuseră să-l părăsească puterile și starea lui era dintre cele mai îngrijorătoare. Încă din vreme, medicul-șef dăduse dispoziția să fie transportat pe „Guichen“. Pe bordul aceluiași crucișător umbla de colo-colo și institutorul Hapeth Șatakhian, plutind cu entuziasm în norii, atât de neobișnuiți pentru el, ai civilizației occidentale. Cît privește pe muhtari, aceștia păreau să considere că atribuțiile lor de primari luaseră sfârșit și că nu mai aveau alte îndatoriri decât cele de capi de familie, ca de altfel și preoții de țară, precum și restul învățătorilor. În orice caz, nu se mai interesau de nimic. Așa se face că nu mai rămăsese decât Ter Haigasun să se ocupe de apărarea intereselor poporului, adică să intervină pe lângă ofițeri și medici să nu fie despărțite fără rost familiile, iar spre vasul de transport să fie îndreptați cei pentru care o astfel de măsură era într-adevăr necesară. Gabriel Bagradian se apropie de comisia medicală care funcționa nu departe de debarcader. Își puse mâinile pe umerii lui Ter Haigasun. Acesta își întoarse spre el obrazul, care-și recăpătase calmul și nuanța ca de ceară din totdeauna. Numai barba pirlită și cicatricea provocată de arsură aminteau de ultimele evenimente de pe Damlajik. Privirea lui, sfioasă și totuși hotărâtă, stăruia o vreme în cea a lui Gabriel, ceea ce nu se întâmplase decât foarte rar în toată perioada aceasta :

— Mă bucur că te văd, Gabriel Bagradian... Vreau să-ți pun o întrebare... Ter Haigasun vorbea foarte încet, deși francezii n-ar fi înțeles în nici un caz vorbele sale armenești : Doi dintre cei mai ticăloși au dispărut, vreau să zic Oskanian și Kilikian, precum și alți citiva...

— Kilikian e mort, zise Gabriel, fără a resimți nici cea mai mică emoție.

O sculire trecu prin ochii lui Ter Haigasun, de parcă ar fi înțeles. Apoi arată către una dintre stîncile nedede, unde se înghesuia un grup de armeni :

— Vreau să te întreb... Ticăloșii ăștia au oare dreptul să fie salvați?... N-ar trebui să-i alungăm, să se ducă de unde au venit... ?

Gabriel răspunse fără să se gîndească nici o clipă :

— Oare noi aveam dreptul să fim salvați?... Și oare salvatorii sîntem noi?... În orice caz, în calitatea noastră de salvați, n-avem dreptul să împiedicăm salvarea altora, oricine ar fi ei.

Ter Haigasun zîmbi cu blîndețe :

— Bine... Voiam numai să fiu sigur...

Preotul nu mai avea înfățișarea jalnică din zorii zilei. Unul dintre preoții militari de pe bord îi împrumutase o sutană. Vechiul lui obicei, de a-și vîri mîinile în mîneci, îl silea acum să facă gestul neobișnuit de a și le duce către buzunare :

— Sînt bucuros, Gabriel Bagradian, că și acum sîntem de aceeași părere, cum am fost întotdeauna...

Și pentru prima oară, în zîmbetul lui apăru expresia unei afecțiuni aproape pudice.

Gabriel asistă vreme destul de îndelungată la examenul medical. Dar din pricină că spiritul lui era cu desăvîrșire absent, nu vedea decît un du-te-vino lipsit de orice noimă. După o vreme, Ter Haigasun își exprimă uimirea :

— Ești încă aici, Bagradian ? Uite, tocmai se întoarce șalupa cu motor de pe „Jeanne d'Arc“... Iat-o !... Nu-i nevoie să rămii aici să mă ajuți. Datoria dumitale e împlinită și încununată de binecuvîntarea cerească. A mea încă nu. Du-te cu Dumnezeu și odihnește-te. Eu voi călători pe „Guichen“...

O anume împotrivire lăuntrică îl împiedica pe Gabriel să dea despărțirii un caracter definitiv :

— Poate mă mai înapoiez o dată, Ter Haigasun...

Se strecură iarăși prin mulțimea celor ce așteptau și, fără o țintă anume, merse cîțiva pași spre cărarea ce urca pe munte. Din direcția contrară tocmai venea Avakian. În urma lui, Kristaphor, Missak și Kevork cărau bagajele familiei Bagradian. Credinciosul Avakian salvase tot ce era omenește posibil să fie transportat pe poteca abruptă ce cobora spre țarm. Numai patru-

rile și mobilierul rămăseseră în corturi, condamnate la moarte prin incendiere.

Gabriel rîse :

— Ce faci, Avakian ?... De ce atîta osteneală ? După cum arată lucrurile, s-ar spune că plecăm într-o somptuoasă călătorie de plăcere în Egipt...

De după ochelarii lui cu rama nichelată, studentul îl privi reprobator, cu mutra omului lipsit de mijloace care știe să prețuiască valoarea lucrurilor mai bine decît un bogătaș ignorant. Gabriel îl apucă pe sub braț, reținîndu-l :

— Din nou trebuie să recurg la ajutorul dumitale, prietene Avakian... De cîtva timp încerc să găsesc o soluție... Nevoia mea de odihnă nu mai cunoaște limite. Și în zilele următoare nici nu poate fi vorba de odihnă pentru mine. Contraamiralul m-a invitat la masa lui pe tot timpul călătoriei. În consecință, voi fi obligat să vorbesc ceasuri în șir cu tot felul de oameni cu care n-am nici o afinitate, să povestesc, să fac pe lăudărosul sau pe modestul, ceea ce e la fel de neplăcut. Cu alte cuvinte, un nou gen de captivitate. Și nu vreau. Mă înțelegi, Avakian ? Nu vreau ! Măcar în aceste trei zile vreau să fiu singur, absolut singur ! Și de aceea nu voi călători pe bordul vasului „Jeanne d'Arc“, ci pe vasul de transport. Acolo nu sînt decît puțini ofițeri. Mi se va da probabil o cabină separată și astfel voi avea liniște...

Samuel Avakian făcu o mutră destul de speriată :

— Vasul de transport, efendi, va intra cu siguranță în carantină.

— Carantina nu mă înspăimîntă...

— Dar ea s-ar putea transforma într-o captivitate care să dureze mai mult de patruzeci de zile...

— Dacă o voi cere, voi fi scutit de ea...

Avakian încercă să găsească argumente mai convingătoare :

— Îl jigniți astfel pe contraamiral, care în definitiv a fost îngerul nostru salvator.

— Tocmai asta e... Și de aceea am nevoie de ajutorul dumitale, Avakian ! Te vei prezenta fără întîrziere la

bord, în numele meu, și mă vei scuza, bineînțeles invocând un motiv oarecare, cât mai plauzibil cu putință. Spune-le, de pildă, că pe vasul de transport se află cei mai puțin siguri dintre oamenii noștri și că e necesar să fie supravegheați. Că într-un timp atît de scurt, treaba asta n-a putut fi organizată. Dar cineva trebuie să răspundă de disciplină, tocmai fiindcă este vorba de asemenea oameni. Și atunci mi-am asumat eu răspunderea...

Avakian nu părea prea convins. Dar Gabriel stăruia în hotărîrea lui :

— Argumentul acesta este într-adevăr plauzibil. Poți fi liniștit. Un vechi soldat și marinar are foarte multă înțelegere pentru asemenea conștiință a datoriei. Nu va găsi în hotărîrea mea nimic deosebit, crede-mă. Așadar, mă bizui pe dumneata, Avakian...

Studentul încă ezita :

— În cazul acesta, nu ne vom vedea cîteva zile...

În cuvintele lui se simțea și oarecare teamă. Dar Gabriel privea spre pontonul de acostare :

— A sosit vremea despărțirii, Avakian ! Iată șalupa de pe „Jeanne d'Arc“, probabil că e ultima cursă pe care o face. Hirtiile pe care ți le-am încredințat, păstrează-le deocamdată la dumneata.

Ambarcația lansa semnale nerăbdătoare pentru a-și anunța plecarea, astfel că Avakian abia avu timpul să-i strîngă mîna lui Gabriel. Acesta privi în urma lui, confundat în gînduri. Pe urmă se interesă la unul dintre ofițeri cînd urmează să plece bărcile spre vasul de transport. Cum cei mai mulți dintre bolnavi se și află pe bord, i se răspunse, îmbarcarea celor triați de comisie se va face la urmă. „Asta poate să mai dureze cîteva ceasuri“, își zise Bagradian privind mulțimea compactă care se îngrămădea în jurul comisiei medicale și a debarcaderului. De altfel, această constatare nu-i displăcea cîtuși de puțin, iar pe de altă parte se bucura că scăpase de contraamiral și de viața de pe „Jeanne d'Arc“. Cu pas agale se îndreptă spre poteca ce ducea pe munte. Îi mai rămînea destulă vreme pînă la plecare și era atît de plăcut să scape de țipetele femeilor

de lingă mal și de soarele fierbinte de septembrie, căutînd refugiu în liniște și umbră. Gabriel era nevoit să treacă pe lingă locul unde erau adunați cei triați pentru vasul de transport spre a nu veni în contact cu restul populației favorizat de soartă. E adevărat că mulți dintre ei, și înaintea tuturor locatarii cimitirului, se strînseră aici fără să se mai supună, în prealabil, efortului pe care l-ar fi cerut prezentarea la controlul în privința paraziților. Bagradian îi văzu pe viitorii lui tovarăși de călătorie. Sato rînji, alergă o bucată de drum pe lingă el și-i întinse mîna cerșind. La Yoghonoluk nu făcuse niciodată acest lucru. Cîțiva dezertori se ridicară într-o atitudine de căință cu totul lipsită de sens. Nunik și celelalte bocitoare ședeau pe sacii în care își țineau comorile mucegăite, nădăjduind să le ia cu ele din patrie și să le ducă pe meleaguri străine și îndepărtate. În mîna stîngă își țineau toiegele lungi de păstor iar cu dreapta ele își atingeau pieptul, gura și fruntea, pentru a-l saluta pe stăpîn, pe Gabriel Bagradian, ultimul din neamul său, fiul lui Mesrop, nepotul lui Avetis Bagradian, marele binefăcător și cîtor de biserici. Iar Nunik cea fără de vîrstă saluta în el pe copilul la nașterea căruia dăduse și ea ajutor, în taină, ferindu-se cu grijă de ochii lui Bedros-hekim, trăgînd cruci pe poartă și pe ziduri, ca să-l gonească pe diavol. Bătrînii orbi cu capete de profeți ședeau chin-ciți pe jos și îngînau un cîntec cu voci abia auzite. Muște mari se așezaseră pe orbitele lor. Ei nu le goneau. Neatinși de evenimentele trecute, indiferenți față de cele viitoare, capetele de profeți cîntau încet, duse pe gînduri. Nu întrebau decît rareori ce se întîmplase, fiindcă ei nu pierdeau nici un cămin, ci ascultau numai de vocile lor lăuntrice și se lăsau conduși de Nunik, Vartuk și Manuşak, călăuzele de orbi, oriunde găseau ele de cuviință să le îndrepte pașii. Își îngînau melodia cu glas subțire și tremurat, uneori în falset și cu modulări extatice, exprimînd dureri împăcate cu soarta lor.

Dar tocmai acest zumzet șoptit îi îndurera sufletul lui Gabriel. El i-l evoca pe Stephan. Continuă să urce poteca de munte, depărtîndu-se mereu mai mult pentru

a nu mai fi nevoit să asculte cîntecul orbilor. Dar curînd, în locul lui începu să-i răsune în urechi ciudata pălăvrăgeală papagalicească a Juliettei, apoi strigătul ei subit : „Ai grijă de Stephan !“ Gabriel își iuțea mereu pasul, cufundat în gînduri de care nu era conștient. În cele din urmă se opri, uimit să constate că ajunsese la o înălțime apreciabilă. Locul i se părea însă foarte plăcut. Un jilț natural, tăiat în stîncă, peste care se bolteau merişori și mirți, și prevăzut cu o spetează de mușchi moale. În locul acesta încîntător se așează. De aici putea să observe totul cu mare precizie, furnicarul de jos, dintre stîncile de pe țărîm, precum și cele cinci nave albastre-cenușii, dînd impresia unor monștri incremeniți într-o masă vîscoasă de metal topit. Vasul de transport era cel mai depărtat dintre ele, înspre larg. „Guichen“, cu Iskuhi pe bord, era cel mai apropiat. Pluta de pescuit a pastorului fusese legată, cu odgoane marinărești solide, de stîncile de pe mal. Mateloții construiseră peste ea o punte de acces îngustă. Cei salvați mergeau unul după altul pe această pasarelă oscilantă, pentru a ajunge pînă la bărci. Uneori toată șandramaua începea să se clatine, apa stropsea din toate părțile și femeile scoteau țipete ascuțite. Era o scenă care le alunga pe toate celelalte. Mișcarea dinlăuntrul furnicarului nu scădea în intensitate. „Mai am timp, foarte mult timp“, se gîndi Gabriel. Dar nu se cuvenea să gîndească astfel, și nici n-ar fi trebuit să se așeze în locul acesta plăcut, după cum un om pe jumătate legerat nu trebuie să se așeze în zăpadă. Tabloul îmbarcării începu să se estompeze, devenind o pătă monotonă.

Și Dumnezeu îi trimise lui Gabriel Bagradian un somn adînc. Somnul acesta fusese îndelung pregătit de toate eforturile istovitoare, de toate nopțile de veghe din cele patruzeci de zile. Împotriva lui, orice voință și orice energie erau neputincioase.

Seara, o mamă spune despre copilașul ei, care abia își mai poate ține ochii deschiși : „Somnul i se lipește de pleoape“. Și lui Gabriel Bagradian i se lipea de pleoape somnul, ba nu — moartea.

INEXPLICABILUL DIN NOI

ȘI MAI PRESUS DE NOI

CINCI SIRENE DE VAPOR ÎNECPURĂ PE neașteptate să urle. Pe diferite tonalități, de-a valma, cu sunete scurte, amenințătoare sau găunoase. Gabriel Bagradian deschise încet ochii. Privirea lui căuta tabloul estompat pe care credea că-l contemplase doar cu o clipă înainte. Valurile, acum mai însuflețite, se izbeau de stîncile pe care nu se mai afla țipenie de om. Pluta, desfăcută din încheieturi, rămăsese în voia valurilor. „Guichen” ridicase ancora și vira. Prora lui, îndreptată către sud-vest, despica adînc marea. Celelalte nave ale escadrei îl precedau. Asemenea unor dansatori cam stîngaci, dar sprinteni și conștienți de scopul pe care-l urmăresc, încercau să formeze o figură geometrică perfectă. „Jeanne d’Arc” executa o manevră lentă în centrul acestei figuri. Gabriel urmări toate acestea cu un ochi atent. Abia după aceea se întrebă : „Dar Ter Haigasun ? Nu și-a dat seama ? Nu ! De vreme ce mă crede pe Jeanne d’Arc.” Și iată că acum Gabriel sări în picioare și începu să strige și să-și agite brațele. Dar vocea lui nu ajungea departe, iar mișcările lui nu erau cele ale unui deznădăjduit. La ora aceasta soarele lovea drept în promontoriul de la Ras el Chansir, iar pereții abrupti ai Musa Daghului erau cufundați într-o umbră adîncă. Dacă ar fi stat să cumpănească puțin situația, Bagradian ar fi coborît într-o goană nebună spre stîncile de pe țărm, s-ar

fi cățarat pe cea mai dinafară dintre ele și ar fi încercat prin toate mijloacele să atragă atenția asupra sa. Pe „Guichen“ puntea e plină de armeni, care se sprijină de bastingaj și-și iau rămas bun de la muntele vieții lor, iar Musa Dagħ pare că-i urmărește acum cu o privire întunecată, ca un ucigaș dezamăgit. În ciuda vuietului mării și a duduului elicei, cineva de pe punte sau de pe turnurile de observație îl va remarca, desigur, pe Gabriel Bagradian. Dar nefericitul nu numai că nu-și părăsește locul umbrat, ci încetează chiar să mai facă semne și să strige, de parcă s-ar fi săturat să mai îndeplinească asemenea formalitate lipsită de orice sens. Și, într-adevăr, Gabriel e profund uimit de calmul care a pus stăpînire pe ființa lui. Fiindcă un om aflat într-o asemenea situație ar trebui să urle ca un bezmetic după ajutor, ar trebui să se arunce în apă, să înoate în urmărirea vasului, ca să fie pescuit sau să se înece, după cum îi va fi norocul. Vapoarele se îndepărtează atît de încet ! Încă mai e vreme.

Gabriel nu-și înțelege propriul său calm. Oare somnul nu s-a risipit cu totul și-i menține tensiunea scăzută ? Bidonul de campanie, pe care francezii i-l umpluseră cu cafea neagră și coniac, e la îndemînă, lîngă locul plăcut unde șade Gabriel. Bagradian vrea să trezească în el însuși un simțămînt de deznădejde și începe să bea cu înghițituri mari. Dar lichidul întăritor are un efect contrariu. Ce-i drept, singele începe să circule mai intens și mușchii să se dezmorească, dar calmul nu se transformă cituși de puțin în urlete disperate sau în spaimă de moarte. Nu face decît să capete o formă mai activă. Se transformă într-un simțămînt de împăcare cu sine și de încîntare. Mai întîi, omul material, făurît din lut, care trăiește în Gabriel, se rușinează de acest simțămînt. „Mă voi urca pînă într-un punct mai ridicat și mai vizibil și-mi voi agita haina ca pe un drapel.“ Dar această încercare e de fapt lipsită de orice valoare practică. Gabriel încearcă astfel să se înșele singur. Și numai pentru că simte dorința irezistibilă să urce, iar nu să coboare. Acum, bincînteles că-și mai pune și întrebarea firească : „Din ce voi trăi ?“ Se scotocește

în buzunarele hainei. Trei chifle și două pachetele de ciocolată, asta-i tot. În buzunarele vestei, nu găsește nimic folositor — harta Damlajikului, câteva scrisori și însemnări vechi, o cutie de țigări goală și la urmă moneda agăi Rifaat Bereket cu inscripția grecească. Ține în mână obiectul subțire de aur. Pe neașteptate își amintește că, atunci, înainte de a porni în marele refugiu, se mai întorsese o dată în vilă ca să ia moneda. Mai bine n-o făcea ! Are simțămîntul că acum, în ultima clipă, ar trebui să arunce undeva departe amuleta aceasta aducătoare de nenorocire. N-o face, ci amintindu-și de inscripția ei, o viră la loc în buzunar. Nici măcar în primele zile ale organizării luptei, Bagradian nu se simțise atît de sănătos și de plin de energie ca în ceasul acesta. I-a pierit orice urmă de oboseală din picioare, genunchii i se îndoaie cu vioiciune tinerească, inima nu-și accelerează bătăile și, înainte de a-și da bine scama, a și ajuns în punctul acela vizibil, aflat mult deasupra mării. Gabriel înaintează pe proeminența stîncoasă pentru a-și flutura haina deasupra capului, în cercuri largi. Dar abia începuse, și iată că-și lasă iarăși brațele în jos. În același timp înțelege pentru întîia oară, cu o limpezime fulgerătoare, că nici nu vrea să fie observat de pe vreun vapor, că situația în care se află nu este urmarca unei întîmplări nefericite, ci a unei hotărîri profunde, pe care n-o luase numai Dumnezeu singur, ci și el însuși. Cum s-a întîmplat ? Nu izbutește să descopere în el nici o urmă de rătăcire a minții sau a simțurilor. Mintea lui e tot atît de limpede pe cît îi e inima de liniștită. Ba chiar i se pare că tocmai a scăpat dintr-o stare de amortire, îndelungă și confuză, care abia acum se risipește. Totul în el tinde către limpezire, cu o conștientă de o forță pînă acum necunoscută.

Gabriel se întoarce cu spatele spre mare. Trupul său, pe care el însuși și-l simte nespul de ușor, urcă poteca accidentată cu pași mari — de fapt nu e decît o cărăruie bătătorită, un zigzag marcat de stînci și de cioturi, printre pereți de piatră, făgașuri de pîraie și ripe. Iar limpezimea dinlăuntrul lui Gabriel e atît de intensă

și în ce privește simțurile, încît nu mai trebuie să fie atent nici la cotiturile drumului și nici să evite locurile primejdioase. Știe că în această stare de vigoare lucidă nu se poate rătăci urcînd pe povîrnișuri și nici nu se poate prăbuși în vreo rîpă. Facultatea lui de a pătrunde lumea înconjurătoare acționează cu aceeași ritmicitate ca și pulsul. Pe această porțiune a drumului, el își încheie socotelile cu propria-i mîndrie. Așadar, aceasta era pricina pentru care, astăzi dimineață, cînd miracolul se anunța cu bubuituri de tun dinspre mare, fusese aproape dezamăgit. Așadar, aceasta era pricina pentru care fusese cuprins de o indispoziție aproape de neînțeles cînd excelența-sa îi adusese la cunoștință că populația de pe Musa Dagh, prin urmare și el, va fi debarcată la Alexandria sau Port Said. În această indispoziție se și aflase, pe atunci în germene, marea voință a ceasului de față. Chiar din clipa cînd salvarea tuturor devenise o certitudine, fusese năpădit de sentimentul că pentru el nu există o asemenea întoarcere la viață — dacă nu din altă pricină, atunci măcar pentru că adevăratul Gabriel Bagradian, așa cum se născuse el în timpul celor patruzeci de zile, este cel care ar trebui *într-adevăr* salvat. La Port Said sau la Alexandria? În barăcile vreunui lagăr pentru refugiați armeni? Să schimbe tabăra de pe Musa Dagh cu un țărc strîmt și înjositor? De pe culmile libertății de a-și hotări propria-i soartă, să coboare în robie pentru a aștepta o nouă salvare? Pentru ce? O vorbă veche de-a lui Bedros-hekim îi veni în minte: „A fi armean e ceva imposibil“. Foarte adevărat! Dar Gabriel Bagradian a terminat o dată pentru totdeauna cu imposibilitățile. Unica posibilitate îi umple ființa cu o siguranță de nedescris. A împărtășit destinul celor cu același sînge cu al său. A condus lupta neamului său. Dar noul Gabriel nu e oare mai mult decît sînge ancestral? Noul Gabriel nu e mai mult decît un armean? Odinioară se considerase pe nedrept un „om abstract“, un „om în sine“. Trebuie mai întîi să treacă prin experiențele vieții în-lăuntrul colectivității pentru a deveni într-adevăr un astfel de om. Asta era! De aceea se simte acum liber,

nemărginit de liber. O însingurare cosmică. Nostalgia din dimineața aceasta. Acum o realizase, cum n-o realizase încă nici un alt muritor. Fiecare gură de aer pe care o aspiră îl îmbată de această independență nespus de ametoare. Vapoarele se îndepărtează și Gabriel rămîne pe acest povîrniș stîncos al Musa Dagului ce se desfășoară atît de pustiu încît pare creat chiar acum. Numai doi sînt de față, Dumnezeu și Gabriel Bagradian. Iar Gabriel Bagradian este creat de grația divină, este mai real decît toți oamenii și toate popoarele !

Atingînd culmile acestei mîndrii, Gabriel este cuprins de o ușoară slăbiciune. Femeile ! Unde se află femeia, acolo se află și vinovăția bărbatului. Bagradian ajunsese la acea treaptă, ușor înclinată, a muntelui, unde se opriseră astăzi infirmierii ca să se odihnească și unde ochii sărmanei Iskuhi îi vorbiseră de despărțire. Iar el n-o vede pe Iskuhi, ci pe Juliette în rochia ei de tafta. Ce se va întîmpla cu ea ? Gabriel se oprește o clipă și privește în depărtare, spre zarea mării. Vapoarele se depărtează atît de încet ! Încă nu atinseseră mijlocul suprafeței bolnite a mării. Poate că oamenii de cart în gabie, instalați pe cafasul catargului, ar mai putea să-l vadă, dacă și-ar flutura haina pe deasupra capului. Dar pe el îl preocupă un alt gînd. Juliette va fi liberă, după care îi va fi ușor să-și recapete cetățenia franceză. De îndată ce se va fi stabilit că el a dispărut, amiralul și toată lumea o vor trata cu o sollicitudine plină de afecțiune. Acest raționament limpede îi sporește și mai mult simțămîntul de eliberare. Pășește acum mai prevăzător, cu capul plecat ușor în față, în lungul unei aglomerări de stînci ce străjuiește poteca înainte ca aceasta să se afunde în pădure și hățișuri. Gabriel mai cotește de două ori pe cărarea șerpuită și pe neașteptate are o tresărire de spaimă. Oare e cu puțință ? Oare în ultima clipă Iskuhi reușise într-adevăr să se ascundă undeva, pentru a rămîne aici, pentru a fi alături de el ? În clipele imediat următoare această presupunere nu i se pare cîtuși de puțin a fi rodul unei imaginații exagerate. Ba mai mult, simțurile lui o cred și o doresc cu patimă. Fiindcă Iskuhi pășește în urma lui. Deosebește

limpede zgomotul ascuțit, caracteristic al tocurilor ei. „Unde vom ajunge, surioară, tu și cu mine?” Ea și-a adevărit răspunsul dat atunci: „Lângă tine”. Gabriel nu se întoarce, alcargă mai departe o bună bucată de drum, pe urmă se oprește. Pasul ușor și egal al fetei stăruie în urma lui, de neînălăturat. Din ce în ce mai limpede, un pas de femeie care urcă mereu. Poteca sună înfundat, pământul scrișnește, pietre se rostogolesc într-o parte. Gabriel așteaptă. Acum, Iskuhi ar fi trebuit să fi ajuns pînă la el. Dar tic-tacul ritmic al pasului e uniform, la fel de apropiat și la fel de depărtat. În cele din urmă simte că pasul fetei nu răsună în afara lui, ci în el. Mîna îi alunecă de-a lungul trupului și apucă strîns ceasul. Iar acum, cînd îl scoate din buzunar, ticăitul începe să răsune atît de puternic, că nu mai seamănă cu un pas de femeie, ci cu loviturile îndărătnice ale unui ciocănel fin într-o piatră. Singurătatea amplifică sunetul. Sau e timpul lui Gabriel, timpul lui personal, care se intensifică și el în cadrul procesului de intensificare a vieții sale?

În clipa cînd se destramă umbra ce învăluisese pînă acum suprema certitudine, își ține încă ceasul în mînă. Somnul de mai înainte nu fusese un somn obișnuit. Somnul acesta fusese dinainte hotărît, pentru a-l ajuta să-și învingă slăbiciunea, ca să-și poată împlini menirea. Fără el, s-ar fi prăbușit. Dar Dumnezeu îl destinase altor scopuri. Cînd fusese asta? E o simplă închipuire sau rostise cu adevărat aceste cuvinte: „De cîtva timp, am convingerea fermă că Dumnezeu are o intenție anume cu mine...” Și iată că acum cunoaște această intenție în toată profunzimea ei. Și nu mai este doar simțămîntul de eliberare și de plăcută împăcare cu sine care-i umple ființa. Nu, acum ființa lui e copleșită de ceva cu totul și cu totul nou. Entuziasmul pentru triumful relației supranaturale, al fluidului imaterial: „Existența mea este călăuzită, și prin urmare ocrotită”. Cu brațele depărtate puțin de trup, merge mai departe, fără să simtă drumul. Un nou luminiș se deschide printre stînci. Orizontul pare că se ridică mereu mai înalt deasupra mării. Escadra, în formația triumghiulară

a unui stol de berze, plutește lin către depărtări tot mai mari. Dar Gabriel nu mai urmărește vapoarele. Privește cerul după-amiezii, al cărui azur se transformă într-un auriu din ce în ce mai întunecat. Acum simte atât de intens atotputernicia Tatălui, cum n-o simțise decît în copilărie. Uriașa boltă se arcuieste adînc, apoi și mai adînc, și nu mai e un spațiu cosmic rece, ci locul unde sînt primiți cei aleși. Pe ultima porțiune de urcuș, cărarea a și început să se piardă. Cărarea aceasta, Gabriel n-o simte. Continuă să-și țină brațele ușor depărtate și privește cerul brăzdat de umbre. Fiecare pas pe care-l face e o ofrandă. Dar nici sus nu domnește neclintirea. Și acolo se face simțită tendința plină de jertfă de a-l întîmpina cum se cuvine.

Străbate acum briul tufişurilor de mirt și rododendron. N-ar trebui oare să se gîndească la ceasurile următoare, la noaptea care vine, la un adăpost sigur? Căci în felul cum trăiește în clipa de față, nici un muritor n-ar putea viețui decît pînă la căderea serii. Dar în el nu există nimic care să-și pună întrebări. Picioarele îl poartă pe drumurile obișnuite. Poiana celor trei corturi. Pinza din care sînt făcute corturile e nu numai impermeabilă, ci și ignifugă, și prin urmare a rezistat flăcărilor. Nici măcar în interior focul n-a avut mai mult noroc. Paturile sînt neatînsse. Gabriel trece pe lîngă cortul Juliettei, fără să se oprească. Ajuns lîngă Vilceaua orășenească, se oprește șovăind. Se simte atras spre nord, spre fortificațiile principale, opera lui. Dar pe urmă pornește în cealaltă direcție, spre piscul teșit unde se află obuzierele. Poate că e și puțin curios să vadă dacă infanteriștilor marinei le-a reușit operația de aruncare a tunurilor în aer. Între Vilceaua orășenească și colina obuzierelor se află cimitirul cel mare. Patru sute de morminte și-au găsit totuși loc în stratul subțire de pămînt al muntelui. Cele din prima perioadă sînt marcate prin blocuri de calcar necioplite și lespezi avînd inscripții cu vopsea neagră. Cele tîrzii nu mai sînt marcate decît prin cruci de lemn fără inscripții. Gabriel pășește către Stephan. Pămîntul de pe mormînt e încă destul de proaspăt. „Oare cînd mi l-au adus?

În a treizecea zi, și astăzi sîntem în a patruzeci și una. Și cît e de cînd m-a găsit dormind aici, sus ? Acum eu sînt acela care vin să-l găsesc. Și iată-ne, ca odinioară, singuri pe Musa Dagh.“ Gabriel nu se mișcă din loc, dar nu se gîndește numai la Stephan, ci și la sutele de întîmplări din timpul luptelor. Nimic nu tulbură marea liniște dinlăuntrul lui. Abia dacă își dă seama că soarele a început să scapete.

Cînd, pe neașteptate, se face răcoare și întuneric, se smulge din gîndurile în care e cufundat. Ce-a fost asta ? Cinci sirene de vapor urlă de-a valma, pe tonuri diferite, amenințătoare, prelungi, dar infinit de depărtate. Cu un gest brusc, Gabriel își ridică haina de pe jos. „Acum au descoperit lipsa mea, și mă cheamă. Repede la terasa în formă de tîpsie ! Să aprind un foc ! E posibil, e posibil !“ Viața clocotește cu furie în el. Dar la primul pas, se dă brusc înapoi. Ceva se tîrîie pe jos și se apropie de el în semicerc. Sînt cîinii vagabonzi ? Nu se văd însă ochi sticlind în umbra crepusculului. Semicercul tîrîtor împietrește la o depărtare de zece pași. Gabriel procedează de parcă n-ar vedea nimic, privește drept înaintea lui, face un pas îndărăt și se ghemuiește după mormîntul lui Stephan. Dar pe neașteptate țîșnesc fulgere dintr-o parte — o dată, de două ori, de trei ori.

Gabriel Bagradian avu noroc. Al doilea glonte turcesc îi zdrobi tîmpla. Se agăță de un lemn și-l trase după el în cădere. Și crucea fiului se odihnea pe inima lui.

Cuprins

<i>CARTEA A TREIA — PRĂBUȘIREA /</i>	
<i>SALVAREA / PRĂBUȘIREA</i>	5
Capitolul întâi :	
INTERLUDIUL ZEILOR	7
Capitolul al doilea :	
PLECAREA LUI STEPHAN ȘI ÎNTOARCEREA	
LUI	48
Capitolul al treilea :	
DUREREA	103
Capitolul al patrulea :	
DESCOMPUNERE ȘI ISPITĂ	135
Capitolul al cincilea :	
FLAGĂRA ALTARULUI	196
Capitolul al șaselea :	
INSCRIPȚIA DIN CEATĂ	300
Capitolul al șaptelea :	
INEXPLICABILULUI DIN NOI ȘI MAI	
PRESUS DE NOI	368

Nr. colilor de tipar : 23,5

Combinatul Poligrafic
„CASA SCINTEII”
București — R.S.R.
Com. 585

Werfel are o tehnică narativă, măiastră, tradițională din punct de vedere al formei, și un dar inepuizabil al inventivității.

O lume policromă, plină de pitoresc înconjoară nodul întunecat al dramei de pe Musa Dagħ. E lumea orientală din Antakie (antica Antiohie) cu bazarul în care foiesc kurzi și greci și armeni și, firește, turci... În acest mic univers, oamenii de bună-credință nu fac parte doar din poporul oprimaților...

(NICOLAE BALOTĂ)
